

Knjižnica Tabula, sv. 3
Urednik: Barbara Buršić-Giudici
Recenzenti: dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Marjeta Šašel-Kos
Lektor: mr. sc. Lina Pliško
Tehničko uređenje: Boris Ivezić
Nakladnik: Filozofski fakultet u Puli
ulica I. Matetića Ronjgova 1, Pula
Za nakladnika: Robert Matijašić
Tisak: Colgraph d.o.o. Pula
Naklada: 500 primjeraka
Tiskano u Hrvatskoj

ROBERT MATIJAŠIĆ

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Sveučilišna knjižnica u Puli

UDK 930.27:811.124>(035)

MATIJAŠIĆ, Robert

Uvod u latinsku epigrafiju / Robert Matijašić.
– Pula : Filozofski fakultet u Puli, 2002. – 253 str.
: ilustr. ; 24 cm. – (Knjižnica Tabula ; sv. 3)

Popis epigrafskih kratica: str. 178-188. – Popisi
dužnosnika Rimske države (konzuli, diktatori i
carevi: str. 189-237. – Bibliografija: str. 239-253.

ISBN 953-96140-8-2
I. Epigrafija – Latinski jezik

UVOD U LATINSKU EPIGRAFIJU

ISBN 953-96140-8-2

Tiskano potporom Ministarstva znanosti i tehnologije RH

Odlukom Povjerenstva za izdavačku djelatnost Sveučilišta u Rijeci,
Klasa: 602-09/01-01/17, ur. br. 2170-57-05-01-3, od 17. srpnja 2001. godine,
ova knjiga je sveučilišno izdanje, te se odobrava uporaba amblema
Sveučilišta u Rijeci.

Filozofski fakultet u Puli
Pula 2002.

Kazalo

PREDGOVOR.....	7
UVOD.....	8
ŠTO JE EPIGRAFIJA I ŠTO JE LATINSKA EPIGRAFIJA	10
RAZVITAK PISMA I POJAVA LATINSKOG PISMA	15
POČECI I RAZVITAK LATINSKOGA JEZIKA	21
Izgovor.....	28
Vrste latinskoga rimskodobnog pisma	31
POVIJEST EPIGRAFIJE	34
TEMELJI ANTIČKE LATINSKE EPIGRAFIJE	47
VRSTE I ZNAČAJKE NATPISA	53
RIMSKI SUSTAV IMENA – ONOMASTIKA	56
<i>Praenomen</i>	57
<i>Nomen gentile</i>	58
<i>Cognomen</i>	60
Patronimik ili filijacija.....	63
Plemenska pripadnost (<i>tribus</i>).....	64
Podrijetlo (<i>origo</i>).....	66
Imenski obrazac žena	66
Robovi (<i>servi</i>) i oslobođenici (<i>liberti</i>)	69
NADGROBNI NATPISI	73
POSVETNI NATPISI.....	87
VOJNIČKI NATPISI.....	100
POČASNI NATPISI	114
<i>Cursus honorum</i>	116
Carska titulatura.....	127
<i>Damnatio memoriae</i>	137
NATPISI NA GRAĐEVINAMA	140
Cestovni natpisi – miljokazi	150
EPIGRAFSKI SPOMENICI PRAVNE NARAVI	155
INSTRUMENTUM	163
<i>Tituli picti</i>	167
Grafiti i ostali natpisi na predmetima	170
ZAKLJUČAK: NATPISI – VRELA POVIJESNIH PODATAKA.....	173
POPIS EPIGRAFSKIH KRATICA.....	178
POPISI DUŽNOSNIKA RIMSKE DRŽAVE.....	189
TABLICA RIMSKOG KALENDARA	238
BIBLIOGRAFIJA.....	239

PREDGOVOR

Potaknut potrebama nastave latinske epigrafije na našim visokim učilištima, materijal za pisanje ove knjige oblikovao sam tijekom pripremanja građe kojom sam studentima trebao prenijeti osnovna znanja i vještine čitanja i tumačenja latinskih rimskodobnih natpisa. Kako na našem području nije do sada bilo nikakvog udžbenika ove pomoćne povijesne znanosti, nadam se da sam ovim priručnikom uspio popuniti barem dio praznine pružajući, svima koje to zanima, mogućnost savladavanja temelja epigrafije.

Iako sam isprva htio napisati samo kratki priručnik za početnike, građa je narasla do ovoga opsega koji je sada pred čitateljima, obogaćena još i ilustracijama koje su neophodne za razumijevanje primjera. Ipak, treba imati na umu činjenicu da se radi samo o temeljima epigrafije, pa sam zato naveo opsežnu bibliografiju o pojedinim epigrafskim cjelinama na kraju svakog poglavlja i odsječka, a cjelovitu bibliografiju u sustavnom obliku i na kraju knjige. Kroz cijelu se knjigu u navođenju primjera natpisa pozivam na dvije osnovne kratice epigrafske literature: CIL je *Corpus Inscriptionum Latinarum* koji je počeo izdavati Theodor Mommsen 1863. godine (izašlo je osamnaest svezaka s brojnim suplementima, posljednji je izašao 1989. godine); ILS je višesveščano djelo Hermannia Dessaua, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin 1882. – 1916., s izborom preko 9500 karakterističnih natpisa svih vrsta i kratkim komentarom (djelo je pretiskano u Berlinu 1962. i u Chicagu 1979. godine).

Rukopis su u različitim stupnjevima doradenosti pročitale prof. dr. Bruna Kuntić-Makvić (Zagreb), dr. Marjeta Šašel Kos (Ljubljana) i prof. Marina Šegvić (Zagreb). Bez njihovih savjeta, konkretnih primjedbi i nadasve poticaja ova bi knjiga zacijelo izgledala sasvim drukčije. Odgovornost za nedostatke koje će možda netko drugi primijetiti preuzimam, naravno, sâm, no čitatelj mora imati na umu da mi cilj nije bio sastaviti savršeni priručnik, već takav koji će biti služiti studentima i široj zainteresiranoj javnosti na hrvatskome jeziku. Posebno moram istaći važnost dodataka na kraju knjige, naročito epigrafske kratice. Međutim, ništa manje važni nisu ni popisi dužnosnika rimske države: eponimnih konzula do VI. stoljeća, rimskih kraljeva i rimskih careva do 476. godine. Ovi nisu značajni samo za epigrafiju, već i za razumijevanje i praćenje cjelokupne rimske povijesti.

UVOD

Latinska epigrafija je, najkraće rečeno, pomoćna povijesna znanost koja izučava natpise urezane latinskim pismom na tzv. tvrdim materijalima poput kamena, kovine i keramike. Epigrafija općenito jedna je od pomoćnih povijesnih znanosti kojima su predmet proučavanja takvi natpisi na različitim jezicima i raznim pismima. Pomoćne povijesne znanosti su one discipline koje u odnosu na čistu povijesnu znanost (povijest u užem smislu) imaju određenu pomoćnu ulogu detaljnijeg objašnjavanja, razrješavanja specijalističkih problema. One su pomoćne u odnosu na znanost o povijesti, tj. pomažu povijesnim znanostima u izučavanju pojedinih užih područja, ali svaka od njih koristi i svoj specifični instrumentarij i metodologiju, što svaku od njih čini gotovo samostalnim znanostima. Pomoćne povijesne znanosti neraskidivo su povezane s izučavanjem prošlosti, svaka prema svojoj specijalnosti, a sve zajedno s povijesnom znanosti čine cjelinu proučavanja povijesti.

Dio definicije pomoćnih povijesnih znanosti bit će jasnija i iz nabiranja i kratkog orisa najvažnijih pomoćnih povijesnih znanosti. **Kronologija** (grč. *hrónos* = vrijeme + *lógos* = govor, znanost) pomoćna je povijesna znanost koja izučava sustave računanja vremena u prošlosti, u pojedinim civilizacijama, kulturama i državama. To je vrlo važna disciplina jer pomaže utvrđivanju vremena nastanka nekog spisa, isprave ili spomenika. To je ponekad samo godina (za starija razdoblja povijesti) ili pak dan u mjesecu i godini (za mlađa razdoblja). Kronologija je vrlo važna i za epigrafiju, jer i na natpisnim spomenicima na tzv. tvrdim materijalima na različite se načine navodi trenutak nastanka natpisa, prema sustavu koji je bio u uporabi u trenutku nastanka samoga natpisa.

Paleografija (grč. *palaiós* = star + *grafé* = pismo) izučava postanak i razvitak pisma uopće, ali i svaku pojedinu vrstu pisma. Paleografija se uglavnom ograničava na razvoj pisma na tzv. mekim materijalima (papirusu, pergameni i papiru), dok je proučavanje pismâ natpisa na tzv. tvrdim materijalima (kamenu, kovini i keramici) dio epigrafije, koja proučava cjelovitost natpisa na takvim podlogama. **Papirologija** (*pápiros* = papirus + *lógos* = govor, znanost) zasebna je inačica paleografije, a njezin je predmet izučavanja naročito grčka paleografija na papirusima. **Diplomatika** (grč. *diplóos* = dvostruk, *diploma* = ploča od dva dijela) je "pomoćna povijesna znanost koja proučava isprave (diplome) vlastitom kritičkom metodom da utvrdi njihovu vrijednost kao povijesnog svjedočanstva" (J. Stipišić). Antičko razdoblje nema svoje diplomatike, iako postoje isprave, npr. vojničke diplome od bronce. Diplomatika stare povijesti dio je epigrafije ili papirologije, već prema karakteru materijala.

Heraldika (od novolat. *heraldus* = glasnik, iz njem. *Herold*) pomoćna je povijesna znanost o grbovima: izučava postanak grbova, pravila za njihovo sastavljanje, te povijest njihova razvitka. **Sfragistika** (grč. *sfragís* = pečat) ili sigilografija (lat. *sigillum* = pečat) je pomoćna povijesna znanost koja izučava pečate, odnosno otiske pečatnjaka u vosku, pečatnom vosku ili drugom materijalu. **Genealogija** (grč. *génos* = rod, *lógos* = govor, znanost), hrv. rodoslovlje, izučava podrijetlo, razvoj i grananje obitelji, porodica i plemena. Rodoslovlje su proučavali

već stari Rimljani, kojima je (patricijskim porodicama) bilo važno dokazati svoje navodno božansko podrijetlo. Rodoslovlje povijesnih osoba antičkog razdoblja izučava **prozopografija** (gr. *prósopon* = lice, *gráfē* = pismo).

Numizmatika je pak ona pomoćna povijesna znanost koja izučava povijest kovanog i papirnog novca (srednjovj. lat. *numisma*, od grč. *nómisma* = novac). Zbog tržišne vrijednosti starog novca, razvijenog sakupljaštva, numizmatika je vjerojatno među pomoćnim povijesnim znanostima najpoznatija u široj javnosti, iako je njezin značaj za povijest ponekad u tim krugovima zanemaren.

Arheologija (grč. *arhaios* = star, starinski, davni + *lógos* = govor, znanost) je zasebna povijesna znanost koja u nekim vidovima svog djelokruga također postaje pomoćnom povijesnom znanosti, pruža povjesničarima podatke do kojih se drukčije ne može doći. Arheološkim metodama može se doći do epigrafskih ili numizmatičkih predmeta, natpisa ili novca, koje onda izučavaju istoimene pomoćne povijesne znanosti, ali vrlo su važni i arheološki podatci o mjestu i okolnostima nalaza tih predmeta.

Širina povijesnih proučavanja ovisi o širini ljudske djelatnosti, koja je gotovo neograničena, pa i druge znanosti mogu u određenim okolnostima igrati ulogu pomoćnih znanosti za povijest. Takvi samorazumljivi primjeri su pravo (povijest pravnih ustanova u određenim povijesnim razdobljima), povijest umjetnosti, demografija i statistika. Ali i prirodne znanosti (antropologija, zoologija, biologija, meteorologija) mogu doći u takvu situaciju, uglavnom zato što je njihov predmet proučavanja blizak čovjeku i njegovoj povijesti. Zemljopis je također vrlo važan jer izučava prirodni okoliš u kojemu čovjek živi i djeluje. U krajnosti, moglo bi se reći da sve znanosti koje povjesničari koriste za tumačenje ili rješenje nekog problema u izučavanju prošlosti predstavljaju pomoćne povijesne znanosti. Interdisciplinarnost znanstvenoga rada u današnjem je svijetu dosegla takav značaj da je vrlo teško biti specijalistom samo za jednu disciplinu, jer količina potrebnog znanja sve više ovisi o širokoj lepezi različitih spoznaja.

BIBL.: Za pomoćne povijesne znanosti općenito v. J. STIPIŠIĆ, Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi (Latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica), Zagreb 1985.², gdje će se naći i opći pregled koristan za uvod u epigrafiju.

O kronologiji općenito v. J. STIPIŠIĆ, n. dj., str. 183-198, sa starijom općom literaturom. O rimskom kalendaru v. M. MILIČEVIĆ, Rimski kalendar, Biblioteka Latina et Graeca, Knjiga 8, Zagreb 1990. Tablice rimskih mjeseci s danima mogu se pronaći i u J. STIPIŠIĆ, n. dj. (str. 203), odakle smo je i preuzeli (v. priloge). U istoj knjizi će se naći i podatci o drugim načinima datacije spisa i spomenika.

Priručnici za kronologiju rimske povijesti, kao prateće sredstvo za epigrafičara (v. priloge): popisi konzula u CIL 1² (Theodor Mommsen), Inscriptiones Italiae XIII, 1, 1947. (Attilio Degrassi). Zatim A. DEGRASSI, Fasti Capitolini, Torino 1954.; A. DEGRASSI, I fasti consolari dell'impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo, Roma 1952.; E. J. BICKERMAN, Chronology of the Ancient World, London 1968.

ŠTO JE EPIGRAFIJA I ŠTO JE LATINSKA EPIGRAFIJA

Definicija epigrafije na početku uvodnog poglavlja (pomoćna povijesna znanost koja izučava natpise urezane na tzv. tvrdim materijalima poput kamena, kovine i keramike) jedna je od više mogućih definicija. Epigrafija se može smatrati i povijesno-arheološkom znanstvenom disciplinom koja izučava jednu vrstu povijesnih vrela: natpisa koji su uklesani, urezani ili drukčije (bojom) ispisani na tvrdom i trajnom materijalu (kameni, kovini, keramici, tj. pečenoj glini, staklu, drvu, kosti i sl.).

Pojam epigrafije potječe iz grčkog jezika. Složenica grč. *epi+grafein* odgovara lat. *in+scribere*, odnosno hrv. *na+pisati*. Dakle *epigrafē* = *inscriptio* = natpis. Starogrčka riječ za natpis bila je *epigramma*, dok se u latinskom jeziku za natpise uklesane u kamen rabila riječ *titulus*. O takvoj uporabi grčkih riječi *epigrafē* i *epigramma*, latinskih riječi *inscriptio* i *titulus* u grčkoj i rimskoj literaturi svjedoče pisci poput Herodota i Tukidida, Aristotela i Demostena, Livija i Tacita, Cicerona i Plinija.

Latinska epigrafija samo je dio šireg pojma epigrafije. Moglo bi se reći da epigrafija ima onoliko koliko postoji sustava pisama koji su se klesali i urezivali u tvrdoj podlozi. Epigrafija jednoga pisma može se podijeliti i po razdobljima. Primjerice, grčka i latinska epigrafija svakako su najznačajnije za povijest staroga vijeka, ali postoji i latinska epigrafija ranoga srednjega vijeka, ili ranokršćanska latinska epigrafija, ali i ranokršćanska grčka epigrafija. Grčka epigrafija može se dalje dijeliti na klasičnu, helenističku, rimskodobnu grčku epigrafiju. Grčka rimskodobna epigrafija proučava natpise pisane grčkim jezikom i pismom koji su nastali u rimsko doba, od II. st. pr. Kr. do IV. st. po Kr. Takvi su natpisi po pismu i jeziku grčki, ali po duhu, sadržaju i čak oblicima srodni su istodobnim latinskim natpisima.

Srednjovjekovna epigrafija izučava natpise svoga doba, koji su u nas uglavnom latinski, ali postoji i značajan korpus glagoljskih natpisa u Istri i u Hrvatskom primorju, na kvarnerskim otocima. Osim toga, postoje srednjovjekovna grčka i ćiriljska epigrafija. I latinska epigrafija ima više vremenskih razdoblja proučavanja svojega polja zanimanja: antičko, ranosrednjovjekovno razdoblje (ovamo pripadaju natpisi koji spominju prve vladare hrvatske nacionalne države u IX. – X. st., od Branimira i Trpimira do kraljice Jelene), srednjovjekovno i čak novovjekovno razdoblje, s obzirom na to da je latinski jezik u Hrvatskoj bio u službenoj uporabi do sredine XIX. st.

Tehnička pitanja u svezi s antičkim natpisima ponekad se zanemaruju ili se preko njih olako prelazi, prvenstveno zato što kritika teksta u epigrafiji zauzima najveći dio prostora. Tehnologiju izrade natpisa znamo ili možemo rekonstruirati na temelju izvornih i neizravnih svjedočanstava. Nije nam poznato jesu li postojali posebni klesari samo za natpise, ali da su se neki među njima specijalizirali samo za ove poslove više je nego sigurno. Ipak, može se pretpostaviti da su svi oni koji su znali klesati natpise (*sculptores titulorum*), bili istovremeno i "opći" klesari (*sculptores, lapidarii, fabri lapidarii*).

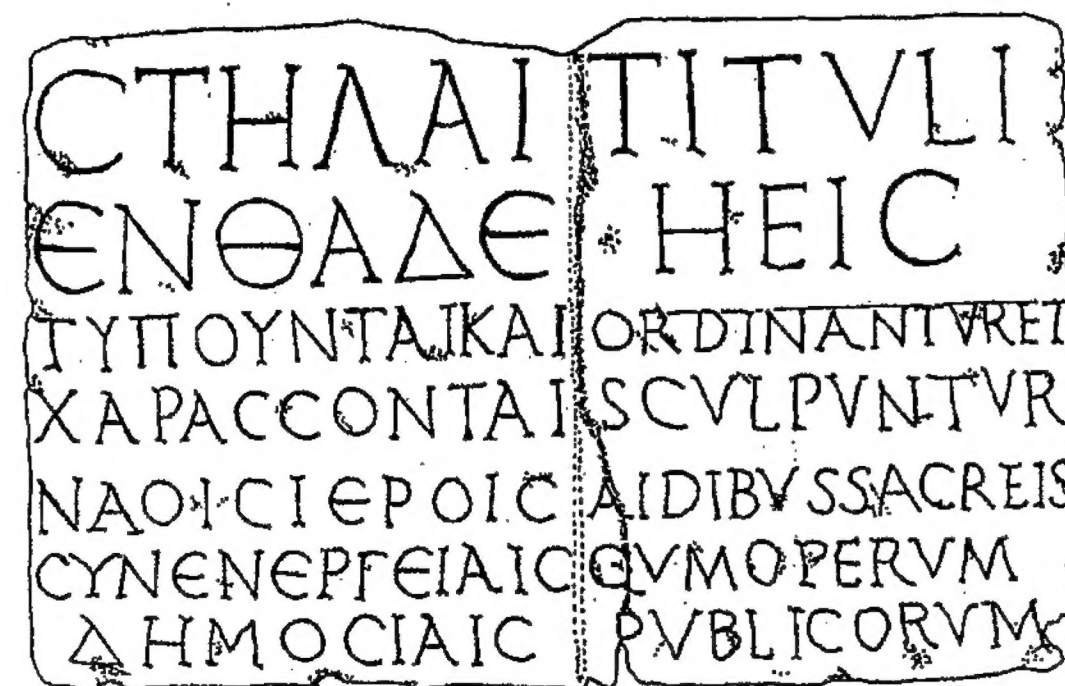
Natpis je, naime, ponekad dio većega i složenijeg spomenika za čiju je izradu trebalo znati klesati ne samo natpis, već i reljefne ukrase. Vrsnoća klesara bila je različita. Vrhunski su uvijek bili najskuplji, a oni naručitelji koji si nisu mogli priuštiti veliku novčanu investiciju mogli su koristiti usluge manje vrsnih ili čak loših klesara. I kvaliteta privatnih natpisa razlikuje se od slučaja do slučaja, gotovo bi se i po tome kako je natpis isklesan moglo dosta toga zaključiti o društvenom i imovinskom stanju naručitelja. Vjeruje se da je u zabačenijim dijelovima rimske države, daleko od gradova – središta romanizacije, bilo i slučajeva da su se klesanjem natpisa bavili slabo pismeni zanatlije koji su predložak prenosili poput crteža. Na nekim natpisima nalazimo i takve greške koje su očito plod nerazumijevanja teksta i nerazlikovanja slovničkih znakova.

Naručitelj je birao oblik spomenika i vrstu kamena prema svojim mogućnostima i prema tome što je klesar bio sposoban izraditi. Naručitelj je znao kakav tekst hoće, ali jesu li i klesari sudjelovali u procesu oblikovanja teksta, nismo sigurni. U svakom slučaju, predložak se izrađivao na papirusu ili pergameni, zatim ga je klesar prenosio na površinu kamena. Ne znamo je li predložak već predstavljao točan raspored redaka ili samo teksta kao takvoga. Možda su klesari pred sobom imali samo predložak teksta, a ne i izgled ("nacrt") cjeline natpisa, jer su manje vješti zanatlije često loše proračunali dužinu redaka pa im se slova nastavljaju i preko ukrasnog ruba.

Klesarske radionice su bile vrlo brojne, pogotovo u krševitim i kamenitim dijelovima rimske države, tj. oko Sredozemlja. Ali zato su u krajevima s manje kamena (sjeverna Italija, Galija i Germanija) kamenoklesari i kamen kao materijal za spomenike mogli biti traženiji i skuplji. Postoje i epigrafski spomenici koji ocrtavaju upravo kamenarsku djelatnost, u obliku "oglasa" koje su zanatlije isticale na svojim radionicama. Jedan je natpis, iz Palerma na Siciliji dvojezičan, grčki i latinski (CIL 10, 7296 = ILS 7680 = IG 14, 297), a u latinskom dijelu glasi: TITULI HEIC ORDINANTUR ET SCULPUNTUR AIDIBUS SACREIS CUM OPERUM PUBLICORUM, tj. "Natpisi se ovdje oblikuju i urezuju, za posvećene građevine i javne zgrade". Jezične i tehničke značajke ovoga natpisa nisu ulijevale previše povjerenja mogućim naručiteljima – ni u latinskoj niti u grčkoj inačici teksta. Drugi takav natpis je iz Rima, i samo je latinski (CIL 6, 9556 = ILS 7679): TITULOS SCRIBENDOS VEL SI QUID OPERIS MARMORARI OPUS FUERIT HIC HABES, tj. "Ako trebaš natpisne spomenike ili bilo koji drugi kamenarski rad, ovdje ih možeš dobiti".

Površina kamena na koju se natpis morao uklesati pripremala se finom obradom do najvećeg mogućeg stupnja zaglađenosti. Zatim se tekst raspoređivao na površinu predviđenu za natpis, tzv. "natpisno polje" ("campo epigrafico"). Klesar si je posao mogao olakšati tako što bi uklesao tanke i plitke crte koje su predstavljale donje i gornje rubove slova u pojedinim retcima. Na nekim se natpisima i danas vide ostaci takvih crta. Takvo pomoćno crtovlje češće se označavalo crvenom bojom (*rubricatio* – *rubrica*) koja se samo iznimno do danas sačuvala. Osim toga, crtovlje je moglo biti naznačeno i ugljenom ili kredom. Na isti su se način potom označavali obrisi slova prema određenom rasporedu. Cijeli taj postupak pripreme površine kamena za uklesivanje samoga teksta naziva se lat. *ordinare* (*ordinatio* – uređenje, oblikovanje) ili jednostavno *scribere*. Na oblik

slova utjecali su ponekad i način pisanja kredom i bojom, pa se tako slovni oblici jednog medija (na mekanim materijalima) prenose u drugi (na tvrdim materijalima).

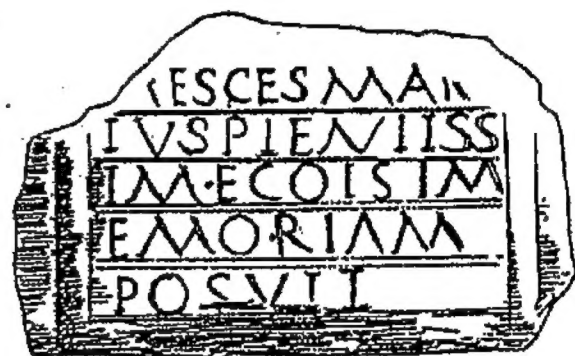
Slika 1. Grčki i latinski natpis radionice za izradu natpisa, iz Palerma (CIL 10, 7296 = ILS 7680 = IG 14, 297)

Svi redci jednog natpisa nisu uvijek iste visine. Visina retka ovisi o značaju, i o kompoziciji cjeline natpisa. Najčešće je početak natpisa, ako on sadržava ime pokojnika ili ime cara, isklesan najvećim slovima. Veličina slova ovisi i o rasporedu teksta. Ako ime cara, primjerice, dolazi na sredinu visine natpisa, njegova su slova opet veća od okolnih redaka. Neki natpisi po rasporedu slova, riječi i redaka prava su remek djela estetike, a kod drugih je takav pristup manje ili više zanemaren. Ima i primjera kod kojih se po rezultatu vidi da je dio natpisa stisnut i skraćen (kraticama) jer je klesar uvidio tijekom rada da mu neće sve stati na površinu predviđenu za natpis.

Poslije pripreme započinjalo je urezivanje, klesanje (*sculpere*, *scalpere*). Osnovni alat bili su dlijeto (*scalprum*) i čekić (*maleus*). Slova su se do sredine I. st. pr. Kr. urezivala tako da je dno kanala bilo ravno, a nakon toga udubina ima oblik slova V. Udubine slova često su se ispunjavale crvenom bojom (*minium*), čiji su tragovi i danas na nekim natpisima vidljivi. I danas se u nekim muzejima mogu vidjeti natpisi s obnovljenom bojom, čime im je vraćen prvobitni izgled. I reljefna dekoracija je mogla biti ukrašena bojom, kao što je i inače klasična skulptura, pa i arhitektura, još od grčkih vremena bila obojena, ponekad i jarkim bojama.

Natpisno polje je često uokvireno profiliranom letvom sa sve četiri strane, a ponekad ima i dva trapezoidna dodatka (tabula ansata) koji imitiraju drvenu ploču s nosačima. Sustav ukrašavanja ovisio je o vrsti spomenika. Stele imaju samo obrub, dok su žrtvenici i cippusi ukrašeni reljefima na bočnim stranama. Stele su mogle biti oblikovane i s arhitektonskim pojedinostima (zabat, polustupovi u reljefu sa obiju strana), a često visinu stele dijele natpis i portreti pokojnika u visokom reljefu.

Slova natpisa na monumentalnim građevinama ponekad su mogla biti izrađena od bronce i pričvršćena u kamen. Ona su mogla imati uklesana ležišta, tako da se i danas, kada bronce više nema, jasno raspoznaju oblici slova, i tekst

Slika 2. Dio nadgrobnog natpisa iz Zadra, s urezanim crtovljem
(B.Nedved, "Diadora", 14, 1992., br. 140)

natpisa u cjelini. I samo rupe za klinove kojima su brončana slova bila usađena u podlogu (i zalivena olovom) dovoljna su za rekonstrukciju natpisa. Brončana slova su nestala pretaljena u kasnijim razdobljima u druge predmete, obično oružje i oruđe.

Predmet proučavanja epigrafije su i natpisi izvedeni u tehnici mozaika u sklopu mozaika, što ne predstavlja osobito čestu kategoriju natpisa u vrijeme klasične antike, dok naglo raste u ranokršćansko vrijeme.

BIBL.: U svjetskoj je historiografskoj literaturi mnogo priručnika za latinsku rimskodobnu epigrafiju, među kojima su najvažniji od starijih: E. HÜBNER, *Römische Epigraphik*, u: *Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft*, 1, Nördlingen 1886.; J. C. EGBERT, *Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, London – New York 1896. (1906.², 1923.³); klasičan je R. CAGNAT, *Cours d'epigraphie latine*, Paris 1914.⁴ (pretisak Roma 1964.); J. E. SANDERS, *Latin Epigraphy, An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, Cambridge 1919., 1927.² (pretisak Groningen 1962. i 1969.). Od suvremenijih priručnika važan je I. CALABI LIMENTANI, *Epigrafia Latina*, Milano – Varese 1968. (s izdanjima do suvremenoga doba, Milano 1974.³, 1991.⁴). U novije doba L. KEPPIE, *Understanding Roman Inscriptions*, London 1991.; G. SUSINI, *Epigrafia Latina*, Roma 1982.; A. E. GORDON, *Illustrated Introduction to Latin Epigraphy*, Los Angeles – London 1983.; L. SCHUMACHER, *Römische Inschriften*, Stuttgart, 1988.; G. WALSER, *Römische Inschrift-Kunst. Römische Inschriften für den akademischen Unterricht und als*

Einführung in die lateinische Epigraphik, Wiesbaden 1988.; K. P. ALMAR, *Inscriptiones Latinae, eine illustrierte Einführung in die lateinische Epigraphik*, Odense 1990.

Kraći priručnici su E. MEYER, *Einführung in die Lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1973.; R. BLOCH, *L'epigraphie Latine*, Paris 1952. (Que sais-je?, 534) (prevedeno na srpski: *Latinska epigrafika*, Beograd 1971.). Najnovije je djelo P. CORBIER, *L'epigraphie latine*, Paris 1998.

Kao uvod u grčku i rimsku epigrafiju općenito (naročito glede metodologije) usp. L. ROBERT, *Les epigraphies et l'epigraphie grecque et romaine*, u: *Encyclopedie de la Pléiade*, 11: *L'histoire et ses méthodes*, Paris 1961., 453-497 (njem. prijevod Buch *Die Epigraphik der klassischen Welt*, Bonn 1970.).

O ranokršćanskoj epigrafiji v. kod O. MARUCCHI, *Epigrafia cristiana, trattato elementare con una silloga di antiche iscrizioni cristiane principalmente di Roma*, Milano 1910. (engl. prijevod: *Christian Epigraphy*, Cambridge 1912.); F. GROSSI TONDI, *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo Romano occidentale*, Roma 1920. (pretisak 1968.).

O tehničkim pitanjima izrade natpisa usp. G. SUSINI, *Il lapicida romano*, Bologna 1966. (drugo izd. Roma 1968., engl. prijevod: *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*, Oxford 1973.); P. FOLTZINGER, *Hic Saxa Loquuntur*, Stuttgart 1980.; R. GRASBY, *Lettercutting in Stone*, Oswestry 1989.

RAZVITAK PISMA I POJAVA LATINSKOG PISMA

Osim kronologije, druga disciplina važna za epigrafiju, ali naravno u širem smislu za sve povijesne znanosti, jest paleografija, čiji je predmet istraživanja razvitak pisma. Pismo u najširem smislu riječi obuhvaća sve sustave za vizualno prenošenje poruka u vremenu i u prostoru skupom znakova koji omogućavaju oblikovanje velikog broja kombinacija. Pismo je sustav koji vizualno reproducira elemente govornoga jezika, tj. riječi, slogove i glasove. Pismo je grafički izraz jezika i njegova trajna vizualna predodžba.

Pismo se pojavilo na više mjesta u starome svijetu gotovo istovremeno (Mezopotamija, Egipat, Indija, Daleki istok). Slični jednostavni sustavi koji su se kasnije neovisno pojavili u drugim dijelovima svijeta (Meksiko) dokaz su da je prirodni razvitak pisma imao načelno isto izvoriste, likovne umjetnosti. Bio je potreban jedan preduvjet: da postoji potreba za pismom, tj. za bilježenjem poruka. Pismo se pojavilo onda kad su se jednostavne likovne predodžbe počele koristiti za pamćenje jednostavnih poruka njihovim urezivanjem u čvrstu podlogu. Početni razvitak pisma bio je vrlo dugotrajan. Razlikujemo četiri osnovne vrste pisma, koje predstavljaju četiri stupnja u njegovom razvitku:

1. Piktografsko (slikovno) pismo, najraniji je oblik pisma kod kojega je znak slika predmeta ili događaja. Takav znak nema zvukovnu vrijednost. Crtež stilizirane kuće znači kuću, zgradu, valovita crta – stilizirani valovi označavaju more itd. Tu su još sličice životinja, ljudi, predmeta. Takvi znakovi pokazuju nam kako su se u pojedinom jeziku ti pojmovi izgovarali. Zato se samo na temelju piktograma (slika = predmet) takav sustav ne može dešifrirati, niti jezik razumijeti. Ali zato piktografsko pismo predstavlja temelj za savršenije sustave.

2. Ideografsko (pojmovno) pismo razvija se iz piktografskog. Piktogrami se stiliziraju, pojednostavljaju u grafičkom smislu, ali istovremeno dobivaju šire, simboličko značenje. Takav sustav prenesenim, metaforičkim postupkom može već izraziti apstraktne pojmove (mačka – lukavstvo, dvije žene – svađa, usta i ptica – pjevati). Znak postaje grafičkim simbolom govorne riječi, počinje dobivati fonetsku vrijednost i značenja govorne riječi te predstavlja korak u daljoj evoluciji pisma. Broj ideograma može biti još veći negoli broj piktograma, jer se u ideogramima kombinira više piktograma pa je broj znakova u takvim sustavima vrlo velik.

3. Silabičko (slogovno) pismo sljedeći je stupanj razvitka. Kod njega se ista glasovna skupina prikazuje uvijek istim znakom u svim riječima u kojima se taj skup zvukova pojavljuje. Piktogram za "more" razvio se najprije u ideogram koji mu je dao apstraktnije značenje, a od toga u znak za onaj slog koji je sadržan u zvuku te riječi (u pojedinim jezicima). To je definitivni početak fonetizacije pisma, izjednačavanja točno određenog glasovnog sklopa s jednim znakom. Silabičko pismo obično ima 150 – 200 znakova, a taj se broj razlikuje prema sustavu jezika i smjeru razvitka sustava.

Slika 3. Tablica razvitka grčkog i latinskog alfabeta (iz J. Stipišić 1985.):

GRČKI NAZIVI SLOVA	THERSKI	JONSKI	HALKIDIČKI	ETRUSKANSKI	UMBRIJSKI	OSKIJSKI	LATINSKI
alfa	AAA	AA	AAA	A	AA	N	AA
beta	ΓΚΕΒ	B	B	BBB	B	B	BB
gamma	Υ<	Γ	C^	Υ<C		>	<C
delta	Δ	Δ	DDΔ	ΔD	q	Δ	ΔD
epsilon	ΕΕ	ΕΕ	ΕΕΕ	ΕΕΕ	ΕΕ	ΕΕ	ΕΕ
digamma			Ε	ΕΕΕ	ΕΕ	ΕΕ	ΕΕ
zeta	Ζ	Ζ		Ζ	Ζ	Ζ	
eta	Η	Η	ΗΗ	ΗΗ	Η	Η	Η
theta	Θ	Θ	ΘΘ	ΘΘ	Θ		
jota		Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι
kappa	ΚΚ	ΚΚ	ΚΚ	ΚΚ	Κ	Κ	Κ
lambda	Λ	Λ	ΛΛ	ΛΛ	Λ	Λ	ΛΛ
mi	ΜΜ	Μ	Μ	ΜΜ	ΜΛ	Μ	Μ
ni	Ν	ΝΝ	ΝΝ	ΝΝΝ	ΝΝ	Ν	ΝΝ
ksi		Ξ	Ξ	ΞΞ			
omikron	ΟΟΟ	ΟΟ	Ο	ΟΟΟ			Ο
pi	Π	ΠΠ	ΠΠ	ΠΠ	Π	Π	ΠΠ
sampi	Σ	Σ		ΣΣ	Σ		
koppa	ΦΦ		Φ	Φ			ΦΦ
ro	ΡΡΡ	ΡΡ	ΡΡΡΡ	ΡΡ	Ρ	Ρ	ΡΡ
sigma		Σ	ΣΣΣ	ΣΣ	Σ	Σ	ΣΣ
tau	Τ	Τ	Τ	ΤΤ	Τ	Τ	Τ
ipsilon	Υ	ΥΥ	ΥΥ	Υ	Υ	Υ	ΥΥ
hi		Χ		Χ			Χ
fi		ΦΦ	Φ	Φ			
psi		ΨΨ	Ψ	Ψ			
omega		Ω					

4. Alfabetско (glasovno) pismo najrazvijenija je i najjednostavnija vrsta pisma, jer je broj znakova (grafema), od kojih svaki ima točno određenu glasovnu vrijednost (fonem), ograničen na 20–30. Vjerojatno je nastalo izravno od piktografskog pisma u točno određenim okolnostima, jer su se starija piktografska i ideografska pisma ugasila. Danas postojeća ideografska pisma (Kina, Japan) nisu se dalje razvijala prema silabičkom i alfabetskom sustavu. Zbog praktičnosti i jednostavnosti alfabetski se sustav naglo proširio u prvoj polovici I. tisućljeća pr. Kr. po cijelom Sredozemlju.

Prvo piktografsko pismo pojavilo se kod Sumerana, u južnoj Mezopotamiji, već s početka IV. tisućljeća (3900. – 3800. god. pr. Kr.). Od njega se do oko 3100. god. pr. Kr. razvilo tzv. klinasto pismo. Klinasti sustav znakova uspješno je prilagođen semitskom jezičnom sustavu pa su ga nastavili koristiti Akadani, Babilonci, Asirci, Elamiti, Ugarićani i drugi (među njima i indoeuropski Hetiti i Perzijanci). Egipatski znakovi slikovnog i pojmovnog pisma nazivaju se hijeroglifima (grč. *ta hieroglifika grámmata* = sveta pismena). Znakovi koji su izvorno imali simboličko značenje vremenom dobivaju fonetsku vrijednost skupina suglasnika i pojedinih suglasnika, ali sva značenja ravnopravno sudjeluju u sustavu pisma. Za praktičnu uporabu u svakodnevnom i vjerskom životu hijeroglifi su grafički svedeni na jednostavnije znakove tzv. egipatskog hijeratskog pisma (grč. *hieratikós* = svećenički). Na prijelazu II. u I. tisućljeće dalje pojednostavljivanje hijeratskog pisma dovelo je do pojave egipatskog demotskog pisma (grč. *demotikós* = pučki).

Na egejskom području Sredozemlja između 2200. i 1400. godine kretska i kasnije mikenska civilizacija razvile su zaseban sustav znakova slogovnog karaktera, podrijetlo i nastanak kojega nije ni do danas razjašnjen. Po vanjskim formalnim značajkama naziva se "linearnim pismom", a postoje dvije inačice: "linear A" i "linear B". Prvom inačicom pisani su tekstovi na jeziku kretskih starosjeditelja i ona još do danas nije pročitana. Druga, mlađa inačica pisana je jezikom mikenskih Grka, tako da predstavlja rani oblik grčkoga jezika, a protumačena je sredinom XX. stoljeća (M. Ventris i J. Chadwick).

Prvo pravo alfabetsko pismo nalazimo u drugoj polovici II. tisućljeća pr. Kr. na obalama istočnog Sredozemlja, od Sinaja do Kanaana. Grci su Kanaance, jednog od sjeverozapadnih semitskih naroda nazivali Feničanima, a Herodot izrijeком "pronalazak" alfabetskog pisma pripisuje upravo Feničanima. Najstariji natpis kanaanskog – feničkog pravog alfabeta onaj je na sarkofagu bibloskog (*Byblos*) kralja Ahirama (oko 1300. godine), a tijekom sljedećih stoljeća sustav se proširio po Sredozemlju, jer su Feničani bili prvenstveno moreplovci i trgovci.

Najznačajnija i najdalekosežnija posljedica feničkog širenja pisma za europski kulturni krug bila je činjenica da su oni – levantinski trgovci – dolazili u dodir među ostalima i sa stanovnicima egejskog područja te su Grci od njih preuzeli sustav znakova feničkog glasovnog pisma. Prilagodili su ga svojem jeziku i to je početak grčkog alfabeta. Da su Grci preuzeli semitski sustav znakova vidi se i po tome što su grčki nazivi za slova semitskog podrijetla (alfa od alef, beta od beth, gamma od gimel, delta od dalet itd.). Na taj je način i sama riječ "alfabet" semitskog podrijetla. Najstariji grčki natpisi sa slovima feničkog oblika, poznati s There, Melosa i Theosa oko X. st. pr. Kr., pisani su na semitski način, bez samoglasnika.

Za daljnji razvitak pisma sretna je okolnost bila da su taj sustav Grci preuzeli i razvijali, jer su se oni upravo u vrijeme oblikovanja grčkoga pisma, od VIII. do VI. stoljeća pr. Kr., stali iseljavati iz Grčke osnivajući veliki broj gradova, polisa, kolonija koje su zadržavale grčki način života. Grčko pismo, tada još nejedinstveno i raznoliko (razne su načine imale između 22 i 27 znakova) kolonisti su prenijeli i u svoje nove postojbine na Siciliju i u južnu Italiju. Putem halkidičkih (eubejskih) doseljenika u okolicu Napulja, koji su najprije osnovali jednu od prvih kolonija u ovom dijelu Sredozemlja, *Pithecusae* na otoku Ischiji, a potom u Kumu (*Kyme, Cumae*), grčki je alfabet stigao i u Italiju. Od grčkih kolonija u južnoj Italiji, alfabet su prvi i najcjelovitije preuzeli Etruščani, jer su s njima Grci rado i obilato trgovali zbog ležišta rude u Etruriji (današnja Toscana), ali i zato što su oni tada imali izgrađenu najvišu kulturu, barem u odnosu na okolne italske narode.

Od Etruščana i Grka (ponekad je teško točno razlučiti putove širenja pisma u Italiji) alfabet su preuzeli Mesapi, Umbri, Falisci, Veneti, Osci i Latini. Sve su to italska željeznodobna plemena koja u prvoj polovici I. tisućljeća dolaze pod manji ili veći utjecaj Grka i/ili Etruščana, i uglavnom preuzimaju taj tip alfabeta. Međutim za kasniji razvitak pismenosti neobično je važna bila činjenica da su i Latini preuzeli taj sustav znakova vjerojatno preko Etruščana, ali inačicu koja je bila vrlo bliska kumanskom alfabetu. Latini su postali važni kad su počeli širiti svoju vlast na područje oko svojega središta. Jedno od njihovih središta zvalo se Roma. Pismo koje se tako stalo razvijati naziva se po Latinima, stanovnicima Lacija, LATINSKIM PISMOM.

Prilagodba grčkih znakova latinskom jeziku dovela je, osim do izbacivanja nekih nepotrebnih grčkih znakova – poput "dzete", do nastanka nekih novih znakova. Tako primjerice, u grčkom postoje dva znaka za glas [e], "eta" i "epsilon". Kako je "epsilon" ostao za [e], "eta" je postao znak za [h] – H. "Digamma", znak za [v] u halkidičkom grčkom pismu označavao se kao F. Rimski sustav uvodi ga za glas [f], a [v] i [u] označava istim znakom – V. Grčko "gamma" (C) isprva je bilo komplementarno "kappi" za glasove [g] i [k]; kako se fonetska razlika između njih smanjivala, "kappa" je postupno izlazila iz uporabe (osim u rijetkim iznimkama), pa je C postao znak za [k], a naposljetku je u III. st. po Kr. C dobilo crticu i postalo G. Osim toga, u I. stoljeću pr. Kr. uvode se znakovi Y i Z, kojih prije u latinskom pismu nije bilo, a postali su potrebni za transkripciju grčkih osobnih, zemljopisnih imena i posuđenica, za čim je tada postala sve veća potreba.

Klasična latinska abeceda od I. stoljeća pr. Kr. imala je tako 23 znaka, tj. slova: A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X Y Z. Mnogo kasnije, u XI. stoljeću dodan je znak W, a u međuvremenu je razlika između glasova [u] i [v], te [i] i [j], postajala sve veća pa su dodana još dva znaka, J i U.

Ipak, u latinskom se sustavu na natpisima javljaju i drugi znakovi, ali nikada ne ulaze u opću uporabu. Najpoznatiji pokušaj reforme pokušao je provesti učeni car Klaudije (41. – 54. god.), uvođenjem triju novih znakova, od kojih dva nalazimo na natpisima njegova doba, ali dosta rijetko jer se nikada nisu udomačili (*litterae Claudianae*). To je znak I s malom crticom na sredini visine u desno (kao H bez desne "noge"), koji se koristio za grčko kratko Y: klas. AEGYPTUS, claud. AEGYPTUS (ILS 210 – Roma). Drugi znak, koji se pisao kao naglavu okrenuti F, nazivao se "digamma", a koristio se za suglasnički glas V (za razliku od

samoglasničkog U, ILS 211 – Roma; ILS 6571 – Cingoli, Macerata). Treći klaudijanski znak, za glasovnu skupinu ps – bs, nije zabilježen u epigrafskoj uporabi, već samo kod gramatičara u teorijskim raspravama.

Slika 4. Primjeri epigrafske kapitale (iz R. Bloch 1952.)

ABCDEFGHIILMNOPQRSTUVWXYZ

ABCDEFGHIILMNOPQRSTUVWXYZ

ABCDEFGHIILMNOPQRSTUVWXYZ

ABCDEFGHIILMNOPQRSTUVWXYZ

U Galiji se ponekad nailazi na znakove koji su ranije na tom području preuzeti od grčkog alfabeta, npr. za ZD znak koji izgleda kao Đ (ILS 2911 – Arles; ILS 2626 – Mainz), zatim znakovi kao *ĐĐ, Θ (kao grčko "theta") i SS, ali u vrlo malom broju primjera. Klaudijevska i galska slova nisu nikada ušla u opću uporabu, već su ubrzo napuštena.

Osim toga, valja imati na umu da su se brojevi također izražavali slovima, na vrlo jednostavan način koji se i danas široko koristi. Pojedini znakovi imali su brojčanu vrijednost, i to: I – 1, V – 5, X – 10, L – 50, C – 100, M – 1000 (u brojeve možemo ubrojiti i slovo S = semis, pola, polovica). Sve ostale vrijednosti izvodile su se korištenjem ovih znakova: I, II, III, IV, V, VIII, XII, XIX, XXIII, XLIV, LXVI itd. U epigrafiji su brojevi obično samo usputno važni, iako se često javljaju u nadgrobnim natpisima koji navode koliko je pokojnik imao godina (a često i mjeseci i dana) kada je preminuo. Ili u privatnim svečanim graditeljskim natpisima, kad je trebalo reći koliko je novaca uloženo u gradnju. U takvim su se slučajevima, kada je trebalo izraziti višekratnike tisuća, koristili sustavi crtica iznad broja za desetine tisuća (XX – 20.000), a nepotpuni pravokutnik za stotine tisuća (X – 100.000).

BIBL.: O počecima pisma usp. Reading the Past, Ancient Writing from Cuneiform to the Alphabet, London 1990.; svako poglavlje napisao je drugi autor, i to: C. B. F. WALKER, Cuneiform, W. V. DAVIES, Egyptian Hieroglyphs, J. CHADWICK, Linear B, J. F. HEALEY, The Early Alphabet, B. F. COOK, Greek Inscriptions, L. BONFANTE, Etruscan (osim toga, svako je poglavlje izdano i kao zasebna knjižica). O latinskoj abecedi v. kod J. STIPIŠIĆ, n. dj. Osnovni podatci mogu se naći i u A. STIPČEVIĆ, Povijest knjige, Zagreb 1985. (naročito str. 7-126), ali odnose se općenito na knjigu i kulturu knjige i pismenosti kroz književnost. Podrobnosti o razvitku latinske abecede nalaze se u svakom temeljitijem priručniku za epigrafiju.

O brojevima u rimskom pismovnom sustavu usp. F. HALLBAUER, De numeralibus Latinis epigraphicis (Diss.), Halle 1936.

POČETCI I RAZVITAK LATINSKOGA JEZIKA

S pojavom latinskog pisma zalazimo i u povijest latinskoga jezika, koji je od VI. st. pr. Kr. dokumentiran i natpisima, pa je to logično i početak latinske epigrafije. Počeci latinskoga pisma utkani su u početke pismenosti čitave srednjoitalske srodne skupine naroda koje nazivamo Latinima, Faliscima, Umbrima i Oskima. Svi oni pripadaju indoeuropskoj porodici narodâ i jezika, pa se srodnosti i na prvi pogled prepoznaju. Jednako se tako srodnost latinskog jezika prepoznaje u usporedbi s drugim indoeuropskim jezicima (staroindijski, grčki, slavenski, germanski).

Neki autori pretpostavljaju postojanje jednog zajedničkog jezičnog ishodišta – protoitalskog jezika – iako to nije moguće dokazati zbog malog broja jezičnih spomenika. Latinsko – faliskička i umbrijsko – oskička skupina jezika, dvije su glavne skupine jezika u srednjoj Italiji i one čine temelj našega poznavanja predlatinske i rane latinske faze jezične povijesti. Umbrijski jezik posvjedočen je na više od 200 natpisa, uglavnom vjersko-pravnoga karaktera, a razvijao se usporedno s latinskim, sve do početaka romanizacije, od II. st. pr. Kr. Umbrijskim jezikom pisane su tzv. "Tabulae Iguvinae", pločice iz Gubbija, niz brončanih ploča s tekstom urezanim s obje strane, također vjersko-pravnoga karaktera.

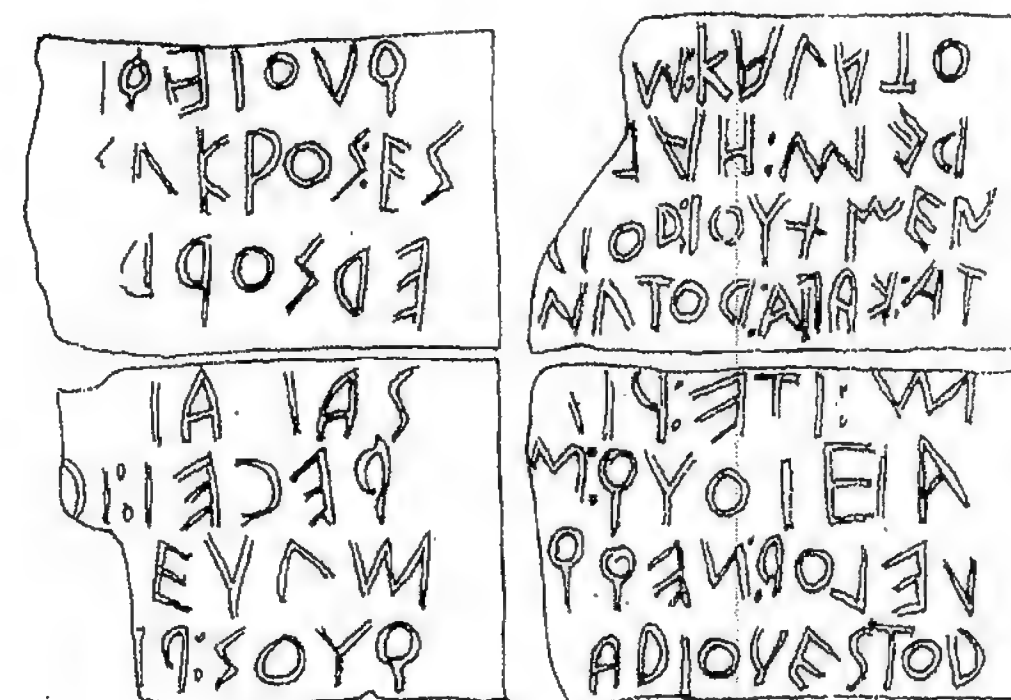
Broj najranijih natpisa koji svjedoče o postojanju latinskoga jezika vrlo je skroman. Pismenost je najprije bila iznimka, a tek mnogo kasnije postala je masovnom pojavom (koliko se u okvirima staroga svijeta moglo govoriti o "masovnosti"). Ipak, svi rani latinski natpisi pripadaju upravo onoj kategoriji koju proučava epigrafija, jer su urezani ili ugrebani u tvrdi podlogu: kamen ili kovinu; drugi nisu sačuvani. Dva su najstarija latinska natpisa koji pripadaju VII. – VI. st. pr. Kr., iako je točnija datacija u oba slučaja prijeporna: to su tzv. "Lapis Niger" i "Fibula Praenestina". Iz mlade su razdoblja "Pehar iz Civitâ Castellana" i "Cista Ficoroni" (oko IV. st. pr. Kr.).

Jedan od neprijeporno najstarijih natpisa urezan je na jednu zlatnu sponu za odjeću (fibula, tzv. "Fibula Praenestina"): tekst je jednostavan i prepoznatljiv: MANIOS MED FHEFHAKED NVMASIOI (u klas. lat.: Manius me fecit Numasio, tj. Manije me je napravio za Numasija, = Numerija; CIL 1², 3; ILS 8561; ILLRP, 1). Riječ je o uobičajenoj formuli kojom se dokazuje vlasništvo predmeta (tekst je pisan kao da predmet "govori"), ali istovremeno spominje i ime zlatara, umjetnika koji je predmet izradio. Datacija ovoga predmeta i natpisa obično se smješta između VII. i V. stoljeća.

Drugi najstariji latinski natpis jedan je oštećeni kameni kvader s urezanim slovima na sve četiri okomite strane. Poznat je kao "Lapis niger" (Crni kamen), a pronađen je na Forumu u Rimu podno Kapitola, 1899. godine. Na svakoj je strani sačuvan dio 3-4 retka koji slijede bustrofedonsku shemu (CIL 1², 1; ILS 4913; ILLRP 3), tj. naizmjenično zdesna nalijevo pa slijeva nadesno. S toga je natpisa poznato 20 slova, a upadljivo nedostaje slovo B, vjerojatno slučajno, jer je dio natpisa oštećen. To znači da je prva latinska abeceda mogla imati 21 slovo. Nezgrapnost oblikovanja slova, varijacije u visini i neproporcionalnost, uglavnom sve govori o činjenici da se radilo o počecima latinske pismenosti, a natpis se datira u VI. stoljeće pr. Kr. Tekst nije moguće sa sigurnošću rekonstruirati, ali se

latinske riječi jasno prepoznaju u svojim arhajskim, ranim oblicima: QVOS, REGEI (regi), ESTOD (istud), KAPIAD (capiat), VELOD (velut). Iako smisao nije moguće dokučiti, vjerojatno se radi o kulturnom natpisu, možda o zakonu vjerskog karaktera:

QVOI HOI ... | ... SAKROS : ES | ED SORD ...
 IA..IAS | RECEI : LO ... |EVAM | QVOS : RI ...
 M : KALATO | REM : HAP ... | ... CIOD : IOVXMEN | TA : TA : KAPIA : DOTAN...
 M : ITE : RI | M : QVOIHA | VELOD : NEQQ |ADIOVESTOD
 (U svakom je retku transkripcije koju donosimo tekst na jednom licu kamena. Okomite crte odvajaju retke na svakom licu natpisa. Dvotočke označavaju razmak između riječi).

Slika 5. *Lapis niger* s rimskog Forumâ
 (CIL 1², 1 = ILS 4913)

Brončana posuda cilindričnog oblika (*cista*), pronađena u Palestrini kod Rima, ukrašena urezanim prikazima iz ciklusa Argonauta, koja je poznata kao "Cista Ficoroni", nosi dva rana natpisa te time ulazi u krug jezičnih spomenika početaka latinske pismenosti. Datira se pred kraj IV. st. pr. Kr., ali tada su još natpisi relativno rijetki, sve do sredine III. st. pr. Kr. Natpisi su vrlo jednostavni i vezuju se, kao kod Prenestinske fibule, za sam predmet:

DINDIA MACOLNIA FILEAI DEDIT (klas. lat.: Dindia Macolnia filiae dedit),
NOVIOS PLAUTIOS MED ROMAI FECID (klas. lat. Novius Plautius me Romae fecit).

Razdoblju početaka latinskog jezika i književnosti pripadaju malobrojni spomenuti primjeri natpisa te čitav niz jezičnih ostataka u kasnijoj rimskoj tradiciji. Uzima se da svjedočanstva prve faze razvitka jezika, pisma i književnosti (*origines*) pripadaju razdoblju do 240. godine pr. Kr. (kraj I. punskog rata). Tradicionalizam vjerskog života starih Rimljana i njihovo praznovjerje doveli su do toga da su sačuvane stare formule vjerskih pjesama. Tako su Carmina Saliaria bile pjesme Salija, Marsovih svećenika, a Carmen Arvale (ILS 5039) je pjesma arvalske braće (Fratres Arvales) koji su provodili ritualno čišćenje polja uz ritmičko pjevanje šest stihova (svaki se stih ponavljao tri puta):

ENOS LASES IUVATE
NEVE LUE RUE MARMAR SINS INCURRERE IN PLEORES
SATUR FU FERE MARS LIMEN SALI STA BERBER
SEMUNIS ALTERNEI ADVOCAPIT CONCTOS
ENOS MARMOR IUVATO
TRIUMPE TRIUMPE TRIUMPE TRIUMPE TRIUMPE

Evo kako izgleda "prijevod" na klas. lat. (prema Bücheleru):

Nos, Lares, iuvate,
neve lue ruinam, Mars, sinas incurrere in plures.
Satur sis, fere Mars; limen sali; sta, verber.
Semunes alterne (quisque) invocabit cunctos.
Nos, Mars, iuvato;
Triumpe! triumph! triumph! triumph! triumph!

(Zaštitite nas, o Lari; ni bolest ni uništenje, o Marsu, nemoj pustiti na većinu (nas). Budi pun (zadovoljen), o ponosni Marsu; skoči na prag, tamo čuvaj, ostani; svatko će sve Semune zazivati naizmjenično. Nas, o Marsu, zaštititi. Trijumf! Trijumf! Trijumf! Trijumf!)

Druga vrsta ranih svjedočanstava latinskoga jezika iz doba početaka jesu *elogia*, nadgrobni natpisi, ponekad u stihovima, kojima su se veličali pokojnici, što su se mogli postavljati u kućno svetište predaka. Oni već pripadaju epigrafiji, jer su uglavnom i sačuvani uklesani u kamen. Poznat je primjer elogija (počasnog natpisa) Lucija Kornelija Scipijona Barbata, koji je bio konzul 298. god. pr. Kr., cenzor 290. god. pr. Kr. (ILS 1):

CORNELIUS LUCIUS SCIPIO BARBATUS
GNAIVOD PATRE PROGNATUS FORTIS VIR SAPIENSQUE
QUOIUS FORMA VIRTUTEI PARISUMA FUIT
CONSOL CENSOR AEDILIS QUEI FUIT APUD VOS
TAURASIA CISAUNA SAMNIO CEPIT
SUBIGIT OMNE LOUCANAM OPSIDESQUE ABDOUCIT

U kasnijem klas. lat. jeziku taj bi elogij glasio:

Cornelius Lucius Scipio Barbatus,
Gnaeo patre prognatus, fortis vir sapiensque,
cuius forma virtuti pariter summa fuit.
Consul, censor, aedilis, qui fuit apud vos,
Taurasiam, Cisaunam in Samnio cepit,
subiugit omnem Lucaniam, obsidesque abducit.

(Kornelije Lucije Scipion Barbat, rođen od oca Gneja, muž snažan i mudar, čija je ljepota jednako velika kao hrabrost. Kao vaš konzul, cenzor i edil, osvojio je Taurasiju i Cisaunu u Samniju, pokorio je cijelu Lukaniju i uzeo je taoce).

Ili pak elogij njegovoga sina Lucija Kornelija Scipijona (oko 250. god. pr. Kr.), koji ponavlja istu shemu:

HONC OINO PLOIRUME COSENTIONT R(OMANE)
DUONORO OPTUMO FUISE VIRO
LUCIOM SCIPIONE FILIOS BARBATI
CONSOL CENSOR AIDILIS HIC FUET A(PUD VOS)
HEC CEPIT CORSICA ALERIAQUE URBE
DEDET TEMPESTATEBUS AIDE MERETO(D)

U "prijevodu" na klas. lat. taj bi tekst glasio:

Hunc unum plurimi consentiunt Romani,
bonorum optimum fuisse virum,
Lucium Scipionem. Filius Barbat,
consul, censor, aedilis hic fuit apud vos,
hic cepit Corsicam Aleriamque urbem,
dedit Tempestatibus aedem merito.

(Ovo je jedini kojega gotovo svi Rimljani smatraju odličnim među najboljim ljudima, Lucije Scipijon. Barbatov sin, bio je kod vas konzul, cenzor, edil; osvojio je Korziku i grad Aleriju, posvetio je zasluženi hram Tempestama").

Osim drugih oblika svečarske poezije (*carmina convivalia*, *carmina triumphalia*), već se rano počela razvijati komična i satirička poezija, sačuvana u tragovima (*Fescennini*, *Satura*, *Atellana*, *Mimus*).

Prva "prozna" literatura na latinskom jeziku jesu službeni državni spisi, od kojih su sačuvani samo spomeni u kasnijih povjesničara i pisaca. Takvi tekstovi obično su prepričani ili "prevedeni" na klas. lat. pa kao vrelo za rane oblike latinskoga jezika nisu odviše značajni. Najstariji su *Commentarii regum*, *Libri (Commentarii) pontificum*, *Libri (Commentarii) magistratuum*. Zatim *Fasti*, službeni kalendar i *Annales*, popisi događaja, prve kronike po godinama s imenima činovnika i značajnim zbivanjima predstavljaju kostur kasnijeg rimskog povjesništva, jer su klasični historioografi obilato koristili te, danas izgubljene, tekstove.

Foedera (Savezi) i *Leges* (Zakoni) pripadaju pravnim izvorima, među kojima su *Leges XII tabularum* (Zakonik dvanaest ploča) prvi pravi pisani rimski zakonik. Prema tradiciji, desetočlano povjerenstvo zaduženo da zapiše do tada

usmeno običajno pravo (*decemviri legibus scribundis*) dalo je 451. god. pr. Kr. urezati tekst deset ploča. Iduće godine dodane su još dvije s dodatnim odredbama. Tako je i Zakonik dvanaest ploča bio jedan od najstarijih i najvažnijih epigrafskih spomenika. Ploče su stradale u požaru 394. god. pr. Kr., kada su Gali razorili Rim. Niti novi prijepis Zakonika nije sačuvan u cijelosti, već je današnji tekst plod rekonstrukcije prema navodima pojedinih odredbi kod antičkih i kasnoantičkih pisaca.

Na prijelazu IV. u III. st. pr. Kr. u rimskoj se kulturi javljaju prve prave povijesno-književne ličnosti, začetnici tradicije koja će kasnije dovesti latinsku klasičnu uljudbu do poznatih vrhunaca. To je ponajprije bio Apije Klaudije Cek (*Appius Claudius Caecus*) konzul 307. god. pr. Kr. i cenzor, graditelj vodovoda i prve prave ceste (*Via Appia*), kojega Ciceron spominje kao vrsnog govornika i autora zbirke moralnih sentencija u stihu (*Sententiae*). Zatim Gnej Flavije (*Cn. Flavius*), Apijev tajnik, edil (304. god. pr. Kr.), autor zakona koji je propisivao pravni postupak (*Ius Flavianum*); pripisuje mu se i sređivanje kalendara (*Fasti*). Treći je Tiberije Korunkanije (*Tib. Coruncanius*), prvi plebejski vrhovni svećenik, u istome razdoblju kao spomenuta dvojica. Sastavljač svećeničkih anala (*Annales Pontificum*).

Poslije rimske pobjede u Prvom punskom ratu 241. god. pr. Kr. započeo je brzi i nazadrživi uspon države, njezino širenje u sve dijelove Sredozemlja. Tako je Rim došao i u užu doticaj s klasičnom grčkom kulturom, što je predstavljalo snažan poticaj razvitku rimske, latinske uljudbe. Razdoblje od 241. god. do 78. god. pr. Kr. naziva se arhajskim razdobljem u književnosti i kulturi, slijedi klasično razdoblje (od 78. god. pr. Kr. do 14. god. po Kr.), te carsko razdoblje (do doba Justinijanove vladavine). U povijesti rimske književnosti svako se to veliko razdoblje dalje dijeli na manje vremenske odsječke, ali takva podjela nema gotovo nikakvoga utjecaja na situaciju koju poznajemo po epigrafskim spomenicima.

Smatra se da je latinski jezik oblikovan kao organska cjelina od III. st. pr. Kr. te kao takav postoji do VI. st. po Kr. Klasični jezik književnosti se kroz to veliko vremensko razdoblje od gotovo tisuću godina vrlo malo mijenjao. Ali ipak, promjene postoje, pa se neki oblici s početaka tog razdoblja kasnije više nisu koristili. Prosječni Rimljanin kasnoantičkog doba više nije razumio neke sintaktičke i leksičke oblike Ciceronova doba, ali tradicionalizam rimske uljudbe ipak je onemogućio znatnije promjene.

Iako je latinski jezik bio službeni jezik čitave rimske države i kad je ona obuhvaćala sve zemlje oko Sredozemlja i u zapadnoj Europi, grčki se jezik uobičajeno koristio u istočnoj polovici države (istočno od Grčke, Makedonije i Mezije, istočno od Cirenajke). Grčki jezik nije značajno prodirao u latinski jezik niti na leksičkoj razini, upravo zbog tradicionalizma rimske uljudbe i čvrstoće oblikovanja latinskoga jezičnoga sustava.

Unutar zapadnog latinskoga kruga, do jezične granice između Istoka i Zapada, u pisanom latinskom jeziku nema nikakvih tragova narječja, iako su manje razlike u govornome jeziku nedvojbeno postojale. Postoji druga vrsta podjele latinskoga jezika, na književni latinski jezik (*Latinitas*) i pučki latinski jezik (*sermo plebeius*, *sermo vulgaris*), iako je ovaj potonji u književnosti zamjetan samo u tragovima, napose u književnosti s pučkim temama (*Plaut*, *Petronije*). Pučki jezik,

vulgarni latinski (*vulgus* = puk) najbolje se prepoznaje upravo u epigrafiji, pisanim spomenicima koji svjedoče o svakodnevnom jeziku (*sermo cotidianus*, *sermo familiaris*). Velika većina natpisa na tvrdim materijalima manje se povodi za književnim jezikom visoke kulture, a više predstavlja odraz govornoga jezika.

Prosudba jezičnih značajki natpisa pripada filološkim istraživanjima, a najzanimljivije su ortografija kao odraz razvitka jezika, te gramatičke posebnosti koje također odražavaju mijene jezika kroz vrijeme. U takvom dijakronijskom promatranju latinskoga jezika nailazi se na svakojake inačice koje mogu biti plod razvitka govornoga jezika, ali mogu biti i rezultat nepoznavanja pravila i nepostojanja strogoga određenog sustava jezika u onim društvenim slojevima koji se mogu smatrati pismenima. Jezična istraživanja omogućuju razlikovanje običnih grešaka od sustavnih promjena, proučavajući i daljnji razvitak latinskoga jezika prema srednjovjekovnom pučkom, vulgarnom latinjetu i prema kasnijim i današnjim romanskim jezicima. Suvremeni jezici romanske skupine razvili su se odvajanjem pojedinih područja od zajedničke latinske matice, pa se svaki razvio u posebnoj smjeru: talijanski, francuski, portugalski, kastiljanski (španjolski), katalonski, rumunjski, moldavski, zatim galicijski, okcitanjski, provansalski, retoromanski, sardski, istriotski i drugi.

Najjednostavnije i najčešće ortografske promjene jesu: jednostruki suglasnik umjesto dvostrukoga (*fidonica* umjesto *fullonica*, *posidere* umjesto *possidere*, *opidum* umjesto *oppidum*), dvostruki suglasnik umjesto jednostrukog (*bibbere* umjesto *bibere*, *millia* umjesto *milia*, *ressituere* umjesto *restituere*, *possuit* umjesto *posuit* itd.), A umjesto E (*consacrare* umjesto *consecrare*), AE umjesto E (*aeclesia* umjesto *eclesia*, *maemoria* umjesto *memoria*, AI umjesto AE (*aidilis* umjesto *aedilis*, *praitor* umjesto *praetor*). Najčešće glasovne promjene su B umjesto V (*conserbator* umjesto *conservator*, *nabalis* umjesto *navalis*), V umjesto B (*conuvium* umjesto *conubium*, *livertus* umjesto *libertus*), BS umjesto PS (*conlabsus* umjesto *conlapsus*), D umjesto T, DV umjesto B, ispadanje N ispred S (*obseques* umjesto *obsequens*, *Albonessium* umjesto *Albonensium*, *isularius* umjesto *insularius* i dr.) te mnoge druge.

Čest je slučaj nesigurnosti u uporabi grčkih riječi i imena, odnosno riječi s fonemima [f], [ks], [ps], pa dolazi do zamjene F za PH (*dendroforus* umjesto *dendrophorus*, *Falanx* umjesto *Phalanx*, *triumfalis* umjesto *triumphalis*), XS za X (*Alexsandria* umjesto *Alexandria*), Y umjesto OE (*Mysia* umjesto *Moesia*). Naročito je problematičan aspirat [h] u početnom položaju, između dva samoglasnika ili iza [c], [p] i [t], koji dolazi tamo gdje ne treba, a često ga nema tamo gdje bi trebao biti: *Hillyricum* umjesto *Illyricum*, *hordo* umjesto *ordo*, *harena* umjesto *arena*, *ahenea* umjesto *aenea*, *sarchofagus* umjesto *sarcophagus*, *trichlinium* umjesto *triclinium*. Zatim *onor* umjesto *honor*, *umana* umjesto *humana*, *Era* umjesto *Hera*, *Graccus* umjesto *Gracchus*, *scola* umjesto *schola*, *triumpum* umjesto *triumphum* itd.

Brojne su osobitosti i u deklinaciji i konjugaciji. Kod imenica je to naročito, ali ne pretežito, vidljivo kod imenica grčkoga podrijetla. Isto je tako dosta zamjetna izmjena roda imenica, *balineus* umjesto *balineum*, *monumentus* umjesto *monumentum*. I prijedlozi se koriste često s "pogrješnim" padežom u odnosu na klasičnu normu latinskoga jezika (*pro salutem* umjesto *pro salute*, *ex votum*

umjesto *ex voto, ob virtute sua* umjesto *ob virtutem suam* i dr.).

Unatoč dubokome jazu između književnog i pučkog jezika u formalnom i kulturnom karakteru, oni žive tijekom svih tisuću godina jedan uz drugoga. Pritom književni jezik prima vrlo malo inovacija iz govornoga jezika, jer je jezični tradicionalizam rimske aristokracije bio uvijek vrlo izražen. Dugo nepromijenjeno trajanje latinskoga jezika (gotovo cijelo tisućljeće unutar rimske države) stvorilo je dojam višestoljetne konstante kao znaka vrijednosti.

Na izmaku antike, poslije V. – VI. stoljeća, pučki je latinski jezik, jezik nižih društvenih slojeva i jezik vojnika, s vremenom postao podlogom od koje su se stali razvijati romanski jezici (talijanski, francuski, španjolski, katalonski, portugalski, rumunjski, ali i galicijski, okcitanski, retoromanski, arumunjski, moldavski i dr.). Njihova pojava bila je znakom da se cjelina latinske rimske kulture raspala na više cjelina između kojih su dodiri postajali sve slabiji, ali nikada nisu u potpunosti nestali. Latinski jezik odigrao je značajnu ulogu u oblikovanju i više germanskih jezika, napose engleskog u kojemu je romanski leksički fond veći od 50%.

Međutim, latinski jezik preživio je u drugom tradicionalističkom društvenom i duhovno – kulturnom ustrojstvu, a to je bila Crkva. Jeronimov službeni prijevod Svetoga pisma na latinski (*Vulgata*, Biblija pisana govornim latinskim jezikom) postala je osnova za održavanje latiniteta na prostorima koje je zaposjela kršćanska kultura, a to je bio manje-više prostor bivše rimske države, s iznimkom sjeverne Afrike koju su preplavili muhamedanski Arapi. Latinski jezik ostao je službenim jezikom većine europskih kultura i književnosti sve do početaka emancipacije nacionalnih književnosti na pojedinim narodnim jezicima. Sve do II Vatikanskog sabora 1963. godine latinski je jezik bio službeni jezik crkve i katoličke liturgije. Latinski jezik službeni je jezik Vatikana kao države, tako da formalno to i nije sasvim mrtav jezik.

BIBL.: Za sustav latinskoga jezika mogu poslužiti uobičajene srednjoškolske gramatike našega govornoga područja: V. GORTAN, O. GORSKI, P. PAUŠ, *Latinska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb 1954. Zahtjevnije će zanimati i djela poput A. MEILLET, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris 1966.⁷; M. NIEDERMANN, *Precis de phonétique historique du latin*, Paris 1959.⁴, ali i R. MATASOVIĆ, *Kratka poredbeno povijesna gramatika latinskoga jezika*, Zagreb 1997. O najstarijim natpisima (koji izlaze izvan okvira epigrafije jer se radi o izučavanju povijesti jezika): v. A. E. GORDON, *Illustrated introduction to latin epigraphy*, Berkeley – Los Angeles, 1983.; B. VINE, *Studies in archaic latin inscriptions* (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Bd. 75), Innsbruck 1993. Postoji, naravno bogata literatura o povijesti latinskoga jezika i njegovoj "klasičnoj" fazi, iz koje izdvajamo L. R. PALMER, *La lingua latina*, Einaudi, Torino 1977.

O današnjim romanskim jezicima samo informativno D. ŠKILJAN, *Pogled u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb 1980. (novo i dopunjeno izdanje Naklada Benja, Rijeka 1991.).

Glede pitanja rimske književnosti na latinskom jeziku, literatura je opet vrlo opsežna, ali skrećemo pozornost samo na: C. MARCHESI, *La letteratura romana*, Casa editrice Giuseppe Principato, Messina – Milano 1936.; B. RIPOSATI, *Disegno storico della letteratura latina*, Società editrice Dante Alighieri, 1977.; V. VRATOVIĆ, *Rimska*

književnost, u: *Povijest svjetske književnosti*, 2, Liber, Zagreb 1977., 189-312.

O jezičnim problemima uglavnom se mogu naći regionalne studije, npr. G. PESENTI, *Fonetica delle iscrizioni latine in Lombardia*, *Rivista Indo-Greco-Italica*, 5, 1921.; 7, 1923.; V. VÄÄNÄNEN, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, *Annales Academiae scientiarum Fennicae*, Helsinki 1937. (Berlin 1958.², 1966.³); A. C. CARNOY, *Le latin d'Espagne d'après des inscriptions*, Louvain 1902. (1996.², pretpisak Hildesheim 1971.), A. AQUATI, *Il vocalismo latino volgare nelle iscrizioni africane*, *Acme*, 245, 1971. Usp. opsežnu bibliografiju u E. MEYER, *Einführung in die Lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1973.

Izgovor

Izgovor latinskoga jezika posebno je poglavlje svih temeljnih priručnika latinske gramatike. Sama činjenica da se latinski jezik koristi u cijeloj Europi od antičkog razdoblja do danas, bilo kao službeni jezik, jezik kulture ili jezik proučavanja starih latinskih tekstova i spisa, dovela je do vrlo različitog čitanja pojedinih glasova u suvremenim jezicima. Svaki današnji jezik manje ili više prilagođava izgovor latinskoga jezika svojim fonološkim normama, pa je zbrka gotovo potpuna. Zato danas postoje dvije vrste izgovora latinskoga jezika, tradicionalni i klasični.

Tradicionalni izgovor pravila prilagođava suvremenom jeziku. U hrv. se tako skupine AE i OE čitaju [e], kao u *aetas* [etas], *poena* [pena]. Postoje riječi u kojima rečene skupine (AE, OE) treba zasebno izgovoriti, pa se u takvim slučajevima na drugi samoglasnik skupine stavlja znak dijereze, primjerice *aëris* [aeris], *poëta* [poeta]. Samoglasnik I na početku riječi izgovara se [j], kao u *iam* [jam]. Znak Y (koji se u pravilu javlja samo u riječima grčkoga podrijetla), izgovara se [i], npr. *Aegyptus* [Egiptus].

Znak C ispred e-glasova (e, ae, oe, eu) i i-glasova (i, y) izgovara se [c]: *cena* [cena], *Cicero* [Cicero], *Cyprus* [Ciprus]. U svim drugim situacijama C se izgovara [k]: *carus* [karus], *cresco* [kresko]. Znak za C u dva se slučaja čita [g]: to su osobna imena *Caius* [Gaius] i *Cnaeus* [Gneus], jer je ta grafija vrlo rano nastala pod utjecajem etruščanskog alfabeta koji nije razlikovao bezvučni C [k] i zvučni G [g]. Znak K [k] nalazimo samo u vrlo malom broju riječi, u starijim tekstovima (*Kalendae*, *Kaeso*). On je znak starine oblika, jer je u kasnije doba zamijenjen znakom C [k].

Znakovne skupine CH, PH, TH, RH, koje ćemo naći poglavito u riječima grčkoga podrijetla, čitaju se [h], [f], [t], [r]: *schola* [shola], *Philippus* [Filipus], *theatrum* [teatrum], *Rhodus* [Rodus]. Skupina NGU čita se [ngv], npr. *lingua* [lingva], a QU [kv] kao *aqua* [akva]. Znak S između dva samoglasnika čita se [z], kao u *rosa* [roza].

Slog TI ispred samoglasnika čita se [ci], kao *Dalmatia* [Dalmacia], ali s ovim iznimkama: ako je [i] dugo (*totius* [totius]), kad su ispred TI znakovi S, T, X (*bestia* [bestia], *Vettius* [Vetius], *mixtio* [mikstio]), u grčkim riječima (*Miltiades*). Iz pretposljednog navedenog primjera (*mixtio*) razvidno je da se X čita [ks]. U hrv. tradicionalnom izgovoru ne izgovaraju se dvostruki samoglasnici (*cella* [cela]).

Na drugoj je strani tzv. klasični izgovor, tj. pretpostavljena rekonstrukcija izgovora – kakav je mogao biti u vrijeme klasične faze latinskoga jezika. Od gotovo tisuću godina neprekinutog razvitka latinskoga jezika jedna faza od stotinjak godina (od sredine I. st. pr. Kr. do sredine I. st. po Kr.) izdvojena je kao norma takvoga izgovora. Međutim, svi tekstovi koji su nastali i prije i poslije toga moguće su se čitali drukčije, s inačicama koje je povijesni razvitak fonologije jezika nedvojbeno nametao. Čitati dakle na isti način natpis iz I. st. pr. Kr. i natpis iz, primjerice, IV. st. po Kr. opet ne odražava točne razlike u govornom jeziku tih dviju točaka u vremenu. Međutim, klasični način izgovora u prednosti je utoliko što se time rješavamo raznolikih nacionalnih izgovora.

Klasični izgovor latinskoga jezika, koji je svakako bliži izvorniku (barem onom izgovoru što je bio normom između I. st. pr. Kr. i I. st. po Kr.), razlikuje se od opisanog hrvatskog tradicionalnog izgovora u ovim glavnim oznakama:

1. Skupine AE i OE beziznimno se izgovaraju diftongizirano, [ae] i [oe] (*Graecus* [Graekus], *poena* [poena]); kako je glas [e] u oba diftonga kratak, zatvoren samoglasnik, razvila se suvremena inačica kojom se AE i OE izgovaraju [aj] i [oj].

2. Znakovi C i T beziznimno se izgovaraju [k] i [t], bez obzira ispred kojeg samoglasnika (*Cicero* [Kikero], *accedo* [akkedo], *amicitia* [amikitia], *Terentius* [Terentius]).

3. Znak S uvijek se izgovara [s], pa i između dva samoglasnika (*causa* [kausa], *Caesar* [Kaesar], *accuso* [akkuso]).

4. Znak V u riječima u kojima ga mi danas pišemo znakom V (a ne U), izgovara se slično engl. [w] ispred samoglasnika: *vita* [uita, wita], *varius* [uarius, warius].

5. Skupine QU i SU u klasičnom izgovoru također podliježu istom pravilu, pa se *aqua* izgovara [akua, akwa], *quando* [kuando, kwando], a *suadeo* [suadeo, swadeo].

6. Skupine CH, PH, TH i RH izgovaraju se tako da su se čuju oba glasa, [h] slabije od osnovnog suglasnika (aspirirani eksplozivni glasovi): *pulcher* [pulkher], *Philippus* [Philipus], *theatrum* [theatrum], *Rhodos* [Rhodos].

BIBL.: O izgovoru latinskoga jezika v. J. MAROUZEAU, *La prononciation du latin*, Paris 1943. Kod nas V. GORTAN, *Tradicionalni i klasični izgovor latinskoga jezika*, *Živa antika* 2, 1, 1952, 98-102; ali usp. i A. S. KALENIĆ, *Izgovor latinskoga jezika u Hrvatskoj*, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32-33 (22-23), 1995, 149-157.

Slika 6. Tablica kurzivnog latinskog pisma (iz E. M. Thompson, *Handbook of Greek and Latin Palaeography*, London 1906., 216):

a	A A A A	λ λ λ λ	Λ Λ Λ Λ	Α Α Α Α	Α Α Α Α
b	B B B B	β β β β	Β Β Β Β	Β Β Β Β	Β Β Β Β
c	C C C C	ϰ ϰ ϰ ϰ	ϸ ϸ ϸ ϸ	ϸ ϸ ϸ ϸ	ϸ ϸ ϸ ϸ
d	D D D D	δ δ δ δ	Δ Δ Δ Δ	Δ Δ Δ Δ	Δ Δ Δ Δ
e	E E E E	ε ε ε ε	Ε Ε Ε Ε	Ε Ε Ε Ε	Ε Ε Ε Ε
f	F F F F	ϕ ϕ ϕ ϕ	Ϝ Ϝ Ϝ Ϝ	Ϝ Ϝ Ϝ Ϝ	Ϝ Ϝ Ϝ Ϝ
g	G G G G	γ γ γ γ	Γ Γ Γ Γ	Γ Γ Γ Γ	Γ Γ Γ Γ
h	H H H H	η η η η	Η Η Η Η	Η Η Η Η	Η Η Η Η
i	I I I I	ι ι ι ι	Ι Ι Ι Ι	Ι Ι Ι Ι	Ι Ι Ι Ι
k	K K K K		κ κ κ κ	κ κ κ κ	κ κ κ κ
l	L L L L	λ λ λ λ	Λ Λ Λ Λ	Λ Λ Λ Λ	Λ Λ Λ Λ
m	M M M M	μ μ μ μ	Μ Μ Μ Μ	Μ Μ Μ Μ	Μ Μ Μ Μ
n	N N N N	ν ν ν ν	Ν Ν Ν Ν	Ν Ν Ν Ν	Ν Ν Ν Ν
o	O O O O	ο ο ο ο	Ο Ο Ο Ο	Ο Ο Ο Ο	Ο Ο Ο Ο
p	P P P P	π π π π	Π Π Π Π	Π Π Π Π	Π Π Π Π
q	Q Q Q Q	Ϸ Ϸ Ϸ Ϸ	Ϲ Ϲ Ϲ Ϲ	Ϲ Ϲ Ϲ Ϲ	Ϲ Ϲ Ϲ Ϲ
r	R R R R	ρ ρ ρ ρ	Ρ Ρ Ρ Ρ	Ρ Ρ Ρ Ρ	Ρ Ρ Ρ Ρ
s	S S S S	σ σ σ σ	Σ Σ Σ Σ	Σ Σ Σ Σ	Σ Σ Σ Σ
t	T T T T	τ τ τ τ	Τ Τ Τ Τ	Τ Τ Τ Τ	Τ Τ Τ Τ
u	U U U U	υ υ υ υ	Υ Υ Υ Υ	Υ Υ Υ Υ	Υ Υ Υ Υ
x	X X X X	χ χ χ χ	Χ Χ Χ Χ	Χ Χ Χ Χ	Χ Χ Χ Χ
y	Y Y Y Y	ϣ ϣ ϣ ϣ	Ϛ Ϛ Ϛ Ϛ	Ϛ Ϛ Ϛ Ϛ	Ϛ Ϛ Ϛ Ϛ
z	Z Z Z Z		ζ ζ ζ ζ	ζ ζ ζ ζ	ζ ζ ζ ζ

Vrste latinskoga rimskodobnog pisma

Osnovna općenita podjela latinskoga pisma u povijesnom smislu ona je na tri glavne skupine: epigrafsko pismo, knjižno pismo i dokumentarno pismo. Epigrafsko pismo koristilo se za pisanje na tvrdim materijalima, i ono će jedino biti predmetom daljnjih razmatranja u svezi s epigrafijom. Knjižnim pismom (*scriptura libraria*) nazivamo one sustave latinskoga pisma koji su se koristili za pisanje na mekanom materijalu, za prepisivanje tekstova što su bili namijenjeni širem krugu korisnika ili pak sljedećim naraštajima. Dokumentarno pismo (*scriptura documentaria*) koristilo se također za pisanje na mekanim materijalima, ali to su mnogo nemarniji oblici pismena, kojima je cilj bio zabilježiti tekst, a ne njegov izgled i uglađenost.

Latinska paleografija zatim razlikuje majuskulu (*maiuscula*), sustav velikih slova koja se sva po visini mogu smjestiti između dvije usporedne crte, te minuskulu (*minuscule*), mala slova kojima su potrebne četiri crte. Osim toga, zasebnu vrstu oblika, između majuskule i minuskule, tvori kurziv, koso pismo – prijelazni oblik iz svečanog oblika u praktično brzo pismo. Inače, u latinskoj paleografiji postoji više klasifikacija i periodizacija pisama, ali epigrafsko latinsko pismo rimskoga doba poznaje samo majuskulni i kurzivni oblik.

Latinsko epigrafsko pismo rimskoga doba naziva se kapitalom (*capitalis*). To je istoznačnica pojmu majuskula, pa se razlika između njih odnosi na činjenicu da je kapitala samo epigrafsko, a majuskula samo knjižno pismo. Postoje četiri vrste epigrafskog pisma: arhajska kapitala, kvadratna kapitala, rustična kapitala i kurzivna kapitala.

Najstariji oblik kapitala jest arhajska kapitala, kojom su pisani epigrafski spomenici ranog latinskog razdoblja, od prvih primjera (*Fibula Praenestina*, *Lapis Niger* oko VI. stoljeća) do posljednjeg stoljeća Republike. Slova arhajske kapitala, razvijena iz grčkih oblika, u pravilu su nepravilna, u starijim razdobljima nejednake visine, pa i neujednačena u izvedbi. Ona često malo "vise", i to napose horizontalne haste slova poput E, F, zaobljenja slova poput P, B, D. Osim po obliku slova, arhajski se natpisi raspoznaju, naravno, i po karakteru, unutrašnjim značajkama i jezičnim osobitostima. Teško je reći kada u vremenskom smislu točno završava arhajska kapitala a započinje kvadratna kapitala, jer je oblik slova ovisio i o vještini klesara i mogućnostima naručitelja.

Kvadratna kapitala, tako se zove jer je kvadrat, četverokut s četiri jednake stranice koje čine prave kutove, osnovni oblik većine slova. Oblik svakog slova može se u pravilu, osim iznimaka, upisati upravo u kvadrat. Ravne crte slova su zaista ravne, zaobljeni oblici slova gotovo su pravilni krugovi ili polukrugovi. To je napose izraženo kod slova A, C, D, Q, R, O, V ... Iznimke su, naravno, uska i visoka slova poput I. Međutim, malo je primjera čiste kvadratne kapitala, jer svako slovo zauzima jednaku dužinu u retku, pa to nije odviše racionalni sustav jer slova zauzimaju više mjesta od potrebnog. Većina natpisa koji se paleografski približavaju kvadratnoj kapitali, koja se smatrala najotmjenijim pismom, nastala je u razdoblju samoga kraja Republike i početka Carstva (I. st. pr. Kr. – I. st. po Kr.), oko Augustova doba. I do danas je kvadratna kapitala uobičajeno pismo svećanih natpisa. Kod većine natpisa slova pokazuju manje ili više prilagodbi, jer se slova poput E, F, L, S ... smanjuju u širini. Kod nekih se natpisa kvadratna kapitala javlja

na početku teksta, u službenim carskim imenskim formulama, da bi se zatim slova postupno sužavala i prelazila čak pred kraj natpisa i u drugu inačicu kapitala – rustičnu kapitalu.

Slova rustične kapitala (lat. *rus* = selo, rustično = seosko, u prenesenom značenju manje otmjeno, grublje) izduženija su u visini, osnovica im je uža. Ona se u pravilu mogu upisati u pravokutnik, tako da npr. O i Q dobivaju eliptični oblik. Dva su jednostavna razloga takvog smjera razvitka oblika slova, od kvadratne prema rustičnoj kapitali. Prvi je potreba da se što više slova stisne na isti raspoloživi prostor, dakle da se površina kamena bolje iskoristi. Drugi je razlog u tomu što se rustična kapitala pokazala osobito pogodnom za urezivanje slova u broncu, materijal koji je daleko teži za obradu u tom smislu, od kamena. Svi natpisi urezani u broncu koristili su rustičnu, a nikada kvadratnu kapitalu. Isključivo rustična kapitala se rabila za urezivanje tekstova brončanih diploma o otpustu iz vojske, a i za druge službene tekstove u bronci. Zakonik Dvanaest ploča, kao i Augustova politička oporuka bili su također urezani u brončane ploče i izloženi na javnom mjestu u Rimu. Za rustičnu kapitalu postoji i istoznačnica – *scriptura actuaria* – što dolazi od *acta*, službeni spisi, dakle pismo za službene tekstove urezane u broncu.

Kurzivna kapitala je posljednji oblik epigrafskih pisama. Slova kurzivne (kose) kapitala bila su slobodnom rukom urezana ili pisana (često bojom) na tvrdim materijalima. Tvrdim materijalom smatramo i opeku, iako su se bilješke, npr. o broju izrađenih komada, urezivale ostrim predmetom prije pečenja u mekanu glinu. Natpisi pisani kurzivnom kapitalom slobodnom su rukom uparani ostrim predmetom u zid ili na voštanu pločicu. U Pompejima je sačuvano mnogo primjera natpisa koji su bojom, kistom namočenim u boju, ispisani po zidovima. Pompejski natpisi, lascivni, erotski i pragmatični (gospodarski oglasi, politički slogani) najbolji su skup natpisa – vrela za izučavanje svakodnevnoga života u rimskome gradu.

Kurzivna kapitala (ponekad nazvana i kurzivnom majuskulom, jer se njome pisalo i na mekim materijalima) koristila se i za natpise na olovnim pločicama, često ritualnog karaktera (*Tabellae defixionum*, *Imprecatio antierotica*, natpis na dvjema pločicama iz okolice Pule s nizom imena poljoprivrednih dužnosnika i radnika). Slova kurzivne kapitala postupno se pojednostavljuju radi sve bržeg pisanja, pa se od njih kao krajnji rezultat javljaju minuskulna paleografska pisma. Potreba da se poveća brzina pisanja bila je odlučujuća u takvom smjeru razvitka pisma, a to je zaista bilo pismo za svakodnevnu uporabu. Kurzivna kapitala s epigrafskih spomenika prelazi u područje izučavanja paleografije (kurzivna majuskula – kurzivna minuskula). Ovdje počinje razvitak većine srednjovjekovnih pisama (merovingika, visigotika, beneventana na jednoj strani, slijede prekarolina – karolina – gotica – humanistika – suvremena pisma na drugoj strani).

U razmatranju evolucije rimskodobnih epigrafskih pisama (četiri vrste kapitala), ponekad je teško između pojedinih tipova uspostaviti točne granice. Mnogo je prijelaznih oblika, i rijetko je koji natpis pisan čistim primjerom nekog pisma. Češće su kombinacije prema mogućnostima prostora i vještine klesara te potrebama naručitelja i objektivnih okolnosti. Izučavanje oblika pisma na

epigrafskim spomenicima donekle može pružiti i dataciju spomenika, iako obično takav smještaj u vrijeme ostaje u priličnoj mjeri nedovoljno siguran. Naime, kvadratna, rustična i kurzivna kapitala postojale su jedna pored druge, svaka vrsta pisma za zasebnu namjenu. Ali neke značajke oblikovanja slova mogu upućivati na vremenski razvitak, na evoluciju pisma, pa time omogućavaju dataciju epigrafskog spomenika.

BIBL.: Svi priručnici za paleografiju obrađuju, barem ukratko, i epigrafsku kapitalu, usp. J. STIPIŠIĆ, n. dj. Zatim, od starijih djela, u kojima također epigrafsko pismo prethodi opisu knjižnih kurzivnih pisama: E. M. THOMPSON, *Handbook of Greek and Latin Paleography*, London 1906.⁸; V. FREDERICI, *Esempi di corsiva scrittura dal secolo I dell'era moderna al IV raccolti ed illustrati*, Roma 1907.; H. B. VAN HOESEN, *Roman Cursive Writing*, Princeton 1915.; A. MENTZ, *Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern*, Leipzig 1920.; L. SCHIAPARELLI, *La scrittura latina nell'età romana*, Como 1921.; G. BATTELLI, *Lezioni di Paleografia*, Città del Vaticano, 1949.³

Temeljna starija djela jesu: E. HÜBNER, *Exempla scripturae epigraphicae Latinae a Caesaris dictatoris morte ad aetatem Justiniani*, Berlin 1885; E. LE BLANT, *Paléographie des inscriptions latines du III siècle a la fin de VII*, Paris 1897.

Od novijih djela J. S. GORDON, A. E. GORDON, *Contributions to the Paleography of Latin Inscriptions*, University of California Publications in Classical Archaeology, III, 3, Los Angeles 1957.

POVIJEST EPIGRAFIJE

Početak skupljanja antičkih natpisa i podataka o njima započinje s pojavom humanizma, kada je u europskoj kulturi započelo rasti zanimanje za klasičnu antiku. Od kraja XIII., ali napose u XIV. i XV. stoljeću sve je više znatiželjnih intelektualaca počelo izučavati klasični latinitet kroz pisana vrela, rukopise koji su preživjeli teološki pesimizam srednjega vijeka, pa su i antički, rimski (ali dijelom i grčki) natpisi u tvrdim materijalima dobili svoje mjesto u novim spoznajnim teorijama i praksi povijesti kulture. Humanizam je bilo razdoblje ponovnoga procvata tekovina grčke i rimske uljudbe u svim vidovima koje su tadašnji umovi imali na raspolaganju, a to su prvenstveno bili rukopisi (koji su se čuvali u samostanskim knjižnicama i skriptorijima), antičke građevine i njihovi ostatci u velikim antičkim središtima u Italiji i drugim sredozemnim zemljama (Dalmacija, Istra, Španjolska) kršćanske kulture, koje su tada bile dostupne, izvan turskog i islamskog svijeta. To je bilo vrijeme i ponovnog procvata latiniteta kao medija svjetovne kulture, za razliku od teologije koja je u cijelom velikom vremensku razdoblju od kraja antike do XIV. i XV. stoljeća uvijek bila jezik crkvene i upravne, državne komunikacije. U razdoblju humanizma nastaje i svjetovna književnost, u prozi i stihu, koja se sve više oslanja na tekovine antičke književnosti.

Naposlijetku, ali nama najvažnije, tu su kao vrlo značajno vrelo bili latinski natpisi uklesani u kamen. Oni su oko srednjovjekovnih gradova još ležali netaknuti ili dijelom ponovo uporabljeni kao građevinski materijal. Srednjovjekovnu uljudbu nisu zanimali poganski nadgrobni natpisi, počasni i zavjetni natpisi, natpisi s građevina, ali od kraja XIII. stoljeća humanistički putopisci počinju prikupljati njihove tekstove u rukopisima koji su označili početke prve rudimentarne epigrafije. Do pojave sve većeg zanimanja za starine doveli su procvat gospodarstva na tlu antičke Italije, veze između gradova i brojna hodočasnička putovanja u Rim (gdje je koncentracija spomenika i natpisa antičke uljudbe bila najizrazitija).

Pojedini veliki umovi humanističke Italije skupljali su ne samo tekstove natpisa (prepisivanjem), već i same natpise, pa je XIV. stoljeće istovremeno i početak rudimentarne epigrafske muzeografije. Rimski političar i humanist *Cola di Rienzo* (1313. – 1354., zanosio se idejom obnove antičke rimske republike i jedinstvene Italije pod vodstvom Rima) među prvima je počeo sakupljati natpise. Druge značajne osobe za povijest epigrafije jesu Poggio iz Firenze (*Gian Francesco Poggio Bracciolini*, 1380. – 1459., papinski tajnik), zatim Cirijak iz Ancone (*Cyriacus Anconitanus*, oko 1391. – 1450.) i drugi. Njihovi rukopisi s tekstovima natpisa i povijesnim komentarima dijelom su i objavljeni nakon izuma tiskarstva, kad se javljaju i drugi sakupljači – epigrafičari – povjesničari u Italiji, kao Deziderije iz Ravenne (*Desiderius Sprethus Ravennas*, oko 1414. – 1474.), ali i u Srednjoj Europi: *Conradus Peutinger* u Beču, *Johannes Huttichius* u Mainzu, *Petrus Apianus* u Ingolstadtu i drugi. U XVI. se stoljeću i epigrafsko izdavaštvo stalo širiti (osim Rima, Beča, Mainza, Ingolstadta, još i Augsburg, Antwerpen, Heidelberg, Amsterdam...), što je bio odraz širenja univerzalnosti humanističkih znanosti u tadašnjoj Europi.

Kako je u svojim počecima epigrafija predstavljala i fizičko sakupljanje natpisa na jednome mjestu, to je vrlo često značilo njihovo izdvajanje iz konteksta radi proučavanja samoga natpisa, a ne i okolnosti nalaza ili smještaja. Napose je u Italiji, u prvim stoljećima pojave zanimanja za epigrafiju (pa i do XIX. stoljeća), postojala moda stvaranja osobnih obiteljskih zbirki. Iako su se iz toga razvili neki od značajnih epigrafskih muzeja, valja reći da je mnogo i natpisa u takvim zbirkama kojima se ne zna točno podrijetlo, čime smo izgubili jedan dio podataka koji bi dodatno osvijetlili same tekstove.

Zanimanje europskih humanista vrlo je brzo zahvatilo i naše krajeve, najprije istočnu obalu Jadrana. Nimalo slučajno, naravno, jer su jadranske veze (gospodarske, tj. trgovinske i kulturne) postojale tijekom svih stoljeća koje ovdje razmatramo, na prijelazu srednjega vijeka u humanizam i renesansu. Predaja, primjerice, o Danteovom boravku u Puli, sasvim se lijepo uklapa u tako postavljene okvire kulturne povijesti Jadrana, a posebno se kulturne veze razaznaju u likovnim umjetnostima. Putopisci i posjetitelji istočne obale Jadrana prvi su počeli bilježiti natpise i podatke o njima. Ipak, valja spomenuti da je u svojem kroničarsko – povjesničarskom djelovanju već Splitsanin Toma Arhidakon (1200. – 1268., notar, crkveni dužnosnik, historiograf, autor djela *Historia Salonitana*) posegnuo za epigrafskim vrelima, iako nesustavno, pa ga spominjemo samo usputno.

Prvi epigrafičar, koji je pokazao zanimanje za natpise iz Hrvatske, bio je spomenuti Cirijak iz Ankone. Njegovo podrijetlo iz značajnog jadranskoga grada koji je održavao bogate, svestrane veze s dalmatinskom obalom, svakako su logična pretpostavka njegovog zanimanja za natpise u nas. Podatci su sačuvani u više Cirijakovih rukopisa, od kojih su tijekom kasnijih stoljeća neki tiskani. Najznačajnije je njegovo objavljeno djelo za naše područje "*Epigrammata reperta per Illyricum*" (Roma 1664.), u kojemu je 269 grčkih i latinskih natpisa, ali od toga je iz Dalmacije samo 57, dok su ostali iz Grčke, Albanije i Italije. Međutim, drugih natpisa s područja hrvatske obale, od Istre do Boke Kotorske, ima i u drugim Cirijakovim rukopisima. Pouzdano se zna da je boravio u Puli 1418. ili 1419. godine, te je vjerojatno bio i u drugim našim obalnim gradovima koji čuvaju tradiciju antičke uljudbe.

Pod njegovim utjecajem jednako se epigrafičko zanimanje javlja i u našem priobalju. Postoji više rukopisa s latinskim natpisima, koji su podatke crpili iz autopsije i iz Cirijakovih sheda. Primjerice, kao autor rukopisa *Codex Tragurinus* (danas u Marciani u Veneciji) navodi se Petar Čipiko (*Caecius* ili *Capio*); anonimni *Codex Antiquus Jadertinus* (u Vatikanskoj knjižnici) pripisuje se Jurju Benji (*Begna*). Drugi rukopisi Cirijakove "škole" koji sadrže natpise i s našeg područja čuvaju se danas u Bernu, Modeni, Firenci, Veroni, Bologni, Beču i drugdje te još uvijek predstavljaju nepresušnu građu za proučavanje.

Drugu bogatu tradiciju epigrafije na našem području čini djelatnost mletačkog trgovca Marina Sanuda (1466. – 1535.), koji je krajem XV. stoljeća zapisao svojevrsni putopis "*Itinerario di Marini Sanudo per la terraferma veneziana nell'anno 1483*" (objavljeno u Padovi, 1847. godine). Jedno poglavlje toga teksta posvećeno je pulskim natpisima (*Polae epithafia antiqua*). Sakupljači natpisa koji se nadovezuju na Sanuda, koristeći i njegove podatke, djeluju u XVI. stoljeću u Veneciji i sjeveroistočnoj Italiji: Alessandro Strozza, Giovanni Bembo,

Antonio Belloni, Onofrio Panvini, Pietro Sabino i drugi. Natpisi s našeg područja koje spominju epigrafičari navedeni u ova potonja tri odlomka objavljeni su u svim kasnijim temeljitijim zbirkama natpisa (usp. nastavak ovog poglavlja), i upravo su oni neobično važni zato što među podacima XV. – XVI. stoljeća ima natpisa koji su kasnije nestali i danas više ne postoje. Poznavanje rimskih natpisa s naše obale danas bi bilo daleko nepotpunije bez rukopisne ostavštine epigrafičara iz razdoblja humanizma i renesanse.

Pojava Marka Marulića Splitsanina (1450. – 1524.) od iznimne je važnosti za epigrafiju. Daleko poznatiji kao književnik, Marulić je pisao djela koja se mogu smatrati historiografskima, kao polemični spis o domovini sv. Jeronima, sakupljao je i tumačio latinske natpise Dalmacije (napose Salone) i Italije. Uz vlastiti latinski prijevod "*Ljetopisa Popa Dukljanina*" ("*Gesta regum Dalmatiae et Croatiae*") pridodao je rukopis "*Inscriptiones Dalmaticae*" (Cod. Vatican. 5249), a od drugih epigrafskih zbirki valja spomenuti "*Commentaria in inscriptiones veterum in marmore incisae*", "*In epigramma priscorum commentarius*", "*Inscriptiones repertae Salonis*".

Marulićev prijatelj Dinko Papalić prikupljao je salonitanske natpise i u fizičkom smislu, stvarajući u svojoj splitskoj kući prvi epigrafski "muzej" u Hrvatskoj (danas je u toj istoj zgradi Muzej grada Splita), pa se početak XVI. stoljeća može smatrati i u nas zametkom muzeografije. Bilo je i drugih obrazovanih stanovnika gradova na našoj obali koji su sakupljali natpise, kao primjerice Frane Natali, također u Splitu. Može se reći da je doduše prvi poticaj razvitku epigrafije u nas došao izvana, ali se vrlo brzo iz tog prvog poticaja rascvjetalo izučavanje natpisa iz prošlosti, ipak – treba uvijek imati na umu – shodno društvenim, političkim i kulturnim okolnostima u kojima su tada živjeli njihovi nositelji.

I sljedeće, XVII. stoljeće dalo je hrvatskoj epigrafiji jednu snažnu povjesničarsku osobu, Trogirana Ivana Lučića (*Iohannes Lucius*, 1604. – 1679.). Njegovo je najvažnije djelo "*De regno Dalmatiae et Croatiae*" (prvo izdanje: Amsterdam 1666), kojim je postavio temelje hrvatskoj historiografiji i historiografiji hrvatskih zemalja. Godine 1673. izdao je u Veneciji knjižicu s više tekstova, među kojima je i "*Inscriptiones Dalmaticae*" (str. 6-36), s ispravcima već objavljenih natpisa, s podacima iz rukopisa drugih dalmatinskih sakupljača, Valerija da Pontea, Šimuna Ljubavca, Franje Difička pa i Marka Marulića (Cod. Vatican. 5249). Knjižica se ponekad uvezivala zajedno s trećim Lučićevim poznatim historiografskim djelom, "*Memorie istoriche di Tragurio*", koje je bilo tiskano iste 1673. godine također u Veneciji, pa se s njim i poistovjećivalo.

U prvom dijelu svoje knjižice – zbornika tekstova, Lučić je ispravio čitanje nekih dalmatinskih natpisa koji su bili objavljeni u monumentalnom djelu Jana Grutera "*Inscriptiones antiquae*" (Heidelberg 1603). Europska je epigrafija naime, u drugoj polovici XVI. stoljeća naglo napredovala, te je Gruter mogao prikupiti već 12.000 natpisa, što je do XIX. stoljeća ostala najvećom zbirkom latinskih natpisa. Ipak, prema mišljenju suvremenih epigrafičara, nesustavnost, a ponekad i nekritičnost, jako su otežavali pravilnu i korisnu uporabu tako velike količine građe. Od druge polovice XVIII. stoljeća epigrafija se počinje profilirati u pravu povijesnu znanost usavršavanjem kritičkih postupaka i znanstvenog aparata, koji

više nisu dopuštali grube pogreške u interpretaciji ili čak tumačenje krivotvorenih natpisa kao pravih. Jer upravo je doba koje je tome prethodilo postalo poznato po "modi" krivotvorenja natpisa, ne radi nekog materijalnog probitka već iz mnogo "uzvišenijih" razloga stjecanja slave u učenim krugovima, ili pak iz čistoga hira, rivaliteta ili dokolice.

Među brojnim djelima (od kojih mnogi u rukopisu) zavičajnih povjesničara dalmatinskoga kruga koji su proizašli iz djelatnosti Ivana Lučića, u drugoj se polovici XVII. stoljeća javljaju neki koji donose podatke i o epigrafskim spomenicima. Treba svakako izdvojiti viškog liječnika Antuna Matijaševića Karamanea (1658. – 1721.) i njegovo djelo *"Epistolae philologicae in quosdam nummos et quaedam marmora litterata Dalmatiae"*.

Ali historiografija jadranskoga kruga, a posebice istočnog Jadrana, u XVIII. je stoljeću otišla u drugome smjeru, prema pisanju opsežne crkvene povijesti Ilirika. Poduhvat poznat pod naslovom *"Illyricum sacrum"* nije međutim obuhvaćao isključivo crkvenu povijest, jer bi ona bila suviše jednostrana pa bi nepovezana sa svjetovnom stranom izgubila vjerodostojnost. Stoga se i ovdje nailazi na epigrafičke podatke, manje sustavno, ali zato ne i manje značajno. Taj su golemi historiografski poduhvat vodila tri naraštaja isusovaca: Filippo Riceputi (1667. – 1742.), Daniele Farlati (1690. – 1773.), Giacomo Coleti (1734. – 1827.).

Za epigrafiju je najznačajnije Farlatijevo djelo *"Inscriptiones antiquae e marmoribus Salonitanis fideliter descriptae"* u kojemu opisuje latinske natpise iz Salone, među kojima je najveći broj (62) činilo inventar zbirke natpisa Splitskog nadbiskupskog muzeja (*Museum Spalatinum archiepiscopalis*). I opet su epigrafski spomenici, latinski natpisi postali jezgrom, prvom zbirkom novoga muzeja. Čini se da se Farlati za spomenuto djelo (*"Inscriptiones antiquae"*) koristio i rukopisom splitskog kanonika Petra Aleksandra Bogetića (1718. – 1784.), koji je opisao te iste spomenike *"Inscriptiones antiquae ex marmoribus salonitanis a Petro Alexandro Boghetich cive Spalatensi fideliter descriptae"*.

U široj je kulturnoj javnosti manje poznata djelatnost makarskog kanonika Ivana Josipa Pavlovića - Lučića (1755. – 1818.), čije je zanimanje za starine i prošlost bilo gotovo ograničeno samo na natpise, pa je postao i članom znamenite *Académie des inscriptions* (Paris). O ozbiljnosti njegovoga rada u epigrafiji svjedoči i činjenica da je objavio u tiskanome obliku tri djela. To su *"Marmora Macarensia"* (Venecija 1789.), s natpisima iz raznih mjesta između Narone i Sinja, koji su se nalazili u Makarskoj (nakon dva manja dometka tim natpisima, 1793. i 1802. godine, izašlo je drugo nadopunjeno izdanje u Dubrovniku 1810); zatim *"Marmora Tragurensia"* (Dubrovnik 1811, s natpisima koje je u svojoj kući u Trogiru čuvao I. L. Garanjin, a potjecali su iz Salone, Skradina, Čitluka kod Sinja); naposljetku *"Romanarum antiquitatum analecta quaedam"* (Zadar 1813, s natpisima, ali i drugim predmetima, opet sa šireg područja Makarske).

Sjeverna Hrvatska, tj. područje antičke Panonije (i dio Norika) ostala je u epigrafiji do XVIII. stoljeća uglavnom nepoznata, osim nekih rubnih podataka u sklopu općih historiografskih radova o Iliriku općenito. Zato je pojava Matije Petra Katančića (1750. – 1825.) tim značajnija, jer je svoje zanimanje usmjerio upravo prema arheologiji, numizmatici i epigrafiji Panonije. Prvo mu je objavljeno djelo *"Dissertatio de columna miliaria ad Essekm reperta"* (u Osijeku 1782., ponovo

objavljeno u Zagrebu 1794.). Epigrafskih podataka ima i u sljedećoj objavljenoj knjizi *"Specimen philologiae et geographiae Pannoniorum..."* (Zagreb 1795.). Ipak, za epigrafiju je najvažnije njegovo posthumno objavljeno djelo *"Istri adcolarum Illyrici geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus et commentariis illustrata"* (Budim 1826. – 1827.), koje je prva velika zbirka natpisa iz Panonije, ali i drugih hrvatskih krajeva (Istre, Dalmacije) te iz Norika i Mezije.

U Istri su u XVII. i XVIII. stoljeću natpise prikupljali lokalni i strani korografi i povjesničari u sklopu šireg interesa za starine (ne samo antičkoga vremena). Novigradski biskup Giacomo Filippo Tommasini (1595. – 1654.) napisao je opsežno djelo *"Commentarii storico-geografici della Provincia dell'Istria"* (objavljeno u časopisu *"Archeografo Triestino"*, sv. 4, 1837.), a koparski liječnik Prospero Petronio *"Memorie sacre e profane dell'Istria"* (rukopis nastao 1681. godine, objavljen u Trstu 1968. godine), u kojima je uz mnoštvo raznovrsnih podataka i nešto natpisa. I Kopranin Gian Rinaldo Carli (1720. – 1795.) je objavio epigrafsku građu u djelu *"Antichità Italiane"* (Milano 1788. – 1792.). Sredinom XIX. stoljeća u Trstu i u Istri je djelovao Pietro Kandler (1804. – 1872.), čije je prikupljanje podataka o prošlosti, pa i natpisa, dovelo do porasta zanimanja za istarske natpise u pokrajini i u svjetskoj znanosti. Natpise je objavio u djelu *"Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale"* (Trst, 1855.), gdje je više stotina natpisa iz cijele Istre. Njegova bogata bibliografija obuhvaća više desetaka manjih priloga u regionalnim i lokalnim časopisima te novinama, s pojedinačnim natpisima. Namjeravao je srediti i objaviti *"Codice epigrafico istriano"*, kojemu je napisao i predgovor (*"Introduzione al Codice delle epigrafi romane scoperte nell'Istria"*, posthumno objavljeno u AMSI, 3, 1886, 3-31), po uzoru na svoje monumentalno djelo *"Codice diplomatico istriano"*.

Kandler je surađivao i dopisivao se s velikim epigrafičarima XIX. stoljeća, na čelu s Theodorom Mommsenom (1817. – 1903.), čije se ime povezuje s prvom sveobuhvatnom zbirkom latinskih natpisa, što je označila početak novog razdoblja u latinskoj epigrafiji. Početkom XIX. stoljeća definirana su naime osnovna načela sakupljanja i objavljivanja natpisa kritičkom filološko – povijesnom metodom, jer je poznatih natpisa bilo sve više. Gaetano Marini (1742. – 1815.) je prvi počeo povezivati epigrafiju s rimskom poviješću, te je sve više rasla svijest o tome da su napisi iznimno važan izvor za povijest staroga vijeka. Bartolomeo Borghesi, Johannes Caspar Hagenbuch, Giovanni Gaspare Orelli i Wilhelm Henzen su autori značajnih objavljenih zbirki natpisa što su nastale na prijelazu XVIII. u XIX. stoljeće i koje su označile uvod u epigrafiju u današnjem smislu riječi.

A. Boeckh je 1828. počeo izdavati *Corpus inscriptionum Graecarum*, veliku zbirku grčkih natpisa, koja je od 1878. godine preimenovana u *Inscriptiones Graecae* (IG). Po istom je uzoru Theodor Mommsen, veliki njemački povjesničar rimskoga doba, sredinom XIX. stoljeća započeo pripreme radove za prikupljanje, sređivanje i objavljivanje latinskih natpisa, te je 1863. započeo izlaziti niz *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL). To se opsežno djelo pripremalo i tiskalo pod okriljem Pruske akademije (*auxilio et auctoritate Academiae Litterarum Borussicae editum*). Poticajem tako opsežne djelatnosti na području latinske epigrafije, u XIX. su stoljeću počele nastajati i zbirke posebnih natpisa iz drugih područja epigrafije staroga svijeta, pisanih raznim drugim pismima: *Corpus*

inscriptionum Italicarum (italski, nelatinski natpisi), *Hebraicarum* (hebrejski natpisi), *Indicarum* (indijski natpisi), *Etruscarum* (etruščanski natpisi), *Chaldaicarum* (kaldejski, tj. mezopotamski natpisi)...

Naravno, tako ogroman zadatak kao prikupljanje, objavljivanje i tumačenje svih poznatih latinskih natpisa, ne može nikada biti gotov, jer se novi natpisi stalno pojavljuju: istraživanjem, slučajnim otkrićem, ili na druge načine. Zato je sveske CIL-a potrebno neprekidno nadopunjavati, što je posao bez kraja. Izvorna shema djela je predviđala da se u svakom svesku objedine natpisi s određenog zemljopisnog područja, ali su mnogi potom dobili dodatak (*Supplementum*), obično kao novi svezak, ponekad kao dio nekog drugog sveska. Ima i svezaka koji imaju i više od jednog dodatnog sveska.

Evo kako izgleda opći plan CIL-a u osnovnoj shemi:

Vol. I: *Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem*, 1863.¹ (drugo izdanje: Pars 1, 1893.; Pars 2, 1, 1918.; Pars 1, 2, 2, 1931.; Pars 2, 3, 1943.).

Vol. II: *Inscriptiones Hispaniae*, 1869. (Suppl., 1892., Pars 5, Pars 7, Pars 14, fasc. 1).

Vol. III: *Inscriptiones Asiae, provinciarum Graecarum, Illyrici* (Pars 1, 1873.; Pars 2, 1873.; Suppl. 1902.).

Vol. IV: *Inscriptiones parietariae Pompeianae, Herculenses, Stabinae* (1871.; Suppl., pars 1, 1898.; Suppl., pars 2, 1909.; Suppl., pars 3, fasc. 1, 1952.; Suppl., pars 3, fasc. 2, 1955.; Suppl., pars 3, fasc. 3; Suppl., pars 3, fasc. 4).

Vol. V: *Inscriptiones Galliae Cisalpinae* (Pars 1, 1872.; Pars 2, 1877.).

Vol. VI: *Inscriptiones urbis Romae* (Pars 1, 1876.; Pars 2, 1882.; Pars 3, 1886.; Pars 4, fasc. 1, 1894.; Pars 4, fasc. 2, 1902.; Pars 4, fasc. 3, 1933.; Pars 5, 1885.; Pars 6, fasc. 1, 1926.; Pars 6, fasc. 2, 1980.; Pars 7, fasc. 1, 1974.; Pars 7, fasc. 2-6, 1975.; Pars 7, fasc. 7, 1989.).

Vol. VII: *Inscriptiones Britanniae* (1873.).

Vol. VIII: *Inscriptiones Africae* (Pars 1, 1881.; Pars 2, 1881.; Suppl. 1, 1981.; Suppl. 2, 1894.; Suppl. 3, 1903.; Suppl. 4, 1916.; Suppl. 5, fasc. 1, 1942.; Suppl. 5, fasc. 2, 1955.; Suppl. 5, fasc. 3, 1959.).

Vol. IX: *Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni* (1883.).

Vol. X: *Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae* (Pars 1, 1883.; Pars 2, 1883.).

Vol. XI: *Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae* (Pars 1, 1888.; Pars 2, fasc. 1, 1901.; Pars 2, fasc. 2, 1926.).

Vol. XII: *Inscriptiones Galliae Narbonensis* (1888.).

Vol. XIII: *Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum* (Pars 1, fasc. 1, 1899.; Pars 1, fasc. 2, 1904.; Pars 2, fasc. 1, 1905.; Pars 2, fasc. 2, 1907.; Pars 3, fasc. 1, 1901.; Pars 3, fasc. 2, 1906.; Pars 4, 1916.; Pars 5, 1943.; Pars 6, 1933.).

Vol. XIV: *Inscriptiones Latii veteris et Supplementum Ostiense* (1887.; Suppl. fasc. 1, 1930.; Suppl. fasc. 2).

Vol. XV: *Inscriptiones urbis Romae, Instrumentum domesticum* (Pars 1, 1891.; Pars 2, fasc. 1, 1899.; Pars 2, fasc. 2, 1975.).

Vol. XVI: *Diplomata militaria ex constitutionibus imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque expressa* (1936.; Suppl., 1955.).

Vol. XVII: *Miliaria imperii Romani* (Pars 2; fasc. 1; Pars 2; fasc. 2; Pars 2, fasc. 3)

Već se i prema navedenim godinama izdanja pojedinih svezaka CIL-a vidi da se i u posljednje vrijeme poduhvat nastavlja, objavljivanjem materijala pojedinih cjelina. Kako su stariji osnovni svesci danas temeljna građa za epigrafiju, neki su fototipski pretiskani tijekom 50-ih i 60-ih godina. Drugi izdavači su objavljivali posebne sveske kao priloge CIL-u, od kojih su najpoznatiji "*Inscriptiones Latinae liberae rei publicae. Imagines*", A. Deggrasija, 1965 (ILLRP). Od drugih općenitih publikacija treba svakako spomenuti višesveščano djelo H. Dessaua, "*Inscriptiones Latinae Selectae*" (ILS), Berlin 1982. – 1916., s izborom preko 9500 karakterističnih natpisa svih vrsta s kratkim komentarom (pretiskano u Berlinu 1962., a u Chicagu 1979. godine).

No, epigrafsko je izdavaštvo poprimilo ogromne razmjere tijekom XX. stoljeća, pa ga je teško u cjelini pratiti. U nemogućnosti navođenja svekolike bibliografije pojedinih pokrajina, odnosno rimskih provincija, spomenut ćemo samo niz knjiga s naslovom "*Inscriptiones Italiae*" (*Inscr. It.*), koji je zamišljen kao niz svezaka – cjelovitih zbirki natpisa – prema augustejskim regijama, sa sveščićima za svaku gradsku cjelinu unutar regije. Međutim, tijekom prve polovice XX. stoljeća objavljene su cjelovite zbirke natpisa za samo neka uža područja, i to:

Vol. I, Latium et Campania, Fasc. I - Tibur (1916.)

Vol. VII., Regio VII, Fasc. I - Pisae (1953.)

Vol. IX., Regio IX, Fasc. I - Augusta Bagiennorum et Pollentia (1948.)

Vol. X., Regio X, Fasc. I - Pola et Nesactium (1947.)

Vol. X., Regio X, Fasc. II - Parentium (1934.)

Vol. X., Regio X, Fasc. III - Histria septentrionalis (1936.)

Vol. X., Regio X, Fasc. IV - Tergeste (1951.)

Vol. XI., Regio XI, Fasc. I - Augusta Praetoria (1932.)

Vol. XI., Regio XI, Fasc. IV - Eporodia (1931.)

Trinaesti svezak niza "*Inscriptiones Italiae*" (*Inscr. It.*; I. I.) obuhvaća natpise s kalendarskim popisima dana i svetkovina (*fasti*) te svečane počasne natpise (*elogia*):

Vol. XIII, *Fasti et elogia*, Fasc. I - *Fasti consulares et triumphales* (1947.)

Vol. XIII, *Fasti et elogia*, Fasc. II - *Fasti Numani et Iuliani* (1963.)

Vol. XIII, *Fasti et elogia*, Fasc. III - *Elogia* (1937.)

Kako se izdavanje ovoga niza zbirki natpisa za područje rimskodobne Italije ugasio šezdesetih godina, ponovo je pokrenut niz "*Supplementa Italica (nuova serie)*", kojega je izvorno počeo objavljivati E. Pais 1888. godine, ali je izašao samo svezak koji se odnosio na Cisalpinsku Galiju. Pod istim naslovom od 1981. godine Unione academica nazionale u Rimu objavljuje niz koji obuhvaća natpise sredene prema antičkim topografskim cjelinama pojedinih gradova i zajednica. U tom je nizu objavljeno petnaestak svezaka, u kojima je i Tergeste, čiji natpisi obuhvaćaju i one pronađene na području središnje Istre.

Na ovome je mjestu potrebno objasniti zašto su latinski natpisi iz Istre objavljeni najprije u CIL 5 (gdje je Cisalpinska Galija, tj. sjeverna Italija), zatim u Paisovim "*Supplementa Italica*", a potom kao zasebni svesci u nizu "*Inscriptiones Italiae*" te naposljetku i u nizu "*Supplementa Italica (nuova serie)*". Kriterij koje je pritom vodio epigrafičare može se opisati kao rekonstrukcija antičke upravno-teritorijalne situacije, tj. podjela građe slijedi onu situaciju koja odgovara vremenu

kad su natpisi nastali. Treba imati na umu da je gotovo cijela Istra, s iznimkom većeg dijela istočne obale, bila od Augusta dalje dio italske Desete regije (kasnije prozvana *Venetia et Histria*). Granice te Augustove upravne jedinice zatvarale su veliki prostor današnjih talijanskih pokrajina Friuli - Venezia Giulia, Veneto, Trentino - Alto Adige i dio Lombardije. Na istoku je ta granica išla od Karavanki, preko masiva Triglava do područja Cerknice u Sloveniji, a potom preko Čičarije na Boljunske polje i na rijeku Rašu, koja je činila posljednji odsječak kopnene granice Desete regije, tj. rimske Italije, i provincije Dalmacije.

Mommsenov je Corpus (CIL) slijedio rimskodobnu upravnu podjelu u ustrojavanju građe u manje cjeline, pa su to činile i sve kasnije velike epigrafske serije. Naravno, italocentričnost talijanskih epigrafičara u takvom je smislu potpuno shvatljiva, a dijelom se može i opravdati povijesnim razlozima, tj. izvornom situacijom u vrijeme kad je nastajala građa o kojoj je riječ. Nema, međutim, nikakve zapreke korištenju i drugih kriterija, a najčešći su oni koji u grupiranju građe uzimaju u obzir današnje političke cjeline. I ta dva sustava mogu uglavnom postojati jedan uz drugoga, a dvojstvo može biti i korisno.

Poslije razdoblja prosvjetiteljstva, epigrafija je i u Hrvatskoj u XIX. stoljeću počela dobivati oblike suvremene povijesne znanosti. Tome je napose pogodovalo osnivanje više muzeja kao suvremenih javnih ustanova za čuvanje, obradu i izlaganje građe. Prvim se arheološkim muzejem u Hrvatskoj smatra onaj u Splitu, osnovan 1820. godine, a već je 1832. godine osnovan Arheološki muzej u Zadru. Osnutkom Narodnog muzeja u Zagrebu 1846. godine (koji je u početku je obuhvaćao i zbirku kamenih spomenika) ustrojena su tri odjela, od kojih su nastala tri današnja zagrebačka muzeja: Arheološki, Prirodoslovni i Povijesni. Arheološki muzej Istre u Puli osnovan je 1902. godine. Dvadeseto je stoljeće potom donijelo Hrvatskoj čitav niz manjih muzeja (zavičajnih, gradskih, općinskih) užeg zemljopisnog karaktera, od kojih se u mnogima, pogotovo duž obale, čuvaju značajne epigrafske zbirke.

Osnutak pojedinih arheoloških muzeja i arheoloških zbirki spominjemo zato što se antički – grčki i rimski – epigrafski spomenici čuvaju u takvim ustanovama pa poznavanje epigrafije podrazumijeva i poznavanje muzejskih zbirki. Samo se iznimno natpisi i danas nalaze ugrađeni u zidove starih ili novijih građevina ili pak pod otvorenim nebom na arheološkim lokalitetima. Mnogi su natpisi, koji su zabilježeni u starijoj literaturi, ali nisu bili pohranjeni u muzej, danas nestali i zauvijek izgubljeni.

Muzealizacija epigrafskih spomenika dala je novi poticaj njihovom izučavanju. Prvi korak u takvoj djelatnosti, osim čitanja i tumačenja, jest njihovo objavljivanje. To je jedini način na koji natpisi postaju dostupni svima koje zanima taj oblik povijesnih vrela. Theodor Mommsen je u epigrafsku metodologiju uveo veliku novost, koja se sastojala u tome da se izdavači CIL-a nisu više uzdali samo u prepisivanje natpisa iz rukopisa i već objavljenih knjiga, već su sami obilazili teren i prepisivali tekstove sa izvornika, tj. s kamena. To je, naravno, naglo smanjilo broj izmišljenih i lažnih natpisa, ali je druga posljedica bila daleko važnija. Svojim su putovanjima i potragom za podacima širili među lokalnim intelektualcima humanističke naobrazbe svijest o značenju epigrafije i starina, pa je i kod nas započelo sustavnije sakupljanje podataka, njihovo proučavanje i objavljivanje.

Tako se značajni epigrafski podatci mogu naći u novom časopisu koji je u Splitu počeo izlaziti 1878. godine: "Bullettino di archeologia e storia dalmata" (BASD; od 1920. godine izmijenjen je naziv u "Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku" – VAHD, a pod tim imenom i danas izlazi). Najznačajnije ime koje u njemu nalazimo do kraja 20-ih godina je ono don Frane Bulića, vjerojatno najzaslužnijeg arheologa / povjesničara Dalmacije. Bulić je, u suradnji s drugima, počeo izdavati časopis nedugo nakon izlaska iz tiska prvog dijela III. sveska CIL-a (1873. godine), potaknut upravo tim zanimanjem za dalmatinske natpise. On je za Mommsena i njegove nasljednike (prvi dodatak CIL-u je izašao 1877. godine, a drugi 1902. godine: ovaj su potonji uredili Mommsen, Otto Hirschfeld, Alfred Domszewski) prikupio podatke o velikom broju natpisa, a najveći dio je prvobitno objavljen upravo u BASD / VAHD. Naravno, značaj Salone – glavnoga grada rimske provincije – vrlo je rano uočen zahvaljujući upravo velikom broju natpisa koji su se već u XV. i XVI. stoljeću počeli skupljati i odvoziti iz Solina u Split. Upravo je Bulić u Saloni organizirao Prvi svjetski kongres ranokršćanske arheologije 1894. godine, ali cjelokupna antička i kasnoantička baština stare Salone ni do danas nije valorizirana.

Za djelovanja drugog velikog starinoznanca, Josipa Brunšmida, u Zagrebu je započeo izlaziti časopis "Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva" (VHAD; kasnije je preimenovan i s novom numeracijom nastavio izlaziti do danas kao "Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu": VAMZ), u kojemu je također mnogo epigrafskih podataka. U časopisu je u više nastavaka (u sv. 7, 8, 9, 10, 11, od 1903.-1904. do 1910.-1911) izlazio niz Brunšmidovih članaka pod zajedničkim naslovom "*Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu*", gdje je na ukupno više od 360 stranica objavljena opsežna kataloška studija antičkih kamenih spomenika, među kojima je veliki dio natpisa. Ipak, Brunšmid je u epigrafiji danas gotovo poznatiji po svojoj temeljnoj kataloškoj studiji grčkih natpisa i grčke numizmatike u Dalmaciji, što naravno izlazi izvan okvira ovog priručnika.

Kako bismo zaokružili epigrafske početke u XIX stoljeću na području hrvatskih zemalja, valja nam još spomenuti da je i u Istri 1888. godine započeo izlaziti časopis "Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria" (AMSI; izlazi i danas na talijanskom jeziku u Trstu), u kojim su svescima također povremeno objavljivani i natpisi iz Istre i Kvarnera. Kako je Istra bila pod izravnom upravom bečke središnje vlade, za zaštitu spomenika bio je nadležan pulski ured bečkog Središnjeg povjerenstva za zaštitu i izučavanje spomenika (Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale), čiji je voditelj od 1901. do 1918. godine bio Anton Gnirs. Gotovo sva njegova izvješća, novopronađeni materijal (i epigrafski) objavljena su u bečkim znanstvenim časopisima ("Mitteilungen der Zentralkommission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale", "Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts", "Jahrbuch für Altertumskunde" i dr.).

U Beču je krajem XIX. stoljeća izlazio još jedan časopis važan i za naše starinoznanstvo i epigrafiju, u kojemu su se objavljivala izvješća s putovanja koja su bečki profesori poduzimali radi upoznavanja pojedinih manje dostupnih dijelova Carevine, odnosno radi bilježenja topografskih i drugih podataka važnih za

povijesne znanosti. Bio je to "Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich" (AEMitt), u kojemu se kao autori javljaju primjerice R. Münsterberg, K. Patsch, P. Sticotti, W. Kubitschek i mnogi drugi. Ovdje ne treba zažoraviti niti područje Bosne i Hercegovine, u sastavu Austro-Ugarske monarhije, gdje su djelovali Čiro Truhelka, Karl Patsch i drugi, a objavljivali su na hrvatskom jeziku u časopisu "Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu" (GZM; od 1889. godine). Isti su se tekstovi često potom pojavljivali u prijevodu na njemačkom jeziku u usporednom nizu "Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegowina" (WMBH, od 1893. godine).

Iako se između dva svjetska rata rad na epigrafiji nastavio, na našem je području objavljena samo jedna velika monografija, zbirka natpisa, i to samo za sjeverozapadnu Hrvatsku i zapadnu Slavoniju. Autori, Viktor Hoffiler i Balduin Saria su obuhvatili samo one dijelove rimskih provincija Norika i Gornje Panonije koji su bili unutar granica tadašnje Jugoslavije, tj. Slovenije i Hrvatske. Ta je knjiga objavljena kao prvi svezak niza koji se trebao zvati "Antike Inschriften aus Jugoslavien", ali nikada nije nastavljen.

Po uzoru na neke svjetske epigrafske časopise XX. stoljeća, koji na jednom mjestu objavljuju podatke o pronađenim i objavljenim rimskodobnim natpisima diljem područja nekadašnjeg prostiranja antičkoga svijeta, kod nas su objavljene tri takve zbirke, Anne i Jaroslava Šašela: "Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia repertae et editae sunt", u ljubljanskom nizu "Situla". Prva obuhvaća natpise pronađene od 1940. do 1960. godine, druga od 1960. do 1970., a treća od 1902. do 1940. godine.

U okvirima opće epigrafije, francuski časopis koji izlazi jednom godišnje, "L'Année Épigraphique" (AnnEp., AE), donosi nove pronađene i objavljene natpise s područja Rimskoga Carstva. Takva pregledna publikacija omogućava praćenje novih nalaza i poslije velikih zbirki (CIL, Inscr.It.), iako ne osigurava potpunost podataka jer redakcija ovisi o objektivnim i subjektivnim mogućnostima praćenja prevelikog zemljopisnog i jezičnog raspona publikacija koje u Europi, Aziji i Africi objavljuju natpise i sličnu građu za povijest antike.

Na području bivše Jugoslavije djelovao je Međuakademijski odbor za izdavanje antičkih natpisa, a poslije 1990. godine rad je nastavljen u hrvatskim okvirima prikupljanjem i obradom natpisne građe u novim državnim granicama (Marina Segvić, Bruna Kuntić Makvić: Croatiae schedae epigraphicae Latinae (CSEL)). Istovremeno se radi na reviziji svih natpisa na pojedinim užim zemljopisnim područjima prema kriterijima antičke političko-upravne topografije, tj. prema rimskodobnim urbanim središtima romanizacije s njihovim pripadnim širim područjem.

U najnovije se vrijeme u svjetskoj epigrafiji uvodi računarska obrada podataka o antičkim natpisima. Izrađuju se programi za evidentiranje svih podataka o natpisima, te se sustavno unose podatci o starim i novim nalazima. Suvremena tehnologija omogućava jednostavnije i brže korištenje podataka, kao i izradu i korištenje kazala imena i pojedinih riječi. Postoji tako računarski program "PETRAE", koji je razvijen na Sveučilištu u Bordeauxu (Francuska) i program koji se koristi na sveučilištu "La Sapienza" u Rimu (Italija). Stvaranje računarske baze podataka je dugotrajan i mukotrpan posao, a izvodi se usporedno s revizijom starih

i obradom novih nalaza, ali i dosad obrađene i dostupne cjeline olakšavaju epigrafska istraživanja.

Posebnu cjelinu unutar latinske epigrafije u nas predstavlja srednjovjekovna latinska epigrafija, ali ovdje se ograničavamo samo na općenite napomene, jer tema nadilazi cilj ovog priručnika. Latinski natpisi iz razdoblja ranoga srednjeg vijeka u Hrvatskoj (od VIII. do XII. stoljeća) predstavljaju značajan korpus izvora za povijesna istraživanja nacionalne povijesti. Prikupljanje građe započelo je krajem XIX. stoljeća (don Frane Bulić, Lujo Marun, Luka Jelić) a nastavljeno je u XX. stoljeću (Stjepan Gunjača), a krovna ustanova je Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (MHAS). Većina tih natpisa pisana je latinskim jezikom i pismom, a spominje župane, knezove i kraljeve. Znameniti su natpisi knezova Trpimira i Branimira (četiri natpisa na kojima se on naziva dux Croatorum, dux Sclavorum), zatim natpis na solinskom sarkofagu kraljice Jelene i drugi (natpisi kralja Krešimira II., Stjepana Držislava itd.). U najnovije su vrijeme ti natpisi skupljeni u velikoj monografiji Vedrane Delonga.

I još je jednu zasebnu cjelinu važno spomenuti – glagoljske natpise. Glagoljska epigrafija metodološki je izvan latinske epigrafije, ali nadovezuje se na nju u onome dijelu u kojemu predstavlja značajan izvor za našu ranosrednjovjekovnu i srednjovjekovnu nacionalnu povijest. Već ih je Ivan Kukuljević Sakcinski započeo prikupljati sredinom XIX. stoljeća, ali glagoljica je kao nacionalno pismo, koje se koristilo za pisanje tekstova na hrvatskom jeziku, imalo nesretnu sudbinu do najnovijeg vremena, jer se sustavno prešućivalo, a spomenici su se nerijetko i uništavali. Najvažnija je novija publikacija Fučićeva knjiga "Glagoljski natpisi" (1982), u kojoj su sakupljeni svi sačuvani i dostupni podatci o natpisima na tvrdoj podlozi (kamen, žbuka), isključujući dakle knjižnu, rukopisnu i tiskanu ostavštinu.

BIBL: O povijesti ranog razdoblja epigrafije općenito: M.-R. DE LA BLANCHÈRE, Histoire de l'épigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du "Corpus", Paris 1887.; Cola di Rienzo: P. PIUR, Cola di Rienzo, Darstellung seines Lebes und seines Geistes, Wien 1931.; Poggio iz Firenze: E. WALSER, Poggius Florentinus' Leben und Werke, Leipzig 1914.; Ciriak iz Ancone: E. ZIEBARTH, u Ephemeris Epigraphica, 9, 1905., 188-213; B. FORLATI TAMARO, Inscr. It. 10, 1, 1947., str. XVI; B. ASHMOLE, Ciriak of Ancona, Proceedings of the British Academy, 45, 1959., 25-41; Marino Sanudo: B. FORLATI TAMARO, n. dj., str. XXIX. Povijest i dodatna bibliografija ranog razdoblja epigrafije: E. MEYER, Einführung in die lateinische Epigraphik, Darmstadt 1973., 7-16.

O počecima latinske epigrafije na našem tlu usp. D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, u: Enciklopedija Jugoslavije, sv. 4², 1986., s. v. Epigrafija – Hrvatska, S.R., 57-59. O Tomi Arhidakonu usp. M. MATIJEVIĆ SOKOL, Toma Arhidakon Splitsanin (1200.-1268.), Nacrt za jedan portret, Povijesni prilozi, 14, Zagreb 1995.

Historiografsku stranu djela Marka Marulića ukratko je opisao S. ANTOLJAK, Hrvatska historiografija do 1918, knjiga 1, Zagreb 1992., 31-33; ali se autor na epigrafiju i arheologiju osvrće samo usputno, donoseći temeljne podatke o rukopisima, bez cjelovite bibliografije. A. STIPČEVIĆ, Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji (Sarajevo 1977.) donosi samo jedno objavljeno Marulićevo djelo (u dva dijela): Inscriptiones latinae antiquae Salonis repertae a Marco Marulo Spalatensi collectae et illustratae, Rad JAZU, 36,

1876., prilog str. 83-90 i Rad JAZU, 37, 1876., prilog str. 91-102.

Od bogate bibliografije o Lučiću, za epigrafiju su važni: M. KURELAC, Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije, Zagreb 1994., 78-81; S. ANTOLJAK, n. dj., 137-138.

Velike objavljene zbirke građe od XVI. do XVIII. stoljeću: PETRUS APIANUS, Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem romanae sed totius fere orbis, Ingolstadt 1534.; MARTINUS SMETIUS, Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber, accessit auctarium a Justo Lipsio, Antwerpen 1588.; JANUS GRUTERUS, "Inscriptiones antiquae totius orbis romani in corpus absolutiss. redactae", Heidelberg 1603., drugo izdanje Amsterdam 1707.; LUDOVICUS ANTONIUS MURATORIUS, Novus thesaurus veterum inscriptionum, Milano 1739.-1742.

Kratak sažetak poduhvata "Illyricum sacrum" usp. kod S. ANTOLJAK, n. dj., 179-183 (Riceputi), 312-317 (Farlati i Coleti). Za kanonika Bogetića usp. K. KRSTIĆ, Bogetić, Petar Aleksandar, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 2, 1982., 25. O kanoniku Pavloviću-Lučiću usp. u Hrvatskom leksikonu, sv. 2, Zagreb 1997., 240; bibliografiju u A. STIPČEVIĆ, n. dj. 731-732. O M. P. Katančiću usp. S. ANTOLJAK, n. dj., 372-374; bibliografiju u A. STIPČEVIĆ, n. dj. 457-458.

Opsežnu, iako ne cjelovitu bibliografiju epigrafije usp. kod E. MEYER, n. dj., 126-147. Pregled sadržaja pojedinih svezaka CIL-a, osim kod Meyera, usp. i u djelu H. LA REGINA, Scripta Latina, Index editionum quae ad usum historicorum maxime adsunt, collegerunt et recensuerunt M.P. Guidobaldi, F. Pesando, Roma, 1993., 197-200 (s.v. Corpus), 321-330 (s.v. Inscriptiones).

Kod nas epigrafija započinje u XIX. stoljeću, usp. Š. LJUBIĆ, Spicilegium monumentorum archaeologicorum in terris quas Slavi australes incolunt. Repertorium, Rad JAZU, 34-37, Zagreb 1876.-1877. Ali suvremena hrvatska epigrafija počinje s Brunšmidom i njegovim objavljivanjem građe: J. BRUNŠMID, Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu (Die Steindenkmäler des kroatischen Nationalmuseums in Zagreb (Agram)), VHAD, n. s. 7, 1903.-1904., 209-240; n. s. 8, 1905, 35-106; n. s. 9, 1906.-1907., 81-184; n. s. 10, 1908.-1909., 149-222; n. s. 11, 1910.-1911., 61-144. Usp. također, samo informativno i J. BRUNŠMID, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898. (Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, Heft 13). V. HOFILER, B. SARIA, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior, Zagreb, Internationaler Verband der Akademien, 1938., 279 str.

Bibliografski podatci za tri zbirke Anne i Jaroslava Šašela (obično se koristi kratica ILJug):

- A. et J. ŠAŠEL, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt (Accedunt corrigenda ad volumen I operis V. Hofiler et B. Saria, Antike Inschriften aus Jugoslawien, Zagreb 1938, indices, tabulae geographicae duae), "Situla" 5, Ljubljana 1963., 174+52 str.

- A. et J. ŠAŠEL, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt (Accedunt nonnullae ad annos MCMXL - MCMLX pertinentes (precipuae in ephemeride Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku editae), "Situla" 19, Ljubljana 1978., 242 str.

- A. et J. ŠAŠEL, Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, "Situla" 25, Ljubljana 1986., 533 str.

Početni korak u sustavnom objavljivanju novih nalaza natpisa na području Republike Hrvatske predstavlja rad M. ŠEGVIĆ, Croatiae schedae epigraphicae latinae (CSEL), Inscriptiones quae in Croatia ab anno MCMXCI usque ad annum MCMXCV repertae et editae sunt, "Opuscula Archaeologica" 20, 1996., 131-139.

O drugim oblicima latinske epigrafije u nas, za rani srednji vijek: V. DELONGA, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika, Monumenta medii aevi Croatiae 1, Split 1996., 605 str; za glagoljicu: B. FUČIĆ, Glagoljski natpisi, JAZU, Zagreb 1982., 420 str.

Međumrežna računarska tehnologija (Internet) također danas doprinosi širenju epigrafskih didaktičkih pomagala, informatičkih korpusa i baza podataka. Tako se popis informatičkih instrumenata za klasičnu antiku, pa tako i za epigrafiju nalaze na adresi: <http://ecn01.economia.unibo.it/dipartim/stoant/rassegnal/intro.html/> (A. Cristofori, Rassegna degli strumenti informatici per lo studio dell'antichità classica). Opsežni popis epigrafskih kratica nalazi se na: <http://asgle.classics.unc.edu/abbrev/latin/> (T. Elliott, Abbreviations in latin inscriptions, American Society for Greek and Latin Epigraphy - ASGLE). Dvije najpoznatije baze podataka za epigrafiju s tisućama natpisa u informatičkom obliku jesu najprije heidelberška Epigraphische Datenbank Heidelberg (Geza Alföldy): <http://www.uni-heidelberg.de/institute/sonst/adw/edh/> i frankfurtska (Manfred Clauss): <http://www.rz.uni-frankfurt.de/~clauss/>. Međutim, svaki će program za pretraživanje mreže pronaći još mnogo više zanimljivih i korisnih adresa.

TEMELJI ANTIČKE LATINSKE EPIGRAFIJE

Čitanje i tumačenje natpisa u kamenu i drugim sličnim materijalima traži poznavanje posebnih znanja i vještine, kao uostalom i svaka druga djelatnost. Prvi uvjet za epigrafičara svakako je poznavanje jezika, u našem slučaju latinskoga, njegovih pravila i strukture. Drugi je uvjet savladavanje tehnike strukturiranja natpisa u jezičnom smislu, tj. poznavanje sustava kratica (jer riječi su često i jako skraćene samo na osnovne sigle) i redoslijed te pravila uporabe ustaljenih formula, jezičnih sklopova za pojedine vrste natpisa.

Treći uvjet za epigrafičara je poznavanje konteksta u kojemu su natpisi nastali, tj. povijesne situacije, jer koliko natpis služi kao vrelo, povijesni podatak, toliko je i poznavanje povijesti važno za pravilno tumačenje njegovoga sadržaja i smisla. Odnos epigrafije i povijesti je obostrano ovisno, ali je epigrafija dublja specijalizacija samo jednoga dijela povijesne tematike. S druge strane, tko proučava natpise na takav specijalistički, usko stručni način, mora osim povijesnog konteksta znati i barem temelje arheologije, povijesti umjetnosti i ikonografije, kako bi objasnio međusobni odnos natpisa i cjeline spomenika. Epigrafija – dakle – jest specijalizacija prema uskom dijelu povijesnih vrela, ali istovremeno traži poznavanje srodnih i pomoćnih znanstvenih disciplina.

Antički natpisi najčešće se nalaze tijekom arheoloških i drugih sličnih (npr. konzervatorskih) zahvata i istraživanja. Natpisi se stoga vrlo često mogu proučavati arheološkom metodom, koja osvjetljava spomenik kao takvog: oblik spomenika, ukrase, ali i okolnosti nalaza, mjesto nalaza i sačuvanost, moguća naknadna uporaba kamena s natpisom za graditeljstvo u nekom kasnijem razdoblju, nalazi dijelova građevina i pokretnog arheološkog materijala u istom kontekstu ili u susjednim kontekstima. Sve to može baciti prvo svjetlo na karakter i značaj natpisa, a može i razjasniti kojoj vrsti natpisa novopronađeni spomenik pripada. Natpisni spomenici pronađeni tijekom arheoloških istraživanja ili u istom kontekstu s arheološkim nalazima, u pravilu se i objavljuju i objašnjavaju prvenstveno u istom takvom zajedničkom sklopu. Tako objavljene i objašnjene natpise potom preuzimaju specijalizirane epigrafske publikacije, u kojima je težište zanimanja na natpisu, a okolnosti nalaza dolaze u drugi plan, iako su i dalje vrlo važni za cjelovito shvaćanje natpisa.

Do kraja XIX. stoljeća baviti se epigrafijom značilo je putovati od grada do grada, od mjesta do mjesta, prikupljati od mještana vijesti o natpisima, prepisivati, obrađivati i objavljivati natpise koji su već dugo stajali nepoznati širokoj znanstvenoj javnosti u blizini mjesta gdje su slučajno, tko zna kada ranije, bili pronađeni, slučajnim radovima na popravku kuća i gradskih zidina, poljskim radovima i sl. Nerijetko se dešavalo da se natpisi pronađu za građevinskih zahvata, pa su se ugrađivali u nove objekte, pogotovo crkve, gdje ponekad i danas stoje. Takvim natpisima točan se kontekst nalaza može samo naslutiti i manje ili više pouzdano rekonstruirati. U kraškim krajevima kamen, pa makar i ukrašen i "ispisan", obično se nije nosio daleko od mjesta nalaza, iako ima i iznimaka (natpisi s naše obale koji se danas nalaze u Veneciji, Veroni i drugim sjevernotalijanskim gradovima).

Do kraja XVIII. stoljeća do natpisa se nije dolazilo arheološkom metodom, zato što arheologija kao znanost još nije postojala, i sve do XIX. stoljeća arheologija nije mogla dati konkretne podatke o kontekstu nalaza, jer su tadašnje arheologe sami spomenici zanimali više od okolnosti nalaza. Još i danas se natpisi, koji su već objavljeni u ranim epigrafskim zbirkama, obrađuju i nanovo objavljuju, često u ispravljenom ili izmijenjenom čitanju. Ali ima često i suprotnih primjera, natpisa koji su objavljeni u prošlom stoljeću, danas više nema, nestali su vjerojatno uništeni.

Natpisi se zatim proučavaju filološkom metodom, koja obuhvaća kritiku teksta i ono što se u suvremenoj metodologiji humanističkih znanosti naziva "intertekstualnošću", tj. značenje teksta i odnos prema drugim sličnim, srodnim podacima iz drugih tekstova i konteksta. Filološkom metodom obrađuju se jezični podaci: imena (onomastika i toponimija), gramatika, pa čak ortografija i fonetika, dakle sve jezične manifestacije koje su dostupne prosudbi kritikom teksta sačuvanog natpisa. Epigrafska onomastika pruža izvanredno važne podatke o društvenoj, pa i etničkoj strukturi stanovnika antike, toponimija je važna za šira toponomastička razmatranja. Gramatika, ortografija i fonetika osvjetljavaju putove i smjerove razvitka jezika, jer se on neprekidno mijenjao, prilagođavao i preobražavao u različite regionalne oblike, od kojih su nastajali i drugi jezici (tako su od pučkog latinskog jezika nastali svi romanski jezici, ali svaki na svoj način).

Najizrazitija značajka antičkih latinskih natpisa je obilno korištenje kratica, skraćenih riječi na samo jedno, dva ili tri slova. Čitavi sklopovi su skraćeni u niz početnih slova, a duže riječi koje su se pojedinačno koristile u raznim kontekstima skraćene su na prva tri ili četiri slova. Kratice su vrlo brojne, ali zato konvencionalne i standardizirane s vrlo malo prijepornih iznimaka. U načelu kratice ne predstavljaju nikakvu poteškoću u čitanju natpisa, jer gotovo da ne daju mjesta mogućim dvojabama. Razlozi korištenju kratica su dvojaki: mogućnost standardizacije tekstova na ne odviše veliki broj obrazaca te potreba da se na zadanoj površini kamena ukleše što više podataka.

Natpisi su u rimsko doba bili vrlo brojni. Stupanj alfabetizacije stanovništva ne može se usporediti sa suvremenim svijetom, ali su vjerojatno i nepismene osobe naručivale natpisne spomenike, pogotovo nadgrobne – za sebe i svoje bližnje. Na natpisima nalazimo pripadnike doslovno svih društvenih staleža: od senatora do robova, tako da su siromašniji morali paziti i na troškove izrade natpisa – duži natpis, više slova, veća cijena. Kamenoklesarske radionice su morale biti veoma brojne u cijelom Carstvu, a napose oko velikih gradova. Latinski jezik i pismo je jedna od značajki koje su objedinjavale sve stanovnike (zapadnog dijela) Rimskog Carstva. Značaj natpisa se možda vidi i po brojnosti spomenika koji su sačuvani do današnjih dana, a do nas je došao možda tek mali dio svih natpisa koji su nastali tijekom višestoljetnog trajanja jedinstvene države i kulture.

Natpisni spomenik se najvjerodostojnije može podvrgnuti znanstvenoj prosudbi na samome izvorniku, tj. fizičkim pregledom spomenika. To je napose važno za pravilno tumačenje svih pojedinosti, pogotovo u slučaju da su neki dijelovi površine kamena oštećeni i teže čitljivi.

Za sve one koji natpis ne mogu vidjeti i proučiti u izvorniku, takvi se spomenici objavljuju na način da se znanstvenoj javnosti učine dostupni svi

podatci, objektivne i subjektivne naravi o svemu što može biti važno za pravilno razumijevanje i tumačenje spomenika. Podatci objektivne naravi su osnovni opis oblika i značajki spomenika, njegove dimenzije, fotografska reprodukcija, podatci o mjestu i okolnostima nalaza te o smještaju. Podatci subjektivne naravi jesu opis teksta, njegov crtež i tumačenje.

Osim opisa, za objavljivanje natpisa neobično je važna reprodukcija teksta, koja može biti dvojaka:

1. Faksimilna, tj. fotografija ili crtež, pri čemu treba imati na umu da se fotografijom ne mogu uvijek pokazati sve značajne detalje, ma koliko reprodukcija bila dobra; na drugi način, crtežom se može pokazati mnogo više, ali crtež nosi u sebi određenu crtu subjektivnosti. Ipak, za potrebe reprodukcije epigrafskog spomenika (obično natpisa, a ne cijelog spomenika), crtež je – ako je kvalitetno izveden – sasvim dobra tehnika. Nije rijetkost da se u pojedinim slučajevima objavi fotografija i crtež natpisa kako bi čitatelj stekao potpuni dojam.

2. Tiskarsko pismo, tj. pisana običnim tiskanim slovima, i to na način da točno odslikava sačuvana slova, ali bez pokušaja oponašanja njihovih paleografskih značajki. Na taj se način natpis može ispisati u istom rasporedu redaka kao na izvorniku ili pak u kontinuitetu kao ova slova koja upravo čitate, ali tada se posebnim znakom (|) označava početak novog retka u izvorniku. Osim toga, objavljeni natpis može se tekućim pismom reproducirati u razvijenom obliku, s razriješenim kraticama, rekonstruiranim oštećenjima i u punoći njegovog izvornog smisla. Vrlo je čest slučaj da se natpis objavio na oba načina, tj. u izvornom obliku nerazriješenih kratica, i u razvijenom obliku s tumačenjem.

Evo sada i primjera rečenih načina reprodukcije teksta, na temelju jednog jednostavnog natpisa (radi se o natpisu na Herkulovim vratima u Puli, Inscr. It. 10, 1, 81).

A. Izvorni tekst prema stvarnom rasporedu redaka:

L. CASSIUS C. F. LONGIN
L. CALPURNIUS L. F. PISO
II VIR [| - - -|]

B. Izvorni tekst reproduciran u kontinuitetu:

L. Cassius C. F. Longin | L. Calpurnius L. F. Piso | II vir [| - - -|]

C. Tekst razriješen prema stvarnom rasporedu redaka:

L(ucius) CASSIUS C(ai) F(ilius) LONGIN(us)
L(Lucius) CALPURNIUS L(uci) F(ilius) PISO
II VIR(i) [| - - -|]

D. Tekst razriješen, ali reproduciran u kontinuitetu:
L(ucius) Cassius C(ai) F(ilius) Longin(us) | L(ucius) Calpurnius L(uci) F(ilius)
Piso | II vir(i) [| - - -|]

Slika 7. Natpis s Herkulovih vrata u Puli (Inscr. It., 10, 1, 81)

Kako se iz ovih vrlo jednostavnih primjera vidi, manje je važno donosi li se natpis u izvornom rasporedu redaka ili pak u kontinuitetu. To je više stvar metodologije i – naravno – dosljednosti svakog pojedinog autora ili pravila određene publikacije (zbirke natpisa, časopisa ili niza knjiga). Osim toga, kad natpis ima više od pet redaka, obično se svaki peti redak označi brojem (5, 10, 15, itd.) radi lakšeg snalaženja kod komentiranja teksta.

Daleko je važnija konvencionalna uporaba znakova poput raznih vrsta zagrada, koje označavaju točno određeni status dijela teksta u razvijanju i rekonstrukciji teksta. Ove su se norme razvijale tijekom desetljeća, i danas su uglavnom općenito prihvaćene (CIL, Inscriptiones Italiae, Supplementa Italica, Tituli, Année Épigraphique i dr.). U posljednje su vrijeme usavršene i s obzirom na prilagodbu za računarsko unošenje podataka o natpisima.

Evo koji su znakovi uobičajeni u filološkoj kritici teksta antičkih natpisa:

- () u okrugle zgrade piše se tekst razriješene kratice, npr. L. = L(ucius), FIL. = FIL(ius),
- [] u četvrtaste zgrade piše se dio teksta koji je uništen, jer se nalazi na rubu sačuvanog dijela kamenog spomenika, npr. CAES[AR], ili [CAL]PURNIUS,
- [|] dvostruke četvrtaste zgrade koriste se za dio natpisa (dio retka ili cijeli redak ili više redaka) koji je namjerno otučen radi "skidanja" nepoželjnog, obično carskog imena (*damnatio memoriae*),

- { } vitičastim zagradama označavaju se slova koja je klesar greškom napisao, iako nisu bila potrebna, pa ih izdavač natpisa izbacuje, npr. dedica{ra}runt umjesto dedicarunt (CIL 6, 224),
- < > trokutaste zagrade koriste se za ubacivanje onih slova koja nedostaju, koja je klesar greškom ispustio, pa ih izdavač dodaje, npr. huma<na>rum (CIL 6, 930),
- slovo koje se nazire, ali nije moguće odrediti o kojemu se radi, točka ispod slova označava slovo koje nije cjelovito sačuvano, ali je vjerojatno slovo c (ako je slovo sigurno, ne označava se točkom),
- (---) kratica koju je nemoguće razriješiti, javlja se često na žigovima koji donose sigle, akronime imena, tj. samo početna slova, npr. C. H. M. = C(aius) M(---) H(---) (CIL 6, 38)
- [...] dio teksta koji nedostaje, nije ga moguće rekonstruirati, ali zna se da nedostaju tri slova (ili [...] dva slova, za svako slovo po jedna točka),
- [---] dio teksta koji nije moguće popuniti, a ne može se odrediti niti koliko je slova izvorno moglo biti
- [-----] jedan redak koji nedostaje na početku i/ili na kraju teksta natpisa, ----- više redaka (nepoznati broj) koji nedostaju na početku i/ili na kraju teksta natpisa,
- || znak za novi redak u kontinuiranoj tiskarskoj reprodukciji teksta, || znak za novo polje u kontinuiranoj tiskarskoj reprodukciji teksta (ima primjera da sa na istom kamenu ili spomeniku tekst nastavlja u više stupaca, u više odvojenih cjelina),
- III crta iznad slova ili znakova označavaju kraticu ili brojčanu vrijednost, kao i na izvornom natpisu,
- slova koja su zajedno povezana pojedinim dijelovima, kao npr. AM, VR, TI i dr. (tzv. ligature, poveznice), obično radi uštede prostora, označavaju se kratkom polukružnom crtom iznad sklopa koji je u tekstu natpisa spojen,
- = u natpisu koji se razrješava u izvornom rasporedu crta, znak jednakosti stavlja se tamo gdje se riječ nastavlja u slijedećem retku, označava cjelinu riječi, točke izvorne interpunkcije ostavljaju se samo kod nekih kratica (primjerice C. f.) kad se ne razrješuju jer su jako dobro poznate.

Natpisi osim toga pokazuju još neke značajke koje se u razrješavanju na različite načine prikazuju. Rimski epigrafski sustav poznao je primjerice posebne znakove za neke pojmove, npr. za centuriona (satnika u rimskoj legiji), zatim za nazive novčanih jedinica (*sestertius*, *denarius*) i dr. Takvi se znakovi razrješavaju okruglim zagradama, s upisivanjem pojma, iako je taj pojam u tekstu izveden samo jednim znakom. Više će o tome biti riječi u onim dijelovima pojedinih poglavlja u kojima se takvi znakovi javljaju.

I još nekoliko riječi o interpunkcijama. Zbog ograničenog prostora i potrebe da se na što manjoj površini ukleše što veći broj znakova (pa se zato pojedine riječi ponekad nastavljaju s kraja jednoga retka na početak drugoga), rimska epigrafija poznaje znakove (točke, trokute ili druge oblike) koji stoje

između dviju riječi, kako se ne bi između njih ostavljalo previše dragocjenog praznog prostora – razmaka. Interpunkcije su uvijek na sredini visine slova, ne uz donji rub, kako smo navikli u suvremenoj ortografiji (to je uz ostalo bio jedan od kriterija prepoznavanja lažnih antičkih natpisa, krivotvorenih od XV. do XVI. stoljeća, jer su krivotvoritelji ponekad točke stavljali uz donji rub slova).

Interpunkcija može imati oblik kružića (točka - *punctum distinguens*), trokuta (*triangulum distinguens*, ponekad i sa zavnutim vrhovima tako da prelazi u zvjezdicu) ili čak može biti oblika malog listića bršljana (*hedera distinguens*). Rijetki su latinski rimskodobni natpisi koji nemaju interpunkcija. To je obično pokazatelj niže razine vještine klesara i naručitelja. Klesar ponekad nije morao znati čitati i pisati, već je "precrtavao" napisani predložak pa ima i situacija očevidnih pogrešaka i previda. Na površini kamena ponekad se vide pomoćne strukture poput ravnih uklesanih crta vodilja za pojedine retke, ili druge znakove za kompoziciju natpisa unutar natpisanoga polja. Ipak, u slučajevima jeftinijih natpisa (a možda je negdje bilo "kućne radinosti") redci su ponekad vrlo neravni, a i visina slova nije ujednačena, što opet ukazuje na sasvim određene društvene okolnosti nastanka takve narudžbe.

BIBL.: O tehničkim pitanjima natpisa: E. O. WINGO, *Latin Punctuation in the Classic Age* (Diss.), Ann Arbor (Mich.) 1963.; G. SUSINI, *Il lapicida romano*, Bologna 1970. (engl. prijevod *The Roman Stonecutter*, Oxford 1973).

Popisi kratica nalaze se u svim temeljnim priručnicima za epigrafiju. Osim toga, usp. A. CAPPELLI, *Lexicon abbreviaturarum*, Milano 1967⁶.

Pravila transkripcije i kritike natpisa s posebnim znakovima mogu se pronaći u novijim svescima CIL-a, zatim u prvom svesku niza *Supplementa Italica* (nuova serie – urednik Silvio Panciera), te u časopisu *Année Épigraphique*, koji prenosi nove nalaze i objave latinskih natpisa. Npr.: H. Krummrey, S. Panciera, *Criteri di edizione e segni diacritici*, "Tituli", 2, 1980., 205-215.

VRSTE I ZNAČAJKE NATPISA

Radi lakšeg snalaženja u ogromnom broju, natpisa koje izučava/epigrafija, oni se po vrstama mogu podijeliti u nekoliko osnovnih kategorija. Međutim, svaka klasifikacija, kao i u drugim humanističkim i društvenim znanostima, po definiciji je samo jedan od više mogućih načina svrstavanja građe u veće ili manje skupine. Zato se u epigrafskim priručnicima mogu naći i razne vrste podjela natpisa u skupine, od kojih nam se najboljom čini podjela na sljedeće kategorije:

- javni natpisi (*tituli publici*),
- privatni natpisi (*tituli privati*),
- pravni natpisi (*acta*),
- natpisi na uporabnim predmetima (*instrumentum*).

Javne i privatne natpise teško je potpuno i nedvosmisleno izdvojiti u dvije potpuno odijeljene skupine pa ih obično objedinjujemo u zajedničku skupinu (*tituli*). Pravni natpisi su oni službeni tekstovi koji su imali određeni pravni učinak (zakoni, isprave, diplome, ugovori i sl.), dok su natpisi na uporabnim predmetima vrlo široka kategorija.

1. **TITULI** su natpisi svečanog karaktera, javni i privatni, obično podignuti u nekoj prigodi, pa se prema tome dijele na više vrsta (nadgrobni, zavjetni, počasni itd.). Pojam *titulus* (lat.) znači natpis na kamenu (grč. *epigrafé, epígramma*), od čega je mn. *tituli*. I u rimskodobnom se leksiku riječ *titulus* koristila jednakopravno s *inscriptio*, koja znači isto, odnosno svojevrsni je prijevod s grčkog (*inscriptio* (*in+scribere*) i *epigrafé* (*epi+grafein*) znače "na+pisati", "pisati na nečemu", "u nečemu", tj. na tvrdom materijalu). Vrsta pisma koja se koristila za takve javne i svečane natpise naziva se *scriptura monumentalis seu quadrata*, iako je broj sačuvanih svečanih natpisa tako velik i raznolik da se na njima javljaju sve vrste pisma. Prevladava, ipak, pravilna kvadratna kapitala i njezine najbliže izvedenice. Svi javni i privatni svečani natpisi mogu se podijeliti na nekoliko vrsta:

— **Nadgrobni natpisi** su svakako najbrojniji među javnim natpisima i vjerojatno će neka buduća statistička obrada svih ili gotovo svih poznatih natpisa pokazati da oni čine sigurno više od polovice svih natpisa. To sigurno odražava i izvornu situaciju: Takvi su natpisi stajali na grobovima i donose ime pokojnika i druge podatke o kojima će biti riječi u poglavlju o ovoj vrsti natpisa. Ako spomenik ima oblik ploče sa samo jednom površinom na kojoj je natpisno polje (natpisno polje je površina samoga natpisa), ali i drugi elementi (ukrasi, portreti pokojnika, simbolički likovi krilatih genija ili životinja), tada se naziva stelom (stela, grč. *stéle* = stup, grobni stup). Ako spomenik ima oblik kvadra ili kakvog drugog trodimenzionalnog geometrijskog tijela (stožac, piramida), naziva se cipusom (lat. *cippus* = nadgrobni kamen, stećak). Nadgrobni spomenik može imati i oblik simboličnog žrtvenika, kvadra s površinom za žrtvovanje na gornjoj površini (lat. *ara* = žrtvenik). Svi oni dolaze kao nadzemni znak groba koji se sastoji od spaljenih ostataka ili tijela položenog u zemlju. Natpis se može nalaziti i na sarkofagu, monolitnom kamenom lijesu u kojega se polagalo tijelo pokojnika (grč. *sarkofágos* = mesožder, npr. za pticu grabljivicu). Takav je spomenik bio iznad zemlje, unutar obično ograđene grobne čestice uz cestu. Grob je mogao imati

naposljetku i oblik građevine, i tada se naziva mauzolejem (po Mausolu, helenističkom vladaru iz Male Azije u III. st. pr. Kr. I na mauzoleju je mogao stajati natpis kao dio ukrasnog programa cjeline građevine.

— **Posvetni natpisi** postavljali su se u čast božanstvima, obično kao znak zahvalnosti, ispunjenja nekog zavjeta. Imaju oblik žrtvenika, kvadra kojemu je gornja površina šira od tijela spomenika. Na njoj se prinosi žrtva (ljevanica ili paljenica), a natpis je donosio ime osobe koja ga je dala postaviti, te (obično ali ne i uvijek) ime božanstva.

— **Natpisi na građevinama** govore o graditelju, tj. investitoru koji je dao nešto izgraditi. Sve su javne građevine u pravilu nosile natpise s tekstovima iz kojih se vidjelo tko ih je izgradio ili kojem su božanstvu hramovi bili posvećeni. Na obilježavanje javnih građevina se pazilo i zato što se javne gradnje (vodovodi, zidine, kazališta itd.) nisu gradile državnim ili javnim novcem (osim kad ih je gradio car, čiji se privatni imetak teško odvajao od državne blagajne), već je gradnja bila na plećima javnih činovnika, koji uz to nisu bili plaćeni, već su svojim novcem morali i podizati javne građevine. Zato su si barem uzimali slobodu da svoje ime javno istaknu na najvidljivijim mjestima "svojih" gradnji.

— **Počasni natpisi** su također specifični rimski oblik javne zahvalnosti zaslužnim osobama. Gradske su zajednice često i rado podizale spomenike, kipove gradskim mecenama, dobročiniteljima, činovnicima koji su se osobito iskazali u trošenju novca za dobrobit građana. Kipovi su stajali na postoljima na kojima su bili uklesani natpisi sa svečanom formulom i svim zaslugama dotičnoga.

— **Carski počasni natpisi** pripadaju zasebnoj vrsti počasnih natpisa. Iskazivanje počasti caru i članovima njegove obitelji postalo je, od javne zahvalnosti, čin političke promidžbe, pa je svaki grad na forumu morao imati kipove cara i njegovih najbližih. S porastom stupnja orijentalnog utjecaja na rimski protokol, natpisi su postajali sve zamršeniji, s ogromnim brojem titula i počasti, u strogo propisanom redoslijedu. Imati takve kipove s natpisima na glavnom gradskom trgu bio je znak lojalnosti središnjoj vlasti. Kod promjene dinastije mijenjali su se i kipovi, a stari su se uništavali. Natpisi su se ponekad preklesivali u nove, u slučajevima velikoga gnjeva na neke jako okrutne careve brisalo se svako njihovo ime na svim natpisima (*damnatio memoriae*).

— **Miljokazi**, natpisi koji su označavali udaljenost neke točke na cesti od polazišta, pripadaju zasebnoj skupini javnih natpisa. Rimski je država bila poznata po dobrom cestama, koje su bile potrebne radi održavanja nadzora nad područjem države (komunikacija upravnih tijela i činovnika, komunikacija vojske), ali su bile korisne i za gospodarstvo. Duž cesta su se nalazile postaje za odmor i noćenje i u njima su službeni tekliči mijenjali konje, kako bi poruka što prije stigla do odredišta. Tekstovi miljokaza su donosili brojčani podatak o miljama (*milia passuum*) od jedne polazne točke, ime graditelja ili obnovitelja (cara ili namjesnika), odnosno naziv ceste (koje su "imena" dobivale po imenu graditelja).

2. **ACTA** su natpisi dokumentarne naravi (grč. *grammata*), javne isprave koje nemaju samo svečani, već i dokumentarni karakter. Ovamo pripadaju zakonske odluke koje su se klesale u kamenu i urezivale u bronci, odluke koje su donosili car, senat, gradska vijeća, svatko prema svojoj nadležnosti. Tu su zatim

kalendari s popisima dana i svetkovina, popisi konzula, popisi trijumfalnih svečanosti itd. Posebna vrsta dokumentarnih natpisa jesu javnopravne i privatnopravne isprave. Ponekad je kod nekih natpisa teško razlikovati radi li se o svečanom ili dokumentarnom značaju spomenika, jer ima elemente jednoga i drugoga, npr. odluka, uredba kojom je car na traženje municipalne zajednice potvrdio neko pravo, često se izlagala u obliku svečanog natpisa. Za oblik pisma kojim su se natpisi urezivali u bronci ustalio se naziv *scriptura actuaria*.

Vrlo značajna bila je vojnička diploma, službena isprava ispisana na dvjema brončanim pločama koje su potvrđivale časní otpust legionara iz vojske, što mu je uz ostalo osiguravalo i građanska prava. Izvornik se čuvao u Rimu, a preslik se uručivao veteranu koji ga je nosio sa sobom.

U ovu skupinu javnih natpisa dokumentarne naravi svrstavamo i službene natpise svakodnevne uporabe, kao što su kalendari, anali i fasti (popisi konzula i drugih dužnosnika), zatim popise svećenika pojedinih kultova, popise nositelja prava na potporu i druge vrste dokumentarnih zapisa na tvrdoj podlozi. Privatnopravne isprave u epigrafskom obliku nisu česte, ali postoje (oporuke i sl.). Svim natpisima ove vrste zajedničko je da izvorno nisu bili zamišljeni isključivo kao epigrafski tekstovi na tvrdoj podlozi, već su postojali i u drugim oblicima (na voštanim pločicama, na pergameni i/ili papirusu).

3. *INSTRUMENTUM* jesu natpisi različitog karaktera na predmetima svakodnevne uporabe, dakle sasvim funkcionalnih karakteristika. Razlikuje se više vrsta takvih natpisa prema tome na kakvoj su vrsti predmeta: *instrumentum sacrum*, i. *publicum*, i. *domesticum*, i. *privatum*. Najbrojniji su oni koji pripadaju kućanskim uporabnim predmetima, i to su uglavnom žigovi koji su se kovinskim ili drvenim matricama utiskivali u mekanu glinu primjerice keramičkih posuda ili krovnih opeka, s oznakom imena vlasnika radionice koji ih je proizvodio. Imena su obično vrlo skraćena, ponekad svedena samo na sigle, početna slova odvojena interpunkcijama. Najvažniji su žigovi na amforama, keramičkim uljanicama, i na finom posudu od pročišćene crvene keramike (*terra sigillata*). Natpisi na predmetima svakodnevne uporabe uglavnom su vrlo kratki, ali zato nisu manje važni za proučavanje proizvodnje i trgovine takvim predmetima.

Posebnu tehničku inačicu natpisa na uporabnim predmetima predstavljaju tzv. *tituli picti*, natpisi slikani kistom umočenim u boju, uglavnom po zidovima, s porukama različitog svakodnevnog sadržaja. Ima tu gospodarskih poruka (reklame), predizbornih agitiranja ("glasujte za ovoga"), ali i duhovitih, ironičnih i opscenih poruka, baš kao i danas. Najviše je takvih natpisa na zidovima sačuvano u Pompejima i Herkulanu, gdje su građevine sačuvane do zamjerne visine, pa to i nije čudno.

Drugu vrstu slikanih natpisa nalazimo na keramičkim posudama (amforama) koje su bile ambalaža za prijevoz ulja, vina, konzerviranog voća, ribe i drugih namirnica. Ako su žigovi označavali proizvođača ambalaže, tada se kistom i bojom pisalo po njihovoj površini podatke o sadržaju, kvaliteti i odredištu. I ovi su natpisi vrlo brojni oko velikih gradova, u koje je dolazilo mnogo amfora, pa je primjerice Rim imao posebno odlagalište u današnjoj četvrti Monte Testaccio, gdje je čitav brežuljak (površine nekoliko hektara i visine 30-ak metara) sazdan samo od

ulomaka amfora kojima je u Rim dolazilo uglavnom španjolsko maslinovo ulje, ali i vino iz mnogih dijelova Carstva. Samo na Monte Testacciju pronađeno je više tisuća natpisa na amforama. Takvi su natpisi inače izvan Rima rjeđi, zato što se boja uglavnom teško održava, jer nije nanescena prije pečenja amfore, već neposredno prije uporabe.

RIMSKI SUSTAV IMENA – ONOMASTIKA

Za temelje epigrafije vrlo je važno poznavati način kako su Rimljani pisali osobna imena, jer se na natpisima javlja ogromni broj imena. Čak se može reći da imena čine najveći dio natpisa i najčešći su natpisi koji donose samo ili gotovo samo imena uz neke druge ustaljene obrasce izražene kraticama.

Rimsku onomastiku poznajemo uglavnom iz epigrafije, tj. s natpisnih spomenika, ali i iz drugih pisanih vrela historiografskoga karaktera. Kako većina natpisa obilježava nešto u svezi s određenom osobom ili više njih, imena se pojavljuju – može se reći – na svim natpisima. Poglavitito je to izraženo na nadgrobnim natpisima (jer se nadgrobni natpisi podižu u spomen preminulim osobama, a podižu ih živi koji također žele ostaviti zapisano svoje ime), na zavjetnim natpisima (jer osoba koja postavlja spomenik božanstvu također želi jasno čitatelju reći da je ona dala postaviti, primjerice žrtvenik; naravno, uz ime dedikanta – onoga koji spomenik postavlja – dolazi i ime božanstva kojemu se takav čin zavjetuje; ipak, ima i natpisa bez imena dedikanta ili bez imena božanstva). I na natpisima na građevinama važno je tko je neku građevinu dao izgraditi, pa i tu nalazimo ime ili imena. Isto vrijedi i za počasne natpise (ime osobe kojoj se podiže spomenik, bez obzira radi li se o privatnoj osobi ili o caru). To bi isto trebalo ponoviti i za neke vrste pravnih natpisa (vojničke diplome izdaju se na ime), za *instrumentum domesticum* (ime vlasnika radionice) pa se može reći da nema cjelovitog natpisa koji ne bi spominjao neko osobno ime.

Većina natpisa donosi i imena više osoba: jedne osobe koja je spomenik podigla, ime osobe (ili više njih) (ili kojima) je spomenik podignut, imena rođaka itd. U imenskoj formuli Rimljani su izražavali sve dijelove koji su bili potrebni za točnu identifikaciju osobe. U pisanim se izvorima historiografskog i sličnog karaktera često koristi skraćeni imenski obrazac bez nekih dijelova, ali to nije predmet našega razmatranja.

Prema Varonu (*Marcus Terentius Varro*, 116. - 27. god. pr. Kr.), koji je autor više tekstova raznorodnog karaktera: agronomskog (*De re rustica*), historiografskog (*De vita populi Romani*), filozofskog (*Fragmenta philosophica*), ali i jezično-gramatičkog (*De lingua Latina libri V-X*), Rimljani su u početku imali jedno osobno ime i ime oca u genitivu. Isti su sustav koristili i Grci kroz cijelo antičko doba, tako da se onomastika u grčkoj epigrafiji stubokom razlikuje od rimske, jer su Rimljani ubrzo stali dodavati imenu druge dijelove koji su određenu osobu točnije definirali.

Već u trenutku kada se, od II. stoljeća pr. Kr. pojavljuje veći broj natpisa i epigrafija kao medij komunikacije u vremenu, rimski je imenski obrazac u

potpunosti razvijen i ostaje u gotovo nepromijenjenom obliku u uporabi do kasne antike. To je tzv. troimeni imenski obrazac, s tri osnovna dijela (*tria nomina*): osobno ime, obiteljsko ime, nadimak. Evo kako izgleda u tom najjednostavnijem obliku:

QUINTUS CAECILIUS MARCELLUS – Kvint Cecilije Marcel,

U ovom je primjeru *Quintus* – osobno ime ili *praenomen* (pred-ime), *Caecilius* – obiteljsko ime ili *nomen gentile* (prezime), *Marcellus* – nadimak ili *cognomen*.

Ovakvom se obrascu uobičajeno dodavalo još ime oca (filijacija):

QUINTUS CAECILIUS, QUINTI FILIUS, MARCELLUS – Kvint Cecilije, Kvintov sin, Marcel

Manje je uobičajen još jedan dodatak, oznaka plemena (*tribus*):

QUINTUS CAECILIUS, QUINTI FILIUS, ARNENSIS, MARCELLUS – Kvint Cecilije, Kvintov sin, Marcel, plemena Arnensis (koristeći kratice, izvorni epigrafski oblik imena izgleda ovako: Q.CAECILIUS Q. F. ARN. MARCELLUS; ILS 1045 - Tusculum).

Potpuni imenski obrazac imao je tako najviše pet dijelova, ali i to se od carskog doba počelo mijenjati dodavanjem i drugih nadimaka, kojih je moglo biti i više (do pet - šest). Ipak za uobičajenu je komunikaciju bilo dovoljno poznavati tri osnovna dijela obrasca (troimeni obrazac – *tria nomina*: osobno ime, obiteljsko ime, nadimak), dok su drugi dodatci bili potrebni radi točnog određivanja osobe unutar jedne obitelji. To je bilo važno kod značajnih i dugovječnih senatorskih i drugih obitelji viših društvenih slojeva, kod kojih je repertoar osobnih imena i nadimaka bio ponekad ograničen na samo neke najčešće oblike pa je moglo doći do zabune, jer su postojale osobe potpuno istih imenskih oblika. Oznaka plemena (*tribus*) imala je, više protokolarno i političko značenje, a manje praktičnu vrijednost u svakodnevnom komuniciranju.

BIBL.: W. SCHULZE, Zur Geschichte lateinischer Eigennamen, Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse, 5, 5, 1904.; B. DOER, Die römische Namengebung, Ein Historischer Versuch, 1974. Za naše područje G. ALFÖLDY, Die Personennamen in der römische Provinz Dalmatia, Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge Beiheft 4, Heidelberg 1969. Najnovije: H. SOLIN, O. SALOMIES, Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum, Hildesheim 1988.

Praenomen

Praenomen doslovno znači "pred-ime". To je bio dio imenskog obrasca samo kod muškaraca, dok ga žene nisu koristile. Iako *praenomen* nazivamo još i osobnim imenom, ono nije imalo isti značaj kao osobno ime u današnjoj europskoj uljudbi, jer je broj takvih imena bio značajno ograničen u broju. *Praenomen* je moralo biti sasvim osobno ime u rano, arhaisko doba rimske uljudbe, kad je zajednica još bila vrlo malobrojna. Prema Varonu je bilo 30 takvih imena, ali u kasnorepublikansko i u ranocarsko doba u općoj je uporabi samo oko 18 takvih imena, a od njih neki početkom carstva već bili veoma rijetki, tj. gotovo da se više nisu koristili.

Praenomina se u pravilu na natpisima pišu skraćeno, tj. samo jednim ili

dvama (iznimno i trima) slovima, baš zato što ih je malo, pa nije bilo mogućnosti zabune s nekim drugim značenjem sigle u kratici:

A(ulus)	L(ucius)	SER(vius)
AP(pius)	M(arcus)	SEX(tius)
C(aius)	MAN(ius)	SP(urius)
CN(aeus)	N(umerius)	TI(berius) ili TIB(erius)
D(ecimus)	P(ublius)	T(itus)
K(aeso)	Q(uintus)	V(ibius)

Od ovih, tek je desetak "pred-imena" koji su bili uobičajeni, a najčešći među njima bili su svakako Gaj, Gnej, Lucije, Marko, Publije, Kvint i Sekst. Ipak u nekim su se starim obiteljima koje su čuvalе svijest o tradicijama, uporno koristili i neki zastarijeli oblici, kao što je primjer obitelji Acilija, u kojoj se često rabilo ime Manija, koje se u epigrafiji kratilo na osebujan način spajanjem prva tri slova u jednu monogramsku cjelinu (MAN), tako što se M i N naslanjaju svaki na svoju kosu crtu slova A.

Spurije (*Spurius*) nije pravo ime, već je ono nastalo od istozvučne riječi koja je u lat. značila "nezakonito dijete". To se ime nije koristilo kao osobno "pred-ime", već samo u filijaciji, tj. u slučajevima kad ime oca nije bilo poznato. Tada se djetetu nadijevalo neko uobičajeno "pred-ime", ali ga je pratila oznaka *Spuri filius* na mjestu gdje je trebalo stajati ime oca (vidi dalje, br. 4): "sin (ili kći) nepoznata oca". Ipak, ima i primjera "prave uporabe" ovoga imena u nekim obiteljima, iako se ta pojava ograničava na starija razdoblja epigrafije (II. stoljeće pr. Kr.).

U nekim su se obiteljima po tradiciji više koristili točno određeni oblici osobnih imena, obično su se izmjenjivala dva ili tri, kako ipak ne bi došlo do homonimije, iako su to onemogućavali i drugi dijelovi imenskoga obrasca. Pred kraj carskog razdoblja, dakle od III. stoljeća, *praenomen* je postupno stao gubiti značaj i s vremenom je nestao iz uporabe.

BIBL.: M. KAJAVA, Roman Female Praenomina, Studies in the Nomenclature of Roman Women, Acta Instituti Romani Finlandiae, 14, Roma 1994.

Nomen gentile

Nomen gentile (ili gentilicij) je obiteljsko ime, koje odgovara prezimenu. To je ime koje nose svi pripadnici iste obitelji, po izravnom krvnom srodstvu. Žena ne uzima to obiteljsko ime, već zadržava ime obitelji u kojoj je rođena. U rimskom imenskom sustavu gentilicija ima ih veoma mnogo, više tisuća. Nasumičnim nabranjem možemo pokazati samo mali dio fonda gentilicija u rimskom sustavu: *Caecilius* (naveden u gornjem primjeru), *Aemilius*, *Pompeius*, *Annaeus*, *Sergius*, *Calpurnius*, *Vibius*, i mnogi, mnogi drugi. Neka su obiteljska imena vrlo stara a rimska ih je tradicija pripisivala najstarijem razdoblju rimske povijesti. Fond obiteljskih imena povećava se širenjem romanizacije, jer i ne-rimska obiteljska imena postaju gentiliciji u rimskom sustavu onda kada se njihovi nositelji uklapaju u rimsku tradiciju. Čak se i prema obiteljskim imenima može odrediti (ili barem naslutiti) zemljopisno podrijetlo neke obitelji.

L. Aemilius L. f. Vol. Proculus (ILS 8269 - Cuma)
 Q. Cassius P. f. Gal. Valens (ILS 2141 - Roma)
 C. Fabius C. f. Ser. Crispus (ILS 2018 - Roma)
 Q. Hortensius Q. f. Col. Faustinus (ILS 6235 - Tibur)
 Q. Lollius Q. f. Ani. Fronto (ILS 1395 - Ilium (Troas, Mala Azija)
 Q. Manilius C. f. Cordus (ILS 2705 - Bologna)
 M. Petronius M. f. Quir. Honoratus (ILS 1340 - Roma)
 A. Salvius V. f. Cledus (ILS 4021 - Pescina)
 L. Tadius L. f. Quir. Rogatus (ILS 6879 - Matifa, Alžir)
 C. Vibius C. f. Cor. Quartus (ILS 2538 - Philippi, Grčka)

Na natpisima se gentiliciji ispisuju u punom obliku, svim slovima, jer to je najvažniji dio imenskog obrasca, jer obitelj je jezgra i središte rimskog sustava moralnih vrijednosti. I zbog mnoštva imena, kraćenje obiteljskih imena moglo bi dovesti do zabune, jer ima gentilicija koji se razlikuju u jednome slovu ili slogu. Ipak, i u tome ima iznimaka, utoliko što se neka obiteljska imena – ona kod kojih zabune ne može biti – ipak krata. To su gentiliciji poput: *Ael(ius)*, *Ant(onijs)*, *Aur(elius)*, *Cl(audius)*, *Fl(avius)*, *Iul(ius)*, *Pomp(eius)*, *Val(erius)*, *Ulp(ius)*. Naravno, na prvi se pogled vidi da su to uglavnom carski gentiliciji, imena carskih obitelji. Oni su česti na natpisima, ne samo zato što se carevima i članovima njihovih obitelji podižu i posvećuju brojni spomenici, nego i zato što su oni imali mnogo robova koje su oslobađali, pa bi oslobođenik dobio obiteljsko ime bivšega vlasnika (o tome usp. dolje u dijelu posvećenom imenskom obrascu oslobođenika). *Iulii* (pripadnici Julijeve dinastije), *Flavii* (pripadnici Flavijeve dinastije), *Aelii* (pripadnici dinastije Elijevaca) i drugi takvi gentiliciji jako su široko rasprostranjeni i brojno zastupljeni u onomastici cijeloga područja rimske države. Većina nositelja takvih gentilicija nije, dakle, izravno rodbinski povezana s carskom obitelji. Nisu morali imati niti drukčije veze s carskom obitelji u užem smislu, jer su Flaviji, Aureliji, Klaudiji i dr. poznati kao značajne obitelji i prije Vespazijana, Marka Aurelija, Klaudija itd.

P. Aelius P. fil. Philologus (ILS 6311 - Capua)
 P. Ael. P. f. Pacatus (ILS 2088 - Roma)
 M. Aurelius M. f. Pol. Herodes (ILS 2304 - Aleksandrija, Egipat)
 T. Aur. T. f. Genetivus (ILS 2195 - Roma)
 Ti. Claudius Ti. fil. Pal. Secundinus (ILS 1339 - Aquileia)
 M. Cl. Cornelianus (ILS 6019 - Yamon, Libanon)
 L. Flavius L. f. Ser. Crispinus (ILS 7200a - Yalowadij, Mala Azija)
 T. Fl. T. f. Clu. Isidorus (ILS 6630 - Interamna, Terni)
 C. Iulius C. f. Vel. Bassus (ILS 2015 - Virunum, Noricum)
 L. Iul. T. f. Leuganus (ILS 2477 - Apulum, Dacia)
 Sex. Pompeius Sp. f. Col. Mussianus (ILS 3474 - Roma)
 L. Pomp. Liberalis (ILS 7255a - Apulum, Dacia)
 C. Ulpius C. f. Qu<i>r. Maternus (ILS 6880 - Oran, Alžir)
 M. Ulp. Speratus (ILS 7113 - Karlstetten, Austrija)
 M. Valerius M. f. Rom. Septiminus (ILS 6290 - Sora, Italija)

D. Valerius D. f. Cor. Proculus (ILS 4378 - Nomeno, Roma)
 L. Val. L. f. Proc<u>lus (ILS 2666b - Nedan, Bugarska)

Cognomen

Cognomen je nadimak, dodatno ime koje se u imenskom obrascu, odnosno u službenoj uporabi javlja od početaka I. stoljeća pr. Kr. Vjerojatno se i mnogo ranije koristio u praktične svrhe. Praktičnost nadimka zrcalila se u činjenici da su se neke obitelji jako raširile, pa je počelo biti teško razlikovati pojedince koji su nosili isti gentilicij i vrlo ograničeni broj osobnih imena. Zato je muškarac dobivao nadimak, koji se nadijevao često po nekom osobnom znaku ili nekakvim vanjskim okolnostima. Najpoznatiji primjer je Ciceron (*M. Tullius Cicero*, prema lat. *cicer* = grašak, jer je navodno na licu imao bradavicu veličine zrna graška), ali se i drugi nadimci pridjevske tvorbe mogu svrstati u skupinu osobnih znakova (*Nasica* - po velikom nosu, nosonja; *Barbatus* - bradonja, *Capito* - velika glava, *Longus*, *Longinus* - dug, visok čovjek...).

Tu su zatim nadimci prema drugim fizičkim i psihičkim značajkama, konkretnog ili apstraktnog karaktera: *Amoenus* = ugodan, *Balbus* = mucavac, *Bassus* = nizak (malen rastom), *Bibulus* = onaj koji pije, *Clemens* = milostiv, *Crescens* = koji raste, *Honoratus* = poštovan (ugledan), *Modestus* = skroman i mnogi drugi. Kognomen odražava i okolnosti rođenja: npr. *Postumus* je onaj koji je rođen nakon očeve smrti, *Speratus* je onaj čije se začće i rođenje dugo očekivalo ili pak želi utjecati na povoljan, sretan i uspješan život: *Felix*, *Profuturo*, *Propinquus*, *Victor* (= pobjednik).

Cognomina se oblikuju od pridjeva koji se mogu odnositi na neku osobu: *Agrestis* (= neotesan, surov, divlji), *Candidus* (= bijel, čist, pošten, iskren), *Celer* (= brz), *Dexter* (= okretan, vješt), *Felix* (= sretan), *Iucundus* (radostan, ugodan), *Magnus* (i *Maior*, i *Maximus* = velik, veći, najveći), *Niger* (= crn), *Quadratus* (= oblika četverokuta), *Quietus* (= miran), *Severus* (= strog, ozbiljan), *Valens* (= krepak, snažan, silan). Kako se vidi, neki su nadimci ironični pa i zlobni, kao što i priliči imenu za svakodnevnu komunikaciju. Isto se odnosi i na cognomina izvedena od općih imenica: *Baculus* (= štap), *Cicatriculus* (cicatrix = ožiljak), *Fructus* (= plod), *Mercator* (= trgovac), *Messor* (= žetelac), *Raptor* (= grabljivac), *Scapula* (scapulae = leđa, lopatica).

U rimskom je imenskom sustavu nadimaka česta pojava umanjenica, tako da se isti osnovni oblik imena mijenja u više inačica, npr. *Niger*, *Nigrinus*, koji se opet može mijenjati na pridjevski način (*Nigrinianus*), ili *Priscillus* – *Priscillianus*.

Među nadimcima (*cognomina*) posebno mjesto zauzimaju oblici izvedeni iz rednih brojeva, od "prvi" (*Primus*) do "deseti" (*Decimus*, bez "devetoga", koji se nije koristio – možda iz praznovjerna). Taj se vrlo nemaštoviti način nadjevanja imena relativno često koristio, ali u mnogobrojnim obiteljima valjda roditeljima i nije preostalo drugog doli ih označavati brojevima. Takvi su se oblici imena preinačavali u umanjenice (deminutive), a potom i mijenjali na pridjevski način:

1. *Primus*,
2. *Secundus*, *Secundianus*, *Secundinus*,
3. *Tertius*
4. *Quartus*, *Quartinus*,

5. Quintus, Quintianus, Quintillus, Quintillianus, Quintio,
6. Sextus, Sextianus,
7. Septimus, Septiminus, Septimianus
8. Octavus, Octavianus,
10. Decimus, Deciminius.

Neki su nadimci nastali kao pridjevski oblik obiteljskog imena gentilicija, najčešće u kontekstu usvajanja odrasle osobe (što je kao čin bilo vrlo važno sredstvo u političkim nadmetanjima) ili se pak radilo o oslobođencima, odnosno njihovim potomcima, koji su ostajali povezani s bivšim vlasnikom kao klijenti, u gospodarskom i političkom smislu. To su ovakvi cognomina: *Aurelianus* (od *Aurelius*), *Caecilianus* (od *Caecilius*), *Licinianus* (od *Licinius*), *Calpurnianus* (od *Calpurnius*), *Pompeianus* (od *Pompeianus*), *Sempronianus* (od *Sempronius*), *Valerianus* (od *Valerius*).

Popularni način dodjele nadimka bilo je i prema zemljopisnom ili etničkom podrijetlu. Imena zemalja, provincija, gradova ili naroda pobliže označuju osobu: *Africanus*, *Alpinus*, *Atticus*, *Campanus*, *Ephesus*, *Florentinus*, *Gaetulicus*, *Germanus*, *Hispanus*, *Ostiensis*, *Sabinus*, *Sardicus*, *Syriacus*, *Tarentinus*, *Venetus*, *Umbri* i mnogi drugi. Za nas su zanimljivi cognomina poput *Dalmata*, *Dalmaticus*, *Dalmateus*, *Illyricus*, *Liburnus*, *Hister*, pogotovo kad se nalaze izvan svojih pokrajina podrijetla.

Posebno su i opsežno poglavlje nadimci grčkoga podrijetla. Iznimno su brojni, te u postotcima vjerojatno pretežu nad svim drugim vrstama kognomena. Raspoznaju se već na prvi pogled: *Achilles*, *Antigonus*, *Callimorphus*, *Chrysogonus*, *Demetrius*, *Epagathus*, *Glyptus*, *Hermes*, *Leonidas*, *Menander*, *Orpheus*, *Phylladelphus*, *Soter*, *Stephanus*, *Theocritus*, itd. Ali zanimljivo je kako grčki cognomina ulaze u rimski sustav. Veliki dio robova na kraju Republike i početku Carstva je helenističkoga Istoka, iz grčkog jezičnog područja. I kasnije, u doba zreloga i kasnoga Carstva, do IV. stoljeća robovi se nabavljaju na Istoku, na veletržnicama koje su postojale još od početaka helenizma, iako su ponekad dolazili iz još istočnijih krajeva. Ali svi su bili grecizirani i nosili su grčka imena te takvi dolazili u Rim, Italiju i druge dijelove zapadnoga Carstva. Međutim, istraživanja u novije doba pokazala su da i robovi podrijetlom sa zapada imali grčka imena, što znači da je to mogla biti više oznaka društvenog položaja nego etničkog podrijetla.

Kako ćemo pokazati u drugome dijelu ovoga poglavlja, Rimljani su svoje robove oslobađali, i to je bila vrlo česta pojava. Priče o nečovječnosti rimskih robovlasnika, njihovoj okrutnosti i zločestoći pripadaju uglavnom mitologemima vulgarnog marksizma. Nasuprot tome, i robovi su mogli steći slobodu pa i napredovati na društvenoj ljestvici. U trenutku oslobađanja, oslobođenik je dobijao obiteljsko ime bivšega vlasnika (i ostajao je s njim u gospodarskoj i političko-klijentelarnoj sprezi), a svoje je "robovsko" ime, jer rob je imao samo to svoje jedno osobno ime, uzimao za cognomen. Otuda veliki broj grčkih kognomena u rimskom, latinskom imenskom sustavu. Nešto grčkih nadimaka dolazi i od (grčkih) imena božanstava, u pridjevskom obliku (*Dionysius*, *Apollonius*, *Serapiacus* i dr.).

Sličan se postupak preuzimanja domorodačkog nerimskog imena za kognomen rimskog imenskog obrasca primjenjivao u slučaju kada je domorodački živalj dobivao građansko pravo. I tada je starosjeditelj bez političkih prava imao samo jedno, svoje – osobno – ime, koje je postajalo cognomen kada bi dobio građansko pravo. U Liburniji je, primjerice, živalj čitavoga naselja dobijao gentilicij cara za čije im je vlasti dodijeljen civitet. To je donekle i datacija (iako prijeporna) toga čina, vrlo značajnog događaja u razvitku zajednice, a obično i za upravno ustrojstvo provincije.

Poseban su slučaj, a opet sličan, vojnici koji su se ponekad regrutirali iz nerimskog domorodačkog živilja provincija da bi na kraju vojne službe stekli i rimsko građansko pravo. Poznat je tako slučaj natpisa iz Napulja (CIL 10, 3618 = ILS 2901) što spominje vojnika koji se zvao Gaj Ravonije Celer, dakle na prvi pogled običan Rimljanin. Ali osim što dalje na natpisu kaže da je *natione Dal[mata]*, dakle da je podrijetlom iz Dalmacije (provincije Dalmacije, usp. dolje odsječak 6. Podrijetlo), on svoje ime navodi kao *C. Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi (filius)*, što znači da se zove (ili se zvao) još i Baton, Skenobarbov sin: i to mu je "domorodačko" ime s imenom oca prije romanizacije, ime koje je on potpuno izmijenio, ali si je na grobu ipak dao uklesati cjelinu podataka o izmjenama u onomastici. Poznat je čitav niz takvih *agnomina*, slučajeva kad se novom imenu prema rimskom obrascu dodaje staro ime koje je obično jednostruko, s vezničkom skupinom ... *qui et...*, ... *qui et vocatur (vocitatur)...*, ... *sive* Ista se pojava ne mora ograničavati samo na ovakve opisane slučajeve, već je osoba uz tri dijela imenskog obrasca (tria nomina) mogla imati i dodatni neslužbeni nadimak, sličan kognomenu, koji se naziva *signum* (ili *vocabulum*).

– *C. Antonius Zosimianus signo Dalmatius* (Inscr. It. 10, 1, 199 - Pula).

Ako se na natpisu navodi jednostruko ne-rimsko ime, s imenom oca, onda je to vjerojatno osoba koja nema građansko pravo, jer bi u protivnom imala tri dijela imena i ime oca. Na tzv. *tabulae patronatum*, tj. brončanim pločama, u koje su se urezivali ugovori o klijenteli, tj. preuzimanje patronata nad nekom zajednicom, takvih je imena najviše. Na jednom takvom primjeru iz okolice Brescie u sjevernoj Italiji (CIL 5, 4919 = ILS 6100) čitamo da je Gaj Silije Aviola preuzeo patronat nad svim slobodnim stanovnicima Themetre u Prokonzularnoj Africi, a na kraju su kao činovnici koji su sastavili ugovor navedeni: *Banno Himilis (filius)*, *Azdrubal Baisillecis (filius)*, *Iddibal Bost[h]aris (filius)*, dakle slobodni ljudi, ne robovi, ali bez građanskih prava. Zato se i podvrgavaju patronatu, tj. zaštiti uglednoga Rimljanina.

Kognomen je zaista pravo "osobno" ime, jer označava samo jednu osobu, i u jednoj obitelji teško ćemo naći dva ista nadimka. Podrijetlo tog dijela imena slično je podrijetlu nadimaka u zatvorenijim seoskim zajednicama u suvremenije doba, gdje je također bila česta pojava da se u selima u kojima je broj prezimena, kao i broj katoličkih imena, bio u pravilu ograničen, pa su se ljudi razlikovali po nadimcima. Ponekad i cijele obitelji nose jedan nadimak, a i to je pojava koja se može zapaziti u rimskom imenskom sustavu. Ako se od jedne obitelji odvaja više loza koje nose isti gentilicij, primjerice od Kornelija kojih je bilo veoma mnogo, i ako se "bočna" obiteljska loza željela razlikovati od "glavne", koristila je kognomen "rodonačelnika" kao dio dvosložnog kognomena. Tako se potomstvo

Publija Kornelija Scipijona (*P. Cornelius Scipio: praenomen, gentilitium, cognomen*) zove – u kognomenskom dijelu imena – *Scipio Asiaticus, Scipio Nasica, Scipio Hispanicus* itd. Ipak, prozopografska istraživanja velikih obitelji veoma su zamršena da bi se u ovom kratkom pregledu mogla suvislije obrazložiti.

BIBL.: I. KAJANTO, *The Latin Cognomina*, Societas scientiarum Fennica, *Commentationes humanarum litterarum*, 36, 2, Helsinki 1965.; I. KAJANTO, *The Significance of Non-Latin Cognomina*, *Latomus* 27, 1968.; R. D. LINDLEY, *A Study of Cognomina of Soldiers in the Roman Legions* (Diss.) Princeton 1916.

O dodatnom kognomenu (signum): I. KAJANTO, *Supernomina*, Societas scientiarum Fennica, *Commentationes humanarum litterarum*, 40, 1, Helsinki 1966.; E. DIEHL, *Das "signum"*, *Rheinisches Museum*, 62, 1907.; WUILLEUMIER, *Etude historique sur l'emploi et la signification des signa*, *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des inscriptions*, 13, 1933.; O. SALOMIES, *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namensgebung* (Com., Hum. Litt. 82), Helsinki 1987.

Patronimik ili filijacija

Filijacija (ili patronimik) dio je imenskoga sklopa koji donosi ime oca. To je bio važan (kao što je i danas) dio imena, koji se na natpisnim spomenicima javlja gotovo redovito. Kako su sinovi i kćeri naslijeđivali u svoj imenski obrazac očovo obiteljsko ime, filijacija se navodi kao praenomen oca u genitivu (izražen uvijek kraticom) s riječi *filius / filia* (također uvijek kraticom f. ili fil.).

C. Nummius C. fil. Constans – C(aius) Nummius C(ai) fil(ius) Constans – Gaj Numije, Gajev sin, Konstans, odnosno Gaj Numije Konstans, Gajev sin (ILS 2083). Važno je zapamtiti da je filijacija, tj. ime oca uvijek u genitivu, jer se odnosi na pitanje čiji je tko sin. Patrijarhalno rimsko društvo obiteljsko je nasljedstvo promatralo po očevoj lozi pa je filijacija uvijek ime oca. Postoje i slučajevi da je uz praenomen oca navedeno i ime majke, ali to su rijetke situacije za koje se smatra da odražavaju etrurski kulturni supstrat koji je vrlo rano nestao iz rimske tradicije. Sâmo ime oca uvijek je u genitivu, bez obzira na padež cjeline teksta, npr.:

Nominativ (tko podiže spomenik): *C(aius) Nummius C(ai) fil(ius) Constans*,

Genitiv (čiji je ovo spomenik): *C(ai) Nummii (Cai) fil(ii) Constantis*,

Dativ (komu je spomenik podignut): *C(aio) Nummio C(ai) fil(io) Constanti*.

Preostala tri padeža, akuzativ, vokativ i lokativ vrlo se rijetko koriste u standardnim epigrafskim tekstovima, tako da u imenskom obrascu najčešće susrećemo samo prva tri padeža.

Osim imena oca u filijaciju se mogu uključiti i podatci o pred-imenu djeda i pradjeda, po obrascu: čiji sin (*filius*), čiji unuk (*nepos*), čiji praprunuk (*pronepos*), čiji praprunuk (*abnepos*). To je rjeđi slučaj koji koriste osobe iz senatorskih i drugih obitelji višega staleža, koje su držale do obiteljske tradicije i to nastojale prikazati u svojoj imenskoj formuli po kojoj je čitatelj mogao spoznati značaj loze:

P(ublius) Claudius P(ubli) f(ilius), Ap(pii) n(epos), Ap(pii) pron(epos), Pulcher (ILS 882 - Roma)

L(ucius) Munatius L(uci) f(ilius), L(uci) n(epos), L(uci) pron(epos), Plancus (ILS 886 - Gaeta)

M(arcus) Pomponius M(arci) f(ilius), M(arci) n(epos), M(arci) abn(epos), Bassulus (ILS 2953 - Aeclanum, Italija).

Ovaj se sustav filijacije s više navedenih naraštaja pojavljuje ponekad u carskoj titulaturi, pri čemu je u funkciji službenog obrasca carskog imena i službi legitimaciji vladara. U ovim slučajevima termini *filius, nepos, pronepos* i *abnepos* (odnose se na službene postupke kojima su carevi usvajali svoje nasljednike i ako nisu s njima bili u krvnome srodstvu. Prikazujemo primjer imena Cara Septimija Severa, koji svoju "lozu" vuče od Nerve:

Imp(erator) Caes(ar), div(i) Antonini Pii Germanici Sarmatici filius, divi Commodi frater, M(arci) Antonini Pii nepos, divi Hadriani pron(epos), divi Traiani Parthici et divi Nervae abnepos, L. Septimius Severus Pius Pertinax, Augustus Adiabenicus (ILS 422 - Cipar).

U ovom slučaju potpuni prijevod natpisa glasi: Imperator Cezar, sin božanskog Antonina Pija Germanika Sarmatika, brat božanskog Komoda, unuk Marka Antonina Pija, praprunuk božanskog Hadrijana, praprunuk božanskog Trajana Partičkog i božanskog Nerve, Lucije Septimije Sever Pije, Partinaks, August, Adiabenik. O logici i tehnici carske titulature usp. dolje poglavlje posvećeno tom pitanju (počasni natpisi, *cursus honorum*).

Preostaje nam ponovo objasniti razloge ubrajanju pred-imena *Spurius* u popis u odjeljku 1. On je povezan samo s filijacijom, jer označava hipotetički (danas bismo rekli virtualni) prenamen u slučajevima kada identitet oca nije bio poznat. Tako je npr. *C(aius) Iulius Sp(uri) f(ilius) Iulianus Proculus* (ILS 6227 - Tibur), sin nepoznata oca kojemu je majka nosila Julijevski gentilicij. On je sin slobodne majke, inače ne bi imao troimeni obrazac, a iz nekoga je nama nepoznatog razloga dobio dva kognomina. Njegov sin će nositi filijaciju *C(ai) f(ilius)*, i također gentilicij *Iulius*.

Plemenska pripadnost (*tribus*)

Oznaka plemenske pripadnosti je dio imenskog obrasca na specifičnu rimsku političku ustanovu po kojoj je cjelokupni korpus rimskih građana (osoba s građanskim pravom) bio podijeljen u 35 plemena. To je najprije *tribus* bila društvena podjela svih stanovnika prve rimske države (monarhije) u tri plemena () prema krvnome srodstvu (*Tities, Ramnes, Luceres*; prema jednom mišljenju odgovaraju Latinima, Sabinima i Etrušćanima, trima etničkim čimbenicima nastanka Rima). Opet prema kasnijoj tradiciji, za kralja Servija Tulija, poznatog reformatora, ustrojena su četiri plemena (*tribus*) prema teritorijalnom načelu: *Palatina, Esquilina, Collina* i *Suburbana*. Od tada je u svakom slučaju *tribus* teritorijalna jedinica, ne više društvena / krvna zajednica.

Oko 500. godine pr. Kr. pridruženo je novih 15 plemena, koja su pokrivala vangradsko šire područje oko Rima (kako se Rim širio), a njihovi nazivi su zemljopisnoga podrijetla. Tada je, s počecima Republike uspostavljena i njihova nova funkcija u političkom okupljanju, jer osim što su građani prema plemenima bili razvrstani u vojnički red, prema istome teritorijalnom načelu okupljali su se i u skupštinu (*comitia*) za donošenje političkih odluka.

Između V. i III. st. pr. Kr. (točno vrijeme i dinamika nisu poznati) broju od 19 plemena dodano je još 16, čime je njihov broj ustaljen na ukupno 35. Ta nova

plemena naslućuju se u onima koja nose gentilicijska imena (prema obiteljima, koje su se sa susjednog područja uključivala u korpus rimskih građana), ali taj je proces završio prije negoli su naši izvori za povijest postali izdašniji i konkretniji, mnogo prije pojave epigrafije u smislu značajnijeg broja spomenika.

AEM(ilia)	HOR(atia)	ROM(ilia)
ANI(ensis)	LEM(onia)	SCAP(tia)
ARN(iensis)	MAEC(ia)	SAB(atina)
CAM(ilia)	MEN(enia)	SER(gia)
CL(audia)	OUF(entina)	STEL(latina)
CLU(stumina)	PAL(atina)	SUC(cusana)
COLL(ina)	PAP(iria)	[=Suburana]
COR(nelia)	POL(lia)	TER(etina)
ESQ(uilina)	POM(ptina)	TRO(mentina)
FAB(ia)	PUB(lilia)	VEL(ina)
FAL(erna)	PUP(inia)	VOL(tinia)
GAL(eria)	QUIR(ina)	VOT(uria)

Što se vlast rimske države više širila na okolna područja srednje Italije, to je političko značenje plemenskog ustroja postajalo sve manje važno. Ipak, jedan oblik posvajanja (ne osvajanja!) prostora bilo je osnivanje kolonija, gradova u koje su se doseljavali rimski građani (dok je okolno domorodačko stanovništvo ostajalo bez građanskih prava). Stanovnici jedne takve kolonije obično su planski naseljavani u skupinama i svi su bili upisani u istu tribus, iako su prije toga pripadali možda nekom drugom plemenu. Ista se praksa nastavila u kolonizaciji rubnih dijelova Italije i kasnije provincija, tako da je jasno da je primjerice u Puli (rimska *Colonia Pietas Iulia Pola*) veoma veliki broj pripadnika velinskog plemena (*tribus Velina*), a u Saloni (*Colonia Martia Iulia Salona*) pretežu pripadnici tromentinskog plemena (*Tromentina*). Naravno, u gradove su se zatim doseljavali i pripadnici drugih plemena tako da već poslije nekoliko godina ili desetljeća u svakom većem gradu nalazimo gotovo sve važnije tribuse.

Veoma mnogo natpisa nosi imena bez oznake plemena, jer one već tijekom I. st. poslije Krista gube značenje, i ostaju više zanimljivi arhaizam negoli praktična oznaka podrijetla ili pripadnosti. Tribus je potpuno nestala nakon 211. godine, kada je car Karakala svim slobodnim stanovnicima Carstva dodijelio građansko pravo bez obzira na etničko ili zemljopisno podrijetlo.

U imenskom se obrascu ime plemena (*tribus*) piše gotovo uvijek skraćeno, uglavnom sa prva tri slova – prema gornjem popisu. Većina primjera navedenih u drugom odjeljku ovog poglavlja (*Nomen gentile*) ima i oznaku plemena, koja se čita *Velina (tribu)*, ili *Tromentina (tribu)*, a da se riječ *tribu* ne piše i ne mora se čitati, jer se podrazumijeva (iz velinskog plemena, iz tromentinskog plemena).

BIBL.: L. ROSS TAYLOR, *The Voting Districts of the Roman Republic*, the Thirty-Five Urban and Rural Tribes, Roma 1960.; G. FORNI, *Le tribù romane*, Roma 1985.

Podrijetlo (*origo*)

Osoba koja se spominje na natpisu vrlo rijetko navodi uže ili šire podrijetlo, ako nije bila iz mjesta u kojemu je dala podignuti spomenik, i ako je to smatrala važnim. Može se reći da su to činili gotovo samo vojnici i gladijatori, dakle oni koji su se zbog službe selili te su često umirali i bili pokapani izvan mjesta svojeg rođenja, odnosno podrijetla: podrijetlo se načešće navodi na nadgrobnim spomenicima. Samo iznimno su to činile druge osobe, koje nisu pripadale spomenutim dvjema kategorijama. Podrijetlo su one mogli iskazivati na više načina:

– *domo* ... (označava gdje mu je kuća tj. mjesto rođenja, priložnim oblikom od *domus*: uvijek se donosi ime grada ili naselja),

– *natione* ... (označava gdje mu je etnički zavičaj, tj. podrijetlo, s kojom se skupinom identificirao: uvijek slijedi ime zemlje, regije ili provincije, iako ima i drukčijih primjera, imena gradova koji se vjerojatno odnose na šire područje, a ne samo na naselje),

– *civis* ... (označava u kojem je gradu imao stalno prebivalište, vjerojatno prije novačenja a iza toga uvijek dolazi ime grada ili naselja).

Evo nekoliko slučajno odabranih primjera, među kojima se vidi i kombinacija dviju oznaka (*natione + civis*):

- (...) *natione Afer, civis Carthagine(n)s(is)* (ILS 7648 - Lugdunum),
- *Generosus, retiarius, n(atione) Alexandrin(us)* (ILS 5117 - Verona),
- *Andes Sex. f., cives Raetinio, eq(es)* (...) (ILS 2504 - Mainz, ali odnosi se na Retinij u Dalmaciji),
- *Adituro Lauci f., cives Menapius* (...) (ILS 2564 - Aquileia; Menapii su živjeli u Belgiji),
- *M(arcus) Ant(oninus) Sopater, nat(ione) Libucus* (ILS 2902 - Cuma, Napoli),
- *Memmia Fortunata, n(atione) Picenesis, Arrius Isidorus manipularius, n(atione) Alexandrinus* (ILS 2903 - Napoli),
- *Primus T.f. Tubicen(us), do(mo) Caturix* (ILS 2582 - Kutac, Dalmacija, CIL 3, 6366) [*Caturiges* = *populus Alpinus*],
- *Urbicus, nation(e) Florentin(us)* (ILS 5115 - Milano).

Oni koji ne pripadaju navedenim skupinama, vojnicima i gladijatorima, svoje podrijetlo oblikuju na druge načine, npr.:

- *Ulpia Danae, ex Mauretania Caesariensi* (...) (ILS 2537 - Roma)
- *M.Postumis L.F. Pub. Postumus Veronensis* (CIL 5, 95, Inscr. It. 10, 1, 171 - Pula)

Imenski obrazac žena

Način kako su žene pisale svoja imena u rimsko se doba unekoliko razlikovao od opisanih načina kako su to činili muškarci. Najvažnija je razlika između ženskog i muškog obrasca u tome je što žene nemaju pred-ime, *praenomen*: uobičajeno je bilo da se koristi obiteljsko ime (*gentilium*) i nadimak (*cognomen*), a između njih filijacija, tj. početno slovo (ili slova) očevog pred-imena:

- *Coelia Sex(ti) f(ilia) Paterna* (ILS 6983 - Nîmes, Galija),

- Flavia C(ai) f(ilia) Tarentina (ILS 6211 - Tusculum kod Rima),
- Modia T(iti) f(ilia) Paulina (ILS 8350 - Tibur kod Rima),
- Petronia Q(inti) f(ilia) Rufina (ILS 8289 - Roma),
- Pompeia Cn(aci) f(ilia) Phoebe (ILS 6292 - Monte Cassino, Italija),
- Rufria C(ai) f(ilia) Festa, Decidia L(uci) f(ilia) Pauli[na] (ILS 3498 - Aquileia),
- Seia T(iti) F(ilia) Marcellina (ILS 8159 - Cesena, Italija).

Istini za volju, treba reći, čak naglasiti da ima jako mnogo natpisa u kojima su žene određene samo gentilicijem i kognomenom, a bez filijacije. Prema nadimcima se vidi da su to uglavnom žene robovskoga podrijetla, tj. oslobođenice i kćeri oslobođenika. I među muškarcima ima dosta imena s tri dijela (*praenomen*, *nomen gentile*, *cognomen*), a bez filijacije, ali pretežu imenski obrasci s oznakom imena oca, dok kod žena pretežu oni bez imena oca.

Iako se nedvojbeno može ustvrditi da ženski obrazac nema pred-imena, kod manjeg se broja ženskih imenskih obrazaca može reći da je jedno ime u funkciji pred-imena, prvenstveno zbog redoslijeda ("*praenomen*", *nomen gentile*, *filiatio*). Takav "*praenomen*" može imati lik kognomena (*Quarta*, *Gemella*, *Maxima*, *Graeca*) ili feminiziranog pravog pred-imena (*A(ula)*, *Cn(aea)*, *L(ucia)*, *Ser(via)*) i malo drugih poznatih oblika):

- Tertia Avilia C(ai) f(ilia) (ILS 7829d - Perugia)
- Paulla Cornelia Cn(aci) f(ilia) Hispani (ILS 10 - Roma)
- Polla Valeria (ILS 7968 - Roma)
- L(ucia) Paccia Valeria Saturnina (ILS 7203 - Comama, Pisidija)

CAECILIAE
Q·CRETICI·F
METELLAE·CRASSI

Slika 8. Natpis Cecilije Kretike, Krasove kćeri, iz Rima (ILS 881)

Caecilia Q(uinti) f(ilia) Metella – znači da joj je otac bio *Q(uintus) Caecilius*. Kako se na natpisima i drugim povijesnim izvorima spominje jedan *Q. Caecilius C(ai) f(ilius) Metellus* (ILS 867 - Argos, Grčka), konzul 68. god. pr. Kr., koji je 67.-65. god. osvojio Kretu, zbog čega si je dodao ime *Creticus*. Navedena žena punim je imenom bila *Caecilia Q(uinti) Cretici f(ilia) Metella Crassi (uxor)* (ILS 881 - Roma), dakle kćerka baš toga Cecilija Kretika. Za kognomen je ona dobila kognomen oca u ženskom rodu. Dvije su iznimke koje je ona u imenskom obrascu koristila, obje zbog značaja svoje obitelji. Prva je u tome što u filijaciju stavlja ne samo *praenomen*, već i *agnomen / cognomen* oca, vrlo slavnog oca. Druga je iznimka u završnici tog osebnog obrasca u tome što domeće ime supruge u genitivu: *Crassi (uxor)*, tj. Krasova supruge. Jedna i druga iznimka koriste se gotovo samo u najvišim društvenim staležima pa ih na natpisima običnih ljudi vrlo rijetko nalazimo.

U ženskom imenskom obrascu nadimak (*cognomen*) ima dvojno značenje, odnosno dvojaku tvorbu. Pravi kognomen kao nadimak postoji samo u onih žena koje su bile robovskoga podrijetla pa su po oslobađanju uzele to svoje robovsko, jedino i osobno ime kao nadimak (*cognomen*). Slobodna žena rođena od slobodnih roditelja, a pogotovo ako je potjecala iz neke značajnije i utjecajnije pa i videnije obitelji, za kognomen je ponekad uzimala majčino obiteljsko ime kao kognomen (tj. često obiteljsko ime djeda po majci), tako da su se obiteljska imena na neki način nastavljala i u ženskoj lozi.

Ženska se gentilicijska loza nastavljala, kako smo već više puta naglasili i kod izvanbračne djece nepoznatoga oca, koja su dobijala obiteljsko ime majke:

- Q. Rubrius Sp(uri) f(ilius) Pollio (ILS 3613 - Roma),
- Iulia Sp(uri) f(ilia) Felix (ILS 5723 - Pompeji, *titulus pictus*),
- Laecania Sp(uri) f(ilia) Tertia (Inscr.It. 10, 1, 297 - Pula).

Iznimno fleksibilni rimsko onomastički sustav pruža međutim i druge mogućnosti, kako se može vidjeti kod jednoga spomenika koji je pronađen u Puli prije nekoliko godina:

VIBIA. SP. F. MAXIMA	Vibia Sp(uri) f(ilia) Maxima
V.F. SIBI. ET.	(Viva) f(ecit) sibi et
L. VIBIO. PATRI. ET	L(ucio) Vibio patri et
VOESIAE TERTIAE MATRI ET	Voesiae Tertiae matri et
L. VIBIO PHAEDIMO IIIII.VIR[O]	L(ucio) Vibio Phaedimo (sex)viro

Iz ovoga se dijela natpisa (jer drugi dio na ovome mjestu ne donosimo) vidi da je Vibija Maksima, koja je nadgrobni spomenik dala podignuti, bila *Sp(uri) f(ilia)* dakle nezakonito dijete nepoznata oca. Ali njena se majka, Vezija Tercija, vjerojatno kasnije udala za Lucija Vibija te je ovaj usvojio već rođenu djevojčicu / djevojku, koja je dobila njegov gentilicij. I sin Vibije Maksime naslijeđuje zatim isto obiteljsko ime.

U nasljeđivanju imena, osim činjenice da su sva djeca rođena od jednoga oca nosila isto, njegovo, obiteljsko ime (*gentilium*), pragmatična je rimska svijest omogućavala široki raspon davanja drugih dijelova imena. Tako su muška djeca mogla nositi najrazličitije nadimke općeg značenja, mogli su imati nadimak u obliku pridjevske inačice obiteljskog imena, mogli su uzeti za kognomen dijelove majčinog imena (izmijenjene u muški rod), ali važno je bilo da se po nečemu razlikuju od braće koja su nosila isto obiteljsko ime. Žena je u pravilu nosila gentilicij svojega oca, a u izboru kognomena vladala je veća sloboda, iako je i ona mogla svoj kognomen preuzeti od majčinog gentilicija, često izmijenjen u pridjevski oblik.

Evo jednog potpuno izmišljenog primjera jedne moguće genealogije dvaju naraštaja jedne uže obitelji iz kojega se vide neke mogućnosti nasljeđivanja imena. Proširivanje genealogije na još jedan naraštaj zamrsilo bi situaciju jer su unuci, rođeni iz brakova sinova i kćeri s pripadnicima (pripadnicama) drugih obitelji mogli dobiti mnogo veći raspon imena svih vrsta (sama imena nisu izmišljena, ali njihova međusobna veza, i kombinacije imenskih obrazaca – jesu):

Otac: *C. Caesius L. f. Cam. Bassus* + majka: *Palpellia Cn. F. Maxima*
 1. sin *C. Caesius C. f. Maximus* 1. kći: *Caesia C. f. Palpellia*
 2. sin *P. Caesius C. f. Barbula* 2. kći: *Caesia C. f. Maxima*
 3. sin *M. Caesius C. f. Caesianus*

Robovi (*servi*) i oslobođenici (*liberti*)

Sve što je dosad rečeno odnosilo se na imenski obrazac i razne njegove dijelove kod slobodnih ljudi, tj. onih koji su rođeni slobodni ili djecu slobodnih roditelja s punim rimskim građanskim pravom. Rimsko je društvo međutim poznavalo još nekoliko nižih razina: robove koji nisu bili slobodni, slobodne ljude bez rimskog građanskog prava (pripadnici domorodačkih naroda na područjima koje je Rim osvojio) te oslobođenike – oslobođene robove.

I robovi su si mogli podizati nadgrobne spomenike, jer ropski status u Rimu nije, protivno uobičajenim predrasudama o rimskoj povijesti, bio bezizgledan i vječan i za sve robove jednak. Bilo je robova koji su radili na zemlji, ali i kućne posluge koja je bila bliža obiteljskom životu gospodara. Takvi su robovi, pogotovo ako su bili obrazovani, nastojali oponašati neke vidove rimskog načina života pa su naručivali i natpisne spomenike, uglavnom nadgrobnog karaktera, ali i zavjetne natpise posvećene božanstvima.

Robovi nisu imali nikakvih građanskih ni političkih prava, a to se u imenskom obrascu zrcali u činjenici da su nosili samo jedno ime, svoje osobno ime. Nemaju niti filijacije, jer obitelj nije službeno priznata, tj. brakovi između robova u rimskom pravnom sustavu nemaju pravnu valjanost. Ako se zato na kratkom natpisu, obično na nezahtjevnom i skromnom spomeniku, čita samo jedno ime ili više jednostrukih imena, to znači da se radi o robovima. Pogotovo ako ta imena nisu latinska podrijetla. Napose su orijentalna grčka i grecizirana imena, bez gentilicija, prenomena i filijacije, pouzdan znak robovskoga statusa njihovih nositelja.

Robovi su se ponekad поближе određivali riječju *SER(vus)* (rob) iza imena, ali privatni robovi su općenito na natpisima relativno rijetka pojava, jer mnogi ipak nisu imali financijske i organizacijske mogućnosti naručiti si spomenik. Čak se može reći da se i robovi na natpisima pri identifikaciji pozivaju na svojega vlasnika: *Primigenius, L. Volusi Saturnini ser(vus)* (ILS 7446 - Roma: Primigenije, rob Lucija Voluzija Saturnina). Daleko je više natpisa robova koji su specijalizirani, bilo po djelatnosti ili po vlasništvu, koji se поближе određuju na druge načine:

– *Primitivus, deae Nort(iae) servus actuatorius* (ILS 4036 - Volsinii) je rob vlasništvo hrama lokalne božice Nortije

– *Primigenius r(ei) p(ublicae) Aricinorum ser(vus)* (ILS 2355 - Arezzo) je rob gradske zajednice (*res publica*), gradske uprave, tj. vjerojatno činovnik, *servus publicus*, javni rob.

Posebna vrsta robova su *vernae*, kućni robovi, robovi odrasli i odgojeni u kući vlasnika, ne kupljeni na tržištu, pa se i to na natpisima posebno naglašava:

– *Felix verna, Aspergus Regianus, Vindex ver(na), vil(ici) prediorum Galbanorum* (ILS 3840 - Roma). U ovom slučaju susrećemo nekoliko posebnosti: osim *verna*, tu je riječ *vilicus*, nadglednik poljoprivrednog imanja, upravitelj, koji

je mogao biti i rob, ali i slobodnjak; zatim *Aspergus* ima i drugo ime *Regianus*, a to je *signum*, dodatni nadimak za neslužbeni nadimak za svakodnevnu uporabu. To su sve primjeri kako su robovi na natpisima točnije određivali svoj položaj i vlasništvo.

Robovi između sebe nisu imali pravo sklapanja zakonitoga braka, ali veze su postojale i djeca su se rađala. Iz takvih su se veza rađala djeca koja su kao robovi nazivaju *vernae* – robovi rođeni u kućanstvu, unutar vlasništva. Nelegalna ali dopuštena robovska bračna veza nazivala se *contubernium* (od izraza koji je potjecao iz vojničkog rječnika, gdje je *contubernalis* = šatorski drug, najbliži prijatelj i suborac). Ovaj izraz nalazi se i na natpisima kad rob podiže spomenik svojoj družici ili obrnuto. Ponekad se u istom smislu rabi i izraz *conservus*, -a.

Vrlo velika skupina robova nosi поближе oznake po kojima prepoznamo da su bili vlasništvo carske obitelji ili carskih posjeda. Uobičajeni izričaji pri tome su *Aug(usti) nostri ser(vus /va)*, ili *Caes(aris) nostri ser(vus /va)*, odnosno i bez posvojne zamjenice *Aug(usti) ser(vus /va)*, *Caes(aris) ser(vus /va)*. Čak se i bez oznake *servus / serva* pripadnost roba carskoj obitelji prepoznaje po *Aug(usti)* ili *Caes(aris)*, pa to svakako treba nadopuniti odgovarajućim navedenim izričajima. Ponekad je i carsko ime točnije određeno pa se može i datirati unutar vladavine, života nekoga cara ili carice.

I carski su robovi, oni koji su si mogli financijski dopustiti naručivanje epigrafskih spomenika (uglavnom uvijek nadgrobni ili zavjetni), specijalizirani pojedinci relativno visoko u hijerarhiji upravljačke strukture carskih imanja. Tu nalazimo izričaje poput *vilicus* (ili *villicus*), zatim *procurator*, *actor*, *dispensator*, *nummularius*:

- *Onesmius, Caes(aris) n(ostri) ser(vus) minister(ialis)* (ILS 1806 - Roma),
- *Primus, Caes(aris) n(ostri) ser(vus)* (ILS 1714 - Kartaga, Afrika)
- *Felix, Caesaris ser(vus) vilicus* (ILS 1617 - Roma),
- *Lais, Domitiae Aug(ustae) serva* (ILS 1618 - Roma),
- *Lochus, Aug(usti) (servus), disp(ensator) Delmatiae; Himerus, Aug(usti) (servus), disp(ensator) Moesiae* (CIL 3, 1994 = 8575; ILS 1508 - Salona),
- *Veneria Iuliae Aug(usti) (nostri) verna* (ILS 5001 - Roma).

Oslobođenici (*liberti*) su bivši robovi kojima je vlasnik dodijelio slobodu ili im je pak dopustio da se otkupe. Vlasnici su dakle svoje robove mogli oslobađati i to su vrlo često činili, iz dva osnovna razloga. Prvi je gospodarski, jer je rob ponekad mogao sakupiti novac za otkup, čime je vlasnik mogao kupiti novoga roba (ili čak dva, jer je cijena obrazovanog ili vještog roba bila veća od onoga koji je bio obični radnik). Drugi je osnovni razlog širega gospodarsko-političkog značaja, jer je oslobođeni rob u pravilu ostajao povezan s bivšim gospodarom, bilo gospodarski (pogotovo u trgovinskim i zanatskim djelatnostima, gdje je bogati vlasnik povjeravao oslobođeniku kapital za ulaganje u poslove u kojima se njegovo ime nije smjelo pojavljivati) ili politički (služio mu je kao politička podrška u postupcima izbora na dužnosti u gradu).

Ove su općenite napomene važne, jer se takav ovisan odnos između oslobođenika i bivšeg vlasnika prenosio i u onomastiku, u tome što oslobođeni rob dobiva trojni imenski obrazac (*tria nomina*), a svoje (jedino) robovsko ime ostavlja

za nadimak (*cognomen*), uzima obiteljsko ime (*gentilitium*) bivšega vlasnika i tako ulazi u njegovu širu obitelj, postaje njegov klijent (*cliens*), a bivši vlasnik je njegov zaštitnik (*patronus*). Manje je važno kako se kod muškaraca određuje pred-ime (*praenomen*), jer njihov je ograničeni broj umanjivao značaj tog dijela imena; većina je privatnih oslobođenika dobijala praenomen bivšega vlasnika, iako to nije moralo biti pravilom. Daleko je zanimljivije ono što se zbiva s filijacijom, jer oslobođeni rob nema pravno priznatog oca čije bi ime (odnosno pred-ime) mogao staviti u filijaciju. Oslobođenik nema filijacije u užem smislu, ali nekako se mora odrediti i u odnosu na taj dio imenskog obrasca. Njemu je bivši vlasnik svojevrtni neslužbeni poočim, jer ga je prihvatio u svoju obitelj dopustivši mu korištenje gentilicija.

Zato se umjesto filijacijom, oslobođenik određuje sklopom kojim kaže da je nečiji oslobođenik / oslobođenica (*libertus, liberta*) a ne sin / kći (*filius, filia*). npr. *Cai libertus*, ili *Marci libertus*, ili *Cnaei libertus* itd. sa svim poznatim pred-imenima. Kratice za *libertus* jesu L. i LIB., a samo se rijetko koristi čitava riječ. Navodi se uvijek praenomen bivšega vlasnika roba, a iz koje je obitelji on bio, vidjelo se po gentiliciju kojega je i oslobođenik / oslobođenica preuzeo kao svojega:

- Cn(aeus) Atellius Cn(aei) l(ibertus) Theophrast(us) (ILS 8407 - Carthago Nova, Hispanija),
- L(ucius) Aebutius L(uci) l(ibertus) Faustus (ILS 7736 - Ivrea, Italija),
- L(ucius) Papius L(uci) l(ibertus) Phaselus (ILS 7483 - Via Appia, Roma),
- P(ublius) Cornelius P(ubli) l(ibertus) Philomusus (ILS 7672 - Roma),
- Antonia M(arci) lib(erta) Aphrodisia (ILS 3182 - Aosta)
- Clodia P(ubli) l(iberta) Philargyris (ILS 7657 - Roma)

Već se iz ovih slučajnih primjera vidi da je razlika između muškog i ženskog oslobođeničkog obrasca ista kao i kod slobodnih ljudi, u tome što žene ne nose pred-ime. Zatim, iako ovi primjeri nisu reprezentativni (ali mogu se pogledati i primjeri koje dalje navodimo u ovom odsječku), uvidom u veći uzorak oslobođeničkih imena može se primijetiti da su gotovo svi nadimci (*cognomina*, tj. bivša robovska imena) grčkoga ili svakako istočnjačkoga podrijetla.

Pregledom kazala imena u velikim epigrafskim zbirkama može se utvrditi da je na natpisima zastupljeno veoma mnogo oslobođenika (a sigurno ih ima i među onim imenima kojima nije navedena niti filijacija niti libertinski status), što govori o njihovom značaju unutar rimskoga društva. Drugo, oni su vrlo često obrtnici ili se po drugim podacima iz natpisa razabire da su stekli izvjesno bogatstvo (obnašaju dužnosti, grade infrastrukturne objekte i slično). Sve je to logično, jer je to bio najdinamičniji stalež u rimskom gospodarstvu, društvena skupina koja je došla do bogatstva, ali se njezini pripadnici nisu mogli probiti u najviše slojeve (osim rijetkih iznimaka od sredine I. stoljeća dalje).

Vrlo su bogati, utjecajni i moćni bili (ili mogli biti) i carski oslobođenici. Jer i car je, kao vlasnik robova, mogao oslobađati svoje robove i tada su oni uzimali carsko obiteljsko ime (gentilicij), ali u označavanju čiji su bili oslobođenici. Uobičajeni izričaj bio je *Augusti libertus / -a*:

- P.Aelius Aug. lib. Erasinus (ILS 8227 - Roma)
- T. Aurelius Aug. lib. Strenion (ILS 6174 - Ostia)

- M. Coceius Aug(usti) lib(ertus) Ambrosius (ILS 1763 - Roma)
- Iulia Ti. Caesar(is) Aug(usti) l(iberta) Iconio (ILS 7909 - Roma)
- Ti(berius) Iulius Aug(usti) lib(ertus) Xanthus (ILS 2816 - Roma)
- T(itus) Flavius Aug(usti) lib(ertus) Cerialis (ILS 1497 - Roma).

Neki su carski oslobođenici mogli doći i do visokih državnih položaja, dužnosti u upravnoj hijerarhiji, a pojedinci su bili gotovo prvi carski tajnici i ministri. Vrlo su često carski oslobođenici bili zaposleni u državnom knjigovodstvu i na drugim novčarskim poslovima u provincijama, za državnu blagajnu i za vođenje poslova na carskim zemljišnim imanjima, koji su bili razasuti oko cijelog Sredozemlja.

Preostaje nam razotkriti odgovor na pitanje kako se označavao oslobođenički status, između gentilicija i kognomena (tamo gdje je inače stajala filijacija), kad je vlasnica roba bila žena. Jer i žene su mogle imati robove pa i oslobađati ih: žene možda u rimskoj državi nisu imale politička prava (birati i biti birane), ali imale su prava vezana za imovinske odnose, pravo nasljeđivanja, posjedovanja, trgovanja nekretninama i pokretninama. Robovi su također bili svojevrstna pokretna imovina – "oruđe koje govori" (*instrumentum vocale*).

Zato je to bilo vrlo praktično pitanje, kako označiti libertinski status kad je vlasnica, žena bez pred-imeni, ona koja oslobađa? Tada se umjesto početnog slova pred-imeni stavlja znak sličan okrenutom slovu C (> L.), koji se čita *mulieris libertus*, ili *feminae libertus*, ili *Gaiae libertus* (odnosno *liberta*, ako se radi o ženi - oslobođenici). To je jedan od konvencionalnih znakova što se u rimskoj epigrafiji razvijaju radi praktičnosti i uštede prostora, a koji sam po sebi ne znači ništa u sustavu glasova jezika. On se čita na način koji će nam objasniti da se radilo o ženi – vlasnici koja je oslobodila roba ili ropkinju, dok se obiteljsko ime te bivše vlasnice raspoznaje u gentiliciju oslobođenika / oslobođenice:

- Cn. Pompeius (feminae) l(ibertus) Astipa (ILS 5222 - Roma)
- C. Novius (feminae) lib(ertus) Trophimus (ILS 8346 - Ostia)
- Aurelia (feminae) l(iberta) Chelido (ILS 7903 - Roma)
- Iunia (feminae) l(iberta) Sophie (ILS 1882 - Roma).

Zaključujući ovaj odsječak o oslobođenicima, moramo naglasiti za epigrafiju, za prozopografiju i za društvenu povijest najvažniju značajku položaja oslobođenika obaju spolova: njihova djeca rođena nakon oslobađanja (*manumissio*) imaju puni status osobe s rimskim građanskim pravom. Već oslobođenik ima sva prava i obveze slobodnoga čovjeka, ali u njegovu se imenu još vidi da je nekada bio rob. Njegova djeca nemaju više tih tragova u imenskom obrascu, jer su oni djeca slobodnog čovjeka.

Česti su slučajevi, kako ćemo uskoro pokazati nadgrobnih spomenika koji su bili predviđeni za cijelu obitelj, pa su na njima imena više naraštaja, na kojima se mogu pratiti i ti pravni odnosi. Npr. jedan natpis iz Rima (ILS 8365 = CIL 6, 12133) podignuo je *L. Apisius C. f. Scaptia Capitolinus*, za sebe i za oca - *C(aius) Apisius C(ai) l(ibertus) Epaphra*; majku: *Oscia (feminae) l(iberta) Primigenia*; brata: *C(aius) Apisius C(ai) f(ilius) Capito*; sestru: *Apisia C(ai) f(ilia) Restituta*. Znači da su djeca rođena iz braka dva oslobođenika (koji nose različite gentilicije, različitih bivših vlasnika), i to nakon njihovog oslobađanja (jer bi inače i oni imali

oznaku *libertus, liberta*) punopravni rimski građani.

BIBL.: O robovskim imenima v. A. OXÉ, Zur älteren Nomenklatur der römischen Sklaven, Rheinisches Museum, 59, 1904.; J. BAUMGART, Die römischen Sklavennamen (Diss.), Breslau 1936.; L. ROSS TAYLOR, Freedmen and Freeborn in the Epitaphs of Imperial Rome, American Journal of Philology, 82, 1961.

NADGROBNI NATPISI

Nadgrobni natpisi najveća su skupina epigrafskih spomenika prema osnovnim navedenim vrstama, vjerojatno brojniji od svih drugih kategorija zajedno. S iznimkom Rima i najbliže okolice, gdje su natpisi jako raznorodni (ima ih svih vrsta i u velikom broju), svi drugi dijelovi rimske države dali su uglavnom gotovo samo nadgrobne natpise. U svim manjim municipalnim i kolonijskim gradskim središtima nadgrobni epigrafski spomenici čine i 3/4 broja svih poznatih i sačuvanih natpisa. Nadgrobni natpis ima istu funkciju kao i danas: označiti grob pokojnika (jednoga ili više, cijele obitelji ili njenoga dijela) i pružiti prolazniku osnovne podatke. Neizvjesnost zagrobnoga života uvijek je na čovjeka djelovala tako što je on ipak nastojao ostaviti neki fizički trag, spomenik s natpisom. Oblik, karakter i raskoš spomenika ovisio je o društvenom položaju pokojnika / naručitelja / obitelji, ali i o običajima, tj. modi. Običaji su se mijenjali u prostoru i u vremenu, tj. razni se oblici spomenika (mauzolej, stela, sarkofag i dr.) i razni natpisni obrasci javljaju u određenim regijama i u određenim vremenskim razdobljima.

Nadgrobni natpis donosi ime pokojnika čiji grob treba obilježiti, a to je bilo najvažnije. Najstariji poznati nadgrobni natpisi običnih ljudi, na urnama ili malim stelama u obiteljskim grobnicama (ILS 7818 - Tusculum, ILS 7819 - Palestrina, pa i drugdje oko Rima ILS 7820 - 7829) donose samo ime pokojnika u nominativu, u obliku imenskog obrasca bez nadimka (samo *praenomen* - gentilicij - filijacija). Oni kazuju tko je na tom mjestu pokopan. Sljedeća faza u razvitku natpisnog obrasca je promjena imena pokojnika u genitiv, pri čemu je to odgovor na pitanje čiji je grob (a ne više tko je pokopan). Treća razvojna faza može se odrediti pojavom dativa, dakle onim natpisom koji nam daje odgovor na pitanje kome je spomenik podignut ili posvećen. Treba međutim reći da se sva tri oblika u kronološkom smislu međusobno miješaju, pa sâm gramatički oblik imena u natpisu nije sam po sebi datacijski podatak, jer se javljaju i kombinacije: ime u nominativu onoga tko je spomenik podigao s dativom imena onih kojima je bio namijenjen. Ali činjenica da su ova tri padeža: nominativ, genitiv i dativ, najčešći gramatički oblici, vrijedi pogotovo i najviše za nadgrobne natpise.

Tekst natpisa može biti i bogatiji, može donositi podatke o starosti (koliko je godina pokojnik živio, tj. koliko je godina imao kad je preminuo), zanimanju, može se u njemu navesti čitav niz drugih podataka. Pogotovo su bile važne vijesti i odredbe o samome spomeniku, jer vlasnik, onaj koji je grobnicu izgradio, mogao je dopustiti ili ne dopustiti da se i drugi članovi obitelji služe grobnicom.

Samo iznimno, ali ne i sasvim rijetko, naići ćemo i na nadgrobni natpis koji je složen u stihovima, često za neku jako važnu i uglednu osobu (*elogia*

funeraria), ali ponekad i za prerano preminulu djecu (*carmina sepulcralia, funeraria*).

Evo kako izgleda jedan vrlo jednostavan natpis (Inscr. It. 10, 1, 238 - Pula) iz kojega čitamo da je jedan oslobođenik sam za sebe dao izgraditi grobno mjesto i spomenik za svojega života, što je dosta česta pojava:

P. CAESIUS	P(ublius) Caesius	Publije Cezije,
P. L. CHILO	P(ubli) l(ibertus) Chilo	Publijev oslobođenik, Hilo
V. F.	V(ivus) f(ecit)	za života (je) učinio.

Najobičniji je bio izričaj, ali i vrlo česta životna situacija, da se čovjek za života pobrine da si naruči i izgradi grobnicu, čak i sa natpisom. Vivus fecit, znači "živ učinio, za života učinio", u slučajevima kada su dvije osobe (obično supružnici) zajedno za života podigli sebi grobnicu sa spomenikom i natpisom, data kratica za *vivi fecerunt* glasi VV.FF. U epigrafiji je, naime uobičajni postupak da se množina važnih kratica izražava ponavljanjem sigli onoliko puta koliko je bilo potrebno: VV. FF. znači da je bilo dvoje naručitelja, VVV. FFF. značilo bi troje, itd. Ovaj se način umnožavanjem sigle javlja i u drugim vrstama spomenika i u drugim kontekstima (o čemu će dalje biti još riječi).

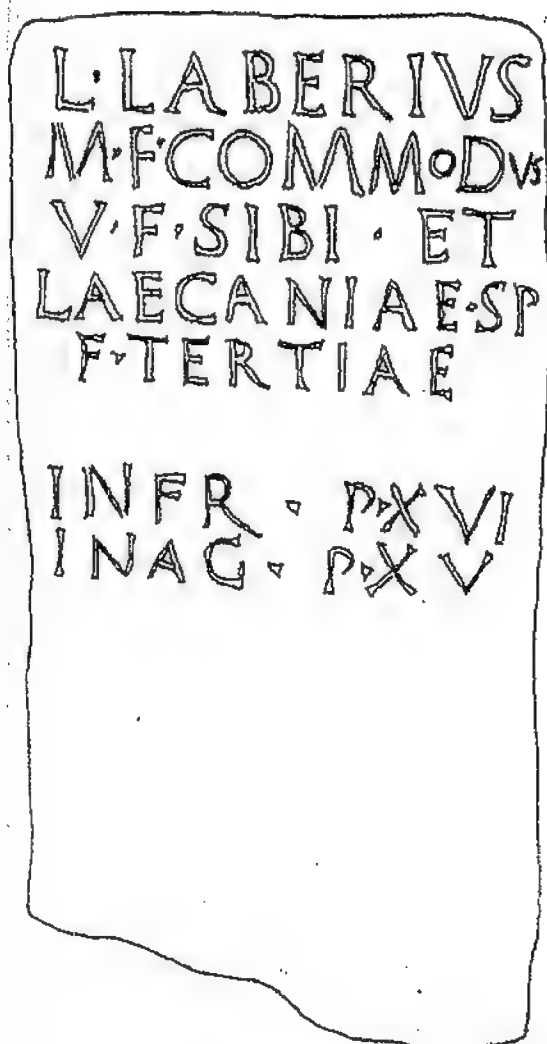
Druga je mogućnost, osim podizanja spomenika za trajanja života, je da se podizanje spomenika oporučno zapovjedi (Inscr. It. 10, 1, 275, Pula):

T. GALGESTES	T(itus) Galgestes	Tit Galgest
MARTIALIS	Martialis	Marcijal
T. F. I	T(estamento) f(ieri) i(ussit)	oporukom (je) naložio učiniti

Spomenik nije uvijek podignut samo jednoj osobi, već dvjema pa i za više njih; najčešći je ipak slučaj da suprug podiže spomenik za života za sebe i za suprugu, kao na spomeniku iz Pule (Inscr. It. 10, 1, 297):

L. LABERIUS	L(ucius) Laberius	Luciju Laberiju,
M. F. COMMODVS	M(arci) f(ilius) Commodus	Markovom sinu Komodu
V. F. SIBI ET	V(ivus) f(ecit) sibi et	za života učinio sebi i
LAECANIAE SP.	Laecaniae Sp(uri)	Lekaniji, nepoznatog
⁵ F. TERTIAE	f(iliae) Tertiae	oca, Terciji
IN. FR. P. XVI	in fr(onte) p(edes) (sedecim)	dužine 16 stopa
IN. AG. P. XV	in ag(ro) p(edes) (quindecim)	širine 15 stopa

U ovome se primjeru u posljednja dva retka javlja izričaj koji u kraticama donosi veličinu tj. dužinu i širinu (u rimskim stopama) grobne čestice što je vlasnik kupio i uredio za sebe i svoju suprugu (u ovom slučaju). Izričaj *in fronte* označava dužinu čestice duž ceste (jer su Rimljani svoje nekropole postavljali u naizgled nasumičnom rasporedu duž cesta koje su izlazile iz grada), a *in agro* označava dubinu čestice, od ceste prema poljima koja su se prostirala iza grobova. Kad su ove dvije mjere bilo jednake, koristio se izričaj *quoquo versus pedes (tot)* (u oba smjera (toliko) stopa) (kratica Q. Q. V. P. iza čega slijedi broj). Na nekim natpisima u sjevernoj Italiji nalazimo *in fronte* i *retro* (ILS 8319 i 8319a - iz Konkordije, kod Portogruara)

Slika 9. Nadgrobni natpis Laberija Komoda, iz Pule
(Inscr. It., 10, 1, 297)

Grobna se čestica na početnom dijelu natpisa i drukčije mogla označiti: kraticom L. M. (*locus monumenti*) ili LOC. SEP (za *locus sepulturae*, iza čega slijedi ime u genitivu. Postoji i inačica LOC. (*locus*, opet se podrazumijeva monumenti):

LOC(us) SEP(ulturae)
M(arci) VOLUMNI M(arci) F(ili)
TENACIS
Q(uo)Q(uo) V(ersus) P(edes) XV
C(?) R(?) P(edes) V

Grobница (mjesto pokopa)
Marka Volumnija, Markovog sina,
Tenaksa
u oba smjera stopa petnaest
C(?) R(?) stopa pet.

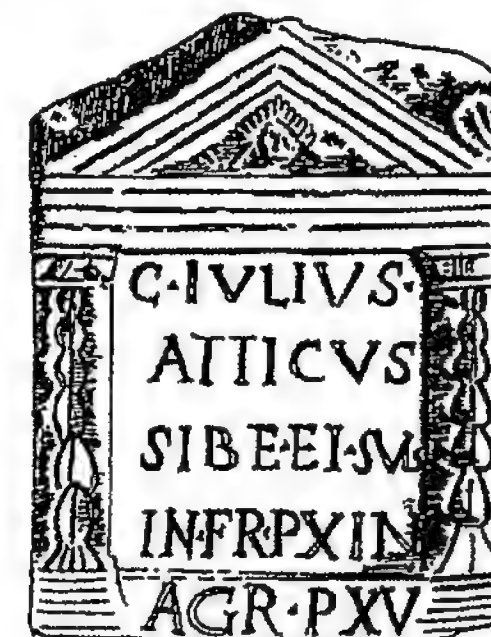
Kod ovoga je natpisa, iz Chioggie (kod Venecije, ILS 8316), zanimljivo da nitko još nije predložio zadovoljavajuće rješenje kratice C. R., koja se vjerojatno također odnosi na grobno mjesto, jer slijedi mjera od 5 stopa; i ovaj primjer

pokazuje da sve sigle epigrafskih kratica nisu riješene.

Natpis iz Nina, jednostavna stela oblika pseudo-edikule, relativno malih dimenzija, nije klesaru omogućila složiti cijeli tekst unutar natpisnog polja, između dva stilizirana stupa, već je zadnji redak morao urezati u površinu podnožja pseudo-gradevine (ILJug 1978, 909):

C(aius) IVLIVS
ATTICVS
SIB{E}(i) ET SVIS
IN FR(onte) P(edes) X IN
AGR(o) P(edes) XV

Gaj Julije
Atik,
sebi i svojim,
dužine 10 stopa,
širine 15 stopa.

Slika 10. Nadgrobni natpis Gaja Julija Atika, iz Nina
(ILJug 909)

U nekim je vremenskim razdobljima i u sasvim konkretnim dijelovima Carstva (ne svugdje istovremeno i istim intenzitetom) dosta česta početna formula *Dis Manibus* ili *Dis Manibus sacrum* (D. M., D. M. S.; Bogovima Manima, Bogovima Manima posvećeno). *Dii Manes*, ili samo *Manes*, su u rimskoj mitološkoj praznovjeri pozitivna, dobra polubožanstva ljudskih duša, predstavljali su duše pokojnikâ. U takvim natpisima početna je formula mogla biti semantički odvojena od ostalog dijela teksta, kad je slijedilo ime pokojnika u dativu komu je spomenik bio posvećen; ili je pak iza ove formule moglo doći ime pokojnika u genitivu, čime se označavalo čijim je bogovima Manima spomenik bio posvećen. Ali može se reći da na natpisu koji počinje s *D(is) M(anibus) S(acrum)* u pravilu ne dolazi formula *V(ivus) F(ecit)* ili sl., jer se spomenik podiže Manima (tj. duši) već preminulog čovjeka, a za života naručitelj nije mogao ili želio, vjerojatno iz praznovjerja, spominjati oba mračna polubožanstva podzemnoga svijeta.

D(is) M(anibus)
BASSO AUG(usti) LIB(erto)
(...)
FABIA Q(uinti) F(ilia) PRISCILLA
MARITO PISSIMO
ITEM CLAUDIUS COMON
PATRI BENE MERENTI
FECERUNT

Bogovima Manima
Basu Augustovom oslobođeniku,
(...)
Fabija, Kvintova kći, Priscila,
najpobožnijem suprugu
i Klaudije Komon,
zaslužnom ocu,
učinili (su).

Ovaj su nadgrobni natpis (ILS 1485 - Roma) podigli (*fecerunt*) Fabija Priscila i Klaudije Komon mužu (*marito*) odnosno ocu (*patri*) Basu, koji je bio carski oslobođenik. Zanimljivo je da je Bas bio oslobođenik (ali nema gentilicija i filijacije), a njegova supruga kći slobodnih roditelja, dok se za sina ne spominju prozopografski detalji pa je moguće da je on rođen iz nekog prethodnog Fabijinog braka. Treći redak smo izostavili, jer donosi popis Basovih dužnosti u carskoj provincijskoj upravi. Za njega supruga i sin koriste pridjeve *piissimus* (vrlo pobožan, najpobožniji), odnosno *bene merens* (zaslužan). To su dva vrlo česta pojma koji se javljaju na nadgrobnim natpisima, gdje se pokojnici časte raznim općenitim pridjevima kojima se поближе određuje pijetet nasljednika prema pokojniku.

Rekli smo da su Manes dobri duhovi pokojnika, njihove duše koje treba udobrovoljiti kad više nemaju tijelo u kojemu bi boravili. S druge strane postoje *Genii*, dobri duhovi zaštitnici živih ljudi, ali i zajednica. Rimska je mitologija u tome bila dosta neodređena i zato što je sustav dopuštao dosta veliki stupanj samostalnosti u štovanju božanstava, bez kanona i strogih pravila. Genije imaju carevi pa se carskim genijima poimenično podižu spomenici (*Genii imperatorum*), koji pripadaju kategoriji počasnih natpisa. Genije imaju gradske i plemenske zajednice (*Genius coloniae*, *Genius municipi*, *Genius conventus*, *Genius pagi*, *Genius populi Lambesis*), udruge (*Genius collegii*), vojne jedinice (*Genius centuriae*, *Genius equitum*), pa i sam rimski narod (*Genius populi Romani*). Genije kao zaštitnike imaju i građevine (*Genius castrorum*, *Genius tutela horreorum*), ali i područje, određeno (*Genius Illyrici*) i neodređeno (*Genius loci*).

Geniji se, uglavnom zajedno s Manima javljaju i na nadgrobnim spomenicima, iako ne odviše često. I zajedno dolaze na početak natpisa, kao uvod u tekst, a najčešće su takve intestacije (uvijek u dativu): *Genio, Manibus et Genio, Dis manibus et Genio*, dok su rjeđe potvrđene i drukčije inačice (*Genio et dis Manes, deis et Genio, Dis parentium et Genio* i dr.). Npr. jedan natpis iz okolice Pule (ILS 8049 = Galizana: Inscr. It. 10, 1, 607) ima:

MANIBUS
ET GENIO
P(ubli) VATRI SEVERI

(posvećeno) Manima
i Geniju
Publija Vatrija Severa,

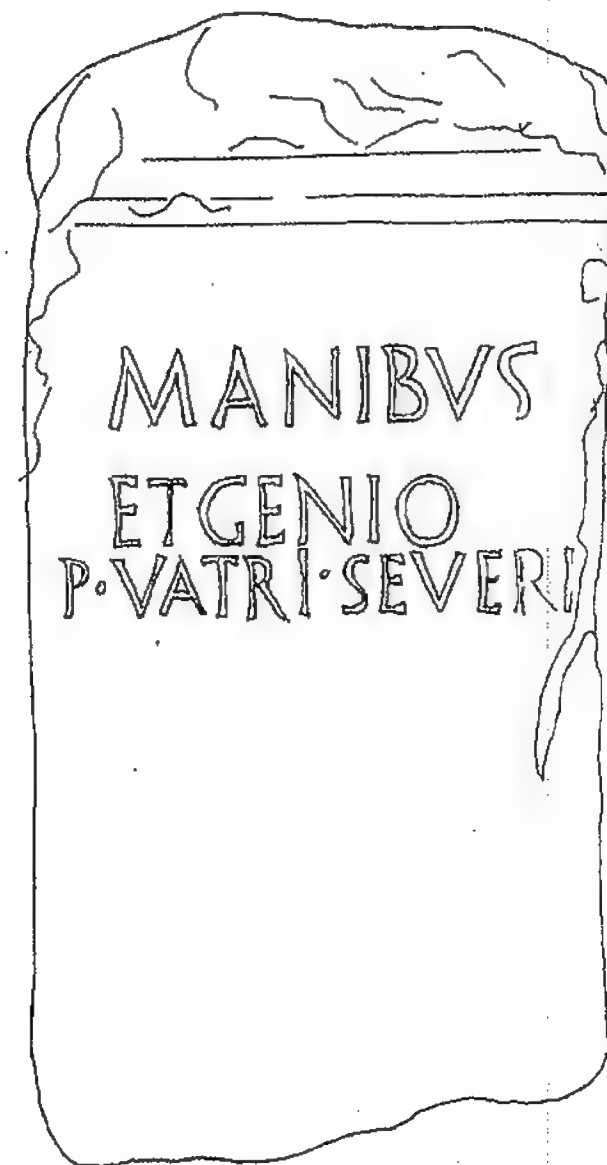
dok na jednom natpisu iz Picena (ILS 8050 - San Rocco) stoji:

D(is) M(anibus)
M(arci) ANTONI
M(arci) F(ili) EARINI

Bogovima Manima
Marka Antonija,
Markovog sina, Earina

ET GENIO EIUS
ANTONIA TER
PSICORE ET
EARINUS PAREN
TES MISERRIMI
FILIO PISSIMO

i njegovom Geniju
Antonija Ter=
psihora i
Earin, rodi=
telji nesretni
sinu najpobožnijem.

Slika 11. Nadgrobni natpis Publija Vatrija Severa, iz Pule (Inscr. It., 10, 1, 607)

Ili pak:

D. M.

FELICI CAES.

N. VERN.

ADIUTORI RATIONALIUM

⁵PATRON AUG. LIB.

PATER FEC. VIX.

ANN. XXIII D. XXV

H. S.

D(is) M(anibus),

Felici, Caes(ari)

n(ostri) vern(ae),

adiutori rationalium,

Patron, Aug(usti) lib(ertus)

pater fec(it), vix(it)

ann(is) XXIII, d(iebus) XXV,

h(ic) s(itus) (est).

Natpis je iz Rima (ILS 1480 - Roma), a predstavlja tipični nadgrobni epitaf, što počinje s posvetom Manima, donosi ime pokojnika (*Felix*), koji ima samo cognomen, jer je carski rob (*verna* - rođen u carskom posjedu), a obnašao je dužnost pomoćnika knjigovođe. Spomenik mu je podigao otac Patron, carski oslobođenik (otac je bio oslobođen, sin ne, možda zato što je preminuo prije oca). Iza toga natpis donosi podatak da je Feliks živio 23 godine i 25 dana (da je bilo potrebno bio bi spomenut i broj mjeseci (*menses* = tj. u dat. mn. *mensibus*), ali je on očividno preminuo tek što je napunio 23 godine). H. S. (E.) je uobičajena završna formula na nadgrobnim natpisima koja još jednom kaže da je na tom mjestu on sahranjen. Druga je obična kratica H. I. (*hic iacet*), koja ima isto značenje. O. H. S. S. (*ossa hic sita sunt*) je inačica, dok kratica S. T. T. L. (*sit tibi terra levis* - neka ti je laka zemlja) ima više apotropejsko značenje.

Broj godina se dosta često javlja na natpisima, i to su podaci koji, iako ograničenoga dometa, omogućavaju demografske prosudbe unutar kategorije trajanja života. Većina nadgrobni natpisa ne donosi godine života pokojnika ni u kojem obliku. Kad ih nalazimo, nerijetko se sastoje od sva tri brojana podatka (koliko je godina, mjeseci i dana pokojnik živio, pa čak u nekim bizarnim primjerima i sati! - usp. ILS 8143), iako ima i slučajeva da na natpisu nađemo samo godine života. Međutim, kako građanska evidencija (matična knjiga) u suvremenom smislu nije postojala, ponekad se i nije znalo koliko je točno osoba živjela, pa ima i slučajeva da se navodi da je pokojnik živio više ili manje toliko godina (... *vixit annis plus minus* ... : ILS 8083 - Mauretania, kratica je P. M.).

Nadgrobni spomenici samo ponekad imaju druge oblike datacije, kao npr. konzulskom godinom (navođenjem tko su bili konzuli u godini smrti), a u takvim slučajevima katkad i dana i mjeseca u toj godini. Iako to ne govori ništa o dobi samoga pokojnika, time se spomenici mogu najsigurnije datirati u apsolutnom smislu, ali su zato rijetki i gotovo svi iz kasnijih stoljeća (ILS 8252 - Salona, 358. god.):

FL(avius) IULIUS ZACONUS ET
AUREL(ia) IANUARIA CON
IUX EIVS HOC SARCOFA
GUM SIBI VIVI POSUERUNT
⁵SI QUIS POST NOSTRAM PA
USATIONEM HOC SARCOFA
GUM APERIRE VOLUERIT IN
FERAT AECCLESIAE SALON(itanae)
ARGENTI LIBRAS QUINQUAGINTA

Flavije Julije Zakon i
Aurelija Januaria supruga, ovaj
njegova ovaj (su) sarkofag
sebi za života postavili.
Ako tko poslije naše smrti
ovaj sarkofag
bude želio otvoriti,
neka donese salonitanskoj crkvi
pedeset libri srebra.

(in latere:)

DEP(ositio) IULI ZACONIS

DIE IIII NONAS NOVEMBRES

DATIANO ET CEREALE CO(n)SS(ulibus)

(na boku:)

Polaganje (tj. tijela) Julija Zakona

četvrtoga dana prije novembar. nona

za konzula Dacijana i Cereala

Četvrti dan prije novembarskih nona odgovara 2. studenom, a godina kad su Dacijan i i Cereal bili konzuli je 358. poslije Krista. Supružnici su za života naručili, dali izraditi svoje vječno počivalište u obliku sarkofaga. Potom je na njemu naknadno zabilježen samo pokop supruga (*depositio corporis*). Julije Zakon i Aurelija Januaria već su kršćani, pripadnici salonitanske crkvene zajednice, ali se i dalje, sredinom IV. stoljeća, koristi konzulska datacija.

Kako smo gore vidjeli, izričaj ... *vixit annis* (*tot*), *mensibus* (*tot*), *diebus* (*tot*) ... (*tot* = toliko), ima imenice i brojeve koji se sklanjaju u ablativu množine, a znači "... koji je živio (toliko) godina itd." Postoji i drugi izričaj, kako pokazuje sljedeći natpis u trećem retku (ILS 8187 - Roma):

D(is) M(anibus)

FULVIUS EPAGATHUS

ANNOR(um) XXV CLAUDIA

MONIME FILIO PISSIMO

⁵MEMORIAM SCRIPSIT

QUICUMQUE EUM TITULUM

VELLET REMOVERE,

EUM DOLOREM HABEAT

Bogovima Manima (posvećeno)

Fulvije Epagat

koji je imao 25 godina, Klaudija

Monime, najpobožnijem sinu

u spomen je napisala

tkogod će ovaj natpis

iščupati, izmjestiti,

neka trpi njihovu bol.

U ovom je slučaju, koji nije tako rijedak, izričaj povezan s brojem godina stavljen u genitiv množine, s čime se slažu, kad se pojavljuju, i riječi *mensis* (gen. mn. *mensium*), i *dies* (gen. mn. *dierum*). Razlika je dakle u značenju: koliko je godina imao ili koliko je godina živio (*vixit*). Osim toga, gornji je natpis, kao i prethodni, primjer slobodnijeg teksta kojim se autori odnosno vlasnici služe da na neki način zaštite svoje počivalište. Osim kakve općenite imprecakije, prokletstva ili sl., ima i primjera da se u natpisu propisivala novčana kazna koju je trebalo platiti državnoj blagajni, gradskoj blagajni ili (kao gore, u kasnije doba) crkvenoj zajednici. Takve su odredbe u pravilu slobodni tekstovi, ponekad i u stihu, ali postoje i službene epigrafske kratice kojima se navode najpopularniji izričaji, poput:

H. M. D. M. A

S. D. M

O. T. B. Q

O. E. B. Q

H(uc) M(onumento) D(olus) M(alus) A(besto)

(neka prijevara i zlo zaobiđu ovaj spomenik)

S(ine) D(olo) M(alo)

O(ssa) T(ua) B(ene) Q(uiescant)

O(ssa) E(ius) B(ene) Q(uiescant)

neka tvoje (njegove) kosti počivaju u miru

Ostaje nam pokazati nekoliko primjera za obične završne kratice na nadgrobnim spomenicima, kratice koje imaju sasvim usko pravno značenje, a donose vlasnikovu odluku koja određuje pravni status u pogledu nasljeđivanja te posebne naznake načina kako je spomenik podignut (npr. ako je za zaslužnu osobu izgrađen na javnoj površini). Kako smo već i pokazali, vrlo je čest slučaj da onaj tko je natpis (spomenik) dao podignuti, to izričkom i kaže, u kojim je okolnostima

to učinio (*vivus fecit, testamento fieri iussit* i dr.). Pored toga, vlasnik je određivao tko se sve nakon njegove smrti može služiti grobnicom (jer u takvim se slučajevima radilo o grobnoj čestici unutar koje se moglo sahraniti i veći broj osoba, pogotovo ako se koristilo spaljivanje).

Vlasnik je mogao odrediti da se grobnica ne nasljeđuje, što je izražavao kraticom H. M. H. N. S: *hoc monumentum heredem non sequetur* (ovaj spomenik nasljednicima ne pripada), uz koju se pojavljuju i različite inačice: H. M. EXT. H. N. S (ILS 8226 - Roma): *hoc monumentum exterum heredem non sequetur* (ovaj spomenik vanjskim nasljednicima ne pripada); H. M. S. S. H. N. S (ILS 2872 - na Trsatu (Rijeka), zbirka Nugent?, iz Napulja?, CIL 10, 3392): *hoc monumentum sive sepulcrum heredem non sequetur*. Npr.:

C(aio) VETTIO C(ai) F(ilio) CLAUD(ia tribu)
GRATO ARCHIT(ecto) CLASS(is)
PR(etoriae) MIS(enatium) SIBI ET MEVIAE
QUINTAE CONIUG(i) SUAE
ET SALLUSTIAE SECUNDAE
MATRI EIUS ET
LIBERTIS LIBERTABUS
POSTERIQUE EORUM MEIS

H(oc) M(onumentum) S(ive) S(epulcrum) H(eredem) N(on) S(equetur):

Gaju Vetiju, Gajevom sinu, iz Klaudijevskog plemena,

Gratu, graditelju mizenske pretorijanske flote,

Sebi i Meviji

Kvinti, svojoj supruzi,

i Salustiji Sekundi

majci svojoj, i

svojim oslobođenima i oslobođenicama

i njihovim potomcima.

Ovaj spomenik ili grobnica, nasljednicima ne pripada.

Na kraju natpisa obično se navodi i način kako je dodijeljeno mjesto za grobnicu, ako to nije bila privatna čestica koju je pojedinac ili obitelj sâm kupio. Za značajne osobe teren je mogla pokloniti zajednica, političko tijelo poput gradskoga vijeća (*ordo decurionum*) pa je to u takvim slučajevima zabilježeno na natpisu sljedećim kraticama:

D. D. D(ecreto) D(ecurionum) (datus)

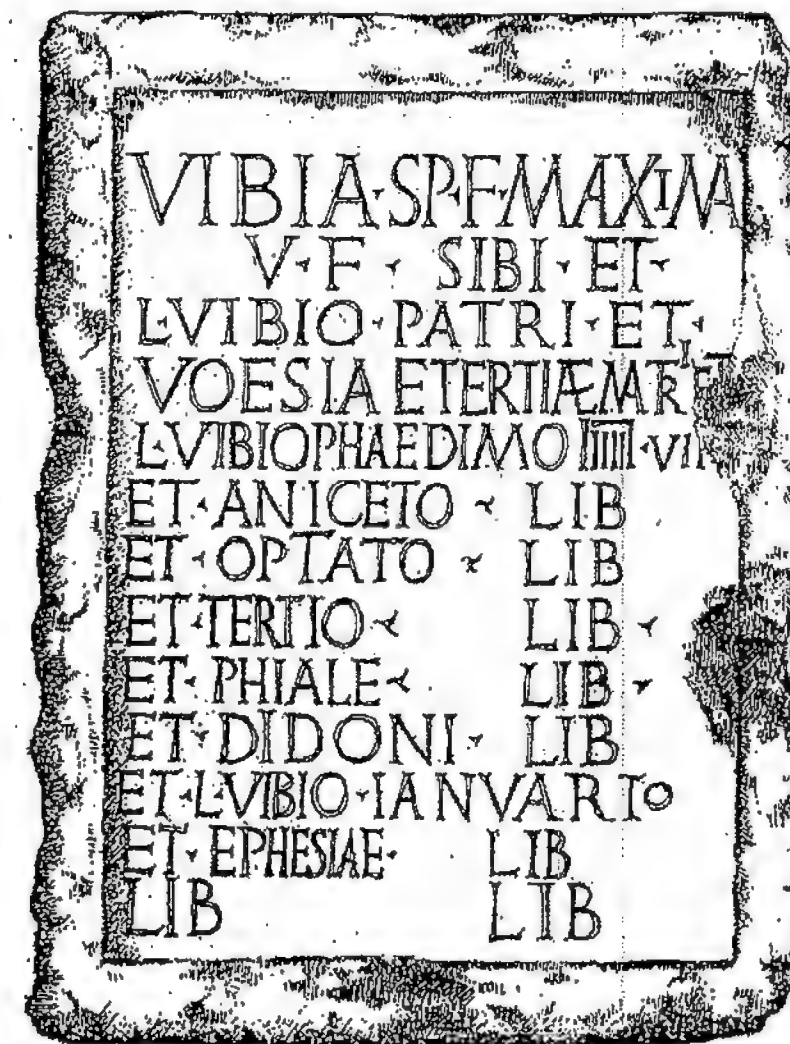
EX D. D. EX D(ecreto) D(ecurionum)

L. D. D. D L(ocus) D(atus) D(ecreto) D(ecurionum)

L. P. D. D. D L(ocus) P(ublicus) D(atus) D(ecreto) D(ecurionum)

Postoje i druge zamršenije kratice, koje pružaju dodatne podatke, poput EX D. D. EX P. P. F. C. (*ex decreto decurionum ex pecunia publica faciundum curaverunt*, tj. po odluci gradskoga vijeća, javnim novcem pobrinuli su da se učini...). To su uvijek završne kratice, koje međutim nisu karakteristične samo za nadgrobne natpise, već ih nalazimo i na drugim vrstama natpisnih spomenika, koji su se mogli podizati na javnom zemljištu, odnosno po odluci gradskoga vijeća. To su prvenstveno počasni spomenici te zavjetni spomenici, koje je također mogla podizati zajednica (usp. dalje).

Postoji još jedna vrsta kratica koja se stavlja uvijek na kraj natpisa, a odnosi se neodređeno i na druge osobe kojima se podiže nadgrobni spomenik. Konkretno, radi se o situacijama u kojima je osoba dala podignuti spomenik sebi, svojim bližim rođacima, pojedinim oslobođenima. Kad je oslobođenika bilo više, neke je mogao navoditi na natpisu, a druge samo općenito spomenuti: "...te svim svojim oslobođenima i oslobođenicama". Takav je primjer natpisa koji je nedavno pronađen u Puli, čiji smo početni dio već naveli (usp. gore, na str. 65), a sada ga donosimo u cjelini, crtežom i transkripcijom:

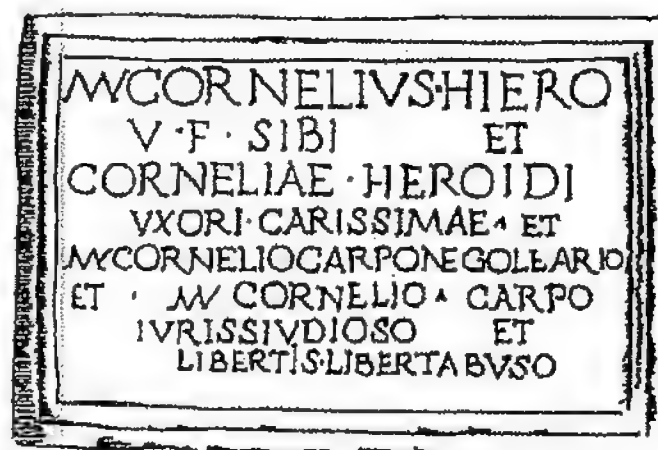

Slika 12. Nadgrobni natpis Vibije Maksime, iz Pule (iz A. Starac, "Obavijesti HAD-a", 25, 3, 1993.)

VIBIA. SP. F. MAXIMA
V.F. SIBI. ET.
L. VIBIO. PATRI. ET
VOESIAE TERTIAE MATRI ET
⁵L. VIBIO PHAEDIMO IIIII.VIR[O]
ET. ANICETO. LIB.
ET. OPTATO. LIB.
ET. TERTIO. LIB.
ET. PHIALE. LIB.
¹⁰ET. DIDONI. LIB.
ET. L. VIBIO. IANVARIO
ET. EPHESIAE. LIB.
LIB. LIB

Vibia Sp(uri) f(ilia) Maxima
(Viva) f(ecit) sibi et
L(ucio) Vibio patri et
Voesia Tertiae matri et
L(ucio) Vibio Phaedimo (sex)viro
et Aniceto lib(erto)
et Tertio lib(erto)
et Phiale lib(erto)
et Phiale lib(ertae)
et Didoni lib(ertae)
et L(ucio) Vibio Ianuario
et Ephesiae lib(ertae)
lib(ertis) lib(ertabus)

Slika 13. Nadgrobni natpis Kornijelija Hijerona, iz Zadra
(CIL 3, 2936)

Cjelina ovoga natpisa kazuje nam da je Vibija Maksima za života podigla spomenik ocu i majci, Vibiju Fedimu koji je bio sevir (član šesteročlanog svećeničkog kolegija) te Vibiju Januariju (pri kraju natpisa). Osim toga, u grobnicu na kojoj je stajao ovaj spomenik mogli su se sahraniti njezini oslobođenici Anicet, Optat, Tercije, kao i oslobođenice Fiale, Didona i Efezija. Pored toga, tu su vječno počivalište mogli potražiti i drugi neimenovani oslobođenici i oslobođenice (LIB LIB). Ovaj oblik i njegovo razrješenje (*libertis libertabus*) traži kratko objašnjenje. Kad imenice *libertus* - *liberta*, *filius* - *filia*, *deus* - *dea* stoje jedna uz drugu, tada *liberta*, *filia*, *dea* imaju dativ i ablativ množine na *-abus*, tj. *libertabus*, *filiabus*, *deabus*, da ne bi imale isti oblik kao imenice muškog roda uz njih.

To su i česti primjeri u epigrafiji, jer se natpis, spomenik podiže – kao u ovom primjeru – oslobođencima i oslobođenicama, sinovima i kćerima (*filius* *filiabus*: rjeđe, jer se oni obično poimenično navode), bogovima i božicama (*diis*

deabus). Osim toga, u ovim je formulama česta pojava veznika *et* u obliku *-que* koji se dodaje iza druge riječi koja se nabraja; dakle *libertis et libertabus* = *libertis libertabusque*, *filiis filiabus* = *filiis filiabusque*, *diis deabus* = *diis deabusque*. To se obično kraticom izražava kao LIB. LIBQ, ili LIB. LIBQUE (ILS 2423, 8125, 8213).

Često se u natpisu pored toga naglašava da se grobnica može koristiti i za nasljednike oslobođenika koji su navedeni gornjom formulom. U takvim slučajevima onda nalazimo kratice tipa LIB. LIB. POST. EOR (*libertis libertabus posteris eorum* – oslobođencima, oslobođenicama, potomcima njihovim) s raznim mogućnostima smještaja i kraćenja spomenutog sufiksalnog veznika *-que*.

Koliko natpisi mogu biti značajni za razumijevanje neke konkretne životne situacije iz koje crpimo raznolike podatke za društvenu i gospodarsku povijest pokazuje i sljedeći natpis iz Zadra (CIL 3, 2936):

M(anus) CORNELIVS HIERO
V(ivus) F(ecit) SIBI ET
CORNELIAE HEROIDI
UXORI CARISSIMAE ET
⁵M(anio) CORNELIO CARPO NEG(otiatori) OLEARIO

ET M(anio) CORNELIO CARPO
IVRIS STUDIO ET
LIBERTIS LIBERTABVSQ(ue)

Manije Kornelije Hijeron,
za života učini sebi i
Korneliji Heroidi
najdražoj supruzi i
Maniju Korneliju Karpu,
trgovcu uljem,
i Maniju Korneliju Karpu,
pravniku, i
oslobođencima i
oslobođenicama.

Zanimanja se na natpisima ne spominju odviše često, ali upravo su takvi podaci najzanimljiviji za rekonstrukciju zastupljenosti pojedinih struka, djelatnika, zanatlija i sl. Pogotovo su rijetka tzv. intelektualna zanimanja, poput gornjeg zadarskog pravnika.

BIBL.: O nadgrobnim natpisima opć. v. H. GEIST, *Römische Grabinschriften*, München 1976.; P. LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana 1942. O uporabi nadgrobni natpisa za društvenu povijest v. R. P. SALLER, B. D. SHAW, *Tombstones and Roman Family Relations in the Principate, Civilians, Soldiers and Slaves*, "Journal of Roman Studies", 74, 1984., 124-156; B. D. SHAW, *Latin funerary epigraphy and family life in the Later Roman Empire*, "Historia" 33, 1984., 457-497.

Kod nas: M. ZANINović, *Marginalije o pučanstvu antičke Istre* (In margine alla popolazione dell'Istria antica), "Opuscula Archaeologica", 15, 1991., 71-89; A. STARAC, *Oslobođenici u koloniji Juliji Poli*, "Opuscula Archaeologica", 15, 1991., 91-107; B. NEDVED, *Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (Prvi dio) (The Population of Zadar from the First to the Third Century, Part I)*, "Diadora", 14, 1992., 109-263; A. STARAC, *Stanovništvo kolonije Pole u epigrafičkim spomenicima (I cittadini della Colonia Pola nei monumenti epigrafici)*, "Živa antika", 41, 2, 1992., 79-108; A. KURILIĆ, *Obitelj u ranorimskoj Liburniji (The Family in Ancient Liburnia)*; "Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru", 34 (21), 1995., 47-83.

Bibliografija o pojedinim vrstama spomenika ili o pojedinim zemljopisnim cjelinama bila bi zasigurno vrlo opsežna, pa upućujemo samo općenito na radove o pogrebnim običajima i o spomenicima F. CUMONT, *Recherches sur le symbolisme*

funeraire des Romains; Paris 1942.; H. HESBERG, P. ZANKER (ur.), Römische Gräberstrassen, München 1987.; J. M. C. TOYNBEE, Death and Burial in the Roman World, Oxford 1971. (tal. prijevod Morte e sepoltura nel mondo romano, Roma 1993.) J. G. OLIVER (ed.), The Epigraphy of Death. Studies in the History and Society of Greece and Rome. Liverpool 2000.. 225 str.

Posebno bi poglavlje među nadgrobnim natpisima zaslužili tekstovi u stihu (tzv. *carmina epigraphica*), koji stoje na granici između epigrafije i književnosti pa su obično predmet proučavanja povijesti književnosti, prozodije i metrike, ali su izvori uglavnom epigrafske naravi. Obzirom na karakter ovoga priručnika, ali imajući na umu kulturološki značaj prozodije i metrike latinskoga pjesništva, na stihove ćemo se osvrnuti samo s nekoliko rečenica.

Latinski je stih čvrste strukture, s točno određenim brojem "mjernih jedinica" (pjesničkih metara) (što je blisko glazbenoj strukturi, jer postoje dugi i kratki slogovi, koji se označuju: \cup i $-$). Stih se sastoji od više "stopa" sa po tri ili četiri "mjerne jedinice". Latinska prozodija određuje točna pravila dužine slogova, prema njihovoj prirodi, prema položaju i dr. Čvrstoću i ritam stihu daju upravo ove dvodjelne ili trodjelne jedinice, "stope". Postoji više vrsta "stopa" po dužini slogova, koje nose različite nazive prema grčkim izvorima (odakle je potekla latinska metrika): trohej ($\cup -$), jamb ($- \cup$), daktil ($\cup - -$), anapest ($- - \cup$), spondej ($- -$) su najvažniji.

Drugi element važan za strukturu latinskog stiha jest naglasak (*ictus*), po jedan u svakoj stopi, a on je uvijek na dugom slogu. Ako je dugi slog s naglaskom na početku stope, naglasak stope je silazan (trohej, daktil, spondej), ako je dugi slog s naglaskom na kraju stope, naglasak cijele stope je uzlazan. Iktus je ritmički naglasak i ne mora se poklapati s prirodnim naglaskom neke određene riječi, već je podređen ritmu stiha.

Daktilski heksametar ima šest daktilskih stopa, ali jedan od njih (često posljednji, ponekad prvi ili neki unutrašnji) može preći u spondej. Ovako izgleda osnovni daktilski heksametar:

$\cup - - \cup - - \cup - - \cup - - \cup - - \cup - -$

Daktilski pentametar ima također šest stopa, ali dvije su mu pauzom (označene okruglim zagradama) prepolovljene, pa se izgovaralo pet stopa. I on može imati jednu ili čak dvije stope u obliku spondeja. Evo kako shematski izgleda ritam dugih i kratkih slogova:

$\cup - - \cup - - \cup (- -) \cup - - \cup - - \cup (- -)$

Daktilski pentametar rijetko se upotrebljava sam za sebe, već se izmjenjuje s daktilskim heksametrom. Rezultat, tj. naizmjenična uporaba jednoga i drugoga zove se elegijskim distihom, jer se uporabljao u elegijama, a čest je i u natpisnim pjesničkim tekstovima nadgrobnog karaktera (*carmina sepulcralia*). Sâm se daktilski heksametar smatrao metrom herojskog ugođaja epskog pjesništva, pa je bio manje pogodan, ali ne i sasvim isključen, pri izboru ritma na nadgrobni natpisnim spomenicima.

Čest je slučaj da se nadgrobni natpis sastoji od formalnog epigrafskog dijela, imenskog obrasca i drugih dijelova koje smo do sada pokazali (ali i drugih,

usp. popis kratica na kraju knjige). Standardnom dijelu natpisa svakako pripadaju i dijelovi epigrafskog obrasca koje ćemo pokazati u sljedećim poglavljima (*cursus honorum*, dijelovi natpisa vojnika). U nekim slučajevima iza toga slijedi pjesnički dio natpisa, gdje su riječi, složene po pravilima latinskoga pjesništva, pisane bez kratica, a u njima nema obrazaca koji se ponavljaju.

Iako na epigrafskim spomenicima ima i zanimljivih i dobrih pjesničkih ostvarenja, većina je epigrama u obliku i metru nezgrapna i nevješta, ali zato ne manje životna, jer oni pokazuju da je pjesnička kultura bila duboko ukorjenjena. Natpise oblikovane u stihu podizali su pripadnici svih društvenih slojeva, a ne – kako bi se moglo očekivati – samo pripadnici najbogatijih staleža. U takvim se tekstovima mogu naći i dijelovi stihova iz poznatih pjesnika (Vergilija, Ovidija, Katula ...), koji su očividno također bili dosta dobro poznati i široj publici.

Na našem su području mnogobrojni latinski natpisi u stihu iz Salone, ali iz cijele provincije Dalmacije ima ih sedamdesetak. Jedan je takav natpis iz Labina (CIL 3, 3063 - Alvona; F.Bücheler, 144):

[DI]S MANIBVS	Bogovima Manima (posvećeno)
[VOL]VMNIAE L(uci) F(iliae)	Volumniji, Lucijevoj kćeri,
[P]ROCLAE	Prokuli.
[MISEROS] PARENTES QUI IN SPEM	Roditelji jadni su kada za kćer gaje nadu,
[T]OLLUNT FILIAS	
[TUM SPES] DECEPIT CVM VIDERVNT a mrtve videći njih nada ih napušta tek.	
MORTVAS	

Distih je preveo D. Rendić-Miočević, iz zbirke antičkih epigrama u stihu s našeg područja, koji ovako rekonstruira pjesnički dio teksta (D. Rendić-Miočević, *Carmina epigraphica*, Split 1987, br. XI).

*Miseros parentes, qui in spem tollunt filias:
tum spes decepit, cum viderunt mortuas.*

Drugi natpis kojega kao primjer prenosimo, također iz zbirke D. Rendić-Miočevića (br. XIII) - iz Osora je (CIL 3, 3141 + 10128; F.Bücheler, 1470), a posvećen je Febu, sedmogodišnjem sinu ili robu (verna) Seksta Julija Agatopa. Oba imena, Agathopus i Phoebus, grčkoga su podrijetla i ukazuju na robovski status:

SEX(t) IVLI AGA	Seksta Julija Agatopa
THOPI PHOEBVS	(sin ili rob?) Feb,
AN(orum) VII	godina sedam.
TE. TERRA OPTESTOR	Zaklinjem, zemljo, tebe,
⁵ LEVITER. SVPER OSS[A]	nad kostima miruj tim blago
QVIESCAS. ET. TEN[E]	nježno dobi ti sad
RAE. AETATI. NE. GR[A]	nemoj preteška bit
VIS. ESSE. VELIS	

Evo kako je D. Rendić-Miočević složio latinski ritam ovoga distiha (jer epigrafski se redci ne poklapaju s pjesničkim metrom stihova):

*Te, terra, optestor: Leviter super ossa quiescas
et tenerae aetati ne gravis esse velis*

BIBL.: Klasične su zbirke latinskih natpisa u stihovima F. BÜCHELER, *Carmina Latina epigraphica* (Anthologia Latina sive poesis Latinae supplementum, Pars posterior, I),

Lipsiae 1905.; I. CHOLODNIAK, *Carmina sepulcralia Latina*, Petropoli 1897.; A.B. PURDIE, *Latin Verse Inscriptions*, London 1935.; P. FRIEDLÄNDER, *Epigrammata*, Berkeley – Los Angeles, 1948. Za naše područje usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, Split 1987.

POSVETNI NATPISI

Velik je broj rimskih natpisa koji pripadaju ovoj vrsti što se se od drugih razlikuju po tome što predstavljaju posvete božanstvima, obično kao ispunjenje zavjeta koje je čovjek učinio u određenoj situaciji. Rimski je čovjek bio vrlo praznovjeran i religiozan u iskonskom smislu riječi, jer je vjerovao da je okružen velikim brojem božanstava u obliku nevidljivih sila i duhova koji nadziru sva područja svakodnevnog života. Zato je rimska religija dosta zamršena.

Nastala je pod utjecajem grčkih, etruščanskih i punskih (feničkih) kultova, ali na podlozi snažnih elemenata indoeuropskog vjerovanja. Kako je rimska kultura bila, usprkos poslovičnom tradicionalizmu mentaliteta, prilično otvorena za vanjske utjecaje, pogotovo u sasvim određenim okolnostima, tako je i rimska religija spoj mnogih čimbenika, ponekad i vrlo različitog podrijetla. Naravno, moramo uvijek imati na umu da je rimska uljudba trajala više od tisuću godina (uzmemo li tradicionalni osnutak Rima 753. god. pr. Kr. kao početak, a IV. stoljeće po Kr. kao kraj), i da bi tijekom tako dugog razdoblja svaka religija doživjela značajne izmjene.

Rimljani su svijet duhova razumjeli kao zajednicu heterogenih sila, od kojih neka imaju, a druga nemaju ljudski lik. Neke su sile slabije, a druge jače, neke imaju utjecaja na samo nekim područjima djelovanja i zanimanja čovjeka, a neke na šire. Tako su, npr. *numina* (jedn. *numen*) bezbrojne sile u kojima se prepoznavala snaga i moć božanstva s ograničenim područjem utjecaja, zaštite ili opasnosti. To su božanske sile koje su nadzirale pojedine radove u ratarstvu i stočarstvu, štatile su kućne pragove i dovratnike, međaše i slično. To su tajne i mračne sile bez mnogo osobnosti, bez jasnih antropomorfnih obrisa, grube i neodređene, ali su se jasno percipirale uglavnom kao negativne sile koje treba udobrovoljiti. Takve su npr. *Febris* – božanska sila koja donosi vrućicu, *Pallor* – koja se povezuje s bolesnim stanjima organizma koje označava bljedilo, ili *Robigo* – sila koja dovodi do jednog oblika bolesti žita.

Numina su općenito sve božanske sile, od onih koje su se shvaćale na najjednostavniji način, do onih najsavršenijih. Ali kad je započelo razlikovanje konkretnijih antropomorfnih božanstava, *numina* su ostali neodređeni bogovi. One sile koje su stekle neki konkretniji ljudski ili sličan oblik postale su *praecipuae* ili *praecipui*, tj. osobite, osobiti, oni koji imaju osobnost. Za njih su postale uobičajene imenice *deus* i *dea*. Oni su postali božanstvima – zaštitnicima sasvim određenih djelatnosti, koja se moglo zamisliti s ljudskim značajkama. Kako običajno biva u dugotrajnim uljudbama, razvitak religije i u Rimljana odražava razvitak vjerovanja od jednostavnijih oblika do savršenijih klasičnih kultova. Dodir s klasičnim Grčkim vjerskim sustavom snažno je utjecao na rimsku religiju u formalnom smislu, jer su postojeća rimska božanstva preuzela neke značajke

razvijenijih grčkih bogova, a samo su malobrojni preuzeti kao nova božanstva. Ova pojava stapanja više božanstava u jedno – poznata kao sinkretizam – postala je s vremenom jedna od glavnih značajki rimske religije. Rimski vjerski sustav uglavnom je uvijek bio otvoren za nove utjecaje, iako naravno pod određenim uvjetima za postojeće glavne bogove.

Svi bogovi klasičnog rimskog panteona imaju svoje točno određene zadaće i uglavnom su u svemu slični odgovarajućim grčkim bogovima. I sami su Rimljani čitav sustav na intelektualnoj razini poimali kao cjelinu pa se i u književnosti oni prepliću i nadopunjuju (Ovidije). Uostalom, i sama tradicija o nastanku Rima bila je izravno povezana s grčkom mitografijom putem Eneje i Troje. Tako je Jupiter (grč. Zeus) glavni bog, bog neba, gospodar gromova, ali i zaštitnik ratarstva, jer donosi kišu (što u Grčkoj nije). Njegova žena, Junona (grč. Hera) je božica noćnog neba, punog mjeseca, razmnožavanja, obitelji: vrlo heterogeni sadržaj koji se ipak može podvesti pod jednu skupinu prirodnih pojava i prirodnih sila. Minerva, božica koja je odgovarala grčkoj Ateni, manje se shvaćala u tom grčkom smislu, pa je ovdje sinkretizam samo formalno dovršen, prvenstveno radi stvaranja glavne božanske trijade rimskog sustava triju državnih božanstava: Jupitera, Junone i Minerve.

Rimska Dijana bila je božica Mjeseca, rađanja djece, zaštitnica bjegunaca; izjednačavala se s Artemidom, ali nije u potpunosti preuzela njezin lovački dio "nadležnosti". Isto tako Artemidin grčki brat Apolon nije odgovarao nekom rimskom božanstvu, već se štovao pod tim svojim grčkim imenom. Činjenica da je rimska država obuhvaćala i istočno Sredozemlje s helenističkom, tj. grčkom kulturom, dovela je do toga da se isto božanstvo štovalo s dva imena u jednom ili drugom dijelu države, ali su mu se značajke mogle djelomično i mijenjati ovisno o lokalnim okolnostima. Neptun je odgovarao grčkom Posidonu (more, plovidba), Vulkan grčkom Hefestu (kovači, vatra), dok je rimski Mars izvorno bio zaštitnik poljodjelstva, a samo je dijelom kasnije poprimio značajke grčkog Aresa, boga rata. O značaju tradicije poljoprivrede svjedoči iznimna raznolikost božanstava u svezi s poljodjelstvom, osim Marsa tu su još Saturn (grč. Had, ali u rimskoj verziji štiti i usjeve), Cerera (zaštitnica uroda i žetve), Ops, božica obilne žetve, Maia, zaštitnica rasta voćaka i drugi.

Važnost obitelji u rimskom patrijarhalnom društvu odražava niz obiteljskih božanstava, od vrlo arhaične Mater Matute koja nema grčkoga ekvivalenta, do Libera (*Liber Pater*) koji je istovremeno (i možda važnije) bio bog vina, te je dijelom odgovarao Dionisu – Bakhu. Ali veliki dio zaštite obitelji, kućanstva i domaćinstva u rimskom je vjerskom sustavu bio povjeren nižim božanstvima. Lari i Penati su najpoznatiji kao zaštitnici kuće. Penati su izvorno bili zaštitnici kućnih spremišta, a Lari su bili duhovi predaka koji su se štovali u kući, u za to posebno predviđenim lararijima. Mani su bili već spomenuti dobri duhovi pokojnika, dok su Lemuri bili zli duhovi.

Otvorenost rimskog kulturnog sustava preuzimanjem tuđih kultova i njihovim stapanjem s postojećim rimskim vjerovanjima – sinkretizam – nije se odnosila samo za primjere kada su Rimljani dolazili u doticaj s razvijenijim teologijama. Istovremeno s oblikovanjem grčko-rimskih sinkrecija, rimska se vjera obogaćivala kultovima domorodačkih zajednica u Laciju, Sabini, Etruriji. I to je

bio dio širenja rimske vlasti, jer preuzimanjem tuđih kultova Rimljani su vjerovali da utječu na oduzimanje moći narodima koji su ih štivali. Osvajali su dakle i prisvajanjem kultova. Preuzeti kult značilo je steći naklonost tog božanstva, tj. oduzeti ekskluzivitet njegove zaštite samo domorodačkoj zajednici. Zato je Rim pokorenim zajednicama i dopuštao zadržavanje lokalnih kultova pa i njihov dalji razvitak.

Udobrovoljavanje bogova, božanstava i božanskih sila, tj. stjecanje njihove naklonosti bilo je najvažnije i to je bila srž kulta općenito. To se činilo magičnim obredima, izgovaranjem molitava, prinošenjem žrtve. Žrtva je mogla biti u obliku hrane, životinja, i sl. U rano doba oblikovanja vjere i obreda moglo je i u Rimu biti ljudskih žrtava, kao i u gotovo svim primitivnim društvima. Prvi žrtvenici, tj. mjesta na kojima su se žrtve prinobile, nalazili su se na planinama, u tajanstvenim šumama, u spiljama, dakle u prirodi i podalje od naselja, na skrovitim mjestima. Tek kasnije se žrtvenici grade blizu naselja, a potom i u njemu samome. S vremenom se razvija i hram kao obitavalište božanstva: žrtvenik je bio obično ispred hrama, a u njemu se častio kip božanstva i čuvale su se dragocjenosti.

Vrhovni svećenik je bio najprije čelnik zajednice. I tradicija o rimskom kraljevskom dobu prenosi nam tvrdnju da je kralj bio i najveći svećenik. Uz njega je postojao svećenički stalež, profesionalci koji mu pomažu i koji održavaju kontinuitet kulta. Najstariji svećenici su *flamines* (oni koji potpaljuju žrtvu): a tri najvažnija su *Flamen Dialis* (Jupiter), *Flamen Martialis* (Mars), *Flamen Quirinalis* (Romul). Svećenici su se s vremenom ustrojili u više udruga prema kultu o kojemu su se brinuli. U kasnorepublikansko i ranocarsko doba postojale su dvije glavne skupine svećenika: *pontifices* (na njihovom je čelu *pontifex maximus*) koji su obnašali uobičajene obrede državnih i važnih kultova i *augures* koji su predskazivali budućnost prema letu ptica, obliku utrobe životinja i na druge načine. Ništa se nije poduzimalo bez poznavanja volje bogova, pogotovo ne u javnom životu, ratovima i sl., a tu su posrednici bili auguri.

Dužnost vrhovnog svećenika (*pontifex maximus*) bila je doživotna, tj. obnašala se od izbora do smrti. August je vrhovnim svećenikom postao 12. god. pr. Kr., ali više negoli u javnom kultu njegovo je ime postalo poznato zato što je on prvi nakon smrti proglašen božanstvom (*deificatio*). Time počinje i kult cara kao boga (*divus*), ali u pravilu to je bio kult koji je nastajao poslije smrti. Međutim, i živeći je car tako bio božanski sin, ali kad je car već morao čekati smrt da bi postao božanstvom, dopuštao je, pače i poticao, barem kult svojega duha (*Genius, Numen*).

Službeni je kult opstojao na dvije razine. Najprije je tu bio državni kult, štovanje triju glavnih božanstava: *Iuppiter Optimus Maximus, Junona, Minerva*, koji su simbolizirali samu državu. Štovati ova tri bila je obveza za sve stanovnike države, znak priznavanja suvereniteta države, znak priznavanja podložnosti državnoj vlasti. Sloboda unošenja vanjskih kultova svodila se na uvjet: ako štujete propisane bogove, možete častiti i svoje privatne bogove, odakle god dolazili. To je vrijedilo i za prve kršćanske zajednice, ali one su odbijale prinostiti žrtve poganskim božanstvima.

Službeni kult Jupitera, Junone i Minerve imao je svoje glavno središte u Rimu na Kapitoliju (*Capitolium*) ponad Foruma, pa se otuda službeni trojni kult

zove još i Kapitolinskom trijadom. Svaki je grad i svaka imalo romanizirana zajednica unutar rimske države morala imati i takav hram posvećen trijadi, kao ispostavu glavnog sjedišta i vezu sa središnjim kultom, tj. priznavanjem države. Uza nj je postojao i kult božice Rome, koja je predstavljala samu državu, pa se sa širenjem države i njezino štovanje smatralo obvezom koja se izjednačavala s iskazivanjem podložnosti državi. Veći su gradovi imali kako hram Trijade, tako i hram božice Rome.

Na drugoj je razini bio carski kult, tj. štovanje osobe cara poslije njegove smrti, ali tu su i često pripadali i članovi njegove obitelji. Ovaj se kult zatim vrlo često stapao s kultom genija živućega cara. Za carski su se kult, koji je također bio svojevrsna obveza, brinuli svećenici zvani augustali, a u svakom ih je gradu bilo šest (*seviri Augustales*). Vrlo su često bili oslobođenici čija je karijera bila u usponu, pa je i ta dužnost mogla pomoći u napredovanju. Carski kult na općenitiji se način stapao s kultovima drugih božanstava, tako što bi uz ime boga dodavali pridjev Augustus (*Saturnus Augustus*, ILS 3327 - Naron; *Ianus Pater Augustus*, ILS 3323 - *Diana Augusta*, Numidija). Augustali su bili samo jedan oblik svećeništva zaduženog za carski kult: za njega su bili zaduženi *flamines* ili *sacerdotes*.

Drugu razinu religioznoga života Rimljana predstavljala je osobna vjera, a to su bili kultovi manjih zajednica (gradova, sela i drugih vrsta naselja), obitelji i pojedinaca. Svaki je grad, svaka zajednica, pa i domorodačka i jedva površinski romanizirana, imala svoje bogove koji su je štivali. Uz kult Trijade svaki je grad imao i mnogo drugih hramova i žrtvenika. Štovale su se, kao niža apstraktna božanstva, i zemljopisne značajke: rijeke, izvori, planine, pa čak i ceste i raskršća na cestama. Brojna su i božanstva apstraktnih pojmova (*Concordia, Pietas, Pax, Securitas, Spes, Virtus, Victoria, Libertas* ...).

Skupini božanstava koja su se štivala u privatnom kultu pripadaju domorodački kultovi koje su rimske vlasti dopuštale častiti, pa među njima nalazimo najbizarnija imena božanstava mnogih ne-latinskih naroda i plemena. To je na zapadu Carstva bilo čak izraženije negoli na istoku, gdje je helensko / helenistički vjerski sustav već bio čvrsto uspostavljen. Rim je dopuštao i održavao tradicionalne kultove u grčkim gradovima, a i proročišta su nesmetano djelovala. Obitelji su uz opća božanstva države i gradske ili etničke zajednice štovale i svoja božanstva, a potom i obiteljske pretke i duhove pokojnika.

Takva otvorenost i šarolikost kultova mogla je samo pogodovati uvozu novih vjera i novih ideologija tijekom rimskoga Carstva, jer tada su rimske legije upoznale najudaljenije krajeve, od Elbe do Mauretanijske i od Škotske do Mezopotamije. Zapadna i sjeverna Europa nije bila tako zanimljiva kao Bliski Istok gdje su cvjetali mnogobrojni kultovi. Mezopotamija i Egipat su bili kolijevke semitske uljudbe i duhovnosti s višetisućljetnom tradicijom, tradicijom koja se i u rimsko doba nastavljala.

Istočnjačke kultove širili su robovi, vojnici i trgovci. Vrlo su brojni i zahvatili su gotovo cijelo područje rimske države, barem velike gradove i sve obale Sredozemlja. Neki su istočnjački kultovi imali obrede koji su privlačili brojne pripadnike nižih društvenih slojeva. Često su vjernici u njima vidjeli ispunjenje nekih intimnih žudnji i htijenja. Teatarski obredi, igre svjetlosti, ozdravljenja,

proročanstva, sve su to elementi privlačnosti. Neki su takvi kultovi na različite načine i u raznim inačicama objašnjavale smrt boga, njegov silazak u podzemni svijet i njegovo uskrsnuće (Izida i Oziris, Mitra...). Antička religija, u Grčkoj poznavala je slične kultove tzv. misterijskog karaktera (Eleusinske misterije i dr.), koji su predviđali obred čišćenja, pročišćenja, ali nisu bili otvoreni za sve koji su se željeli pridružiti, već samo odabranima. Svi kultovi koji su dokazivali postojanje vječnoga života, boljega života iza smrti, privlačili su siromašne i obespravljene slojeve u društvu.

Većina istočnjačkih vjera bez poteškoća se uklopila u rimski vjerski sustav, čak toliko da se kult sirijskog boga sunca Baala sinkretizirao s Jupiterovim kultom, s kultom samoga glavnoga državnoga boga: Baal koji se štovao u Damasku postao je *Juppiter Damascenus*, a Baal iz Doliheje – *Juppiter Dolichenus*. Istočnjački kultovi napose povećavaju značenje i utjecaj poslije Septimija Severa i njegove dinastije, jer su oni svi krajem III. stoljeća bili općinjeni istokom. Ipak, i ranije je bilo nekih važnih kultova koji su svoje tragove ostavili u cijelome Carstvu: npr. maloazijski (frigijski) kult Cibebe i Atisa (za cara Klaudija), egipatski kultovi Izide, Ozirisa, Hathor i drugih te krug sunčevih božanstava koji se utjelovljuju u kultu iranskoga boga Mitre (poprima značajke Jupiterova, Apolonova, Helijeva kulta i drugih).

Epigrafički počeci zavjetovanja predmeta mogu se smjestiti u početke pismenosti u srednjoj Italiji. Najstariji zavjetni natpisi su imena božanstava na keramičkim posudama oblika čaše, pehara, vrča uglavnom iz južne Etrurije: *Fortunai pocolo* (ILS 2961), *Saeturni pocolom* (ILS 2966), *Volcani pocolom* (ILS 2969) (*pocolom* je klas. lat. *poculum* = vrč, čaša). Ime božanstva pisano je u dativu (kome je predmet posvećen), a *pocolom* u nominativu. Kratka poruka kazuje nam da je dotični predmet posvećen božanstvu koje je imenovano u prvom dijelu natpisa.

Kod Pisaura (Pesaro) pronađen je zatim niz kamenih cipusa s kratkim natpisima koji se postupno usložnjavaju:

Apolonei (ILS 2970)

Dei(va) Marica (ILS 2976)

Cesula Atilia donu dat Diane (ILS 2978)

Iunone reg(ine) matrona Pisaurense dono dedrot (ILS 2980)

Obrasci zavjetnih natpisa brzo se povećavaju i dalje postaju sve složeniji punim oblikom imena dedikanta (onoga tko spomenik postavlja), zatim se dodaju njegove titule i dužnosti, potom razlog posvete. U carsko doba zavjetni je natpis gotovo redovito na kamenu, oblika žrtvenika ili simboličkog žrtvenika, što znači da im oblik potječe od pravih žrtvenika, ali na većini njih se nije prinosila žrtva, već su se postavljali oko hramova, unutar svete ograde.

Tekst je redovito bio podijeljen u više redaka, čak i kod natpisa s vrlo malo slova. Na početku je uvijek ime božanstva kojemu je žrtvenik podignut, uvijek u dativu; slijedi ime dedikanta, te drugi podatci, kao npr. (ILS 3220 - Roma):

APOLLINI	Apolonu,
Q(uintus) LOLLIUS	Kvint Lolije
URBICUS	Urbik,
PRAEF(ectus) URB(is)	gradski prefekt

Čest je slučaj da iza imena božanstva u dativu slijedi SACRUM (posvećeno), skraćeno SAC. (ili rjeđe S.), što točnije pokazuje da je žrtvenik posvećen božanstvu, osim toga u sklopu imena božanstva vrlo je čest pridjev *Augustus* i to kod najrazličitijih božanstava svih podrijetla, ali osim toga bogovi mogu biti određeni i drugim pridjevima opisne naravi (ILS 3433 - Roma):

HERCULI	Herkulu
PRIMIGENIO	Primigeniju
SACRUM	posvećeno.
C(aius) PETRONIUS	Gaj Petronije
³ C(ai) F(ilius) VEL(ina)	Gajev sin, plemena Velina,
PAETUS F(ecit)	Paet, učinio (je).

Na zavjetnim se natpisima javljaju sljedeći glagoli i dvosložni izričaji kojima se označava čin darovanja, posvete, uvijek u trećem licu jednine (ili ponekad množine), u prezentu ili u perfektu (desno su uobičajene kratice):

dat	– daje	D.
dedit	– dao je	D. ili DD
dedicat	– posvećuje	D.
dedicavit	– posvetio je	D.
posuit	– postavio je	P.
fecit	– učinio je	F.
donum dat	– žrtvu je prinio	D. D.
votum fecit	– zavjet je ispunio	V. F.
votum solvit	– zavjet je ispunio	V. S.
ex voto	– u zavjet	EX.V.

Srž čina zavjetovanja prepoznaje se u izričaju *votum solvit* (*solverunt*) – zavjet ispunio (ispunili). Ali na tom su se temelju razvili daleko češće rabljeni izričaji koje uobičajeno nalazimo na zavjetnim natpisnim spomenicima:

votum solvit libens	– zavjet ispunio rado (sa zadovoljstvom),
ex voto solvit libens	– u zavjet ispunio rado,
votum solvit libens animo	– zavjet ispunio radosnim duhom,
votum solvit libens laetus	– zavjet ispunio rado veselo,
votum solvit laetus libens merito	– zavjet ispunio veselo rado zaslužno,
votum solvit libens merito	– zavjet ispunio rado zaslužno,
votum solvit merito	– zavjet ispunio zaslužno,
voto suscepto laetus libens posuit	– učinivši zavjet, veselo rado postavio,
voto suscepto libens posuit	– učinivši zavjet, rado postavio.

Kratice ovih standardnih izričaja oblikovane su od prvih slova (V. S. L.; EX V. S. L. itd.), ali treba naglasiti da je svakako najčešća V. S. L. M., dok su sve druge u manjini prema toj. Postoje i druge kratice izričaja koji se rjeđe rabe: *soluta voto titulum posuit, pro salute sua (suorumque), libenter animo dat* itd.

Zavjetni se karakter natpisa u svakom slučaju može prepoznati po dvjema temeljnim odrednicama unutar natpisa: po imenu božanstva kojemu je natpis, spomenik posvećen, te po jednom od gornjih izričaja koji sadrže glagol *solvere* (odriješiti, ispuniti) koji se vezuje za zavjet (*votum*). Kad početak ili kraj natpisa

nije sačuvan, po tome ćemo sačuvanom dijelu teksta moći zaključiti da se radi o zavjetnom natpisu.

Postoje i natpisi zavjetnoga tipa, koji su posvećeni božanstvu, ali su postavljeni poslije smrti zavjetodavca. Tada ćemo na njima naći izričaje slične onima na nadgrobnim natpisima: *testamento fieri iussit* (T. F. I. = oporukom zapovijedio da se učini), ili pak *poni iussit* (P. I. = zapovijedio je da se postavi) dok se onaj koji je postavljao spomenik u nečije ime, bilježi izričajem *faciendum curavit* (F.C ili FAC.CUR = pobrinuo se da se učini).

Najvažniji bog u cjelokupnom panteonu je Jupiter. On se obično kao državni vrhovni bog zove *Iuppiter Optimus Maximus*, ali može imati i druge dometke: *Conservator, Depulsor, Libertatis, Propagator, Victor*; dometke i zemljopisnog značenja: *Appenninus, Vesuvius* i dr. Obzirom na državni karakter njegova kulta, žrtvenici njemu posvećeni nalaze se na cijelom području na kojemu se prostirala rimska država. Natpisi njemu posvećeni čak su brojniji u rubnim područjima, gdje je bila veća potreba dokazivanja privrženosti kultu – a time i državi. To je državni kult, ali mu žrtvenike podižu i obični ljudi (ILS 3075 - Szent Györgyvalya, Dacija):

IOVI O(ptimo) M(aximo)	Jupiteru najboljem najvećem
APPENNINO	apeninskom
M(arco) ULP(ius) VALENTI	Marko Ulpije Valentin,
NUS DEC(urio) COL(oniae)	dekurion kolonije,
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	zavjet ispunio rado zaslužio

Značaj Jupiterova kulta vidi se i na nerijetkim natpisima koji predstavljaju zavjete većem broju bogova (na jednome iz Rima ih je 14; ILS 3090), gdje je Jupiter redovito na prvome mjestu.

Sljedeći je spomenik pronađen u Puli, a cjelina kompozicije natpisa, pa dijelom i tehničke izvedbe pojedinih slova, ne ukazuje na baš visoku razinu pismenosti naručitelja, odnosno izvođača (Inscr. It. 10, 1, 11 = CIL 5, 8131):

[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo)	Jupiteru najboljem najvećem
PAPIRIUS	Papirije
ANDRONI	Andronik
CUS	
⁵ V(otum) L(ibens) S(olvit)	zavjet radosno ispunio
CON SV	sa svojima
IS	

Radi jednostavnosti, u prijevodu nismo prenosili dijelove riječi u sljedeći red, onako kao je to u latinskom izvorniku učinio klesar: ANDRONI/CUS, gdje tri slova ostaju sama u 3. retku, a zatim CONSV/IS, gdje su dvije riječi *con suis* (klas. lat. *cum suis*) u 6. retku spojene bez interpunkcije, a ostatak IS je u 7. retku.

Jupiter se na Istoku često štovao u sinkretizmu s raznim sirijskim božanstvima kao jedna božanska osoba ili kao više kultova; takve su se tipično sirijske inačice kultova širile zatim i u druge krajeve. Primjerice, glavno božanstvo Heliopolisa "proizvelo" je novoga boga koji se zvao *Iuppiter Optimus Maximus Heliopolitanus* (I. O. M. H.), u Doliheju *Iuppiter Optimus Maximus Dolichenus* (I. O. M. D.), ali su takvi sinkretistički postupci omogućavali veći broj kombinacija (ILS 4284 - Atena):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) ET VE	Jupiteru najboljem najvećem, Ve=
NERI ET	neri i
MERCURIO	Merkuru
HELIUPOLI	Heliopoli=
⁵ [T]ANIS Q. TE	tanskim, Kvint Te=
DIUS MAXI	dije Maksim
MUS V(otum) L(ibens) S(olvit)	zavjet radosno ispunio

Osim Jupitera, imena drugih božanstava u pravilu se ne krate, barem ne na samo početne sigle imena, već se ponekad "reže" dočetak nedvosmislenog imena ako klesar ima poteškoća sa slaganjem slova na natpisno polje (ILS 3285 = CIL 3, 13400 - Ljubljana):

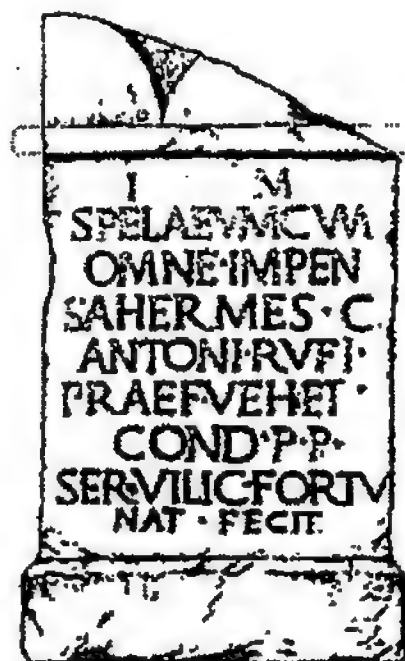
NEPTUN(o)	Neptunu
ET NYMPH(is)	i Nirmfama
PRO	za
CASSIA	Kasiju
⁵ CLEME	Kleme=
NTILLA	ntilu
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	zavjet ispunio radosno (i) zaslužio

Slika 14. Posvetni natpis na žrtveniku Kasije Klementile, iz Ljubljane (CIL 3, 13400 = ILS 3285)

Kraćenje imena božanstava u početnim siglama više je iznimka nego pravilo, i može se reći da se koristi u uskim krugovima popularnih svetišta, u situacijama kada su svi znali da je, primjerice sigla S. A. S. značila *Silvano*

Augusto sacrum (posvećeno Silvanu Augustu), ili L. A. S. – *Libero Augusto sacrum*, ili M. M. – *Magnae Matris*, Velikoj Majci (bogova), B. D. – *Bonae Deae*. Ove posljednje dvije su bile vrlo čašćene božice istočnjačkoga podrijetla, koje su se rano i u potpunosti uklopile u rimski panteon. Božanstva čija su se imena ispisivala samo siglama bila su vrlo poznata i često čašćena, no to su uvijek božanstva drugoga reda, nikada najvažniji bogovi.

Slika 15. Posvetni natpis Mitri, iz Senja (CIL 3, 13283)

Poslije II. stoljeća u rimskom se Carstvu jako raširilo štovanje jednog specifičnog istočnjačkog božanstva, iranskoga Mitre, koji je pripadao onim vjerovanjima rubnih područja helenističkoga svijeta koji su nudili nadu u uskrsnuće. Mitraizam je bio jako popularan u nekim dijelovima rimskoga društva, a njegova svetišta prepoznatljiva po kulturnoj slici na kamenim reljefima, često i na prirodnim liticama u pećinama, razasuta pogotovo uz važne trgovačke putove kuda su putovali ljudi i ideje. Mitreji su bile prirodne ili čak umjetne pećine, svetišta u koje su se postavljali zavjetni žrtvenici. Oni su posebni po tome što su jako brojni, iako obično koncentrirani oko onih mjesta gdje je Mitrin kult bio jače razvijen. Svi njegovi natpisi počinju uobičajenom formulom božjeg službenog imena: *Deus Sol Invictus Mithra* (D. S. I. M. = Bog Sunce Nepobjedivi Mitra) ili nekom od mogućih inačica (D. M. S. – *Deus Mithra Sol*; D. I. M. – *Deus Invictus Mithra*; I. M. – *Invictus Mithra*, ili čak samo D. M. – *Deus Mithra*).

Natpisi posvećeni bogu Mitri često su ukrašeni mitrijačkim kulturnim slikama (rođenje Mitre iz kamena, Mitra ubija bika), a iz natpisa se razabire zanimljiva društvena struktura njegovih sljedbenika / vjernika, obično robovi i

oslobođenici, često u javnoj službi, vojnici, i dr. (CIL 3, 13283 – Senj):

I(nvicto) (Mithrae)	Nepobjedivom Mitri
SPELEV M CVM	špilju sa
OMNE IMPEN	svim troškovima
SA HERMES C(ai)	Hermes, Gaja
5 ANTONI RVFI	Antonija Rufa,
PRAEF(ecti) VEH(iculorum) ET	nadglednika kolâ i
COND(uctoris) P(ortorii) P(ublici)	zakupnika javne carinske postaje,
SER(vus) VILIC(us) FORTV	nadglednik robova Fortu=
NAT(us) FECIT	nat učini.

Mitrijački kult je možda najrasprostranjeniji i najbolje poznat u svim dijelovima Carstva, ali on je samo jedno od istočnjačkih božanstava koje nalazimo i izvan područja podrijetla. Manje su česti, ali ne i sasvim rijetki, primjerice *Sol Elagabalus* i egipatski bogovi kao Serapis, Izida, Oziris, Amon (*Jupiter Ammon*). Vitalnost istočnjačke, helenističke kulture, koja predstavlja amalgam svih mogućih utjecaja širega prostora od Male Azije do Egipta i Mezopotamije, lijepo je vidljiva u kultovima rimskog Carstva, jer je njihovo širenje s Bliskog Istoka, nošeno robovima, trgovcima i vojnicima, preplavilo sve obale Sredozemlja i glavne pravce europske kontinentalne komunikacije (Podunavlje, Porajnje, Galija).

Iz istočnog kulturnog sklopa proizašlo je i kršćanstvo, koje se sasvim drukčije razvijalo, jer je ekskluzivitet kulta, odbijanje onih koji su prigrlili vjeru u Isusa Krista da priznaju vrhovništvo poganskih bogova, dovela do velikih progona i de facto ilegalni status vjernika do početka IV. stoljeća. Drukčiji karakter kulta nije predviđao podizanje zavjetnih žrtvenika kao u poganskim kultovima, pa je ranokršćanska latinska epigrafija prepoznatljiva prvenstveno na nadgrobni natpisima, koji postaju brojni tek nakon 313. godine kada je Konstantin Veliki uredbom o toleranciji omogućio i kršćanima slobodu vjeroispovijesti.

Kad su Rimljani proširili državu prema zapadnoj i srednjoj Europi, i ovdje su zatekli i uključili u svoju uljudbu domorodačko pučanstvo koje je vjerovalo u svoja božanstva, božanstva s domorodačkim imenima. I njih u velikom broju nalazimo na natpisima, ali oni se nisu proširili izvan svojega izvornog područja (s rijetkim iznimkama). Takvi su kultovi božanstava poput *Abbadirus*, *Ballidirus*, *Motmanius*, *Lilleus*, *Monna* u Mauretaniji i *Africi* (ILS 4478-4482), *Bandiarbariaicus*, *Durbedicus*, *Edovius* i dr. u Hispaniji (ILS 4502-4504), *Baicoriscus*, *Boriennus*, *Sedatus* u Galiji (ILS 4520, 4523) i mnogi drugi u Germaniji, Britaniji, Pannoniji itd.

Čest je slučaj da se domorodačka božanstva u kultu spajaju s jednim (značenjem najbližim) rimskim božanstvom u jednu cjelinu (*interpretatio Romana*), pa ih takve i nalazimo na natpisima zavjetnog karaktera. Takvi su primjeri osobito brojni u Germaniji, ali i drugdje (ILS 4688 – Fagny, Gallia Belgica):

DEO SILVANO SING(uali)	Bogu Silvanu Sinkvatu
PATERNIUS PRO SA	Paternij, za zdrav=
LUTE EMERITI FILI	lje Emerita, sina
SUI [–] S(olvit) L(ibens) M(erito)	svoga, ispunio radosno (i) zaslužen.

Posebno su u Germaniji, na rajnskoj granici brojni natpisi posvete Martu,

zaštitniku vojnika, koji se izjednačava s čitavim nizom lokalnih božanstava što su ih legionari nosili sa sobom kao duhovnu prtljagu iz svojega zavičaja, pa je šarolikost ove pojave iznimno velika: *Mars Caturigus* (ILS 4553), *Mars Augustus Lacavus* (ILS 4565), *Mars Leucetius* (ILS 4572), a u Sisku (Siscia) zabilježen je *Mars Marmogius* (ILS 4574).

Među lokalna božanstva ubrajaju se također i ona koja predstavljaju zamišljene zemljopisne ili druge cjeline, kao Histria u Istri na natpisu iz Pule, kojega je podigla Eflanija Izija u čast božice – personifikacije zemlje (Inscr.It. 10, 1, 7):

AEFLANIA	Aeflanija
ISLAS	Izija
ISTR[IA]E	(H)istriji
[V. S. L. M.]	[zavjet ispunila radosno (i) zaslužno].

Završni redak nedostaje, pa je kratica koja se obično u izdanjima ovoga natpisa predlaže moguća ali ne i jedina restitucija; međutim, smisao posljednjeg reda je svakako morao biti taj, formula ispunjenog zavjeta.

Slika 16. Žrtvenik božici Sentoni, iz Labina (ILJug 2909)

Mnogo je drugih natpisa upravo na području Istre, ali i u Dalmaciji, koji donose domorodačko ime božanstva, i to su, osim još osobnih domorodačkih imena na natpisima, jedini sačuvani svjedoci predrimskih jezičnih sustava u našim krajevima. Ženska božanstva poput Sentone, Eje, Ike poznata su u Istri i sjevernoj Liburniji i na više natpisa, što znači da su takvi kultovi bili dosta rašireni i popularni. Njihovi su nositelji bili manje ili više romanizirani potomci

domorodačkih Histra i Liburna, iako se može pretpostaviti da su lokalne kultove preuzimali i stanovnici Istre inorodnoga podrijetla. Dedikanti su najčešće nositelji troimenog obrasca (Inscr.It. 10, 1, 660 - Nezakcij):

EIAE	Eji
AVG(ustae)	Augusti,
L. TORIUS STE	Lucije Torije Ste=
PHANUS	fan
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	zavjet ispunio radosno (i) zaslužno.

Drugi Ejin žrtvenik, također u Nezakciju (Inscr. It. 10, 1, 659) podigao je *Brisinije Ier...* (Hijeron?, grčkoga, tj. robovskoga podrijetla?). Jedan od dva žrtvenika jedinom muškom božanstvu južne Istre – *Melosocus Aug(ustus)* (CIL 5, 8127 = ILS 4891 = Inscr. It. 10, 1, 661) – podiže Gnej Papirije Eumel (također grčki kognomen). U liburnskoj Alvoni (Labin) božici Sentoni žrtvenik zavjetuje primjerice Gaj Vibije Flor (ILJug, 2909):

SENTONAE	Sentoni
SACR(um)	posvećeno,
C(aius) VIBIUS FLORUS	Gaj Vibije Flor
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	zavjet ispunio radosno (i) zaslužno

Drugi takav zavjet postavila je Tulija Fuska (ILJug 2010), treći Gemin Bonin (*Geminus Boninus*, CIL 3, 10075 = ILS 4886), četvrti jedna Selicija (natpis je dosta oštećen, CIL 3, 10076). U Flanoni (Plominu) spomenike Sentoni posvećuju *Sextus Aemilius* (ILJug 2900), *Felix Aug(usti) n(ostris) (servus)* (CIL 3, 10076 = ILJug 2901). I još u Tarsatici (Rijeka) Sentoni je žrtvenik posvetio *Eutychus*, rob (CIL 3 3026 = ILS 4885 = ILJug 251). Od drugih istarsko - sjevernoliburnskih domorodačkih božanstava valja spomenuti Iku (*Ica, Ika*), Boriju (*Boria*), jednu tajanstvenu Seiksomniju Leucitiku (*Seixomnina Leucitica*) i dr. U provinciji Dalmaciji su takvog čisto domorodačkog podrijetla npr. *Latra, Armatus* i neki drugi. Takva su božanstva brojnija na sjevernojadranskom području nego u cijeloj rimskoj dalmatinskoj provinciji.

U kontekstu razmatranja domorodačkih božanstava spomenut ćemo još natpise s posvetama Veneri, rimsko-grčkom božanstvu ljubavi, ljepote i mladosti (Afroditi), koja se u klasičnom obliku javlja primjerice u Puli kao *Venus Caelestis* (Nebeska: ILS 5, 8138):

VENERI	Veneri
CAELESTI	Nebeskoj,
ACVTINVS	Akutin
CVN SVIS POS(uit)	sa svojim (je) postavio.

Ali u sjeveroistočnoj Istri (na granici Liburnije) ona se javlja sinkretizirana s domorodačkom Irijom kao *Iria Venus* (CIL 3, 3033 - Jasenovik kod Čepića):

IRIE VENERI	Iriji Veneri,
C(ai) VALERI OPTATI F(ilia)	kći Gaja Valerija Optata,
FELICVLA	Felikula,
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	zavjet ispunio radosno (i) zaslužno.

S Venerom je u Ninu sinkretizirana u jedan kult domorodačka Anzotica (*Venus Anzotica*: AE 1938, 31; AE 1940, 6), a pretpostavljamo da su u takvim slučajevima štoci domaćega kulta izjednačavali svoje božanstvo s onim iz grčko-

rimskoga panteona koje je po značenju, sadržaju kulta bilo najbliže pa je Venera kao božica ljubavi i/ili ljepote bila istovjetna sa sjevernoistarskom Irijom (koja je poznata i kao samostalno božanstvo), odnosno s južnoliburnskom Anzotikom.

Slično je na području Dalmacije (provincije) s Neptunom, bogom voda, koji se u dva slučaja javlja s drugim dodatnim imenima (ponekad se to drugo ime boga naziva kognomenom, iako to, naravno, nije cognomen u onom pravom onomastičkom smislu). U Sinju je pronađen sljedeći natpis (CIL 3, 2757 = ILJug 753):

NEPTUN(o)	Neptunu
ANDAB(o)	Andabu
[A]E[L(ius)] MAXIMUS	Elije Maksim
CLASSICI	Klasici=
⁵ ANUS	jan
V(otum) S(olvit)	zavjet (je) ispunio.

Iz okolice Bihaća potječu dva natpisa Neptuna Binda, kod kojih je "kognomen" na prvom mjestu (CIL 3, 14325 = ILS 4878a):

BINDO NEPTUNO	Bindu Neptunu
SACRUM	posvećeno,
PROCULUS PARM	Prokul Parm=
ANIC(us) PRAEPOS(itus)	anik, namjesnik,
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	zavjet ispunio radosno (i) zaslužen.

Drugi je natpis na istom mjestu podigao drugi dužnosnik iste vrste, s točnijim određenjem namjesnika i prvaka Japoda (CIL 3, 14326 = ILS 4878b):

BINDO NEPTUNO	Bindu Neptunu
SACR(um)	posvećeno,
LICINIUS TEUDA	Licinije Teuda,
PRAEP(ositus) ET PRI[NC(eps)]	namjesnik i pravak
⁵ JA[P]ODUM	Japoda,
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	zavjet ispunio radosno (i) zaslužen.

Spomenut ćemo još samo primjer domorodačkog božanstva iz Dalmacije, Medaura, kojemu je vojnik podrijetlom iz Risna (*Risinium*) podigao zavjetni žrtvenik u Lambesisu (*Africa Proconsularis*, CIL 8, 2642), a na drugom je natpisu iz istoga mjesta tekst u stihovima također njemu posvećen (CIL 8, 2581 = ILS 4881). Dvije su dakle važne činjenice u svezi s ovim božanstvom: njegov je kult prenesen u sjevernu Afriku zaslugom vojnika koji su se selili za službom, a – drugo – i božanstvima su se posvećivali pjesnički tekstovi (*carmina epigraphica*), istoga značaja i vrijednosti kao stihovi na nadgrobnim natpisima.

Na ovom ćemo mjestu spomenuti, možda dijelom izvan konteksta, posebnu skupinu natpisa, tzv. *tabellae defixionum*. To su natpisi ritualnog verbalnog proklinjanja osobnih neprijatelja pa kao takvi pripadaju kategoriji privatnog praznovjerja. Oni su često urezani u olovne pločice. Ne koriste kratice (osim za osobna imena). Zazivač prokletstva na razne načine raznim formulama priziva na točno određenu osobu gnjev božanskih sila, pa i smrt. Veliki broj takvih natpisa (usp. samo izbor u ILS 8746-8757) pronađen je i u grobovima, a uz tekst imaju i skromne, ali slikovite ikonografske elemente (magične simbole i figuralne, naročito životinjske likove). Jedan dio ovakvih tabula ima i dijelove pisane grčkim

jezikom i pismom, a ima i sasvim grčkih primjera.

BIBL.: O evoluciji rimske religije usp. G. DUMEZIL, *La religion romaine archaïque*, Paris 1966. Najnoviji pregled bibliografije o rimskoj ranoj religiji i utjecaju mita na tradiciju o nastanku Rima: A. CARANDINI, *La nascita di Roma: Dei, Lari eroi e uomini all'alba di una civiltà*, Torino 1997. O carskom kultu D. FISHWICK, *The Imperial Cult in the Latin West*, Leiden 1987., L. ROSS TAYLOR, *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown (Conn.) 1931. O mitraizmu C. VERMASEREN, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, Den Haag 1956-1960.

VOJNIČKI NATPISI

Dijelom je netočno neke natpise svrstavati u ovu skupinu, zato što vojnički natpisi sami po sebi i ne čine sasvim zasebnu skupinu, osim po tome što se u njima spominju vojnici. Jer, postoje vojnički nadgrobni natpisi, vojnički zavjetni natpisi pa i počasni natpisni vojnika. Odnosno vojničke su dužnosti bile dio slijeda časti u karijeri (*cursus honorum* usp. dolje) rimskih činovnika, političara i vojskovođa. Ipak, natpisi koji spominju vojnike, islužene vojnike (veterane), vojne jedinice i sl. toliko su brojni i bogati podacima da ih je bolje objasniti u zasebnoj cjelini.

Ustrojstvo vojske kroz tisuću i dvjesto godina rimske povijesti prošlo je kroz brojne promjene u svakome smislu, ovisno o potrebama vojno-političkih faza rimske države, ali i o mogućnostima demografske, teritorijalne i političke podloge. Ipak nije neumjesno reći da su potrebe održavanja vojske uvjetovale rimsko unutrašnje ustrojstvo, a ne obrnuto. U najranije arhaisko doba rimske povijesti potrebe ustrojavanja djelotvorne vojske oblikovale su društvene strukture zbog novačenja, zbog toga se javlja podjela na plemena i zato se plemensko (tribalno) i teritorijalno (kurijalno) ustrojstvo reformiralo u vojničko (centurijatsko).

Osnovne jedinice pješastva bile su centurije (*centuriae* – od 100 ljudi) na čelu s centurijonom (*centurio*). Određeni broj centurija činio je jednu legiju (*legio*). U rano doba rimskog vojnčkog ustroja po 10 centurija činilo je tri osnovne skupine legije: *hastati*, *principes*, *triarii*, tj. legija je brojila 3000 pješaka. Uz njih je u legiji bilo 300 konjanika (*equites*).

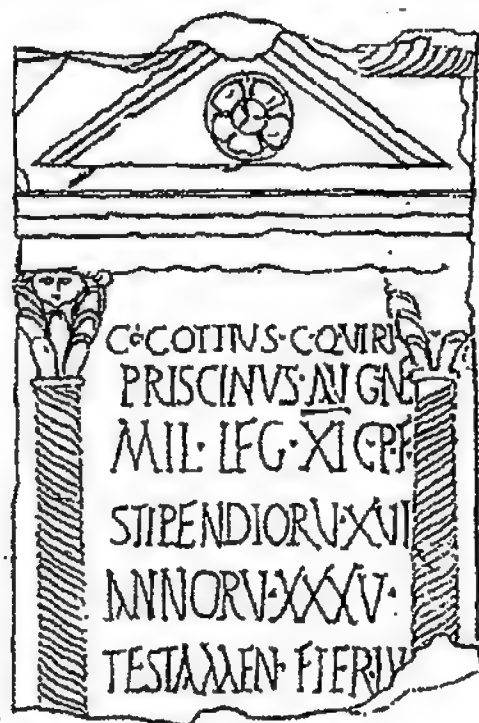
U carsko doba legija je bila – može se pojednostavljeno reći – udvostručena, tj. imala je 6000 ljudi u pješastvu. Dijelila se na 10 kohorti (*cohors*), 30 manipula (*manipulum*) i 60 centurija (*centuria*), a pored njih legija je imala 4 turmu konjanika (*turma*), od ukupno 120 ljudi. Na čelu manipula bila su dva centuriona, stariji i mlađi. Oni su postupno napredovali od hastata, preko principa do triarija, koji su bili najodličniji. Centurijon prve centurije prve kohorte zvao se *centurio primi pilus*, ili *primipilus*, bio je to najstariji centurion koji je bio gotovo izjednačen s višim časnicima.

Viši časnici bili su vojnički tribuni (*tribuni militum*), kvestori (*quaestores*) i legati (*legati legionis*). Izvorno su legijom zapovjedali vojnički tribuni; svaka legija ih je imala šest te su se izmjenjivali po određenom rasporedu. Ali u carsko doba legijom je zapovijedao jedan legijski legat (*legatus legionis*), kojega je imenovao vladar, te su mu vojnički tribuni bili podređeni kao zapovjednici dijelova legije. Dužnost vojničkoga tribuna u carsko je doba bila najniža stepenica u slijedu

časti (*cursus honorum*) javnih službi, pa su takovi zapovjednici bili mladi ljudi bez mnogo iskustva. Konjaništvo je bilo ustrojeno u posebne jedinice pridružene legijama, razine kohorte, na čelu s prefektima (*praefecti equitum*).

Legije su u republikansko doba bile podređene konzulima, u carsko doba namjesnicima provincija u kojima su bile smještene ili pak samim carevima ili njihovim izaslanicima (*legatus imperatoris*). U carsko doba bilo je najviše do 30 legija, u nekim razdobljima i manje. Bile su označene brojevima, a nosile su i razne "nadimke" prema mjestu gdje su se nalazile ili gdje su se istaknule u borbi, npr: *Legio I. (prima) Germanica, Legio I. (prima) Italica, Legio II. (secunda) Italica, Legio III. (IV., quarta) Scythica*. Drugi zemljopisni "nadimci" bili su *Macedonica, Hispanica, Parthica, Gallica, Cyrenaica* itd.). Ponekad su nadimke imale prema carskom imenu: *Augusta, Flavia, Ulpia, Valeria*, a mogle su nositi i općenite "nadimke" vezane za neki opći pojam: *Pia, Fidelis, Victrix, Felix, Rapax*, ili za božanstvo (*Apollinaris, Martia*). U Dalmaciji su u I. stoljeću bile smještene dvije legije, Sedma i Jedanaesta, koje su poslije Skribonijanove pobune protiv cara Klaudija 42. godine dobile počasni "nadimak" *Claudia pia fidelis* (LEG. VII CL. PIA FIDELIS, LEG. XI CL. P. F.) jer su ostale vjerne caru Klaudiju, nisu stale na stranu pobunjenika.

Tako na nadgrobnom natpisu Kotija Priskina, koji je pronađen u Ivoševcima kod Kistanja (ant. Burnum) stoji upravo ta kratica iza oznake legije pa se on datira u doba poslije 42. god. (ILJug 1978, 835 - Burnum):

Slika 17. Nadgrobni natpis vojnika Gaja Kotija Priskina, iz Burnuma (ILJug 835)

C(aius) (hedera) COTTIVS C(ai filius) QVIRI(na)
PRISCINVS AVG(usta) NE(viomago?)
MIL(es) LEG(ionis) XI C(laudiae) P(iae) F(idelis)
STIPENDIORU(m) XVI
ANNORU(m) XXXV
TESTAMEN(to) FIER(i) IV
[ssit - - -]

Gaj Kotije, Gajev sin, iz plemena Kvirina
Priskin, iz Auguste Neviomaga (Nijmegen?)
vojnici XI. legije kladijevske svete i vjerne
koji je služio 16 godina,
a imao je 35 godina,
oporukom je naložio da se učini
[- - -].

Ponekad se može primijetiti da je na različitim natpisima isti legijski broj popraćen različitim "nadimcima". Do toga je dolazilo zato što su se legije – prema potrebama – rasformirale, a zatim su se mogle ponovo novačiti, ali s drugim oznakama.

U rano doba vojsku su činili samo rimski građani, dok su ne-građani (saveznici, *socii*) popunjavali pomoćne čete (*cohortes auxiliares*). Njima su zapovijedali rimski časnici (*praefecti socium*). Pomoćne kohorte pješništva i ale (*alae*) konjanika, pod zapovjedništvom dekuriona (*decurio*) nosile su naziv po zemlji gdje su prvobitno bile osnovane, iako su potom u njih ulazili i pripadnici drugih domorodačkih naroda (*cohors Thracum, Syriaca*). Kasnije su legionarima mogli postati i provincijalci bez građanskoga prava, koji su po otpustu (umirovljenju, *honesta missio*) dobivali građansko pravo. Vojska je najprije bila opća služba svih sposobnih građana, a legije su se novačile prema potrebama. Potom je u carsko doba postala plaćenička i stalna. Plaću su dobivali iz državne blagajne. Po otpustu iz vojske poslije određenog broja godina, otpušteni legionari (*veterani*) su dobivali komad zemlje, te se zbog toga osnivaju novi gradovi (*coloniae*).

Za održavanje javnog reda i mira, i kao carska tjelesna straža, nastaju pretorijanske kohorte (*cohortes pretorianae*), 9 ili 10, sa 900 ili 1000 ljudi, na čelu s prefektom pretorija. Nosile su brojčane oznake, npr. *cohors II. praetoria* (COH. II. PR.). Gradske kohorte u Rimu (*cohortes urbanae*) su vršile policijske dužnosti, a za tu je namjenu bilo predviđeno oko 6000 ljudi. Vatrogasne i slične dužnosti obavljale su *cohortes vigilum*, a za to je bilo predviđeno oko 7000 ljudi. Sve su takve kohorte imale na čelu prefekte (*praefecti*) kao zapovjednike.

Posebno poglavlje predstavlja rimska mornarica (*classis*), koju su Rimljani stali razvijati tijekom punskih ratova (III. st. pr. Kr.), kada su na brodove s veslačima i mornarima stali ukrcavati i vojnike (*militēs classici* ili *classarii*). U republikansko doba posade su davali saveznici (*socii navales*) ili su to bili građani najnižih razreda ili oslobođenici (veslači su bili robovi). U carsko doba mornarica bila podijeljena u dva velika zapovjedništva, jedno sa sjedištem u Misenu kod Napulja (*Misenum*), a drugo u Ravenni. Na čelu su im bili *praefecti*

classis, s podprefektima viteškoga staleža. Ravenska je mornarica nadzirala istočno Sredozemlje, ali podložno joj je bilo brodovlje sa sjedištem u Aleksandriji (*classis Alexandrina*), na Helespontu (*classis Pontica*) itd. S druge strane, misensko zapovjedništvo pokrivalo je istočno Sredozemlje, ali zbog potrebe obrane osnivana su i odvojena zapovjedništva u sjeverozapadnoj Europi: *classis Britannica* i *classis Germanica*.

Vojnici i veterani javljaju se na natpisima najčešće nadgrobnog i zavjetnog karaktera, ali ponekad i na drugim vrstama spomenika. Posebno je važna skupina natpisa urezana u brončane ploče koje predstavljaju prijepise odluka (diplome) kojima su se otpuštali iz vojske poslije odsluženog određenog broja godina (usp. dolje, poglavlje o pravnim spomenicima u epigrafiji). Epigrafski spomenici donose ime osobe, поблизу oznaku radi li se o vojniku (*miles*), konjaniku (*eques*), centurionu (*centurio*, epigrafski znak je 7), vojničkom tribunu (*tribunus militum*) ili kakvom drugom časniku, ili pak isluženom vojniku (*veteranus*). Nerijetko se navodi i поблиша dužnost u vojnoj strukturi (*signifer legionis* – znakonoša, *vexillarius* – zastavnik, podčasnik, *cornicularius* – razvodnik, niži časnik, *explorator* – izvidnik, *frumentarius* – ekonom, itd.). Pritom se uvijek točno označavao naziv legije, brojem i "nadimkom", odnosno naziv i broj pomoćne čete ili broj pretorijanske kohorte. Natpis također sadržava broj godina koje je vojnik ili legionar odslužio (*stipendium*).

Vrlo je veliki broj natpisa koji spominje vojnike. Oni su rasprostranjeni napose u onim dijelovima Carstva u kojima je koncentracija vojnih jedinica bila veća zbog potreba statične obrane granica. U Europi je to slučaj poglavito na Rajni i Dunavu, u Germanijama i Panonijama. Za Augustovih nasljednika uspostavljen sustav utvrda (*castra*) pokrivao je cijelo granično područje pa su i vojnici raznih vrsta daleko brojniji negoli u mirnijim provincijama. Ipak, kako je cijelo područje države bilo militarizirano, jer vojnici su bili oni koji su održavali red i mir, vojnike nalazimo svugdje.

Kad se na nadgrobnom natpisu spominje vojnik (*miles*) neke legije, pomoćne jedinice ili pretorijanske kohorte, znači da je preminuo u službi. Ako se spominje veteran, radi se o isluženom vojniku, kao na sljedećem natpisu veterana II. legije sa sjedištem u panonskom Akvinku (*Aquincum* – danas Budimpešta), koji je preminuo u sjevernoj Africi (ILS 9084 – Thuburnica, *Africa Proconsularis*). Samo po natpisu ne znamo je li on bio iz Thuburnike pa se tamo i vratio poslije vojne službe:

D(is) M(anibus) S(acrum)	Bogovima Manima posvećeno.
C(aius) IULIUS MARTIA	Gaj Julije Marcijal,
LIS VETERANUS	veteran
LEG(ionis) II ADIUTRICIS	Druge legije Pomoćnice
⁵ PIAE FIDELIS QUAE	Svete i Vjerne, koja je
HABITAT IN PANO	smještena u Pano=
NIA INFERIORE A	niji Donjoj,
CINCO	u Akvinku.

Vojnici često navode mjesto ili zemlju odakle potječu, upravo zato što ih vojna služba premješta i daleko od zavičaja, a natpis iz Akvileje primjer je detaljnog navođenja slijeda vojničkih dužnosti (ILS 9090 – Aquileia):

Q(uintus) ETUVIUS SEX(ti) F(ilius)
VOL(tinia) CAPREOLUS
DOMO VIENNA
MILES LEG(ionis) IIII SCYTH(icae) ANN(orum) IIII
⁵EQUES ANN(orum) X CENT(urio) ANN(orum) XXI
PRAEF(ectus) COH(ortis) II. THRAC(icae) IN GERM(ania).
ANN(orum) V VIXIT ANN(is) LX T(estamento) F(ieri) I(ussit)
ARBITRATU
LIBERTOR(um)
¹⁰IDEMQUE HEREDUM
VIVI FEC(erunt) PATRONO ET SIBI
ILUS IIIIVIR ERIGONUS
SECUNDUS ILLYRICUS
HERACLA

Kvint Etuvije, sin Seksta,
plemena Voltinija, Kapreol
podrijetlom iz Vienne
vojnik Četvrte legije, Skitske, 4 godine,
konjanik 10 godina, centurion 21 godinu,
prefekt Druge kohorte Tračke, u Germaniji,
5 godina, živio je 60 godina, oporukom zapovjedio da se učini.
Prema punomoći
oslobođenika
kao i nasljednika,
za života su učinili zaštitniku i sebi
II, sevir, Erigon,
Sekund, Ilirik,
Herakla.

Smisao i značenje natpisa ukratko prepričano je sljedeći: Etuvije je bio rođen u Viennu, gradu u Galiji južno od današnjeg Lyona (*Lugdunum*), služio je kao običan legionar 4 godine, potom je unaprijeđen u konjanika i na tom je mjestu ostao 10 godina, zatim je postao centurionom (sve vjerojatno u Četvrtoj legiji) i to bio kroz 21 godinu. Kao zaslužni centurion unaprijeđen je u zapovjednika (*praefectus*) Druge tračke kohorte koja je bila stacionirana u Germaniji i tu je dužnost obavljao 5 godina. Po natpisu odslužio je ukupno 40 godina. Ako je u vojsku unovačen vrlo rano, oko 18. godine života, svakako prije 20. godine, znači da je umirovljen malo prije 60. godine života, kada je preminuo. Sahranjen je u Akvileji, gdje je natpis pronađen. Spomenik su mu, na njegov oporučni nalog, podigli oslobođenici i nasljednici, ali su za to opunomoćili pectoricu (vjerojatno) oslobođenika. II (*Ilus*) je bio sevir, član šestočlanog tijela za brigu o (carskom) kultu, a tu su dužnost najčešće vršili upravo oslobođenici.

Sljedeći natpis je oštećen na početku, tako da pred-ime i filijacija Aurelija Gutona nisu poznati, ali svi su ostali legijski podatci sačuvani. Natpis je bio pronađen u Puli (CIL 5, 46 = Inscr. It. 10, 1, 73 – Pula), gdje nije bilo vojnih jedinica, pa je i broj vojničkih natpisa relativno malen u cijeloj Istri. Imenovani

legionar Druge italske legije služio je 22 godine, a spomenik mu je podigao sudrug pod oružjem (*contubernalis*):

[AJURELIO [---]	Aureliju ...
GUTONI [---]	Gutonu ...
MIL(ilitis) LEG(ionis) II ITAL(icae)	vojniku Druge italske legije,
STIP(endiorum) XXII	koji je služio 22 godine,
⁵ TERENT(ius) LUCANIUS	Terencije Lukanije
SIGNIFER LEG(ionis) S(upra) S(criptae)	znakonoša gore rečene legije
CONTUBERN(alis) FECIT	sudrug, učinio (je).

Da vojnički natpisi ne moraju pripadati samo nadgrobima, već postoje i zavjetni, svjedoči sljedeći natpis, koji predstavlja zavjet Heraklu, zavjet kojega su ispunili podčasnici 21. legije (*Rapax* = grabežljiva) i pripadnih pomoćnih kohorti pod zapovjedništvom jednoga centurijona (ILS 9120 - Germanija, u dolini rijeke Mosel):

HERCULI SAXSANO	Herkulu Saksanu
VEXILLARI LE(gionis) XXI RA(pacis)	podčasnici 21. legije Rapaks
ET AUXILIA EORUM CH	i njezinih pomoćnih jedinica,
ORTES V QUI SUNT SUB	pet kohorti, koje su pod
⁵ L(ucio) POMPEIO SECUNDO	Lucijem Pompejem Sekundom,
7 LE(gionis) XXI	centurionom 21. legije,
V(otum) S(oluerunt) L(ibentes) M(erito)	zavjet ispunili rado i zaslužno.

Na ovome mjestu moramo skrenuti pozornost na to da u latinskoj rimskodobnoj epigrafiji postoji poseban grafički znak za *centurio*, koji se sustavno koristi u vojničkim natpisima, a on slučajno ima oblik naše (arapske) brojke 7, pa se tako i prenosi u transkripciji izvornika natpisa. Spomenuli smo drugi poseban grafički znak u latinskoj epigrafiji za *feminae libertus (liberta)*, oblika okrenutog slova C. Osim ovoga (i znakova za neke više brojeve) te znaka za centurijona, gotovo da nema drugih općenito prihvaćenih znakova izvan sustava latinske abecede.

Zavjetne natpise često podižu zajedno pripadnici iste vojničke jedinice, ili skupina časnika iste razine (kao gore veksilari), ali i pojedinci. Postoje i primjeri zavjetovanja, odnosno podizanja spomenika genijima vojnih jedinica, centurija. U jednom slučaju iz sjeverne Afrike zavjet je ispunio imenovani *optio*, niži časnik, centurionov namjesnik, narednik (ILS 9102 - Lambaesis, Numidija):

GENIO 7	Genio (centuriae)	Geniju centurije
SACR(um)	Sacr(um).	posvećeno.
T(itus) TERE	T(itus) Teren=	Tit Teren=
TIUS MA	tius Ma=	cije Ma=
⁵ XIMUS	ximus,	ksim,
OPTIO	optio,	narednik,
FECIT	fecit	učinio je.

Natpisi pripadnika elitnih pretorskih kohorti (*militia urbana*) ne razlikuju se od natpisa legionara, osim po spomenu, naravno konkretne kohorte (*cohors pretoria*). Primjer je iz Picena (ILS 9016 - Interamna):

D(is) M(anibus)
C(aio) ANTISTIO
SEVERO MIL(it)
COH(ortis) VIII PR(aetoriae)
⁵SPE MILITANS ANN(or)um X
DECESSIT FALERI
CUIUS CINERES
ANTISTIUS CORAESUS
RETULIT PATER

Bogovima Manima.
Gaju Antistiju
Severu, vojniku
Devete pretorijanske kohorte,
pouzdanu služeći deset godina
preminuo je u Faleru,
čiji je pepeo
Antistije Koraes,
otac, donio natrag.

I oni su, pripadnici pretorijanskih kohorti, mogli podizati zavjetne spomenike. Sljedeći je primjer ilustracija posvećenja spomenika Apolonu prigodom časnog otpusta (*honesta missio*, jer postojao je i nečasni optust - *ignominiosa missio*) (ILS 9079 - Roma):

APOLLINI SAC(rum)
T(itus) AUR(elius) DOMITIUS
MISS(io) (h)ONESTA
MISSIONE
⁵EX ASTILIARIO
T(ito) AEL(io) VALENTINO
V(otum) S(olvit) L(aetus) L(ibens) M(erito)

Apolonu posvećeno.
Tit Aurelije Domicije,
časno otpušten,
za otpust
iz kopljanika
Tita Elija Valentina,
zavjet ispunio veselo rado zaslužno.

Na natpisima se javlja čitav niz vojničkih dužnosti u legijama, pomoćnim i pretorijskim kohortama, kao na natpisu Klaudija Julijana (ILS 2093 - Roma), koji je medicus clinicus pretorijanske kohorte:

D(is) M(anibus)
TI(berius) CLAUDIUS IULIANUS ME
DICUS CLINICUS COH(ortis) III
PR(aetoriae) FECIT VIVOS SIBI ET
⁵TULLIAE EPIGONE CONIUGI
LIBERTIS LIBERTABUSQ(ue)
CLAUDIIS POSTERISQ(ue) EORUM
H(oc) M(onumentum) H(eredem) N(on) S(equetur)

Bogovima Manima,
Tiberije Klaudije Julijan,
liječnik 4. pretorijske kohorte,
učinio za života sebi i
Tuliji Epigoni supruzi,
oslobođenima i oslobođenicama
Klaudijskim i njihovim nasljednicima.

Još jedan primjer natpisa vojnog liječnika zanimljiv je jer donosi konzulsku dataciju, a radi se o zavjetnom spomeniku (ILS 2092 - Roma). Jedan je od konzula te godine (radi se o 82. godine poslije Krista) bio sam car Domicijan (osmi put). Kako je uspomena na Domicijana na natpisima sustavno brisana (*damnatio memoriae*, usp. dolje), na ovome je ime jednog konzula, tj. cara, radirano:

ASCLEPIO ET SALUTI
COMMILITONUM
SEX(tus) TITUS ALEXANDER
MEDICUS CHO(hortis) V
⁵PR(aetoriae) DONUM DEDIT
[[-----]]
AUG(usto) III
T(ito) FLAVIO SABINO
CO(n)S(ulibus)

Asklepiju i Zdravlju
vojničkih sudrugova (posvećeno).
Sekt Titije Aleksandar,
liječnik 5. pretorijanske kohorte,
žrtvu je prinio
[[za Tita Flavija Domicijana]]
Augusta treći (put)
i Tita Flavija Sabina
konzulâ.

Posebnu kategoriju vojnika čine *evocati*, oni koji su zbog velike pogibelji ponovo pozvani iako su već bili otpušteni iz legije (ILS 2141- Roma):

Q(uintus) CASSIUS P(ubli) F(ilius)	Kvint Kasije, sin Publija
GAL(eria) VALENS PISIS	plemena Galerija, Valens, iz Pize
MILIT(avit) IN COH(orte) III PR(aetoria)	služio je u 4. pretorijskoj kohorti
ANN(is) XVIII EVOCATUS ANN(is) II	18 godina, ponovo pozvan 2 godine,
⁵ VIX(it) ANN(is) XXXX HIC SITUS EST	živio je 40 godina, ovdje leži.
MONUMENTUS HIC EST	Ovdje mu je spomenik.

Često su *evocati* navodili razlog ponovnog poziva, odnosno tko ih je ponovo unovačio. Najčešće se spominje Augustus ili Caesar, što nisu nužno uvijek Gaj Julije Cezar ili Oktavijan August, već su to sinonimi za cara. Naime, u slučaju velike pogibelji za državu, sam bi car proglasom pozvao ponovo u službu iskuse veterane, vojnike i časnike. To su najčešće bili pretorijanci, elitni vojnici (ILS 2143 - Roma):

C(aius) IULIUS C(ai) F(ilius) GAL(eria) INGENUUS
MILITAVIT COH(orte) V PR(aetoria) SIGNIFER
STIPENDIA MILITAR(ia) XIX EVOC(atus) XII
VIXIT ANNIS LX

Gaj Julije, sin Gaja, plemena Galerija, Ingenij,
služio je u 5. pretorijanskoj kohorti, zakonodavac,
vojničkih godina 19, ponovo pozvan 12 (godina).
Živio je 60 godina.

I rimska je vojska poznavala sustav odličja za posebne poduhvate, hrabrost i sl. Odličja su imala oblik krute ogrlice (*torques*), narukvice (*armilla*), ploče koja se nosila na grudima (*phalera*) te – najviše odličje – vijenac (*corona*) raznih vrsta. Odličja su vojnici isticali i na natpisima (ILS 2225 - Capua kod Rima):

C(aius) CANULEI[U]S
Q(uintus) F(ilius) LEG(ionis) VII EVO
CAT(us) MORT(uus) EST ANN(is) NAT(ivitatis)
XXXV DONAT(us) TORQ(uibus) ARMIL(lis)
⁵ P<H>ALER(is) CORON(is)
Q(uintus) CANULEIUS Q(uintus) F(ilius)
LEG(ionis) VII OCCEIS(us) IN GALL(ia)
ANNOR(um) NAT(ivitatis) XVIII
DUO(bus) FRAT(ribus)
¹⁰ IIS MONUM(entum) PAT(er) FEC(it)

Gaj Kanulej,
sin Kvinta, iz 7. legije, ponovo
pozvan, umro je 35 godina od rođenja,
odlikovan ogrlicama, narukvicama,
pločama, vijencima.
Kvint Kanulej, sin Kvinta,
iz 7. legije, ubijen u Galiji
18 godina od rođenja. / Dvojici braći
ovaj je spomenik / učinio otac.

Hladan je ovo spomenik koji nabroja sve ono po čemu su dva brata Kanuleja ostala zapamćena. Obojica su bila u 7. legiji, ali je prvi služio dugo, pa čak i ponovo pozvan, a bio je i odlikovan. Nasuprot njemu, drugi je brat bio ubijen u Galiji, u 18. godini života, tek što je bio unovačen. Obojici je otac podigao spomenik, spomenik s natpisom iz kojega se ne prozire nikakav tračak boli za nestalim sinovima.

Sljedeći vojnički natpis pronađen je u Kistanjima kod Knina (antički *Burnum*, CIL 3, 2835 = ILS 2257), gdje je bio jedan od dva legijska logora u Dalmaciji (drugi je bio u Trilju kod Sinja):

T·COMINIVS
C·FR[O]MILIA
ATESTEMILES·
LEG·XI·ANNO
⁵ RVM·XL·STIP·XVI
H·S·E·FRATER
FRATRI·POSVIT
VIX·SIO·VAD·POT·VISEM
PER·B·ENE·PA·V·PER·HONESTE
¹⁰ [FR]AUDAVI·NULLUM·NUNC·IUVAT
OSSA·MEA·

Slika 18. Nadgrobni natpis vojnika Tita Romilija, iz Burnuma (CIL 3 2835 = ILS 2257)

T(itus) COMINIUS
C(ai) F(ilius) R[O]MILIA
ATESTE MILES
LEG(ionis) XI ANNO
⁵ RUM XL STIP(endium) XVI
H(ic) S(itus) E(st) FRATER
FRATRI POSUIT
VIXSI QUAD POTUI SEM
PER BENE PAUPER HONESTE
¹⁰ [FR]AUDAVI NULLUM NUNC IUVAT
OSSA MEA

Tit Kominije,
sina Gaja, plemena Romilia,
iz Ateste, vojnik
11. legije, godina života
40, godina vojne službe 16,
ovdje je sahranjen. Brat
bratu postavi.

Tit Kominije je bio iz Ateste (Este kod Padove u sjevernoj Italiji). Njegov je brat, koji mu je postavio spomenik, negdje vidio distih kojega je dao urezati u kamen u Kistanjima. Isti je pjesnički sklop u dva stiha zabilježen na jednom natpisu u Rimu (ILS 2028), s manjim promjenama, ali pravilnijom grafijom (*vixi - vixsi, quod - quad* u početnom dijelu):

*Vixi quod volui semper bene pauper honeste,
fraudavi nullum: nunc iuvat ossa mea.*

Živjeh kako željah uvijek dobro, siromašno i časno;
Nikoga ne prevarih: to sad mojim kostima godi.

U obližnjoj Asseriji bio je sahranjen Kvint Magije, podrijetlom iz Verone u sjevernoj Italiji, koji je bio veteran VII. legije, prije 42. god. te je poslije otpusta ostao u blizini (CIL 3, 9939 – Asseria):

Q(uintus) MAGIUS	Kvint Magije,
C(ai) F(ilius) DOM(o)	Gajev sin, iz
VERONA VETER(anus)	Verone, veteran
LEG(ionis) VII ANNORU(m)	VII. legije, koji je imao
⁵ L STIPEND(iorum) XXV	50 godina, a služio je 35 (godina)
T(estamento) F(ieri) I(ussit) H(ic) S(itus) E(st)	oporukom naložio da se učini, ovdje je pokopan.

Slika 19. Nadgrobni natpis veterana Kvinta Magija, iz Asserije (CIL 3, 9939)

Kako se i iz većine do sada navedenih primjera vojničkih natpisa može primijetiti, čest je slučaj da vojnici ne navode svoj kognomen. To se odnosi prvenstveno na doba do sredine I. stoljeća poslije Kr. Na neki način im kao kognomen na natpisu služi *origo*, navođenje mjesta podrijetla (ILS 2265 - Mainz):

MILES LEG(ionis)	Vojnik 16. legije,
XVI 7 (centuriae) VIATO	iz centurije Viatora,
RIS SEX(TUS) LARTIDIUS	Sekst Lartidije,
SEX(TI) F(ilius) VEL(ina)	sin Seksta, plemena Velina,
⁵ PISTORIS	iz Pistorije,
ANNO(rum)	godina života
XXVI STIP(endiorum)	26, godina službe
IV H(ic) S(itus) E(st)	4, ovdje je sahranjen.

Kako se vidi u retku 5, Sekst Lartidije je bio iz Pistorije (danas Pistoia) u Toscani. Ovaj je natpis zanimljiv i zbog obrnutog redoslijeda njegovih dijelova: najprije je navedeno da je vojnik 16. legije, pa i točnije određeno, pripadnik Viatorove centurije (centurije kojom je zapovjedao neki *Viator*), a tek nakon toga dolazi ime pokojnika.

Konjanici se razlikuju samo po određenju *eques* umjesto *miles* (ILS 2325 - Carnuntum, Petronell kod Beča):

C(aius) VALERI	Gaj Valerije,
US C(ai) F(ilius) GAL(eria)	sin Gaja, plemena Galerija
PROCULUS	Prokul,
CALAGURRI	iz Kalagura,
⁵ EQ(ues) LEG(ionis) XI	konjanik 11. legije,
C(laudiae) <P(iae)> F(idelis)	Klaudijevske, Svete i Vjerne,
7 (centuriae) VINDICIS	Vindeksove centurije,
AN(norum) XXX STIP(endiorum)	godina života 30, godina vojne službe
IX H(ic) S(itus) E(st)	9, ovdje je sahranjen.
¹⁰ T(estamento) F(ieri) I(ussit)	Oporukom je naložio da se učini.
H(eres) F(aciundum) C(uravit)	Nasljednik se pobrinuo da se učini.

Znakovito je mehaničko gomilanje kratica u posljednja tri retka (10-12), kojim se kraticama točnije određivao način nastanka spomenika. Glavni dio spomenika donosi ime i druge podatke o vojnoj službi pokojnika, a na dnu su kratice kojima saznajemo da je on sâm u oporuci zapovjedio da mu se izgradi spomenik te da je to učinio neimenovani nasljednik. Moglo se raditi i o više nasljednika, pa se kratica može čitati *H(eres) F(aciundum) C(uravit)* – nasljednik se pobrinuo da se učini, ili pak *H(eredes) F(aciundum) C(uraverunt)* – nasljednici su se pobrinuli da se učini.

Sasvim očekivano, natpisi koji spominju mornare, mornaričke vojnike i časnike, koncentrirani su u području Napulja i Ravenne, gdje su bila dva glavna zapovjedništva. Pored ostalih podataka koje nalazimo i u drugim vojničkim natpisima, oni koji su bili ukrcani na ratne brodove navode i ime toga broda. Najčešće vrste ratnih brodova su trireme ili trijere (*trieres* – s tri reda veslača, epigrafska kratica je III), kvadrireme ili tetrere (*tetreres* – s četiri reda veslača, epigrafska kratica IIII). Rijetki su primjeri većih brodova, pentera s pet redova veslača, ili čak heksera sa šest. Brodovi ratne mornarice (kao i trgovački brodovi) nose imena po božanstvima (*Fides, Fortuna, Venus, Cupido, Isis*) ili zemljopisnim imenima (*Dacicus, Rhenus*) (ILS 2850 - Napulj):

D(is) M(anibus)	Bogovima Manima (posvećeno).
L(ucio) SALVIO PUDENTI MILITI	Luciju Salviju Pudensu, vojniku
EX CLASSE PRAET(oria) MIS(enatium)	misenske pretorske mornarice,
DE III (triere)	s trireme
⁵ CONCORDIA NAT(ione) BESSO VIXIT	Konkordije, rođen u Besu, živio
ANN(is) XXXV MILIT(avit) ANN(is) XVI	35 godina, služio 16 godina,
BARBIUS CRESCENS VETER(anus) EX	Barbije Kreskens, veteran iz
CENTURIONIB(us) EIUSD(em) CLASSIS	redova centurijona iste mornarice,
HERES B(ene) M(erenti) FECIT	nasljednik, zaslužnome, učinio.

Treća vrsta brodova su liburne (*liburnae*), manje ratne brodice velike brzine i okretnosti. Rimljani su ih u flotu uvrstili krajem I. stoljeća pr. Kr., preuzevši ih kao oblik i kategoriju od Liburna, koji su im mnogo muke zadavali na sjevernom Jadranu ometanjem plovnih puteva upravo ovom vrstom brodica. Njihova su imena istih značajki kao i za trireme i kvadrireme: *Neptunus*, *Fides*, *Virtus*, *Nilus*, *Taurus ruber*, ali ima i naziva po životinjama (*Aquila*, *Grypus*), kakav je slučaj natpisa iz Osora (ILJug 2956), koji spominje brod imenom *Lucusta*:

LICCAEUS VEI F(ilius)	Likej, sin Veja,
7 (centurio) DE LIBURNA	centurion na liburni
LUCUSTA	Lukusti,
TESTAMENTO	oporukom
⁵ FIERI IUSSIT ARBIT(ratu)	je naložio da se učini po punomoći
DABALI TRITI(fili)	Dabala (sina) Trita,
HEREDIS	nasljednika.
A(mico) MER(enti) AN(norum) XXX	Zaslužnom prijatelju, (koji je) živio 30 godina,
LOC(O) PUBL(ice) DAT(o)	na (grobnom) mjestu na javnoj zemlji

dodijeljeno. ?

Oba imena na ovom natpisu domorodačkoga su, liburnskog podrijetla, a oni nose samo domorodački kognomen i filijaciju. To su domaći ljudi koji su služili u ravenskoj mornarici, a Likej je vjerojatno bio pokopan na rodnom otoku (natpis je pronađen 1903. godine na rtu Punta Križa, jugoistočno od Osora na otoku Cresu). On je oporukom zapovjedio da mu se spomenik poslije smrti podigne, a za to je opunomoćio Dabala, Tritovog sina, vjerojatno vojničkog sudruga (iako to nije izričito rečeno).

I stanovnike drugih dijelova Liburnije nalazimo u ravenskoj mornarici, jednoga – koji se izričito na natpisu određuje Liburnom iz Varvarije (Bribir kod Šibenika) – čak kao pisara (CIL 11, 104 = ILS 2889 - Ravenna), ali taj je po imenu već potpuno romaniziran:

D(is) M(anibus)	Bogovima Manima.
M(arco) VALERIO	Marku Valeriju,
M(arci) F(ilio) CLAUD(ia)	sinu Marka, plemena Klaudija,
COLONO LIBURN(o)	Kolonu, Liburnu,
⁵ VARVAR(ino)	Varvarinu (Bribiraninu),
SCRIB(ae) CL(assis)	pisaru pretorijske ravenske
PR(aetoriae) RAVEN(natis) VIX(it)	mornarice, živio je
ANN(is) L MIL(itavit) ANN(is) XXVI	50 godina, služio 26 godina.
VALERII COLONUS ET	Valerijev Kolon i ...

Sličan je slučaj već spomenutog Ravonija Celera, koji je nosio domorodačko ime (signum, agnomen) Baton, Skenobarbov sin (CIL 10, 3618 = ILS 2901 - *Misenum*), koji je bio časnik na trijeri (triremi) "Izidi". Natpis je dosta oštećen:

DIS MANIB(us)
C(aius) RAVONIUS CELER QUI ET BATO SCE
NOBARBI NATION(e) DAL[M](atus) MANIP<U>L(arius) EX III (triere)
ISID[E MIL(itavit) ANN(is)]
⁵ XI VIXIT [ANN(is) ---]
P(ublius) AELIUS V[---]
VENER[E ---]

Bogovima Manima (posvećeno).
Gaj Ravonije Celer, koji se zove i Baton, Ske=
nobarbov sin, dalmatske narodnosti, manipular s trijere
"Izide", služio je godina
11, živio je godina ...
Publije Elije V...
s "Venere"...

Rimljani su osim pomorske flote imali i riječne mornaričke jedinice, od kojih je natpisima najbolje poznata *classis Pannonica*, panonska mornarica. Zapovjednici su se zvali trijerarsima (*trierarchus*) ili navarsima (*navarchus*). (CIL 3, 4025 = ILS 2912 - Ptuj):

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)	Jupiteru Najboljem i Najvećem.
L(ucius) IUL(ius)	Lucije Julije
MAXIMU[S]	Maksim,
[T]RIERARCHA	trijerarh
⁵ CL(assis) FL(aviae) PAN	mornarice flavijejske pan=
NONICAE	onske,
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)	zavjet ispunio rado (i) zaslužno.

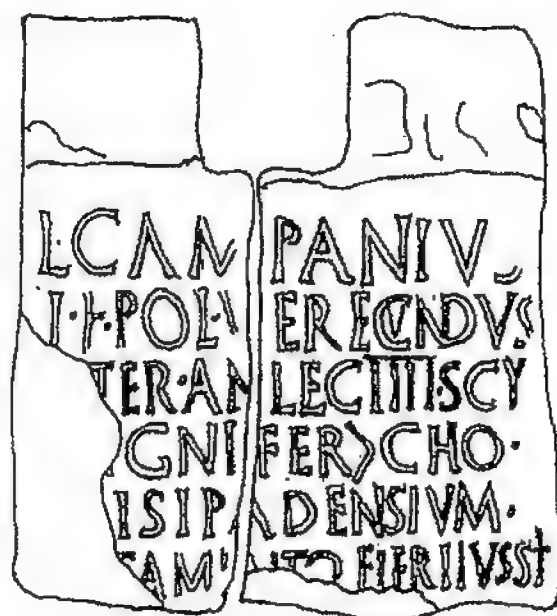
Drugi dijelovi mornarice imali su zapovjedništva i sjedišta na periferiji države (Britanija, Germanija, Mala Azija, Egipat). Sljedeći primjer donosi slučaj jednog carskog oslobođenika koji je bio zapovjednikom jedne liburne i potom u sigurnosnoj službi cijelog aleksandrijskog mornaričkog zapovjedništva (ILS 2914 - *Caesarea*, Mauritanija):

TI(berio) CLAUDIO AUG(usti) LIB(erto) EROTĪ
TRIÉRARCHO LIBURNAE NILI
EXACTO(ris) CLASSIS AUG(ustae)
ALEXANDRINAE L(ucius) IULI
⁵ US C(ai) F(ilius) FAB(ia) SATURNINUS ET M(arcus)
ANTONIUS HERACLA TRIER(archus)
HEREDES EIUS FECERUNT

Tiberiju Klaudiju, oslobođeniku Augusta, Erotu,
trijerarhu liburne "Nil"
istražitelju augustovske aleksandrijske
mornarice. Lucije Julije,
sin Gaja, iz plemena Fabia, Saturnin, i Marko
Antonije Heraklo, trijerarh,
njegovi nasljednici učiniše.

Iako je iz Istre poznato manje vojničkih natpisa, zato što na poluotoku nikada nije bilo velikih jedinica (za razliku od Dalmacije, gdje su tijekom I. stoljeća bile smještene dvije legije s pomoćnim četama), zapadna je obala ipak bila privlačno područje za naseljavanje veterana, isluženih legionara i drugih vojnika. Može se reći da je osnivanje kolonija u Istri povezano s razvojem legija poslije pojedinih epizoda građanskih ratova, ali to svezjedno nisu bile samo i isključivo vojničke kolonije kakve su poznate u drugim slučajevima. Ipak, navodimo nekoliko istarskih vojničkih natpisa. Prvi je spomenik Kampanija Verekunda (CIL 5, 8185 = Inscr. It. 10, 1, 644 - Veštar kod Rovinja), koji je bio vojnik 4. Skitske legije, navlastito znakonoša, a potom i centurion jedne pomoćne kohorte (*cohors Cispadensium*):

L(ucius) CAMPANIUS	Lucije Kampanije,
L(uci) F(ilius) POL(lia) VERECVNDVS	sin Lucija, plemena Polija, Verekund,
[VE]TERAN(us) LEG(ionis) IIII SCYTH(icae)	veteran 4. Skitske legije,
[SI]GNIFER 7 (centurio) C<O>HO(rtis)	znakonoša, centurion kohorte
⁵ [C]ISPADENSIVM	Cispadanača,
[TES]TAMENTO FIERI IUSSI(t)	oporukom naložio da se učini.

Slika 20. Nadgrobnni natpis Lucija Kampanija Verekunda, iz Rovinja (CIL 5, 8185 = Inscr. It., 10, 1, 644)

Verekund je napredovao s mjesta znakonoše u legiji, na dužnost centuriona u jednoj pomoćnoj kohorti. Iako je otišao u jedinicu manjega značaja, postao je njezinim zapovjednikom. Sljedeći primjer klasičniji je slučaj legionara koji nije napredovao (bio je običan vojnik), a poslije otpusta iz vojske skrasio se u sjeveroistočnoj Poreštini, gdje je zasnova obitelj. Natpis je pronađen u selu Žudetići kod Vižinade (CIL 5, 397 = Inscr. It. 10, 2, 242):

L(ucius) VINUSIUS	Lucije Vinusije,
L(uci) F(ilius) VETER(anus)	sin Lucija, veteran
LEG(ionis) VIII	8. trijumfalne
TRIUMPH(alis)	legije,
⁵ SEPTVMIAE	Septumiji,
P(ubli) F(iliae) SABINAE	kćeri Publija, Sabini,
UXORI	supruzi,
VINUSIAE TERT	Vinusiji Ter=
ULLAE F(iliae) ANNO(rum) X	tuli, kćeri, od 10 godina.

Posljednji primjer kojega navodimo donosi više podataka bogatije karijere Setidija Firma, koji je najprije zapovjedao 4. tračko-sirijskom kohortom (pomoćna jedinica), a potom je bio visoki časnik, vojni tribun 5. makedonske legije, da bi na koncu postao kvestorom u gradu Rimu. Natpis je pronađen na jednome od otočića u pulskom zaljevu (Pais, Suppl. Italica, 10, = Inscr. It. 10, 1, 67):

C(aius) SET(TIDIUS)	Gaj Setidije,
C(ai) F(ilius) PVP(inia) FIR[MUS]	sin Gaja, plemena Pupinija, Firm,
PRAEF(ectus) COHO(R(tis))	prefekt kohorte
IIII THRAC(um) SY(R(icae))	4. tračko-sirijske,
⁵ TRIB(unus) MIL(ilitum) LEG(ionis) V	vojnički tribun 5. legije
MACED(onicae) Q(uaestor) VRB(anus)	makedonske, gradski kvestor.
PALPELLIA SEX(ti)	Palpelija, kći
FIL(ia) ANTONILLA	Seksta, Antonila,
CLIENS	štićenica.

Ovaj posljednji natpis otvara pitanje napredovanja u službi, pitanje karijere, odnosno slijeda dužnosti i časti (*cursus honorum*). To je bila vrlo kruta struktura koju ćemo objasniti u sljedećem poglavlju.

BIBL.: O vojsci usp. L. KEPPIE, *The making of the Roman Army: From Republic to Empire*, London 1984.; Y. LE BOHEC, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris 1989. (*L'esercito romano, Le armi imperiali da Augusto alla fine del terzo secolo*, Roma 1992.; *The Imperial Roman Army*, New York 1994.). O kopnenoj vojsci i mornarici u carsko doba v. G. WEBSTER, *The Roman Imperial Army*, London 1985.; C. G. STARR, *The Roman Imperial Navy*, New York 1941. O natpisima A. S. ANDERSON, *Roman Military Tombstones*, Princes Risborough 1984.; M. SCHLEIERMACHER, *Römische Reitergrabsteine*, Bonn 1984. O vojničkim odličjima G.-CH. PICARD, *Les Trophées Romains*, Bibliothèque de l'Ecole Française de Rome, 187, 1957.; V. A. MAXFIELD, *The Military Decorations of the Roman Army*, London 1981.

POČASNI NATPISI

Najstariji su počasni natpisi tzv. *elogia* nadgrobnog karaktera, jer su mogli biti dio nadgrobnog spomenika, ali i kućnoga svetišta u kojemu su se čuvali portreti predaka (*imagines maiorum*). Kult predaka je do carskoga doba bio u Rimu jako važan, a počasni natpisi, ponekad u stihovima bili su dio obiteljske mitografije važnijih obitelji. Počasni natpisi u užem smislu brojem i značajem u epigrafiji rastu od kraja Republike, kada počinju dobivati ustaljeni standardizirani obrazac, kako

epigrafski, tako i spomenički.

Počasnim natpisima smatramo one natpise koji su uklesani u počast nekome, ali isključujući one nadgrobnog karaktera (počast se iskazuje osobi za njezina života). Najčešći je oblik počasnih natpisa onaj što dolazi na postolje kipa osobe koja se želi počastiti spomenikom. Spomenik nekome u čast sastoji se od kipa (konjaničkog ili običnog) i od postolja s natpisom. Natpis je predmet zanimanja epigrafije, jer donosi ime osobe kojoj je spomenik podignut, ponekad detaljnije podatke o njegovoj karijeri i podatke o tome tko je spomenik podigao, zašto, na koji način, kojim novcem, koliko je novaca utrošeno itd.

Ime osobe kojoj se odaje počast spomenikom navodi se redovito u dativu, kao što su u dativu glavni dijelovi popisa časti i dužnosti koje je dotična osoba obnašala (karijera, slijed časti, lat. *cursus honorum*). Ako je osoba bila na izrazito visokom položaju u hijerarhiji društva i države, taj popis može biti i dosta dug, i često obuhvaća glavni natpisa. Na kraju natpisa ukratko je navedeno tko je spomenik (i zašto) podignuo, redovito u nominativu.

Često je politička zajednica, senat (*senatus*) na razini države, odnosno gradsko vijeće (*ordo decurionum*) na razini kolonijске ili municipalne zajednice, donosila odluku o podizanju spomenika kao oblik priznanja zaslužnim građanima pokroviteljima (patroni) ili pak carevima i članovima njihovih obitelji, što je bio najčešći slučaj. Zato vrlo često na kraju spomenika nalazimo izričaje poput (*ex*) *senatus consultu* (EX S. C. ili S.C.) – po odluci senata, odnosno (*ex*) *decreto decurionum* (EX D. D. ili D. D.). U slučaju da je spomenik bio podignut odlukom gradskoga vijeća, vrlo se često navodi i ime grada, kolonije ili municipija, ili pak zajednice druge vrste (kao što je *res publica*). Ako je spomenik bio podignut javnim novcem, to je naznačeno izričajem (*ex*) *pecunia publica* (P. P.), ali počasne su spomenike mogli podizati i obični građani, iako imućniji. Tada su uz ime naglašavali, čak i ako su dobili "pokroviteljstvo" gradskoga vijeća službenom odlukom (*decreto decurionum*), da su spomenik podigli vlastitim novcem (*pecunia sua, de suo*), a ponekad i iznos sesteracija.

U Sorrentu kod Napulja gradsko je vijeće postavilo dva kipa jednom zaslužnom Arunciju poslije njegove smrti, a u natpisu je naglasilo da je jedan financiran javnim novcem, a drugi "samodoprinosom" građana (CIL 10, 689 = ILS 5489):

L(ucio) ARRUNTIO P(ubli) F(ilio) L(uci) N(epoti)
MEN(enia tribu) RUFO EIEDIO PROCU=
LO VIX(it) ANN(is) XXIII
HVIC DECURIONES STATU=
AS DUAS ALTERAM EX
PECUNIA PUBLICA ALTE=
RAM EX AERE A POPULO
CONLATO IN FORO PO=
NENDAS DECREVERUNT

Luciju Arunciju, sinu Publija, unuku Lucija,
Menenijeva plemena, Rufu Ejediju Proku=
lu, živio je 24 godine.
Ovome su dekurioni
dva kipa, jedan od
javnoga novca, drugi
od svote koju je narod
prikupio, na forumu da
se postave, odredili.

Tj. dekurioni su donijeli odluku da se na forumu postave dva njegova kipa, jedan na trošak općine, a drugi na trošak samih građana.

Postojala je i treća mogućnost, da osoba počašćena spomenikom preuzme financijski teret njegovoga podizanja, tj. ako je zajednica željela podignuti spomenik, a nije imala za to financijskih sredstava, i "objekt" se mogao iskazati. Tada je to i u natpisu izraženo izričajem *honore contentus impensam remisit* (H. C. I. R: ILS 6589 - Capena, Roma) – zadovoljen čašću, nadoknadio je troškove; ili *honore accepto impensam remisit* (H. A. I. R: ILS 6642 - Albacina); ili *honore contentus sua pecunia posuit* (H. C. S. P. P) – zadovoljen čašću, svojim novcem je postavio. Česta je kratica u počasnim natpisima gotovo banalna *honoris causa* (H. C: ILS 1095 - Efez, Mala Azija; ILS 1124 - Roma) – koja objašnjava da se spomenik podiže radi iskazivanja počasti imenovanoj osobi.

Cursus honorum

Za razumijevanje koncepta slijeda časti temeljno je poznavanje jedne činjenice: rimsko je građanstvo bilo stabilno, ali ne i kruto podijeljeno u tri osnovna staleža, senatorski, viteški (konjanički - *eques*) i svi ostali obični građani. Senatori su imali pristup najvišim državnim dužnostima, na vrhu kojih se nalazio konzulat, vrhovna magistratura Republike, koja je i za Carstva imala vrlo veliki, pače i najviši značaj poslije carske osobe. Vitezovi su mogli obnašati niže državne dužnosti, a oni bogatiji su mogli računati i na neke senatorske časti. Obični građani su obnašali dužnosti u kolonijama i u municipijima, na gradskoj razini. Njihov je slijed časti "mršaviji" jer jednostavno nije bilo toliko dužnosti na raspolaganju.

Za pripadnost određenom od rečena tri staleža presudni je kriterij bio financijski. Ako je obitelj imala nekretnina i pokretnina u vrijednosti većoj od 800.000 sesteracija, a bila je patricijskog podrijetla, ubrajala se u senatorski stalež. Za vitezove je donja granica bila 400.000 sesteracija, iako su se svi vrijednosni pragovi izraženi u novcu mijenjali kako je inflacija nagrizala financije. Pripadnost staležu je nasljedna, uz uvjet da se visina imutka održi iznad propisane razine, a to se provjeravalo svakih pet godina popisom imutka, što su provodili cenzori (*censor*), čijim su se nalazom osiromašeni senatori mogli i isključiti iz senata. Oni su istovremeno mogli bogatije i viđenije pripadnike viteškoga staleža uvrstiti u senat.

Za senatore i vitezove sve su državne dužnosti (u Rimu i u provincijama, kao i u vojnoj hijerarhiji) predstavljale stepenice koje je pojedinac morao obnašati počevši od najniže, u određenom vremenskom razdoblju, da bi senator dostigao najvišu dužnost – konzulat. Nakon toga, ali i između obnašanja glavnih dužnosti, oni su obnašali druge visoke namjesničke i činovničke dužnosti u Rimu i u pojedinim provincijama.

Svi članovi senatorskih obitelji imali su pravo na počasnu titulu *vir clarissimus* (V. C.). Članovi viteških obitelji nosili su počasnu titulu *vir egregius* (V. E), *vir perfectissimus* (V. P), *vir eminentissimus* (V. EM); ovisno o stupnju dužnosti koje su obavljali. Ove su titule postale običnije od II. stoljeća, ali napose dobivaju na važnosti od III. stoljeća, pa su u općoj uporabi u doba dominata (IV-V. stoljeće), kad drugi nazivi nestaju iz epigrafske uporabe.

Ali pripadnik senatorske obitelji nije automatski bio članom Senata, već je

morao proći niz prethodnih dužnosti najniže vrste da bi uopće započeo senatorsku karijeru i da bi dalje mogao obnašati više dužnosti. To je tzv. vigintivirat (XXVIRI), jer se radilo o dvadesetorici činovnika s vrlo konkretnim zadaćama:

- *decemviri stilitibus iudicandis* (imali su sudbene ovlasti za sporove oko statusa građanskog prava): XV. S. I ili XV. SL. IVD ili XV. STL. IUD;

- *triumviri capitales* (suci pomoćnici): IIIV. KA, ili CAP, ili KAP, ili CAPIT., ili KAPIT.

- *triumviri monetales* (nadglednici kovanja brončanog novca za račun senata): IIIV. MON. (u doba Republike, kad je senat nadzirao kovanje svih vrsta novca, nazivali su se *triumviri auro argento aere flando feriundo* - IIIV. A.A.A.F.F.)

- *quattuorviri viarum curandarum* (nadglednici održavanja ulica i cesta): IIIIV. V. CUR.

U vojnoj je hijerarhiji tom najnižem pripremnom stupnju odgovarao vojnički tribunat (*tribunus militum*: TR., TR.MIL.), koji je imao i višu inačicu, legijski širokopojasni tribunat (*tribunus legionis laticlavus* - tako je nazivan dužnosnik koji je mogao nositi togu sa širokim grimiznim porubom kao znak senatorske časti).

Pravim senatorskim dužnostima (*quaestor, aedilis, tribunus plebis, praetor, consul*) imali su pristup tek poslije navršene 25 godine života. Svaka je od navedenih senatorskih dužnosti imala više specifičnih podvrsta s raznim zaduženjima, ali je svaki senator mogao biti biran i obnašati jednu od dužnosti sa svake stepenice. Samo su se neke stepenice mogle preskočiti. Navodimo samo najznačajnije i najčešće dužnosti u slijedu časti, s epigrafskim kraticama:

- quaestor	Q., QUAE., QUAES.
- quaestor pro praetore	Q. PR. PR., Q. PRO PRAET.
- quaestor provinciae	Q. PR., Q. PROV.
- quaestor urbanus	Q. URB.
- aedilis	AED., AEDIL.
- aedilis curulis	AED. CUR.
- tribunus plebis	TR. P., TRIB. PL., TRIB. PLEB.
- praetor	P., PR., PRAET.
- praetor hastarius	P. HAST.
- praetor peregrinus	P. PER.
- praetor urbanus	P. URB.
- praetor aerarii	P. AER.
- consul designatus	C.D., C. DES. COS. DESIGN.
- consul suffectus	COS. SUFF.
- consul	COS.

Konzuli su bili na čelu države, izvršna vlast, po dvojica svake godine. Konzulom nitko nije mogao postati prije navršene 33 godine života. Kako su se konzuli za sljedeću godinu u senatu birali nekoliko mjeseci prije stupanja na dužnost, mogli su se u tom razdoblju nekoliko mjeseci dičiti titulom *consul designatus* (određen, izabran), pa taj izričaj nalazimo i na natpisima. Ako bi jedan konzul (ili oba) preminuo ili poginuo na dužnosti, u senatu se birao novi konzul (*consul suffectus*; *suffectus* znači upravo "dopuniti, nadopuniti, nadoknaditi"), koji je na dužnosti ostajao samo do isteka redovitog mandata, no to nije značilo da se

mogao birati za sljedeću godinu. Konzulat se mogao obnašati i više puta, ali ne uzastopno.

Usporedne više dužnosti u provincijama nazivale su se prokonzulat i propretura. *Proconsul* i *propraetor* su nakon obnašanja konzulata ili preture u Rimu bili imenovani za namjesnike provincija sa sličnim ovlastima kao izvorna pretura odnosno konzulat. Osim toga, pripadnicima senatorskog staleža, ali i višem dijelu viteškog staleža, bile su otvorene kuratele i prokuratele raznih vrsta kao dopunske dužnosti između navedenih glavnih stepenica slijeda časti i dužnosti:

- curator operum publicorum	C. OPER. PUBL.
- curator aquarum et Miniciae	C. AQUAR. ET MIN.
- curator rei publicae	C. R. P.
- praefectus	P., PF., PR., PRAE., PRAEF.
- praefectus aerarii militaris	P. AER. MIL.
- praefectus alimentorum	P. ALIMENT.
- praefectus urbis	URB.

Na provincijskoj namjesničkoj dužnosti nalazimo tijekom Carstva ne samo prokonzule, već i presese (*praeses provinciae*), korektore (*corrector provinciae*), ali - najvažnije - legate. Tako npr. *legatus Augusti pro praetore* (LEG. AUG. PR. PR.) ima propretorske ovlasti, a imenuje ga car. Legat je doslovno izaslanik, punomoćnik, koga je netko ovlastio za neku dužnost, a pojam se u rimskom državnom ustroju najviše koristi za zapovjednika legije: *legatus legionis* (L.L., LEG. LEG).

Vjerske, tj. svećeničke dužnosti predstavljaju usporednu strukturu s manje izraženim napredovanjem, ali su u hijerarhiji državničke karijere također bile značajne. Razne vrste svećenika senatorskog staleža (*augur, flamen, pontifex...*) i članstvo u vjerskim udrugama (*frater arvalis, lupercus, salius, septemvir epulorum, sodalis augustalis...*) činili su cjelinu društvenog položaja određene osobe pa ih ravnopravno nalazimo na počasnim i nadgrobnim natpisima s popisom dužnosti.

Viteški stalež (*eques publici populi Romani*) u pravom smislu riječi (oni njegovi pripadnici koji imutkom nisu pripadali senatorskom staležu) bio je povezaniji s vojnom službom, barem u prvom dijelu karijere. Nakon višegodišnjeg obnašanja više vojničkih zapovjedništava, prelazili bi i na civilne dužnosti, a i neke su vjerske funkcije bile rezervirane za njih.

Među nižim vojničkim dužnostima mladi su vitezovi bili zapovjednici najprije neke pomoćne kohorte, kao *praefecti* ili *tribuni*, a zatim prefekti konjaničke jedinice (*ala*). Taj dio karijere završavao je s vojničkim tribunatom (*tribunus legionis angusticlavus* - s uskim grimiznim porubom, za razliku od senatorskog širokog poruba). I gradski tribunati (*tribunus cohortis urbanae, cohortis vigilum, cohortis praetoriae*) vrijedili su kao stepenice u karijeri poput legijskih zapovjedništava. Upravo su podatci s natpisnih spomenika dragocjena građa za proučavanje svih inačica viteškog (ali i senatorskog) slijeda časti, jer je ogroman broj primjera koji se na taj način mogu osvijetliti.

Poslije temeljnih vojničkih dužnosti, pripadnik viteškoga staleža mogao je ući u civilni dio karijere, gdje su u I. stoljeću činili glavinu srednjeg i višeg činovništva razine prefekata i procuratora. U Augustovom uređenju države vitezovi

su dobili značajan udio u upravljanju provincijama gdje god je car htio smanjiti senatorski utjecaj, tako da je, primjerice prefekt Egipta (*praefectus Aegypti*) viteškoga staleža, bio izravno odgovoran caru, a ne senatu. Isto tako, vitezovima je bila namijenjena prefektura mornarice u Misenu i Ravenni (*praefectus classis Misenatum / Ravennatis*), ali najmoćniji je sigurno bio prefekt pretorija (*praefectus praetorio*), zapovjednik elitnih postrojbi smještenih u samome Rimu. Nisu slučajno pretorijanci u više navrata odigrali ključnu ulogu u vojno-političkim prevratima na čelu carstva.

Viteški stalež je davao sve važnije financijske državne činovnike (*procuratores Augusti*), a pomoćnici su im bili državni oslobođenici i robovi. Hadrijanova reforma državnog ustrojstva uvećala im je važnost na štetu oslobođenika koji su se do tada mogli uspinjati do najviših položaja u državnoj upravi. Pojedine podrobnosti u svezi s napredovanjem, mogućnosti "preskakanja" nekih dužnosti, mijenjale su se i prilagođavale, tako da je vrlo teško govoriti o jedinstvenom, jednom i stalnom slijedu časti (*cursus honorum*). Naposljetku, od IV. stoljeća gotovo su potpuno nestale razlike između senatorskog i viteškog staleža glede slijeda časti, iako se i dalje pazilo na podrijetlo pa je pristup temeljnim dužnostima bio različit. Ali jednom u senatu (senatori rođenjem, vitezovi izborom u senat), postupak napredovanja je bio isti, pa su svi mogli doći do dužnosti konzula.

Pripadnici najnižega građanskog staleža, koji se po bogatstvu nisu mogli približiti ni vitezovima, a kamoli senatorima, činili su glavninu kolonijskog i municipalnog stanovništva, odnosno njegov vladalački sloj na lokalnoj razini. I oni su po imetku (*census*) i sposobnosti stjecali pravo na određene dužnosti i časti u gradskoj upravi, ali i u vojsci. U legijskom ustrojstvu ovom društvenom sloju pripadali su niži časnici, centurijoni i primipili, ali i dočasnici i obični vojnici.

U municipalnim dužnostima ne može se govoriti o pravom slijedu dužnosti, jer su one bile malobrojne:

- <i>decurio</i>	DEC.
- <i>aedilis</i>	AED.
- <i>quattuorvir</i>	IIIVIR
- <i>quattuorvir iure dicundo</i>	IIIVIR I. D.
- <i>quattuorvir aedilicia potestate</i>	IIIVIR A. P.
- <i>duovir</i>	IIVIR
- <i>duovir iure dicundo</i>	IIVIR I. D.
- <i>duovir quinquennalis</i>	IIVIR QQ.
- <i>curator rei publicae</i>	CUR. R. P.

Dekurioni su članovi gradskoga vijeća (*ordo decurionum*), koje po nadležnostima na gradskoj razini (municipija i kolonije) odgovara Senatu u Rimu. Izvršnoj vlasti konzula u Rimu odgovaraju duoviri, dva najviša činovnika gradske samouprave. Oni su se svakih pet godina nazivali "petogodišnjima" jer su imali cenzorske ovlasti popisivanja imovine (*census*) građana radi određivanja njihovih političkih prava. Edili (*aediles*) su niži činovnici gradske uprave, koji otprilike odgovaraju razini kvestora i pretora na razini države. *Quattuorviri* i *duoviri* se – izgleda – međusobno isključuju, u tom smislu što su gradsku izvršnu vlasti držali jedni ili drugi, ovisno o karakteru grada i njegove samouprave. Pretpostavlja se da

su duoviri upravljali kolonijama, a quattuorviri municipijama, no nedvojbeno postoje i duoviri na čelu municipija, a i quattuorviri u kolonijama pa to nije jedini način za njihovo razlikovanje. U nekim slučajevima kao da su quattuorviri bili "zbroy" duovira i edila.

Primjer duovir/quattuorvir u Skradinu kod Šibenika nije najbolji primjer, jer je oštećen baš na mjestu broja u 3. retku (CIL 3, 2810 = ILS 7157):

T(ito) TURRA[NIO]	Titu Turaniju,
T(iti) F(ilio) SER(gia) SEDAT[O]	sinu Tita, plemena Sergija, Sedatu,
DECURIONI II[VIRO]	dekurionu, duoviru
SCARDONIS SACER[DOTI]	Skardone, svećeniku
AD ARAM AUG(ustam) LIB[URN(orum)]	k Augustejskom žrtveniku Liburnâ.
HUIC ORDO SCARDO[NITAN(ensium)]	Njemu je vijeće Skardonitanaca
STATUAM DECRE[VIT]	izglasalo kip.
IULIA SEX(ti) F(ilia) MAXIMA	Julija, kći Seksta, Maksima.
INPENSA REMI[SSA]	vratila je troškove.
D(e) S(ua) P(ecunia) F(ecit)	Svojim je novcem učinila.
L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)	Mjesto je dodijeljeno odlukom dekuriona.

Ipak, kako većina izdavača rekonstruira kraj 3. retka u IIVIRO, radi se o duoviratu na čelu municipija. S druge strane, starije kolonije u sjevernoj Italiji imaju često quattuorvire, kao Aquileia (CIL 5, 875 = ILS 1374):

C(aio) MINICIO C(ai) F(ilio)	
VEL(ina) ITALO IIIIVIRO I(ure) D(icundo)	
PRAEF(ecto) COH(ortis) V GALLOR(um) EQUIT(atae)	
PRAEF(ecto) COH(ortis) I BREUCOR(um) EQUIT(atae) C(ivium) R(omanorum)	
¹ PRAEF(ecto) COH(ortis) II VARC(ianorum) EQUIT(atae) TRIB(un) MIL(ilitum)	
	LEG(ionis) VI VICT(ricis)
PRAEF(ecto) EQUIT(um) ALAE I SING(ularium) C(ivium) R(omanorum) DONIS	
	DONAT(us) A DIVO

VESPASIANO CORON(a) AUREA HAST(a) PUR(a)
 PROC(uratori) PROVINC(iae) HELLESPONTI PROC(uratori) PROVINC(iae) ASIAE QUAM
 MANDATU PRINCIPIS VICE DEFUNCTI PROCO(n)S(uli) REXIT PROCURAT(ori)
¹⁰ PROVINCIA RUM LUGUDUNIENSIS ET AQUITANICAE ITEM LACTORAE
 PRAEFECTO ANNONAE, PRAEFECTO AEGYPTI, FLAMINI DIVI CLAUDI
 DECR(eto) DEC(urionum) (...)

Gaju Miniciju, sinu Gaja,
 plemena Velina, Italii, quattuorviru sa sudačkim ovlastima,
 prefektu 5. konjaničke kohorte Galâ,
 prefektu 1. konjaničke kohorte Breukâ rimskih građana,
 prefektu 2. konjaničke kohorte Varcijana, vojničkom tribunu 6. pobjedničke legije
 prefektu konjaništva I ale pojedinaca rimskih građana, odlikovan od božanskog
 Vespazijana zlatnim vijencem, neoskrvrjenim kopljem,
 prokuratoru provincije Helesponta, prokuratoru provincije Azije, kojom je
 po zapovjedi cara umjesto preminulog prokonzula upravljao, prokuratoru
 provincijâ Lugduniensis, Akvitanije i također Lactorije,
 prefektu za opskrbu žitom, prefektu Egipta, flaminu božanskoga Klaudija.
 Po odluci dekuriona. (...)

Natpis se nastavlja dugim prijepisom odluke gradskog vijeća o postavljanju kipa ovog značajnog pripadnika viteškoga reda iz doba cara Trajana, koji je prošao dugi niz zapovjedništava i provincijskih namjesništava. Poznato je da je Akvileja imala kuatuvire na čelu izvršne vlasti, dok su druge kolonije imale duovire.

Dvije su bile glavne počasne dužnosti u rimskodobnim gradovima razine kolonije i municipija. *Patronus coloniae* je "zaštitnik", "počasni građanin" a taj se naslov dodjeljivao zaslužnim građanima. Patron je mogao biti i "zaštitnik", "počasni član" kakve gradske udruge cehovsko-vjerskoga tipa. Primjer iz Poreča (CIL 5, 331 = Inscr. It. 10, 2, 8) lijep je primjer slijeda časti mlađe osobe koja je u trenutku podizanja spomenika bila samo *triumvir capitalis* i *tribunus legionis*, obje su pripremne dužnosti u karijeri. Ali je zato on po ugledu toliko značajan da nosi čak 7 kognomena, naziva se *clarissimus iuvenis (vir)*, a zaštitnikom je (*patronus*) čak četiriju kolonija:

C(aio) PRAECELLIO C(ai) FILI(o)	Gaju Preceliju, sinu Gaja,
PAP(iria) AUGURINO VETTIO	plemena Papirija, Augurinu Vetiju
FESTO CRISPINIANO VIBIO	Festu Krispinijanu Vibiju
VERO CASSIANO	Veru Kasijanu,
⁵ C(larissimo) I(uveni)	presvjetlom mladiću
TRIUMVIRO CAPITALI	trijumviru za suđenje
TRIB(uno) LEG(ionis) VII GAEM(inae)	tribunu 7. legije blizanke
PATRONO SPLENDIDISSIMAE	zaštitniku prekrasne
COL(oniae) AQUIL(eiensium) ET	kolonije Akvilejaca i
¹⁰ PARENTINORUM OPITERGINORUM	Parentinaca, Opiterginaca,
HEMONENS(ium) ORDO ET PLEBS	Emonjana, vijeće i narod
PARENT(inorum) AER(e) C(o)L(lato)	Parentinaca, dragovoljnim prilogom.
L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)	Mjesto dodijeljeno odlukom dekuriona.

Drugi naslov, *curator rei publicae* je počasno / radna dužnost namjesnika, staratelja nad nekom municipalnom zajednicom. Kuratori gradskih zajednica (*res publica* ovdje znači – zajednica) javljaju se od početka II. stoljeća. Tada su to bili ljudi senatorskog staleža, po mogućnosti iz lokalne sredine, a od sredine stoljeća i pripadnici viteškoga staleža.

Primjer koji osvjetljava neke od ovih činjenica potječe iz Pule (CIL 5, 60 = Inscr. It. 10, 1, 88), a natpis (nadgrobni) kazuje da je pokojnik bio kurator zajednice Flanačana (stanovnici Flanone Plomina), ali i zaštitnik i predstojnik (*patronus et praefectus*) udruge kovača, dakle strukovne udruge na lokalnoj razini:

CN(aeo) PAPIRIO	Gneja Papiriju
CN(aei) F(ilio) VEL(ina)	Gnejevom sinu, plemena Velina,
SECUNDIN(o)	Sekundinu,
IIVIRO IIVIRO Q(uin)Q(uennali)	duoviru, petogodišnjem duoviru,
⁵ PATRONO ET PRAEF(ecto)	zaštitniku i predstojniku
COL(egi) FABROR(um)	udruge kovača
POL(ensium) CURATORI	pulskih, staratelju
REI P(ublicae) FLANATUM	zajednice Flanačana.
M(arcus) HELVIUS HER	Marko Helvije Her=
¹⁰ MIAS AMICO LENISSIMO	mija, prijatelju dobrotivom.
L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)	Mjesto dodijeljeno odlukom dekuriona.

Dužnosti same po sebi u rimskoj državi nisu bile plaćene, već dragovoljne, iako su na različite načine donosile određenu dobit. Pogotovo je ta činjenica, da dužnost ne nosi izravan materijalni probitak, već troškove, bio vidljivo na municipalnoj razini. Gradski dužnosnici su sami financirali upravne poslove, a prema široj zajednici su morali iskazivati svoje dobročinstvo građenjem, poklanjanjem i drugim djelima karitativne naravi – za opće dobro. Zato je u vremenima gospodarskih poteškoća u manjim zajednicama bilo teško naći pristupnike za javne dužnosti: svi su ih izbjegavali.

U municipalnim sredinama jako su važne bile strukovne udruge (*collegia*) na čelu s prefektima i patronima (predstojnici i zaštitnici), kako smo na prethodnom primjeru pokazali. Osim spomenute udruge kovača (*collegium fabrorum*), važan je i *collegium dendrophorum*, izvorno povezan s drovdjeljskim zanatom, ali se kasnije premetnuo u strukovno - vjersku udruhu Velike majke bogova (*Magna mater deorum*). To nisu bile udruge isključivo strukovne naravi, već uvijek s vjerskim elementima, tako da su zajednički vodili i brigu o pokojnicima i grobovima, slično srednjovjekovnim bratovštinama u zapadnoeuropskoj kršćanskoj uljudbi.

Sličnoga su karaktera – vjerske i civilne istovremeno – bile udruge svećenika koji su se udruživali u tijela, skupine radi obavljanja kultova i vođenje brige o njima. To su uglavnom šestočlane skupine - *sexviri* ili *seviri* (VI VIR ili IIIII VIR), a za obavljanje carskoga kulta – *sexviri augustales* (VI VIR AUG. ili IIIII VIR AUG.). Kako se vidi, kratica za sevir (*sexvir*) mogla se izvesti na tri načina: brojem VI, IIIII i slovima. Jedan počasni spomenik iz Senja donosi taj pojam slovima (CIL 3, 3016 = ILS 7170):

L(ucio) AURELIO	Luciju Aureliju,
L(uci) L(iberto) VICTORI	sinu Lucija, Viktoru,
DOMO AEQUO	podrijetlom iz Ekvuma
AUG(ustali)	augustalu,
⁵ SAC(erdoti) PRIM(i) CORP(oris)	prvom svećeniku zdruga
AUGUSTALIUM	augustala,
ORNAT(o) ORNAM(entis)	odlikovan odličjem
DECURIONALIB(us)	dekuriona,
PLEB[is] SENIENSIIUM	narod Senjana
¹⁰ AERE CONLATO	dragovoljnim prilogom.
CURANTE AUR(elio) SECUND(o)	Brigom Aurelija Sekunda.

Na natpisima se slijed časti i dužnosti može navoditi na dva načina: u stvarnom slijedu od najniže dužnosti prema najvišoj, ili obrnuto, od najviše prema najnižoj. Usporedo se donose civilne, vojne i vjerske dužnosti onako kako su se obnašale. Ponekad se, ali ne uvijek, konzulat stavlja na vrh popisa, bez obzira na redoslijed ostalih dužnosti. Slijedeći je primjer obrnutog redoslijeda, od najviše prema nižim dužnostima, a radi se o jednom Palpeliju, koji je zemljišne posjede imao u Puli (CIL 5, 35 = ILS 946 = Inscr. It. 10, 1, 66). Spomenik je bio nađen u Puli, ali je nestao:

SEX(to) PALPELLIO P(ubli) F(ilio) VEL(ina)
 HISTRO
 LEG(ato) TI(iberi) CLAUDI CAESARIS AUG(usti)
 PROCO(n)S(uli)
⁵ PR(aetori) TR(ibuno) PL(ebis) XVIR(o) STL(itibus) IUDIC(andis) TR(ibuno) MIL(itum)
 LEG(ionis) XIII GEMINAE COMITI
 TI(iberi) CAESARIS AUG(usti) DATO AB DIVO AVG(usto)
 C(aius) PRECIUS FELIX NEAPOLITANUS
 MEMOR BENEFICI

Sekstu Palpeliju, sinu Publija, plemena Velina,
 Histru;
 legatu Tiberija Klaudija Cezara Augusta,
 prokonzulu,
 pretoru, pučkom tribunu, decemviru za građansko sudovanje, vojnom tribunu
 13. legije Gemine;
 pratitelju Tiberija Cezara Augusta, kojega mu je dao božanski August.
 Gaj Precije Felix, iz Napulja,
 pamteti dobročinstvo.

Precije Feliks, sjećajući se nekih nama nepoznatih dobročinstava koje mu je učinio Palpelije Hister, ispisao je njegove dužnosti, od najvažnije u trenutku narudžbe spomenika, do najnižih na početku karijere. U slijedu od vojničkog tribunata i decemvirata, preko pučkog tribuna (nema prethodne questure) do preture, Palpelije je postao prokonzul a potom carski legat. Prema Pliniju Starijem se zna da je 43. godine bio consul suffectus, a po Tacitu da je 50. godine obnašao dužnost legata provincije Panonije. Sve su to podatci koji se nadopunjuju s epigrafiom u cjelinu rekonstrukcije biografije barem osoba senatorskoga staleža (jer za druge je znatno manje podataka).

Redosljed dužnosti od nižih prema višima (dakle u vremenskom slijedu njihovog obnašanja) vidljiv je sa sljedećeg natpisa, koji je pronađen u Rimu (CIL 6, 1383 = ILS 1063), ali obzirom da spominje dekurione kao naručitelje spomenika s natpisom, jasno je da potječe iz nekog municipija u blizini, a ne iz samoga Rima:

P(ublio) COELIO P(ubli) F(ilio)
 SER(gia) BALBINO
 VIBULLIO PIO
 XVIRO STLITIB(us) IUDIC(andis)
⁵ VIVIRO EQUI(tum)
 ROMAN(orum)
 TURM(ae) QUINT(ae) TR(ibuno) MIL(itum) LEG(ionis)
 XXII PRIMIG(eniae) P(iae) F(idelis) ADLECTO
 INTER PATRIC(iorum) AB IMP(eratore) CAES(are)
¹⁰ TRAIANO HADRIANO AUG(usto)
 SALIO COLLINO
 QUAEST(ori) AUG(usti)
 FLAMINI ULP(iali) PR(aetori) DE FIDEI COMMISS(a)
 CO(n)S(uli) DESIGNATO
¹⁵ DECURIONES SUA PECUNIA

Publiju Celiju, sinu Publija,
 plemena Sergija, Balbinu,
 Vibulu, Piju;
 decemviru za građansko sudovanje,
 sevuru rimskih vitezova
 5. turme; vojničkom tribunu
 22. legije Primigenije, Svete i Vjerne, imenovanom
 među patricije od Imperatora Cezara
 Trajana Hadrijana Augusta;
 Kolinskome Saliju,
 augustejskom kvestoru,
 Ulpijskom flamen, pretoru za zaštitu tajni,
 izabranom konzulu.
 Dekurioni, vlastitim novcem.

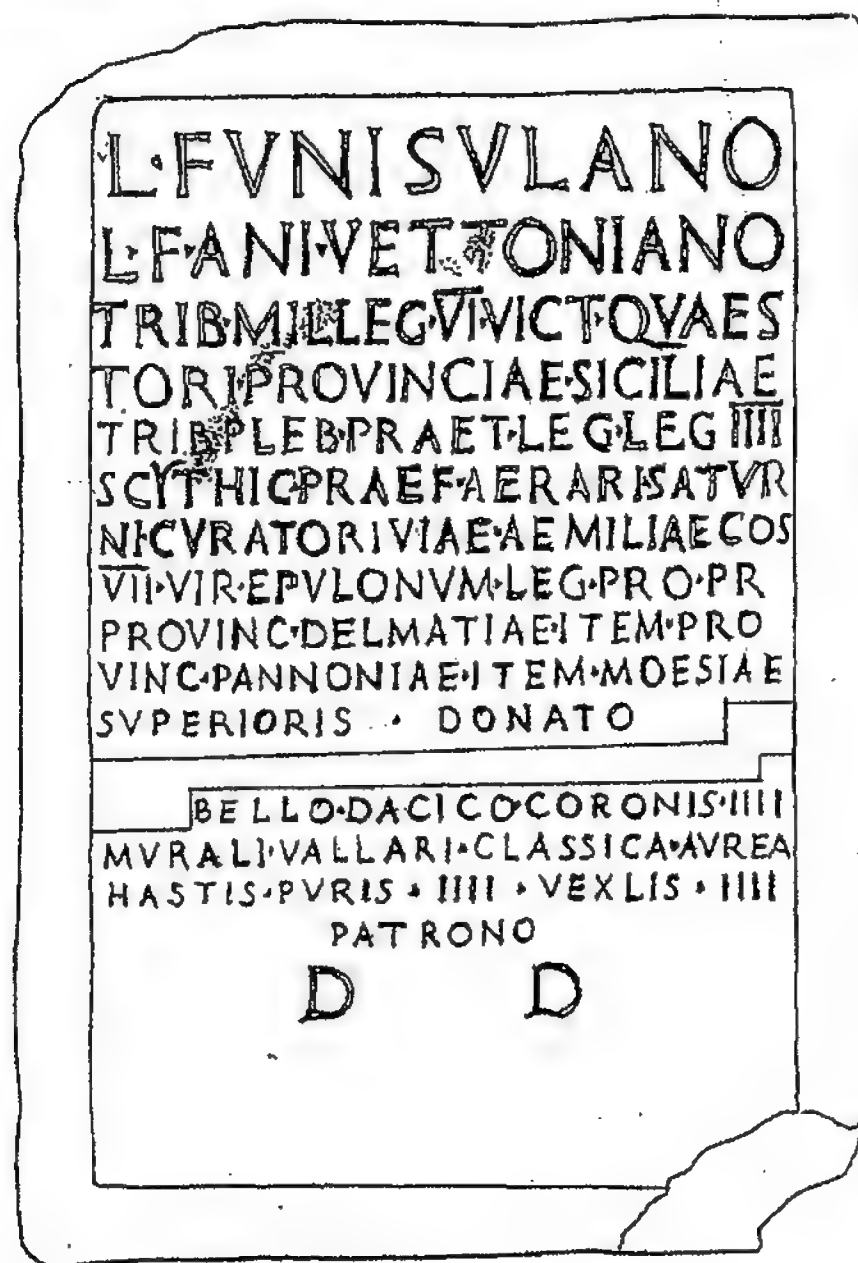
Na ovom se natpisu lijepo vidi slijed dužnosti od najniže prema višima, usporedno vojne / civilne i vjerske. Pa primjećujemo da je Celije, prošao najprije vigintivirat (kao decemvir), sevirat kao oblik vojnog zapovjedništva u konjaništvu, vojnički tribunat u legiji. Na ovom mjestu karijere Hadrijan ga je imenovao senatorom (*adlectus inter patriciorum*), tj. u senat. Jednom u Senatu, postao je salijeovski svećenik, na političkom planu kvestor, zatim flamen, odnosno pretor te je imenovan za konzula onda kad je spomenik podignut, ali tada još nije bio stupio na dužnost (*consul suffectus*).

Lijep primjer počasnog natpisa s našega područja predstavlja posveta propretorskom legatu provincije Dalmacije, Panonije i Gornje Mezije, iz godina odmah poslije 84-85. Natpis je bio pronađen kod Zagreba u blizini Ščitarjeva (Andautonia: CIL 3, 4013 = ILS 1005):

L(ucio) FUNISULANO
 L(uci) F(ilio) ANI(ensis) VETTONIANO
 TRIB(un) MIL(itum) LEG(ionis) VI VICT(ricis) QUAES
 TORI PROVINCIAE SICILIAE
⁵ TRIB(un) PLEB(is) PRAET(ori) LEG(ato) LEG(ionis) IIII
 SCYTHIC(ae) PRAEF(ecto) AERARI SATUR
 NI CURATORI VIAE AEMILIAE, CO(n)S(uli)
 VII VIR(o) EPULONUM, LEG(ato) PRO PR(aetore)
 PROVINC(iae) DELMATIAE ITEM PRO
¹⁰ VINC(iae) PANNONIAE ITEM MOESIAE
 SUPERIORIS DONATO [[AB
 IMP(eratore) DOMITIANO AUG(usto) GERMANI
 CO]] BELLO DACICO CORONIS IIII
 MURALI VALLARI CLASSICA AUREA
¹⁵ HASTIS PURIS IIII VEX<IL>LIS IIII
 PATRONO
 D(ecreto) D(ecurionum)

Luciju Funisulanu, / sinu Lucija, plemena Aniensis, Vetonijanu;
 vojničkom tribunu 6. legije Pobjednice, / kvestoru provincije Sicilije,
 pučkom tribunu, pretoru, legatu 4. Skitske / legije, prefektu Sturnove blagajne,

skrbniku Emilijeve ceste, konzulu; /
 članu epulonskih septemvira, propretorskom legatu
 provincije Dalmacije, također pro= / vincije Panonije, također Gornje
 Mezije. Odlikovan od / Imperatora Domicijana Augusta Germanika
 u dačkom ratu s četiri vijenca, / zidnim, opkopnim, mornaričkim, zlatnim,
 s četiri neoskvrnjena koplja, četiri barjaka. / Zaštitniku,
 odlukom gradskoga vijeća.

Slika 21. Počasni natpis Lucija Funisulana Vetonijana, iz Ščitarjeva kod Zagreba
 (CIL 3, 4013 = ILS 1005)

Kakva je u rimskoj državi bila mobilnost tog činovničkog vladajućeg sloja, svjedoči primjerice i činjenica da je jedan drugi provincijski legat u Dalmaciji, Kvint Pomponije Ruf (bio je legatom 93. godine), poznat s jednog ulomka natpisa iz sjeverne Afrike (CIL 8, 13 = ILS 1014 - Leptis Magna). S njega se nažalost ne vidi je li spomenik bio počasnog ili nadgrobnog karaktera, jer je sačuvan samo početak natpisa.

U Nadinu kod Zadra (antički municipij Nedinum) izrazito je brojna bila obitelj Oktavija, s vrlo mnogo epigrafski posvjedočenih pripadnika. To su bili doseljenici iz Italije, odnosno njihovi potomci pomiješani i s domorodačkim stanovništvom i s potomcima oslobođenih robova koji su svi dobili gentilicij Octavius. Iz te je Nadinske obitelji potekao jedan vrlo poznati i cijenjeni pravnik s kraja I. i početka II. stoljeća, Gaj Oktavije Prisk, koji je u napredovanju sustavom usvajanja priskrbio sebi još tri "gentilicijska" kognomena. Evo s natpisa u Nadinu (CIL 3, 2864 = ILS 1015) njegovoga slijeda časti do trenutka kad mu je prijatelj podignuo spomenik (počasni?):

C(aio) OCTAVIO
 TIDIO TOSSIA
 NO IAOLENO
 PRISCO L(egato) LEG(ionis) IV FLAV(iae) LEG(ato) LEG(ionis) III AUG(ustae)
 IURIDIC(o) PROVINC(iae) BRITANNIAE LEG(ato)
⁵ CONSULARI PROVIN[C(iae)] GERM(aniae) SUPERIORIS
 LEGATO CONSULARI PROVINC(iae) SYRIAE
 PROCONSULI PROVINC(iae) AFRICAE PONTIFICI
 P(ublius) MUTILIUS P(ubli) F(ilius) CLA(udia) [C]RISPINUS T(estamento) P(oni) I(ussit)
 AMICO CARISSIMO

Gaju Oktaviju
 Tidiju Tosija=
 nu Ia(v)olenu
 Prisku, legatu 4. Flavijeve legije, legatu 3. Augustovske legije,
 pravniku provincije Britanije, konzularnom
 legatu provincije Gornje Germanije,
 konzularnom legatu provincije Sirije,
 prokonzulu provincije Afrike, svećeniku.
 Publije Mutilije, sin Publija, plemena Klaudija, Krispin, oporučno je
 naložio da se postavi
 najdražem prijatelju.

Karijera Gaja Oktavija svakako je bila bogata. Na ovom se natpisu ne spominje konzulat, ali se zato provincijska legatura (namjestništvo Gornje Germanije i Sirije) naziva konzularnom, što znači da je tu dužnost obnašao poslije konzulata, ali ne kao prokonzul, za razliku od namjesništva u Africi. Jedan drugi Javolen, ali ne Oktavije (CIL 14, 2499 = ILS 1060 - Tusculum kod Rima) ima čak devet "gentilicijskih" kognomena iza pred-imena i osnovnog gentilicija. Taj je čovjek živio nešto kasnije, za vladavine cara Hadrijana. U to se doba u pripadnika senatorskog staleža broj dijelova imenskog obrasca povećavao radi iskazivanja složenosti klijentskih, političkih i gospodarskih odnosa među obiteljima.

Još je jedan Javolen poznat iz Umbrije (CIL 11, 5805 = ILS 3151 - Gubbio), gdje je neki Lucije Javolen Apul postavio spomenik (signum marmoreum) Marsu Cipriju, dok je drugi Javolen, oslobođenik iste obitelji, bio pomoćnik svećenika (*calator*) (CIL 6, 2184a = 32445a = ILS 4971² Roma). Na još je dva natpisa vojničkog karaktera zabilježeno ime Javolena Priska, legata provincije ove ili one, ovisno gdje je služio dotični vojnik (ILS 1998 i ILS 9089), ali dublja bi prosudba natpisnih zbirki svakako pridodala još neke detalje ovom zanimljivom liku, koji je rodom mogao biti iz naših krajeva.

Slijed časti i dužnosti (*cursus honorum*) javlja se najčešće na počasnim, ali i na nadgrobnim natpisima, pa i na građevinama, tako da *cursus honorum* nije vezan za samo jednu vrstu natpisa. Ali najbrojniji natpisi počasnoga karaktera vjerojatno su oni posvećeni carevima, jer svaki je grad imao kutak na forumu posvećen njihovom kultu. Car je bio personifikacija države, pogotovo poslije sredine I. stoljeća i u II. stoljeću. Zato i ne čudi brojnost i značaj carskih natpisa, na kojima je carski *cursus honorum* još krutiji, još više shematiziran i protokolarno nepromjenjiv.

BIBL.: Općenito o upravnim dužnostima (magistraturama) T. R. S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, New York 1951.-1952. (supplement 1986.); W. ECK, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München 1970. Temeljno je i djelo leksikonskog tipa, E. KLEBS, H. DESSAU, P. VON ROHDEN, *Prosopographia Imperii Romani* (PIR), Berlin 1897.-1898.; E. GROAG, A. STEIN, L. PETERSEN, *Prosopographia Imperii Romani* (PIR²), Berlin 1933.²–.

O viteškim dužnostima (*procuratores*): O. HIRSCHFELD, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin 1905.²; A. STEIN, *Der römische Ritterstand*, München 1929.; A. STEIN, *Die Präekten von Ägypten in der römischen Zeit*, "Diss. Bernenses", 1, 1, Bern 1950.; H. G. PFLAUM, *Les carrieres procuratoriennes equestres sous le haut-empire romain*, Paris 1960.-1961.; H. DEVIJVER, *Prosopographia Militiarum Equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, Leuven 1976.-1980.; S. DEMOUGIN, *L'ordre équestre sous les Julio-Claudiens*, Coll. de l'Ecole Française de Rome, 108, Rome 1988.

Carska titulatura

Kad je Oktavijan, posinak Cezarov, 27. godine pr. Kr. proglašen Augustom, preuzeo je taj pridjev, koji je do tada imao općenito značenje "uzvišen", kao osobno ime, odnosno naziv carske dužnosti. To je bio početak Rimskoga Carstva iako se začetak postupka koji je tada dovršen treba tražiti za života Gaja Julija Cezara, političara i vojskovođe koji je bio ubijen 44. godine pr. Kr. na stepenicama senata u Rimu, jer se navodno želio proglasiti kraljem.

Do takvog je razvitka situacije došlo jer se Cezar, zajedno s Pompejem i Krasom trudio osvojiti vlast, iako pod krinkom održavanja republikanskog državnog ustrojstva. Njih su trojica ustanovili trijumvirat, neformalni ugovor o podjeli zadaća i sfera utjecaja, ali su jedan drugoga istiskivali sve dok nije naposljetku ostao sâm Cezar. Njegovo je političko nasljedstvo preuzeo posinjeni Oktavijan, sin Gaja Oktavija, pripadnika viteškog staleža. U borbi protiv cezaroubojica (Bruta, Kasija i drugova) ujedinio se s Markom Antonijem i

Lepidom u tzv. drugi trijumvirat (43. godine pr. Kr.), koji je u vrijeme povećanog nereda unutar države uslijed otvorenoga građanskoga rata dobio i službeni oblik, petogodišnje trajanje (kasnije je produžen za još pet godina), a njegovi su članovi nosili i službeni naziv III VIRI REI PUBLICAE CONSTITUENDAE (R. P. C. - za uređenje države).

Na prvim natpisima, do 27. godine pr. Kr., Oktavijan se naziva Gajem Julijem Cezarom pa tako primjerice počasni natpis iz Samnija (CIL 9 2142 = ILS 76 - S. Agata de' Goti) glasi:

C(aio) IULIO C(ai) F(ilio) CAESARI	Gaju Juliju, sinu Gaja, Cezaru
IMP(eratori) TRIUMVIRO	imperatoru, trijumviru
R(ei) P(ublicae) C(onstituendae)	za uređenje države,
PATRONO	zaštitniku,
D(onum) D(ederunt)	Zavjet učiniše.

Ovo je jedan od prvih Oktavijanovih natpisa, datiran između 43. god. i 40. god. pr. Kr. Poslije toga, a napose krajem 30-ih godina, u filijaciju se ubacuje izričaj *divi filius* ili *divi Iuli filius*, jer je u međuvremenu njegov mrtvi poočim, Gaj Julije Cezar, proglašen božanskim, uvršten među bogove, počeo se kao takav štovati, ali je tako i Oktavijan bio božanski sin. Na jednom natpisu iz Rima (CIL 6, 873 = ILS 81) čitamo:

SENATUS POPULUSQUE ROMANUS
IMP(eratori) CAESARI DIVI IULI F(ilio) CO(n)S(uli) QUINCT(um)
CO(n)S(uli) DESIGN(ato) SEXT(um) IMP(eratori) SEPT(imum)
RE PUBLICA CONSERVATA

Senat i narod rimski

Imperatoru Cezaru, sinu božanskog Julija, konzulu peti (put)
izabranom konzulu šesti (put), imperatoru sedmi (put),
za sačuvanu državu.

Na ovom se natpisu susrećemo s nekoliko poznatih dijelova (consul, consul designatus) i s više novih (imperator, broj iza riječi consul i consul designatus). *Imperator* je izvorno onaj koji ima *imperium*, u rimskoj Republici najvišu vojničku i (ranije) sudbenu vlast, a vojnički dio ovlasti obuhvaćao je poglavito pravo zapovjedanja vojskom i njenog novačenja i raspuštanja. *Imperium* je neograničeno vrijedio samo izvan Rima, a na takve su ovlasti pravo imali samo konzuli, pretori i diktatori (diktatura je izvanredna dužnost koja se u Republici povjeravala na šest mjeseci jednoj osobi u slučajevima velike pogibelji). Za Augusta je, prvoga cara, započelo načelo da je vladar – *princeps* – vrhovni zapovjednik koji ima *imperium*, pa je to bio temelj njegove vojničke moći.

Međutim, car je svoju pravnu moć temeljio na drugim dužnostima, među kojima imperij nije bio najvažnija. Ali naziv *imperator* postaje gotovo pred-ime, *praenomen*, jer stoji na mjestu protokolarnog carskog imenskog obrasca. I svi će ostali carevi zadržati taj običaj, pa ga nalazimo na početku carske titulature. Kako se iz gornjega natpisa vidi, dužnost imperatora pojavljuje se i drugi put, s brojkom, pri kraju, u 3. retku. To je oznaka broja koliko mu je puta odlukom senata dodijeljen "svečani vojnički pozdrav", kao neka vrsta časti, odličja poslije neke značajne pobjede. Obično je prva takva pozdravna svečanost bila ona prigodom stupanja na prijestolje, a poslije prema okolnostima, dakle ne svake godine.

Konzulat je pretrpio manje izmjene u vrijeme Carstva, utoliko što su se i dalje svake godine birala po dva konzula, ali ponekad su to mogli biti i carevi. Za razliku od običnih konzula, carevi su mogli tu dužnost obnašati i više puta uzastopce, tako da se svaka takva dužnost također obilježavala rednim brojem. Iz gornjega natpisa vidimo da su senat i rimski narod (*senatus populusque Romanus*, često se za to rabi kratica *S. P. Q. R.*), dakle simbolički čitava politička država, podigli spomenik Oktavijanu (koji je tada službeno nosio Cezarovo ime), u godini kada je ovaj peti put obnašao konzulat, a bio je već izabran za sljedeću godinu (*designatus*). Istovremeno je te godine sedmi put bio imperatorom, pa nam sve to ukazuje kada je to točno bilo. Kako se iz drugih izvora znade čitav slijed pojedinih dužnosti i one su smještene u točno određene godine, znamo da je spomenik s ovim natpisom podignut 29. god. pr. Kr. To je godina u kojoj je trijumfirao, održao svečanu pobjedničku povorku poslije bitke kod Akcija, osvajanje Egipta, suzbijanje gusara, a istovremeno i u čast ranijih pobjeda nad Delmatima i Panonima poslije rata 35-33. god. pr. Kr. Koji je put car obnašao koju dužnost uvijek je izraženo rednim brojem, gotovo uvijek ispisano rimskim brojkama.

Godine 27. pr. Kr. Oktavijan je "vratio" senatu sve svoje izvanredne ovlasti, koji ga je zauzvrat proglasio Augustom. Apelativ (grč. *sebastós*) znači "uzvišen, svet", a postao je carevim službenim imenom, najčešće u obliku Imperator Caesar Augustus. Uobičajene su kratice, ali u različitim kombinacijama, IMP, CAES, CAE, C, AUG. Careva se vlasti isprva temeljila na prividu kontinuiteta republikanskih dužnosti i časti, ali njegov je autoritet bio iznad svih. S vremena na vrijeme je bio konzulom, povremeno mu je bio izglasan imperij kao vojnička počast, no samo je jedna republikanska dužnost davala pravo sazivanja senata, predlaganja odluka, sudovanja, a bila je povrh toga i sakrosanktna (nepovrediva) – to je bio plebejski tribunat. Plebejski su tribuni (*tribuni plebis*) ustanovljeni početkom V. st. pr. Kr. za zaštitu prava plebejaca pred patricijima, a ovlast i moć im se postupno širila dok se nisu izjednačili s najvišim dužnosnicima. Augustu je tribunatska ovlast, *tribunica potestas* (kratica TR.PL., TRIB.P., TRIB.PLEB.) bila dodijeljena doživotno i bez prostornih ograničenja, pa je time on učinkovito nadzirao sve poluge vlasti i moći. I tribunat se brojio po godinama, s tom razlikom što je tu čast formalno svake godine obnavljao, od 25. lipnja 23. god. pr. Kr. Zajedno s konzulatom i imperijem, to je također vrlo važno za dataciju natpisa.

Na podnožju jednoga od dva egipatska obeliska koje je August dao postaviti u Rimu uklesan je natpis s cjelovitim službenim obrascem carske titulature, s datacijom, a s napomenom da je poklon učinjen u povodu potčinjavanja Egipta rimskoj vlasti (CIL 6, 701, 702 = ILS 91). Dva su takva spomenika bila postavljena u Velikom cirku (Circus Maximus), od kojih je jedan na rimskom trgu Piazza del Popolo, drugi na trgu Montecitorio:

IMP(erator) CAES(ar) DIVI F(ilius)
AUGUSTUS
PONTIFEX MAXIMVS
IMP(erator) XII CO(n)S(ul) XI
TRIB(unicia) POTES(tas) XII

Imperator Cezar, božanski sin,
August,
vrhovni svećenik,
imperator 12. (put), konzul 11. (put),
tribunatske ovlasti 12. (put),

AEGVPTO IN POTES(T)ATEM
POPVLI ROMANI REDACTA
SOLI DONVM DEDIT

po podvrgavanju Egipta pod vlast
rimskog naroda,
Solu je darovao (ovaj spomenik)

IMP·CAESAR·DIVI·F
AVGVSTVS
PONTIFEX·MAXIMVS
IMP·XII·COS·XI·TRIB·POT·XIV
AEGVPTO·IN·POTES(T)ATEM
POPVLI·ROMANI·REDACTA
SOLI·DONVM·DEDIT

Slika 22. Postolje obeliska iz Rima, s carskom titulaturom
(CIL 6, 701, 702 = ILS 91)

Donosimo i natpis, koji je doduše graditeljskog karaktera, s gradskih vrata u Fanu (ILS 104, natpis je zabilježen samo u rukopisnoj tradiciji XVI-XVII. stoljeća, u međuvremenu je nestao, pa nije poznat izvorni raspored redaka):

IMP(erator) CAES(ar) DIVI F(ilius) AUGUSTUS, PONTIFEX MAXIMUS, CO(n)S(ul) XIII, TRIBUNICIA POTES(tas) XXXII, IMP(erator) XXVI, PATER PATRIAE, MURUM DEDIT.

Imperator Cezar, božanski sin, August, vrhovni svećenik, konzul 13. (put), imperator 26. (put), otac domovine, zid je dao (tj. dao izgraditi).

Radi se o natpisu koji je obilježavao činjenicu da je gradski zid (bedem) Fana (*Fanum*) izgrađen pod pokroviteljstvom cara Augusta. Redni brojevi obnašanja konzulata (13.), tribunata (32.), imperija (26.) odnose se na 9-10. godinu poslije Kr., pa se tako natpis i datirao (a i gradnja zidina). Na ovom su natpisu još dvije vrlo važne časti / dužnosti koje su carevi obnašali, a to je najprije vrhovno svećeništvo (*pontifex maximus*), u pravilu kao doživotnu službu, pa se uz to ne navodi redni broj (na navedenom natpisu riječi su ispisane bez kraćenja, ali uobičajene dvije moguće kratice su PONT. MAX, P. M. ili slično). Pontifikat je bila vrhovna vjerska dužnost, u republikansko vrijeme duhovni nasljednik kralja, pa se ponekad i zvao rex sacrorum. Bio je na čelu zbora pontifika, pa je tako ostalo i od Augusta dalje, ali uglavnom samo protokolarne naravi.

Kao posebnu čast, senat i rimski narod su Augustu 2. god. pr. Kr. dodijelili počasni naziv "oca domovine", pater patriae, što od te godine ulazi u službenu titulaturu. Na natpisima se obično javlja ili u punom obliku (PATER PATRIAE) kad je za to na građevinama bilo dovoljno mjesta za monumentalni carski natpis ili pak u kratici (PP). Ovaj naslov nećemo naći u titulaturi baš svih careva, iako ga je većina koristila. Primjer kako se jedan graditeljski natpis na hramu, s formulom

pater patriae može koristiti i za dataciju (donekle), jest natpis na Augustovom hramu u Puli (CIL 5, 18 = ILS 110 = Inscr.It. 10, 1, 21). On teoretski nije počasni natpis, već natpis na građevini, odnosno hramu, pa ima veze i sa zavjetnim natpisima:

ROMAE ET AUGUSTO CAESARI DIVI F(ilio) PATRI PATRIAE.

Romi i Augustu Cezaru, božanskom sinu, ocu domovine.

Natpis je izveden u jednom redu, jer stoji na gredi iznad stupova trijema na pročelju hrama. Bio je potpuno sačuvan u obrisima (jer su slova bila od bronce) do 1944. godine, kad je građevina stradala u bombardiranju, pa je druga polovica natpisa uništena. Ali naravno, postoje još crteži i fotografije cjeline natpisa kako je izgledao do te godine. Natpis je važan jer govori o tome da je hram bio posvećen božici Romi (personifikaciji Rima) i caru Augustu (*Augustus Caesar* umjesto uobičajenog redoslijeda *Caesar Augustus*), koji se naziva sinom božanstva (božanskog Julija, tj. počima Cezara), te na kraju i ocem domovine. Ovaj podatak govori nam da je hram izgrađen i posvećen poslije 2. god. pr. Kr., a najkasnije do 13/14. god. poslije Krista (kad je August preminuo, ljeti 14. godine). Kad se Augustovo ime na natpisima javlja poslije 14. godine, naziva se *Divus Augustus*, jer je poslije smrti proglašen božanstvom (pa se i njegov nasljednik mogao nazivati božanskim sinom).

Augustov nasljednik, Tiberije (14-37. god.), preuzeo je osnovnu shemu titulature, pa se ona potom nastavila i u narednih vladara. Evo kako izgleda jedan Tiberijev počasni natpis (CIL 6, 903 = ILS 160 - Anzio):

TI(berio) CAESARI DIVI

AUGUSTI F(ilio) DIVI IULI

NEPOTI AUG(usto) PONTIFICI

MAXIMO CO(n)S(uli) V

⁵ IMP(eratori) VIII TRIB(unicia) P(otest)ate XXXVIII

AUGURI XV VIR(o) SACR(is) FACIEND(is) VII VIR(o) EPULON(or)um

L(ucius) SCRIBONIUS L(uci) F(ilius) VOT(uria) CELER

AEDIL(is) EX D(ecreto) D(ecurionum)

PRO LUDIS

Tiberiju Cezaru, sinu božanskog

Augusta, unuku božanskog Julija,

Augustu, vrhovnom

svećeniku, konzulu 5. (put)

imperatoru 8. (put), tribunske ovlasti 38. (put)

auguru, članu petnaestorice muževa za obavljanje obreda, članu

sedmorice muževa gozbara.

Lucije Skribonije, sin Lucija, plemena Voturije, Celer,

edil, po odluci dekuriona,

za igre

Kako se vidi, Tiberije Cezar August se određivao kao sin božanskog Augusta i unuk božanskog Julija, a vremensko određenje moguće je rednim brojevima obnašanja konzulata, imperija i tribunata, i sve se poklapa s 36-37. godinom, što je sâm kraj njegove vladavine. Nije čest slučaj da se na natpisu osim pontifikata (*pontifex maximus*) spominju i još tri visoke svećeničke dužnosti

(*augur, XV vir sacris faciendis, VII vir epulonorum*), ali to ukazuje na svojevrсни vjerski karakter spomenika, podignut u carevu čast, a povodom neke vrste igara. Skribonije Celer je bio edil, visoki činovnik u gradskoj upravi Antija (*Antium* - danas Anzio kod Napulja), a spomenik je podigao po odluci vijeća.

Kod kasnijih je careva početak titulature bio uvijek u pravilu isti: *Imperator Caesar*, iza čega je slijedilo "osobno" carevo ime, potom dinastička "filijacija", a tome je slijedilo nizanje dužnosti i časti. Na sljedećem natpisu iz Male Azije vidi se još jedna pojava, od Vespazijana dalje, pojava suvladara, na natpisu koji je datiran u 77-78. godinu (CIL 3, 6993 = ILS 253 - Prusa, u Bitiniji):

IMP(erator) CAESAR VESPASIA

NUS AUG(ustus) PONTIF(ex) MAX(imus) TRIB(unicia) POT(estate)

VIII IMP(erator) XIIII P(ater) P(atriciae) CO(n)S(ul) IIX DESIGN(atus) VIII

IMP(erator) T(itus) CAESAR AUG(usti) F(ilius) CO(n)S(ul) VI DESIG(natus) VII

⁵ DOMITIANUS CAESAR AUG(usti) F(ilius)

CO(n)S(ul) V DESIG(natus) VI VIAS

A NOVO MUNIERUNT

PER L(ucium) ANTONIUM NASONEM

PROC(uratorem) EORUM

Imperator Cezar Vespazijan

August, vrhovni svećenik, tribunske ovlasti

9. (put), Imperator 18. (put), otac domovine, konzul 8. (put), određen 9. (put);

Imperator Tit Cezar, sin Augusta, konzul 6. (put), određen 7. (put);

Domicijan Cezar, sin Augustov,

konzul 5. (put), određen 6. (put), ceste su

iznova izgradili,

po Luciju Antoniju Nasonu,

njihovom namjesniku.

Ovo je natpis koji spominje tri osobe, cara Vespazijana, njegovog prvog sina i suvladara Tita te drugog sina Domicijana. Prvi je *Imperator Caesar Vespasianus Augustus* ... (bez filijacije u dinastičkom smislu, jer je na vlast došao poslije građanskog rata koji je izbio poslije Neronove smrti); drugi je *Imperator Titus Caesar, Augusti filius*, a treći samo *Domitianus Caesar, Augusti filius*. Vespazijan je naime uveo pojam suvladarstva, zajedničkog i usklađenog vladanja cara i njegova sina. Kasnije, od III. stoljeća, postojat će samo dva stupnja: *Augustus* kao glavni vladar i *Caesar* kao suvladar te budući carev nasljednik.

Drugi zanimljiv dio ovoga natpisa su brojevi, izvedeni uobičajenim slovima koji imaju brojčanu vrijednost, ali neuobičajenim kombinacijama, gdje je XIIII - 18 (10 i 2 do 20) umjesto uobičajenog XVIII koji možda u tehničkoj izvedbi zauzima malo veću dužinu u retku. Na drugome je mjestu opet IIX - 8 (2 do 10 ili 10-2), možda opet zbog štednje prostora. Ali takva sloboda u tehničkoj izvedbi znakova više je iznimka negoli pravilo u latinskoj rimskodobnoj epigrafiji.

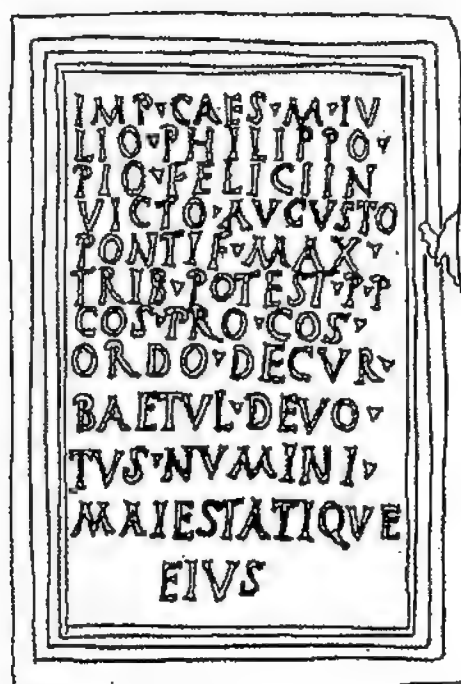
Tijekom II. stoljeća u carskoj se titulaturi počinju javljati dodatni imenski dijelovi na temelju počasnih naziva / imena općenite naravi ili prema zemljopisnim imenima zemalja u kojima se car napose istaknuo. To započinje s Trajanom, koji si postupno dodaje attribute Germanicus, zatim Dacicus, pa Optimus, naposljetku

Parthicus, npr. (CIL 2, 2097 = ILS 297 - Cisimbria, Betika u Hispaniji):

IMP(eratori) CAESARI
DIVI NERVAE F(ilio)
NERVAE TRAIANO OP
TIMO AUG(usto) GERM(anico) DACICO
5 PARTHICO PONTIF(ici) MAX(imo) TRIB(unicia)
POT(estate) XVIII IMP(eratori) VII CO(n)S(uli) VI
PATRI PATRIAE MUNICIPES

Imperatoru Cezaru,
sinu božanskog Nerve,
Nervi Trajanu Optimu
Augustu, Germaniku, Daciku,
Partiku, vrhovnom svećeniku, tribunske
ovlasti 18. (put), imperatoru 7. (put), konzulu 6. (put),
ocu domovine, municipiljani (stanovnici municipija, tj. podigli).

Tijekom III. stoljeća uvodi se novi izričaj *pius felix* (svet (i) sretan) kao dodatak imenu, kraticom P.F. ili PIUS FEL, izričaj koji se napose često i gotovo beziznimno pojavljuje na natpisima do IV-V. stoljeća u carskoj titulaturi. Često se ovim dvama pridjevima dodaje i *invictus* (nepobijeden), kraticom INV. Natpis koji slijedi posvećen je Klaudiju II., a datiran između 244. i 249. godine (CIL 2, 4608 - Badalona):

Slika 23. Natpis na postolju kipa cara Klaudija II, iz Badalone (CIL 2, 4608)

IMP(eratori) CAES(ari) M(arco) IV
LIO PHILIPPO
PIO FELICI IN
VICTO AUGVSTO
5 PONTIF(ifici) MAX(imo)
TRIB(unicia) POT(estate) P(atri) P(atriae)
CO(n)S(uli) PROCO(n)S(uli)
ORDO DECVR(ionum)
BAETVL(onensium) DEVO
10 TUS NUMINI
MAIESTATIQVE
EIUS

Imperatoru Cezaru Marku Ju=liju Filipi
Svetom Sretnom Ne=pobjedivom Augustu
vrhovnom svećeniku,
tribunske ovlasti, ocu domovine
konzulu, prokonzulu,
Vijeće dekuriona
Betulonežana privr=ženo božanstvu
i veličanstvu
njegovome.

Dvije smo stvari željeli pokazati ovim primjerom. Najprije, uporabu izričaja *pius felix invictus* i kako se on uklapa u imenski obrazac neposredno prije pojma *Augustus*, tako da je on ustaljen na oblik: *Imperator Caesar (osobno ime) Pius Felix Invictus Augustus*, a iza toga su nabrojane dužnosti. Vidi se da se dužnosti (tribunat, konzulat, prokonzulat) više ne broje po godinama. Druga važna činjenica jesu posljednja tri, odnosno četiri retka, iz kojih razumijemo da spomenik caru Filipu podiže gradsko vijeće Betulona (danas Badalona kod Barcelone), vijeće koje na taj način izražava privrženost carskom veličanstvu (*numini et maiestati eius*). Ipak, češće se na natpisima kleše ovaj izričaj u kratici, D. N. M. Q. E.; D. N. M. QUE EIUS ili EORUM. Zamjenica se ponekad nije kratila jer je ona označavala na drugi način carsko ime.

Iz ovoga, kao i iz drugih navedenih primjera vidljivo je da su počasni natpisi imali uglavnom samo dva dijela: u prvome je ime osobe, cara kojemu je spomenik podignut, i taj je dio u dativu; u drugome je dijelu napisano tko je spomenik podigao (gradsko vijeće, stanovnici grada, pojedinac ili sl.) i taj je dio natpisa u nominativu. Ako se na natpisu koji donosi carsku službenu titulaturu primijete kakve nepravilnosti u odnosu na ovu shemu, tada se ne radi o počasnom natpisu, već, primjerice, o graditeljskom koji cara spominje kao pokrovitelja ili graditelja, a ne kao predmet iskazivanja poštovanja.

U sklopu carske epigrafske titulature treba spomenuti još jednu zanimljivost, a ona se odnosi na činjenicu da su poslije Vespazijana carevi vrlo često imali suvladare, obično sinove ili posinjene osobe koje su ih trebale naslijediti na samome prijestolju. Ponekad se u rimskoj carskoj povijesti dešavalo da je i suvladar imao titulu Augusta, pa su postojala dva gotovo ravnopravna cara. Radi uštede natpisnog prostora u natpisnom polju i pojednostavljenja natpisa, službene titule AUG, IMP, CAES su se prenosile u množinu tako da bi im se posljednje slovo kratice ponovilo dva puta (za suvladare) odnosno i tri puta (za drugog suvladara, jer bilo je takvih slučajeva: AUG (Augustus) – AUGG (Augusti duo) – AUGGG (Augusti tres); IMP (Imperator) – IMPP (Imperatores duo) – IMPPP (Imperatores tres), CAES (Caesar) – CAESS (Caesares duo) – CAESSS (Caesares tres). U takvim se slučajevima svi dijelovi titulature, koji se odnose na obadva ili na sva tri člana skupnog izričaja, prema potrebi prenose i u množinu u odnosni padež, kao u primjeru iz Germanije (ILS 532 - Ladenburg):

IMPP. CAESS	Imperatorum(duorum) Caesarum(duorum)	Imperatorima Cezarima
P. LICINIO	Publio Licinio	Publiju Liciniju
VALERIANO	Valeriano,	Valerijanu
ET P. LICINIO	et Publio Licinio	i Publiju Liciniju
⁵ GALLIENO	Gallieno,	Galijenu,
PIS FELICIBUS	Piis Felicibus	svetima i sretnima
AUGG C. U. S. N.	Augustis C() U() S() N()	Augustima C()U()S()N()

U posljednjem retku se kratica koja se očevidno odnosi na zajednicu koja je spomenik podigla, tumači kao civitas Ulpia, saltus Nicerini (usp. i ILS 472). Radi se o posvetnom natpisu Valerijanu i Galijenu. Valerijan je 253. godine, odmah po dolasku na prijestolje (vojničkom aklamacijom), za suvladara uzeo sina Galijena. Kad je 260. godine Valerijan zarobljen u bitci s Perzijancima (i nikada se više nije čulo za njega), naslijedio ga je Galijen do smrti 268. godine. Natpis se tako odnosi na razdoblje od 253. do 260. godine.

Sličan zamršeni višestruki natpis, zavjetnog karaktera u čast triju careva, tj. cara sa sinovima suvladarima (Septimija Severa, Karakale i Gete), čemu je dodana i Julija Domna, supruga Septimija te majka druge dvojice, potječe također iz Germanije (ILS 433 - Fulda):

PRO SALUTE VICTORIA ET	Za zdravlje, pobjedu i
REDITU IMPPP. CAESSS. L(uci)	uspjeh Imperatora Cezara (tri), Lucija
SEPTIMI SEVERI PERTINA	Septimija Severa Pertinaksa
CIS ET M(arci) AURELI ANTONINI	i Marka Aurelija Antonina
⁵ ET P(ubli) SEPTIMI GETAE PIORUM	i Publija Septimija Gete, pobožnih
AUGGG ET IULIAE DOMNAE	(tri) Augustâ, i Julije Domne
AUGUSTAE MATRIS AUGG. ET	Auguste, majke Augustâ (dva) i
CASTRORUM Q(uintus) AIACIUS	zaštitnice logora. Kvint Ajacije
MODESTUS CRESCENTIA	Modest Kreskentijan,
¹⁰ NUS LEG(atus) G(ermaniae) S(uperioris)	legat Gornje Germanije,

Obzirom da se radi o zavjetnom natpisu, glavni dio s carskom titulaturom je u genitivu pa se IMPPP. CAESSS u 2. retku čita *Imperatorum (duorum) Caesarum (duorum)*, u 6. retku *Augustorum (trium)*. I na ovom primjeru (u 5. retku) se vidi da se dijelovi imena kao *Pius*, *Felix*, *Invictus*, nisu na taj način pretvarala u množinski oblik u kratlici, ali se pišu ekstenzivno, bez kratice, isto u odnosnom padežu množine (ovdje *Piorum*, u prethodnom natpisu *Pi(i)s*, *Felicibus*). Kako se dalje kaže da je spomenik posvećen i Juliji Domni Augusti (pridjev *Augusta* znači da je Augustova žena, tj. careva žena), majci dvojice Augusta (jer Karakala - Marko Aurelije Antonin, i Geta, njezini su sinovi), to se AUGG u 7. retku čita *Augustorum (duorum)*.

Od sredine III. stoljeća počinje se javljati još jedan počasni naziv za cara - *dominus noster* (gospodar naš) - koji s vremenom, do početka IV. stoljeća, istiskuje naslov *princeps*. Na tome se temelji naziv za prvi dio rimskoga Carstva, od Augusta do Dioklecijana, principat (jer vladar je *princeps*, prvak, prvi među jednakima), dok se drugi dio, od Dioklecijana dalje (do pada Zapadnog dijela), naziva dominatom (vladar je *dominus*, gospodar). Naslov *dominus noster* na

natpisima, najčešće u kratlici D. N., ili ponekad DO.NO, najprije dolazi ispred *Imperator Caesar*, a ovaj posljednji postupno nestaje. Na natpisu iz Numidije (koji je miljokaz) dolazi ovaj tekst (CIL 8, 10396 = ILS 616), posvećen caru Maksimijanu:

D N AUR VALER	D(omino) N(ostro) Valer=	Gospodaru našem Valerijanu
IO MAXIM	io Maksim=	Maksimijanu,
IANO INV	iano Inv=	Nepobjeđenom,
ICTO	cto	
⁵ P F AU	P(io) F(elici) Au=	Svetom, Sretnom, Augustu,
G P M	g(usto) P(ontifici) M(aximo)	vrhovnom svećeniku,
NOBI	Nobi=	Najplemenitijem
LISSIMO C	lissimo C=	Cezaru,
AES M VII	aes(ari) M(ilia passuum) VII	milja (tj. tisuća koraka) 7.

Natpis je stajao na sedmoj milji uz neku cestu u Numidiji (nalazište nije poznato pa se ne zna na koju se cestu odnosi). Iako su miljokazi obično pisani u nominativu, ovaj je u dativu, kao svojevrsni počasni ili zavjetni spomenik, posvećen je caru Maksimijanu, koji je bio glavni suvladar Dioklecijanu. Naime, Dioklecijan je, spoznavši potrebu uvođenja temeljitih promjena u ustrojstvo Carstva, 286. godine uzeo Maksimijana za suvladara, dodjelivši mu naslov Augustus. Maksimijan je dobio zapadni dio Carstva, dok je Dioklecijanu ostao istočni dio. Već godine 293. sustav je proširen tako što je svaki od njih dvojice uzeo po još jednoga suvladara, koji su dobili naslov Caesar. To su bili Konstancije i Galerije, a Dioklecijanova je namjera bila da se Augusti povuku, a Cezari postanu Augusti, te da se imenuju novi Cezari. Sustav nasljeđivanja bi na taj način osnažio državnu strukturu, jer bi joj dao stabilnost sigurnosti i kontinuiteta vlasti.

Sustav nije - naravno - djelovao kako ga je Dioklecijan zamišljao, ali ostavio je duboke tragove u povijesti IV. i V. stoljeća. Najvažnija je posljedica u epigrafiji da se množina redovito izražava uvećavanjem broja zadnjih slova kratice IMP, D. N. te da se promjena ideologije štovanja carskog dostojanstva (veće približavanje istočnjačkim koncepcijama cara - boga) očituje u povećanoj primjeni počasnih pridjeva (*clemens*, *invictus*, *nobilis*, *perpetuus*) u superlativu bez kraćenja, radi uvećavanja učinka, kao primjerice u sljedećem primjeru (ILS 656 - Aniense kod Rima), koji također predstavlja miljokaz (označava 36. milju):

XXXVI DD NN	XXXVI D(ominis) N(ostri) (duobus)
FLAVIO VAL	FLAVIO VAL(eri)O
CONSTANTIO ET	CONSTANTIO ET
GALERIO VAL	GALERIO VAL(eri)O
⁵ MAXIMIANO	MAXIMIANO
INVICTISSIMIS ET	INVICTISSIMIS ET
CLEMENTISSIMIS	CLEMENTISSIMIS
SEMPER AUGG ET	SEMPER AUG(ustis duo) ET
DD NN	D(ominis) N(ostri) (duobus)
¹⁰ FLA VALERIO	FLA(vio) VALERIO
SEVERO ET	SEVERO ET
GALERIO VALERIO	GALERIO VALERIO
MAXIMINO	MAXIMINO

NOBILISSIMIS AC
¹⁵ BEATISSIMIS
 CAESS

NOBILISSIMIS AC
 BEATISSIMIS
 CAES(aribus) (duobus)

36. (milja) Gospodarima našima (dvama) / Flaviju Valeriju / Konstanciju i / Galeriju Valeriju / Maksimijanu, / najnepobjedivijima i / najmilosnijima / vječnim Augustima (dvama) i / gospodarima našima (dvama) / Flaviju Valeriju / Severu i / Galeriju Valeriju / Maksiminu, / najplemenitijima i / najsretnijima / Cezarima (dvama).

Kako smo gore pokazali, kratice IMP, AUG, CAES u množini postaju IMPP, AUGG, CAESS; zatim IMPPP, AUGGG, CAESSS. Obzirom da se izričaj *Dominus noster* krati D N, množina se izražava jednostavnim umnožavanjem tih dvaju slova potreban broj puta: DD NN (*Domini nostri duo*); DDD NNN (*Domini nostri tres*), pa čak i DDDD NNNN (*Domini nostri quattuor*), kad se obilježavaju četiri carske osobe. Tako su, primjerice, braća Valentinijan i Valens (rođeni u Cibalama, danas Vinkovci) te Valentinijanov sin Gracijan, zajedno vladali kao ravnopravni suvladari (367-375. godine) pa se zajedno i štuju kao *domini tres* na velikom broju natpisa (ILS 770-776). Krajnji je slučaj natpisa iz Tripolitanijske (CIL 8, 27 = ILS 787) koji je podignut u čast četiriju careva, Valentinijana II, Teodozija, Arkadija i Maksima, na samome kraju IV. stoljeća, koji njihova imena donosi ovako: DDDD. NNNN. FFFFLLLL (*quattuor dominis nostris Flaviis Valentiniano, Theodosio, Arcadio et Maximo...*). No, to je i kraj vrlo razvijenih titulatura, koje se u V. stoljeću sve više pojednostavljuju, postupno prelazeći u istočne bizantske oblike. Istočnorimska, bizantska epigrafija nije doduše samo grčka, ima i dosta latinskih natpisa u zapadnom dijelu carstva, ali to je već druga priča.

BIBL.: P. KNIESSE, *Die Siegestitulatur der römischen Kaiser*, Göttingen 1969.; P.G.B. MILLAR, *The Emperor in the Roman World*, London 1977.; M. GRANT, *The Roman Emperors*, London 1985.; M. HAMMOND, *The Augustan Principate*, Cambridge (Mass.) 1933.; M. HAMMOND, *The Antonine Monarchy*, Roma 1959.

Damnatio memoriae

U političkim borbama burne povijesti rimskoga Carstva mnogobrojne su bile situacije u kojima je novi vladar nastojao izbrisati svaki spomen na svojega prethodnika. To se obično činilo uredbom, dakle obveznom odlukom samoga cara ili Senata (na njegov prijedlog). Carevi koji su na prijestolje došli na pravno prijeporan način, svoj su položaj željeli osnažiti ukidanjem spomena prethodnog legalnog vladara. Čest je slučaj u povijesti, pa i do današnjeg doba, da se na različite načine uništavaju spisi, natpisi, knjige, svjedočanstva koja čuvaju uspomenu na nešto što se željelo zaboraviti. Osuda na zaborav je najokrutnija, jer se njome želi zbrisati svaki materijalni trag. Druga je stvar da to gotovo nikad nije moguće u potpunosti ostvariti.

Taj se postupak zove *damnatio memoriae* (osuda uspomene), a u epigrafiji se to čini tako što se na natpisu briše onaj dio koji donosi prepoznatljiviji dio carskog imena, često ne i cijelu titulaturu. Kad se na natpisu javljaju imena više

careva, a samo jedan je bio osuđen na brisanje uspomene, tada se samo to jedno ime briše.

Epigrafska diakritika u transkripciji natpisa za takva izbrisana (radirana) mjesta na natpisima koristi dvostruke četvrtaste zagrade ([[]]) često s tekстом unutar njih, kojega je moguće sa sigurnošću rekonstruirati. Naime, iz cjeline natpisa i drugih okolnosti može se gotovo uvijek radirani tekst rekonstruirati s velikom vjerojatnošću. Iz povijesnih se izvora zna koja su carska imena pretrpjela osudu na takvo brisanje pa se tekst može restituirati i u izgubljenim dijelovima. Ima slučajeva da su carska imena poslije nekog vremena bila ponovo rehabilitirana pa se carsko ime uklesivalo ponovo na izvorno, radirano mjesto. Kasnije europske i vaneuropske uljudbe u takvom su načinu brisanja pamćenja bile mnogo temeljitije, jer su uništavale cijele spomenike, pa i građevine...

Radijacija, tj. brisanje se provodilo udublivanjem željenog dijela retka tako da ne ostane trag slova. Ponekad je taj posao bio izveden površno, pa su tragovi slova ipak ostali te olakšavaju rekonstrukciju. U transkripciji se takva slova označavaju točkom ispod slova, jer su ona samo djelomično, ali dosta sigurno čitljiva.

Domicijan je jedan od prvih careva čije je ime bilo podvrgnuto brisanju (*damnatio memoriae*), iako ima i natpisa sa sačuvanim imenom. Treba reći da i inače nisu mogli biti izbrisani svi natpisi s carskim imenima, tako da je mnogo sačuvanih primjera imena onih careva za koje se zna da su bili uredbom osuđeni na tu posmrtnu kaznu. Tako se na jednom natpisu iz Galatije u maloj Aziji vidi da su radirana dva cijela retka u kojima je bilo njegovo ime. Ostala su, iznad toga, imena Vespazijana i Tita, jer se radi o dugom počasnom natpisu carevima i provincijskim legatima (CIL 2, 2477 = ILS 254).

Damnacija je poznata i na jednom natpisu iz Fulfine na Krku (Omišalj), koji je nedavno pronađen, a kojega je D. Rendić Miočević pripisao Domicijanu i odredio kada je bio posvećen. To je natpis kojim se obilježava izgradnja vodovoda u tom liburnskom municipiju:

IMP(erator) CAESAR DIVI F(ilius) [[DOMITIA
 NUS]] AVG[[USTUS]] P(ontifex)M(aximus) TRIBUNICIAE
 POTESTATIS [[XIII]] IMP(erator) [[XXII]] CONSVL [[XVI]]
 CENSOR PERP(etuus) P(ater) P(atris)
⁵ AQUAM FLAVIAM AUGUSTAM NOVIS
 FONTIBVS COLLECTIS FLAVIO FULFI
 NO INDUXIT L(ucius) SESTIUS DEXTER
 VETERANVS COH(ortis) III PRAETORIAE
 DE SUA PECUNIA FACIUNDVM CU

¹⁰ RAVIT

Imperator Cezar, božanski sin, Domicijan / August, vrhovni svećenik, tribunske / ovlasti 13. (put), imperator 22. (put), konzul 16. (put), / doživotni cenzor, otac domovine. / Augustovski Flavjevski vodovod, prikupljenim / novim izvorima, u Flavij Fulfin / uveo je Lucije Sestije Dekster, / veteran 2. pretorijanske kohorte. / Svojim se novcem da se učini / pobrinuo

Zanimljivo je da su, osim samoga imena cara Domicijana izbrisani redni brojevi njegovih dužnosti, ali ne cijela titulatura. Građani Fulfina su svakako željeli ipak zadržati spomen na tako važan komunalni čin kakav je bio izgradnja vodovoda, koji je tada vjerojatno dobio veći kapacitet dodavanjem novih izvora u njegov tok. Prema slobodnom prostoru u radiranim dijelovima moguća je rekonstrukcija rednih brojeva, pa se neprijeporno radi o 92./93. godini.

Komod je drugi car čije je ime na spomenicima brisano, kao na primjeru iz Siska (CIL 3 3968 = ILS 390 - Siscia):

[[IMP. CAES.	IMP(eratori) CAES(ari)	Imperatoru Cezaru
L. AUR. COMMODO]]	L(ucio) AUR(elio) COMMODO	Luciju Aureliju Komodu
AUG.	AUG(usto)	Augustu
[[GERM. SARM.]]	GERM(anico) SARM(atico)	Germaniku Sarmatiku,
⁵ IMP. ANTONINI	IMP(eratoris) ANTONINI	Imperatora Antonina
AUG. F.	AUG(usti) F(ilio)	Augusta sinu,
RES. PUBL.	RES PUBL(ica)	zajednica
SISCIANOR.	SISCIANOR(um)	Siščana (tj. podiže).

Vrlo se jasno vidi da je na natpisu izbrisano samo ono što se odnosilo na Komoda samoga. Ostavljen je pridjev Augustus, kao i činjenica da se radilo o sinu i nasljedniku cara Marka Aurelija. Zanimljivo je da je na jednom natpisu iz Budimpešte (CIL 3, 3385 = ILS 395 - Aquincum) uz ime cara Komoda izbrisano i ime provincijskog legata koji je spomenik dao podignuti, tako da *damnatio memoriae* nije pojava samo kod carskih imena.

Slika 24. Natpis na postolju kipa cara Licinija, iz Pule (CIL 5, 31 = Inscr. It., 10, 1, 45)

Pojava brisanja carskih imena na natpisima osobito je česta u III. stoljeću, vremenu nestabilnog političkog stanja u državi, s mnogo carskih pretendenta i ratova između njih, ali se produžava i u IV. st. U Puli i Poreču nalazi se po jedan natpis istoga sadržaja i iste damnacije, počasni natpis caru Liciniju s početka IV. stoljeća. CIL 5, 31 = Inscr. It. 10, 1, 45):

IMP. CESA. [[VAL.	IMP(eratori) C<a>ESA(ri) VAL(erio)
LICINIANO LICI	LICINIANO LICI=
NIO]] PIO FELICI	NIO PIO FELICI,
INVICTO AUG.	INVICTO, AUG(usto),
RES P. POL. D. N. M. E.	RES P(ublica) POL(ensium) D(evota) N(umini)
M(aiestatique) E(ius).	

Porečki spomenik (CIL 5, 330 = Inscr. It. 10, 2, 7) ima istu titulaturu i sličnu damnaciju, koja je nešto šira jer obuhvaća i prva dva dijela imena (IMP. CAES). U oba slučaja, u Puli i Poreču, slova su donekle sačuvana, pa se rekonstrukcija može neprijeporno obaviti:

[[IMP. CAES. VAL.	IMP(eratori) C<a>ESA(ri) VAL(erio)
LICINIANO	LICINIANO
LICINIO]] PIO F.	LICINIO PIO F(elici)
INVICTO AUG. P.	INVICTO, AUG(usto), P(ontifici)
M. TRIB. P. III CON	M(aximo), TRIB(uniciae) P(otestate) III CO(n)S(uli)
P. P. PROCO. R. P.	P(atri) P(atriae), PROCO(nsuli). R(es) P(ublica)
PARENTINOR.	PARENTINOR(um)
D. V. NV. MAI.	D(e)V(ota) NU(mini) MAI(estati)
Q. AEIUS	Q(ue) {A}EIUS.

Licinije je umro 324. godine poslije duge vojno-političke karijere pa se natpisi moraju datirati u razdoblje odmah nakon toga.

BIBL.: O fulfinskom natpisu na Krku v. D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu (L'inscription de Domitien sur l'aqueduc de Fulfinum, récemment decouverte), "Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu", 3. serija, 8, 1974., 47-55. Isto tako, L. MARGETIĆ, L'iscrizione di Fulfinum, u: "Histrica et Adriatica", Trieste 1983., 203-206.

NATPISI NA GRAĐEVINAMA

Oni natpisi koji su na hramovima, kazalištima, gradskim vratima, slavolucima, mostovima i vodovodima obilježavali činjenicu da je netko dao izgraditi te građevine, svojevrsni su počasni natpisi. Osobito postaju brojni u vrijeme Carstva, jer se povećava broj investicija u svrhu promidžbe. Od bogatih se pripadnika najviših staleža očekivalo da svojim novcem doprinose rješavanju komunalnih pitanja, to je bilo svojevrsno oduživanje zajednici za čast koja im je ukazana. Investitor sâm sebi na građevini natpisom iskazuje počast. Može se kao kriterij uzeti činjenica da se počasnim natpisom smatra onaj kojega netko drugi podiže zaslužnoj osobi, dok je građevinski u pravilu stajao na građevini koju je netko podigao svojim novcem (*de sua pecunia*).

Velika unutrašnja formalna razlika između počasnog natpisa i natpisa na građevini je u tome što se u prvom slučaju spomenik podiže nekome u čast (dativ), a u drugom slučaju netko podiže spomenik (nominativ). August se s ponosom hvalio da je naslijedio Rim izgrađen od drva, a ostavio ga je u kamenu. To je velikim dijelom bila istina, jer je upravo u njegovo doba snažno porasla graditeljska djelatnost u gradu Rimu, i tada je izgrađeno više javnih građevina od kamena nego u cijelom razdoblju postojanja grada od njegova osnutka.

Graditeljski su natpisi stoga najbrojniji u samome Rimu, ali po uzoru na glavni grad i u kolonijama i municipijima, pogotovo onima bogatijima, bogati su se građani povodili za takvim primjerima i vlastitim novcem gradili kazališta i amfiteatre, vodovode i slavoluke. Doslovno, u svim je gradovima širom Carstva bilo takvih građevina s posvetnim natpisima, ali se samo manji dio sačuvao, jer je uglavnom kamenje ponovo iskorišteno za gradnju drugih građevina u srednjemu vijeku, ili je pak (čak!) uporabljeno za proizvodnju vapna.

Najpoznatiji je i najčešće citiran jedan graditeljski natpis iz ranoga razdoblja, koji se nalazi i danas na Panteonu, "hramu svih bogova" u Rimu na Marsovu polju. Dao ga je izgraditi Marko Vipsanije Agripa, Augustov pobočnik, vojnički savjetnik i zapovjednik, 27. godine pr. Kr. Natpis stoji na arhitravu pročelja iznad kapitela koji zatvaraju ulazni trijem u građevinu kružnoga tlorisa (CIL 6, 896 = ILS 129):

M(arcus) AGRIPPA L(uci) F(ilius) CO(n)S(ul) TERTIUM FECIT.

Marko Agripa, sin Lucija, konzul treći (put) učinio.

To je uobičajeni rani oblik natpisa na građevini, koji donosi ime onoga tko ju je izgradio, uz glagol "učiniti" (*facere*) u 3. licu jednine perfekta (*fecit*, učinio je). Drugi mogući glagoli koji se rabe jesu "izgraditi" (*aedificare* - *aedificavit*) ili izričaji kao "pobrinuo se da se učini" (*faciundum curare* - *faciundum curavit* ili *curaverunt*). Vrlo je malo takvih jednostavnih natpisa, jer se na njima obično javlja i naziv građevine, dakle što je netko izgradio, u akuzativu (*aquaeductum*, *arcum*, *forum*, *porticum*, *theatrum*, *aedem*, *templum*). Ime graditelja (investitora) može imati sve ili neke dijelove slijeda časti. Primjerice, manje je poznato da Panteon u Rimu ima i drugi natpis, koji je daleko duži i zamršeniji, a obilježava činjenicu da je nakon dva stoljeća bilo potrebno građevinu obnoviti. Natpis je uklesan u dva reda velike dužine (CIL 6, 896 = ILS 129):

¹ IMP(erator) CAES(ar) L(ucius) SEPTIMIUS SEVERUS PIUS PERTINAX AUG(ustus) ARABICUS ADIABENICUS PARTHICUS MAXIMUS PONTIF(ex) MAX(imus) TRIB(unicia) POTEST(ate) X IMP(erator) XI CO(n)S(ul) III P(ater) P(atric) PROC(ol)S(ul) ET

² IMP(erator) CAES(ar) M(arcus) AURELIUS ANTONINUS PIUS FELIX AUG(ustus) TRIB(uniciae) POTESTAT(is) V CO(n)S(ul) PROC(ol)S(ul) PANTHEUM VETUSTATE CORRUPTUM CUM OMNI CULTU RESTITUERUNT.

Imperator Cezar Lucije Septimije Sever Pije Pertinaks August. Arapski, Adiabenski, Partski, najveći, vrhovni svećenik, s tribunskim ovlastima deseti (put), imperator jedanaesti (put), konzul treći (put), Otac Domovine, i

Imperator Cezar Marko Aurelije Antonin Pije Feliks August, s tribunskim ovlastima peti (put), konzul, prokonzul, hram svih bogova, starinom oštećen, sa svim poštovanjem su obnovili.

Ovaj se drugi natpis datira u 202. godinu temeljem podataka iz titulature Septimija Severa i njegovoga sina Karakale, suvladara (službeno mu je ime bilo Marko Aurelije Antonin). Iz posljednjih riječi saznajemo najvažnije: oni su Panteon (hram svih bogova), koji je bio od starosti oštećen, sa svim poštovanjem (prema starini i značaju građevine) obnovili (vratili u prvobitno stanje).

Ovaj natpis pokazuje dakle drugu vrstu graditeljskih natpisa, onih koji obilježavaju obnovu građevine, pri čemu se spominje zatečeno loše stanje (*vetustate corruptum*, *vetustate conlapsedum*, *longa aetate neglectum*) i činjenica da je građevina obnovljena (*renovare* - *renovavit*, *restituere* - *restituit*). Ovi dijelovi natpisa ne idu u kratici, koja se međutim javlja kad investitor govori o novcu kojega je utrošio: *pecunia sua* (P. S.), *de pecunia sua* (D. P. S.), *de suo* (D. S.), ali i *impensa sua*, *a solo fecit* (bez kratice) i dr. Na kraj natpisa smješta se i kratica koja ponekad objašnjava da su radovi izvedeni po odluci dekuriona (*ex decreto decurionum* - D. D) ili pak odlukom senata (*ex senatus consulto* S. C; *ex senatus sententia* S.S).

Zadarski natpis o gradnji i obnovi bedema lijep je primjer graditeljskog natpisa s mnoštvom podataka, jer govori o tome kada je grad dobio bedeme, dakle atribut grada te otvara mnoga druga povijesna pitanja. Natpis je iz Zadra bio presenjen u Veneciju, zatim u Veronu, da bi krajem XIX. stoljeća bio ponovo vraćen u Zadar, (CIL 3, 2907 = 13264 = ILS 5336):

IMP(erator) CAESAR DIVI F(ilius) AUG(ustus)

Imperator Cezar,

PARENS COLONIAE MURUM

božanski sin, August,

TURRIS DEDIT

roditelj kolonije, zidine

T(itus) IULIUS OPTATUS TURRIS VETUSTATE

i kule je dao (tj. izgraditi).

⁵ CONSUMPTAS IMPENSA SUA RESTITUIT

Tit Julije Optat, kule od starosti

oštećene, vlastitim je

troškom obnovio.

IMP·CAESAR·DIVI·F
AVGVSTVS·PARENS
COLONIAE·MVRVM·TVRRIS
DEDIT

Slika 25. Natpis o gradnji zidina, s imenom cara Augusta, iz Zadra (CIL 3, 13264)

Još jedan natpis pronađen u Zadru donosi prva tri retka istoga teksta s drukčijim rasporedom riječi, bez podataka o Optatovoj obnovi (CIL 3, 13264):

IMP(erator) CAESAR DIVI F(ilius)

Imperator Cezar, božanski sin,

AVGVSTVS PARENS

August, roditelj

COLONIAE MVRVM TVRRIS

kolonije, zidine i kule

DEDIT

je dao (tj. izgraditi)

Sličan je natpis pronađen u Rabu (CIL 3, 3117), ali i mnogi drugi gradovi imali su takve natpise, jer su zidine i kule bile temeljni atribut koji naselje čine gradom. Na našem je području i u Krku pronađen sličan natpis, iznimno zanimljiv jer su graditelji domaći prefekti, što se vidi i iz domorodačkog karaktera njihovih imena (CIL 3, 13295 = ILS 5322):

TURUS PATALIUS GRANP. OPIA(vi) F(ilius)
VENETUS LASTIMEIS HOSP(olis) F(ilius)
PRA(efecti) MURUM LOCAVERUNT LO(n)G(um)
[P(edes)] CXI ALT(um) P(edes) XX EI<U>SDE<M> PROBA[V(erunt)]

Tur Patalije Granp., sin Opijava,
Venet Lastimej, sin Hospola,
prefekti, zid su podigli, dugačak

111 stopa, visok 20 stopa, istoga su zaprimili.

Ovdje nalazimo dva glagola koji se često javljaju u kontekstu graditeljskih natpisa. To su *locare* i *probare*. Teško ih je pravilno prevesti u natpisima tako da točno odraze značenje pravnog karaktera pa ćemo ih objasniti s nekoliko rečenica. Glagol *locare* znači "položiti, metnuti, podići, sagraditi", odnosno "iznajmiti, u zakup dati, ugovoriti cijenu čemu, pogoditi se", a u rimskopravnom smislu označava ugovaranje posla, dodjeljivanje posla nekome. Tur i Venet su kao prefekti (na čelu domorodačke zajednice Kurikta) posao oko izgradnje zida započeli time što su ga ugovorili. Imenica *locatio* u pravnom smislu znači "dati u zakup", primjerice zemljišni posjed. Drugi glagol, *probare*, znači "ispitivati, razgledati", "valjanim priznavati, povlađivati, odobravati", odnosno "prikazati vrijednim, valjanim; zadovoljiti, ugoditi". U rimskopravnom smislu treba ga razumjeti kao glagol koji označava primopredaju, dakle dovršetak posla oko izgradnje, u ovom slučaju zida. Na jednom natpisu iz srednje Italije (ILS 5325) dva su edila dodijelila posao (*locaverunt*), a druga dvojica primila (*probaverunt*) novu građevinu (*murum, portam, turris*).

Nadalje, pozornost valja obratiti zamjenici *eisde* namjesto klas. lat. *eiusdem*, istoga (gen. od *idem* = isti), s kraćenjem dvaju slova, vjerojatno po izgovoru govornoga jezika. Na sličnom natpisu iz Formije (CIL 10, 6105) edili su *de senatus sententia portas faciundas dederunt ei<u>sdemque probaverunt*. Na starijim natpisima umjesto oblika *curare* česta je pojava *coerare* i *coirare* (ILS 5318-21, 5323-25 i mnogi drugi...)

Natpisi ove vrste nalazili su se na brojnim vrstama građevina. Dovoljno je pogledati sadržaj (*Summarium*) 14. poglavlja ILS, iako Dessau u toj cjelini obuhvaća i dio počasnih natpisa (kipove, obeliske i sl). Ali od građevina u pravom smislu na tom popisu ostaju: *moenia, turres, portae, plateae, fora, capitolia, viae intramuranae, viae suburbanae, clivi, campi, compita, aedes sacrae, aeraria, tabularia, curiae, basilicae, porticus, chalcidica, arcus, fornices, macella, fullonicae, amphitheatra, theatra, circus, balnea, thermae, aquaeductus, viae, pontes, stationes cursus publici, horrea* itd.

Vrlo brojna kategorija natpisa pripada porticima, javnim trijemovima u rimskim gradovima. Takav jedan trijem u Grumentu (u Kampaniji) je dao izgraditi neki Vetije, koji sebe naziva arhitektom, graditeljem (CIL 10, 8093 = ILS 5539 - Saponara):

T(itus) VETTIUS Q(unti) F(ilius)
SER(gia tribu) ARCHITECTUS
PORTICUS DE PEQ(unia)
PAGAN(orum) FACIUND(um)

⁵ COER(avit)

A(ulo) HIRTIO C(aio) VIBIO CO(n)S(ulibus)

Tit Vecije, sin Kvinta,
Sergijeva plemena, graditelj,
trijem, od novca
stanovnika sela, pobrinuo se
da se učini,
za konzula Aula Hircija i Gaja Vibija.

Natpis se odnosi na godinu 43. pr. Kr., kad su spomenuta dvojica (Hircije i Vibije) bili konzulima. Kolektivnu investiciju u malom municipiju novcem su poduprli stanovnici okolnoga područja (stanovnici sela – pagi – pagani), vjerojatno zato što je trijem mogao služiti i kao tržnica za prodaju poljoprivrednih proizvoda, pa im je to bila korisna investicija.

Kako se carski vladarski sustav sve više približavao istočnjačkim modelima despocije u kojoj se carska osoba sve više izjednačavala s božanstvom, sve je više rastao i razvijao se kult živućega vladara. Ponekad se njima posvećuju i građevine, već od sredine II. stoljeća, a izrazitije u III. i IV. stoljeću. Takvi graditeljski natpisi počinju uvodnim izričajem *Pro salute...* (za zdravlje, za dobrobit...; CIL 12, 2391 = ILS 5550 - Aoste u Galiji):

PRO SALUTE IMP(eratoris)

CAES(ari) M(arci) AUR(eli) ANTO=

NINI AUG(usti) TECTUM PORTI=

CUS CUM SUIS COLUMNIS ET

⁵ PAENUL(is) DUABUS ET OPER(a) TECTO(ria)

SEX(tus) VIREIUS SEXTUS DECUR(io)

D(e) S(ua) P(ecunia) POLLIONE II ET APRO II CO(n)S(ulibus)

Za dobrobit Imperatora / Cezara Marka Aurelija Anto= / nina Augusta,
krov trijema / s njegovim stupovima i / zastorima dvama, i krovnim radovima, / Sekst Virej
Sekt, dekurion, / od svojeg novca, za konzula Poliona 2. (put) i Apra 2. (put).

Gradski vijećnik je platio gradnju krova na trijemu od svojega novca godine 176. poslije Kr., a svoje je djelo posvetio caru Marku Aureliju, iako se radilo o građevini u zabačenom beznačajnom selu (*vicus Augustus* - Aosté) u jugozapadnom dijelu Galije. Osim toga, iz istoga je mjesta poznat i drugi isti takav natpis, slabije sačuvan (CIL 12, 2392), ali koji jasno potvrđuje činjenicu da su veće građevine imale i po dva i više natpisa identičnoga sadržaja.

Jedan primjer dvojnog natpisa potječe iz Pule, gdje su pronađena dva natpisa istoga sadržaja. Jedan je natpis objavljen (Inscr. It. 10, 1, 136), a drugi nedavno zamijećen u spremištu Muzeja, gdje nitko nije zapazio da su to dva ista teksta natpisa koji su stajali na dva kraja ulice, uspona kojega je popločila Selicija Postuma:

SELICIA C(ai) F(ilia)

POSTVMA

NOMINE SUO

ET C(ai) OCTAVI

⁵ ATTI CLIVOM

STRAVIT

Selicija, kći Gaja,
Postuma,
u svoje ime i
Gaja Oktavija
Atta, uspon
je popločila.

Slika 26. Natpis Selicije Postume o popločenju ulice, iz Pule
(Inscr. It., 10, 1, 136)

Među natpisima na građevinama, vrlo su brojni oni koji se odnose, osim na zidine, kkule i trijemove, još i na terme (thermae, balnea, piscinae) i druge gradnje u svezi s vodom (nymphae, cisterne i vodovode). Na vodovod se odnosi gore spomenuti natpis Domicijanova vremena iz Fulfina na Krku. U Puli je jedan bogati građanin, pripadnik viteškog staleža, svojim novcem izgradio vodovod (CIL 5, 47 = ILS 5755):

L(ucius) MENACIUS L(uci) F(ilius) VEL(ina)
PRISCUS
EQUO PUBL(ico) PRAEF(ectus) FABRUM AED(ilis)
II VIR II VIR QUINQ(ennalis) TRIB(unus) MIL(itum)
FLAMEN AUGUSTOR(um) PATRON(us) COLON(iae)
AQUAM AUG(ustam) IN SUPERIOREM
PARTEM COLONIAE ET IN INFERIOREM
IMPENSA SUA PERDUXIT ET IN TUTELAM
EIVS DEDIT HS CCCC (sestertia quadringenta milia)

Lucije Menacije, sin Lucija, plemena Velina,
Prisk,
viteškog staleža, prefekt zanatlija, edil,
duovir, petogodišnji duovir, vojnički tribun,
flamen Augustâ, zaštitnik kolonije,
Augustovski vodovod u gornji je
dio kolonije, i u donji,
svojim troškom doveo, i na upravljanje
onoj dao, 400.000 sesteracija.

Dvije su osnovne i u epigrafiji najčešće kratice za novčane jedinice: HS je *sestertium*, od IIS, dva i po asa (pri čemu su dvije okomite haste prekrížene), dok je X na sredini prekrížene – *denarius*, 10 asa. Iza takve kratice slijedi broj izražen na rimski način, obično s ravnom crtom iznad znaka za broj, što znači da se radi o tisućama (*milia*). Niz, uglavnom graditeljskih natpisa, donosi takve podatke, koji su važni za gospodarsku povijest razdoblja, iako ih je teško uspoređivati s nekim apsolutnim vrijednostima. Npr. za javno kupatilo u Bononiji utrošeno je 400.000 sesteracija (HS CCCC, *sestertia quadringenta milia*, ILS 5674), dok je u Korfiniju za slične namjene potrošeno 100.000 sesteracija (HS (sestertia) centena mil(ia) n(ummi)), te još 152.000 sesteracija (HS CLII n. = *sestertia centum quinquaginta duo (milia) n(ummi)*; ILS 5676).

Jedan je građanin Tiferna (Tifernum Tiberinum, ILS 5678) dao također za kupalište HS LX N(ummi), a obvezao je dekurione da daju po 5 denara (X V - *denarios quinos*), sevire po 3 denara (X III - *denarios ternos*), a obične građane, plebs, po 2 denara (X II - *denarios binos*). U Pinni (srednja Italija) za obnovu zidina i kula uloženo je 936.000 sesteracija (HS DCCCCXXXVI - *sestertia nongenta triginta sex milia* (ILS 5327). U Arucci (Betika) za hram je poklonjeno 200.000 sesteracija (HS CC - *sestertia ducenta milia*) (ILS 5402), a ima još mnogo drugih primjera. Ponekad su se za visoke brojeve koristili i posebni znakovi koji su oblikovani modifikacijom slova (usp. natpise ILS 5327, 5367, 5377, 5531, 5630 i dr.). Evo kako izgleda jedan jednostavniji natpis iz sjeverne Afrike (CIL 8, 14850 = ILS 5422a - Tuccabor):

CAELESTI AUG(ustae) SAC(rum)	Celesti Augusti posvećeno,
Q(uintus) MATTIUS PRIMUS	Kvint Matije Prim,
AD AMPLIATIONEM	za proširenje
TEMPLI ET GRADUS	hrama i stubišta
⁵ DONAVIT X CXXV	poklonio je denara 125,
VOT(um) SOL(vit) LIB(ens) ANI(mo)	zavjet ispunio radosnim duhom.

Predmetno božanstvo, čijem je svetištu Matije Prim poklonio svotu od 125 denara (*denarios centum viginti quinque*), je vjerojatno Venera (Venus Caelestis). Tim je novcem trebao biti proširen hram i pristupno stubište. Nema oznake za tisuće, koja se stavljala u obliku ravne crte iznad brojki ili pak kraticom (MIL(ia)) iza brojčanih oznaka.

U Zadru (Iader) je udovica Melija Anijana u spomen na svojega supruga popločila tržnicu i izgradila slavluk svotom od 600.000 sesteracija (CIL 3, 2922 = ILS 5598):

¹ MELIA ANNIANA IN MEMOR(iam) Q(uinti) LAEPICI Q(uiti) F(ili)

SERG(ia tribu) BASSI MARITI SUI

² EMPORIUM STERNI ET ARCUM FIERI ET STATUAS SUPERPONI

TEST(amento) IUSS(it) EX HS DC D(educta) XX P(opuli) R(omani)

Melija Anijana, u spomen na Kvinta Lepicija, Kvintova sina, iz plemena Sergija, Basa, svojega supruga, oporučno je naložila da se poploči tržnica, izgradi luk i na njega postave kipovi, sa 600.000 sestercija od dvadesetine rimskog naroda.

Izričaj *ex sextertis sescentis, de (ili deducta) vicesima populi Romani*, može se prevesti kako je gore navedeno, a radilo se o porezu na nasljedstvo u visini od 5% (1/20), koji se u rimskoj državi uobičajeno plaćao u takvim situacijama. Umjesto da plati porez, melija Anijana je novac utrošila u komunalnu infrastrukturu.

U slučajevima nekih vrsta gradnji, kod kojih su pojedinci mogli sudjelovati u financiranju točno određene graditeljske količine (npr. dužine zida, površine popločenja), u natpisima se ponekad spominje da je netko dao izgraditi određeni broj (najčešće) dužinskih metara (*pedes*). Takav se običaj prenio u mozaičku epigrafiju ranokršćanskoga razdoblja, kada su vjernici sudjelovali u ukrašavanju podova crkava te su natpisima (od mozaičkih kamenčića) također obilježavali da su dali izraditi toliko-i-toliko stopa (tada uglavnom četvornih stopa). Sve važnije ranokršćanske bazilike s mozaičkim podovima (kod nas u Poreču, Puli, Zadru, Saloni, ali i u mnogim drugim) čuvaju danas ostatke mozaika s takvim natpisima.

Spomenuli smo neke graditeljske natpise iz Dalmacije i Istre, a evo još nekoliko. U Rovinju su bili pronađeni natpisi s dva hrama, od kojih je jedan bio posvećen Fortuni, a drugi Histriji, personifikaciji poluotoka. Danas se nalaze u Veroni (Museo Maffeiiano), gdje su dospjeli još u XVIII. stoljeću. Arhitrav s natpisom, s pročelja hramske građevine (*fanum* je hram s okolišem, posvećeno mjesto) (CIL 5, 309 = ILS 3919 = Inscr. It. 10, 1, 641) kazuje nam da je otac započeo, a sin dovršio gradnju pa je građevina potom i posvećena. Obzirom na mjesto gdje se natpis nalazio, on je dugačak i sa samo svoja tri retka, jer je bio na dugačkoj gredi iznad stupova pročelja:

HISTRIAE FANUM

AB C(aio) VIBIO VARO PATRE INCHOATUM

Q(uitus) CAESIUS MACRINUS PERFECIT ET DEDICAVIT

Histrijsko svetište,

koje je Gaj Vibije Var, otac, započeo,

Kvint Cezije Makrin dovršio je i posvetio.

Drugi je natpis (CIL 5, 308 = Inscr. It. 10, 1, 640) potpuno isti, osim u prvome retku, gdje je posveta *Fortunae Fanum*:

FORTUNAE FANUM

AB C(aio) VIBIO VARO PATRE INCHOATUM

Q(uitus) CAESIUS MACRINUS PERFECIT ET DEDICAVIT

Fortunino svetište,

koje je Gaj Vibije Var, otac, započeo,

Kvint Cezije Makrin dovršio je i posvetio.

Izdavači ovih dvaju natpisa zabilježili su da su bili pronađeni na trgu u Rovinju, da ih je zatim novigradski biskup Tommasini prenio u Novigrad, odatle u Padovu, da bi potom završili u Veroni. Općenito je kod natpisa kvalitetnije tehničke izrade klesar puno pažnje posvećivao pravilnom, simetričnom rasporedu redaka. U jednoličnoj tiskarskoj transkripciji ponekad nam se zato čini (kao gore) da je prvi red kraći, jer su slova veća, obzirom da je to najvažniji dio natpisa. Nevještije izrađeni natpisi manje su pravilni, ima pače i vrlo nepravilnih.

U Puli je jedan od najpoznatijih antičkih spomenika tzv. Slavoluk Sergijevaca, tako nazvan jer se radi o počasnom spomeniku kojega je dala izgraditi jedna žena, Salvija Postuma, u čast triju muških pripadnika svoje obitelji. Na vrhu su bili njihovi kipovi, pa i onaj žene - naručiteljice, a danas su sačuvani natpisi na slavoluku, koji odgovaraju rasporedu tih kipova (počasnog karaktera), dok je na epistilu luka peti natpis, jedini graditeljskoga karaktera (CIL 5, 50 = ILS 2229 = Inscr. It. 10, 1, 72):

1: L(ucius) SERGIUS C(ai) F(ilius)

AED(ilis) II VIR

2: SALVIA POSTUMA SERGI

3: L(ucius) SERGIUS L(uci) F(ilius)

LEPIDUS AED(ilis)

TR(ibunus) MIL(itum)

LEG(ionis) XXIX

4: CN(aeus) SERGIUS C(ai) F(ilius)

AED(ilis) II VIR QUINQ(ennalis)

5: SALVIA POSTUMA SERGI DE SUA PECUNIA Salvija Postuma, Sergijeva (tj. supruga), svojim novcem (tj. učinila).

Karakter natpisa je jasan: prva četiri su u nominativu, počasnog karaktera, ali ne uobičajenog tipa (koji bi bio u dativu), već čine samo "didaskaliju" ispod kipova kao ispod ilustracije. Peti je natpis graditeljskog tipa, koji nam kazuje da je Salvija Postuma, Sergijeva supruga, dala izgraditi spomenik svojim novcem (*de sua pecunia*). To pulski slavoluk čini jednim od ne tako brojnih privatnih rimskih slavoluka koji su sačuvani.

Jednostavnost natpisa već dugo podgrijava maštu povjesničara, jer se iz njega samoga ne razabire točna rekonstrukcija njihovih obiteljskih veza. Posve je jasno da je Lucije Sergije Lepid (3.) vjerojatno bio sin Lucija Sergija (1.), a taj je bio brat Gneja Sergija (4.). Salvija Postuma je supruga jednoga od njih, ali kojega? Vjerojatno Lucija Sergija Lepida (3.), ali to nigdje nije rečeno. Na epigrafskim podatcima temelji se datacija spomenika, jer je 29. legija razvojačena nakon 31. god. pr. Kr. (poslije bitke kod Akcija), pa je to terminus post quem izgradnje slavoluka. Druga granica, terminus ante quem, ne postoji. Ali treba uzeti u obzir da je Sergije Lepid bio mladić od dvadesetak godina kad je bio legijski tribun, oko 31. god. pr. Kr. Malo poslije je mogao doći u Pulu, a morao je umrijeti mlad jer mu se djeca ne spominju. To bi nastanak spomenika moglo smjestiti unutar desetljeća kojega između 30. i 20. god. pr. Kr., a možda još i do 10. god. pr. Kr. Ipak sve su to samo domišljanja okvirne datacije, a ne sigurni podatci.

Graditeljski natpis iz Trsta (antički Tergeste) osvjetljava podizanje gradskih zidina i kula 33-32. god. pr. Kr. Tekst je poznat iz nepotpuna natpisa (CIL 5, 525 = ILS 77 = Inscr. It. 10, 4, 20), te kopije iz XV. stoljeća. On još pripada vremenu prije negoli je Oktavijan uzeo naslov Augustus, pa se na natpisu naziva Imperator Caesar i određuje se s dvjema najvažnijima tadašnjim dužnostima, konzulatom i trijumviratom. Natpis završava formulom *murum turresque dedit*, što znači da su zidine i kule izgrađene pod pokroviteljstvom samoga Oktavijana, tada vodećeg političara koji se upravo borio protiv Liburna, Japoda i Delmata u istočnom zaleđu kolonije Tergeste. Nepotpuni originalni natpis glasi:

[IMP(erator) CAESAR] CO(n)S(ul) DESIGN(atus) TERT(ium)
[IIIVIR R(ei) P(ublicae)] C(onstituendae) ITER(um)
MURUM TURRESQUE FECIT

Međutim, ono što ovaj natpis čini zanimljivim i što omogućava sigurnu rekonstrukciju nedostajućeg dijela (nedostaje lijeva gornja četvrtina) jest kopija natpisa iz oko 1470. godine, s dodatkom teksta Fridriha III. Habsburškoga (1439-1493):

¹ IMP(erator) CAESAR CO(n)S(ul) DESIGN(atus) TERT(ium)
IIIVIR R(ei) P(ublicae) C(onstituendae) ITER(um)
MURUM TURRESQUE FECIT

FRI(dericus) TERT(ius) RO(manorum) IMP(erator), DUX AUST(riae) (et)
C(etera) DO(minus)Q(ue) TER=

⁵ GESTI III VICE MURUM REEDIFICARI IUSSIT

Imperator Cezar, izabran za konzula treći (put),
trevir za uređenje države drugi (put),
zidine i kule učinio (je).

Fridrik Treći, rimski car, vladar Austrije itd. i gospodar Trsta,
zapovjedio (je) da se četvrti put zidine ponovo izgrade.

Slika 27. Natpis o gradnji zidina, s imenom Cezara Oktavijana, iz Trsta (CIL 5, 525 = ILS 77)

Vrijeme nastanka ovog svojevrsnoga prijepisa podudara se s trenutkom kad se među intelektualcima srednje Europe i Italije već znatno proširilo znanje o rimskodobnim natpisima. Prema tada sačuvanom predlošku Oktavijanovog natpisa, netko je oko 1470. godine u Trstu dao izraditi prijepis s dodatkom, koristeći antičku slovnu tehnologiju, oblik i raspored slova, kratice pa i interpunkcije. Samo

se u riječi ITER(um) javlja srednjovjekovna inačica završnog dijela u obliku ITERV3, dok se kratice srednjovjekovne epigrafije javljaju samo u drugome dijelu, u Fridrikovom natpisu, koji se ne obazire suviše na antičke predloške, već slijedi principe svojega vremena. Nema mnogo sličnih primjera prepisivanja natpisa. Ima ih koji su ponovo koristili istu kamenu površinu u različitim vremenima pa se stariji i mlađi natpisi prepliću, no ovo je upravo primjer očuvanja tradicije antičke epigrafije u kasnosrednjovjekovnoj epigrafiji. I ovaj je natpis iz doba Habsburgovaca imao burnu povijest: 1509. godine prenesen je u Veneciju odakle je tek 1926. godine vraćen u Trst.

BIBL.: O natpisu iz Krka usp. L. MARGETIĆ, *Riflessioni sull'iscrizione di Curicum*, CIL III, 13295 = Dessau ILS, II, 5322., "Aquileia Nostra", 50, 1979., 153-172. I natpis iz Fulfina (usp. gore, bibliografiju uz prethodno poglavlje) odnosi se na građevinu.

Cestovni natpisi – miljokazi

Već smo gore, u razmatranju carske titulature, pokazali dva primjera miljokaza (*miliaria*), tj. natpisa koji su označavali broj milja na nekoj određenoj cesti – uz koju su stajali. Kako se radi o svojevrsnim graditeljskim natpisima, tj. epigrafskim spomenicima koji su u svezi s građevinama – cestama, ovdje je mjesto da se o njima kaže još nešto podrobnije. To je važno s obzirom na broj sačuvanih takvih natpisa diljem područja oko Sredozemlja gdje se protezala rimska država. Zaista, rimske su ceste poslovično bile jedan od simbola rimske države pa su na taj način i miljokazi pokazatelj raširenosti rimske uljudbe.

Službena državna rimska cestovna infrastruktura obuhvaćala je ne samo gradnju i održavanje cesta kao djelatnost od posebnog značenja za gospodarstvo, već i više od toga održavanje postaja za odmor i izmjenu konja. To je bio tzv. *cursus publicus*, državni servis za što brže putovanje poruka, vijesti i zapovjedi u Rim i iz Rima, što čini temeljnu državnu funkciju cesta. Ali ceste su također neprijeporno bile i sredstvo putovanja roba, ljudi i ideja, pa su i tako odigrale vrlo značajnu ulogu u romanizaciji i u gospodarstvu.

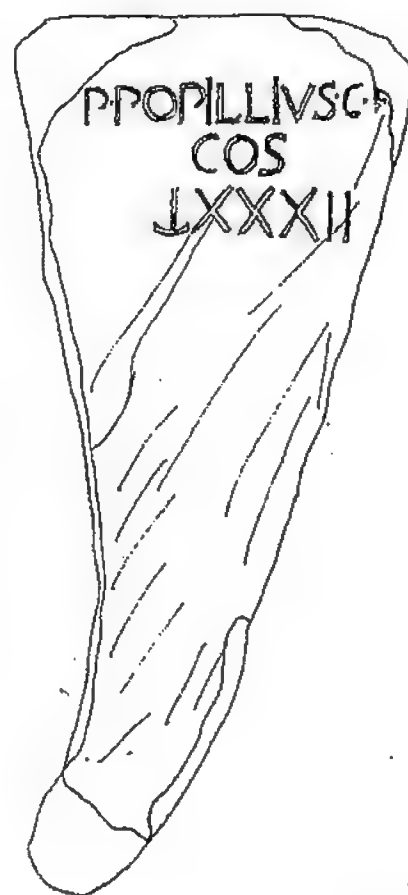
Rimske su ceste svakako bile vrhunac graditeljske tehnike popločane kamenim pločama (*viae silice stratae*). Ali nisu sve ceste bile popločane cijelom dužinom, već samo na glavnim dijelovima, na ulazima i izlazima u grad, na raskršćima, oko postaja i sl. Ostali dijelovi cesta bili su građeni nabijenim slojem kamena i pijeska (*viae glarea stratae*) pa čak i obični zemljani putevi (*viae terrenae*). Puka je mistifikacija poimanje rimske cestogradnje kao jedinstvene tehnologije u svim dijelovima države, ali treba uzeti u obzir druge vrhunce rimskog cestovnog graditeljstva, a to su planinski prijevoji (uklesani u stijeni), mostovi i vijadukti.

Miljokazi se u pravilu morfološki razlikuju od svih drugih vrsta natpisnih spomenika, jer su valjkastog oblika, bez nekih posebnih ukrasa, tako da se mogu lako zamijeniti za manji stup ili dio stupa. Natpis je urezan na jednoj strani zaobljene površine stupa, u više redaka tako da se može čitati iz jedne točke motrišta, a ne obilazi oko opsega stupa. Miljokazi na vrhu nisu naravno, imali kapitel, iako su mogli imati skromnu bazu, postament, koji gotovo nikada nije sačuvan. *Miliarium* je – dakle – jednostavan stup bez ukrasa, sa sasvim funkcionalnom ulogom obilježavanja točke na cesti, najčešće s brojčanom

Zbog funkcionalnosti miljokaza, natpisi su na njima uvijek vrlo kratki i bez posebnih protokolarnih dodataka. Oni uz broj milja (uvijek na kraju teksta) donose obično samo ime osobe koja se povezivala s gradnjom ili obnovom ceste. U republikansko doba to su bili najčešće konzuli, pod čijim je konzulatom cesta bila trasirana pa je po njima cesta nosila i ime.

M(arcus) AEMILIUS M(arci) F(ilius) M(arci) N(epos)

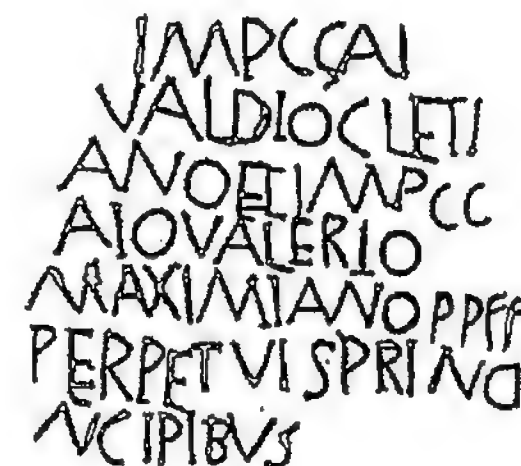
Marko Emilije, sin Marka,
: unuk Marka,
Lepid, konzul.
268 (tj. milja) 15 (tj. milja).

152

S(purius) POSTUMIUS S(puri) F(ilius) S(puri) N(epos)
ALBINUS CO(n)S(ul)
C[X]XII GENUA CR[E]MO[NAM]
XXVII

Naravno, konzuli su ceste gradili i u provincijama, pa su miljokazi poznati i, primjerice, u Hispaniji, u Maloj Aziji. Međutim, tek je carsko doba donijelo ogroman zamah izgradnje cesta izvan Italije, tako da većina miljokaza oko Sredozemlja općenito potječe iz doba poslije druge polovice I. stoljeća pr. Kr. Carski miljokazi su mnogobrojni, a izričaji na njihovim natpisima slijede pravila carske titulature s punim popisom dužnosti. Dok to s jedne strane opterećuje i produžava natpise, s druge omogućava točnu dataciju, brojem konzulata, tribunata, imperature. Ispod toga su i na carskim miljokazima brojem izražene milje od / do najbližih cestovnih središta.

153

Rimska cestovna mreža na području provincije Dalmacije, poznata je i po miljokazima, koji svojim nemalim brojem također doprinose topografiji cesta i rimske epigrafije. Cestovna mreža u nas sustavno je postavljena početkom I. stoljeća, ali miljokazi iz kasnijih vremena svjedoče o neprekinutom održavanju glavnih puteva. Tako i miljokaz iz Asserije kod Zadra (s ceste Burnum – Jader) i svojim grubim epigrafskim značajkama, svjedoči o degradaciji vremena i prostora, ali i o carskom autoritetu u tom području (CIL 3, 15106 = ILJug 2986):

IMP(eratori) C(aesari) CAI	Imperatoru Cezaru Gaju
VAL(eri) DIOCLETI	Valeriju Diokleciju
ANO ET IMP(eratori) C(aesari) C	janu i Imperatoru Cezaru
AIO VALERIO	Gaju Valeriju
⁵ MAXIMIANO P(ri) F(elicibus duobus)	Maksimijanu, svetima i sretnima
PERPETVIS PRINCI	vječnim
NCIBVS	vladarima

Sasvim nevješta impostacija natpisa i mnogo grešaka u klesanju (EL umjesto ET u 3. retku, NC umjesto P u 7. retku) jasno odaju čovjeka koji baš i nije bio vičan urezivanju slova i natpisa. Redci mu ne slijede pravilno crtovlje, ali slova imaju neke paleografske značajke po kojima se jasno vidi da je klesanju u kamen prethodio predložak na mekom materijalu, izveden vjerojatno bojom. Ili mu je pak netko kredom ili ugljenom napisao predložak na površinu kamena, ali klesaru u urezivanju nisu svi elementi bili sasvim jasni. Na ovom miljokazu, kao i na nekim drugim u istom području (primjerice ILJug 1034) nije bio uklesan broj milja (ili oni nisu sačuvani).

Međutim, na carskim miljokazima vrlo je česta pojava da se gradnja obilježava glagolima *fecit*, *munivit* (učinio, izgradio je – u trećem licu jednine perfekta), a ponekad se i ne radi o gradnji, već o tome da je cestu (netko) popločio (*silice stravit*), popravio (*restituit*) ili proširio (*ampliavit*). Nalazimo i pojavu da se na istom miljokazu nalaze dva natpisa, jedan stariji i drugi mlađi od sljedeće rekonstrukcije (često iz IV. stoljeća), kao na jednom primjeru iz okolice Pise (CIL 11, 6664 = ILS 5824), gdje redci 1-7 pripadaju Hadrijanovu vremenu, a redci 8-12 carevima Valentinijanu i Valensu:

[IMP(erator)] CAES(ar) T(itus) AEL[IIUS]
HADRIANUS ANTONINUS
AUG(ustus) PIUS P(ontifex) M(aximus) TR(ibunicia) P(otestate) V CO(n)S(ul) III
IMP(erator) II P(ater) P(atriciae) VIAM AEMILIAM
⁵ VETUSTATE DILAPSAM OPERIB(us)
AMPLIATUS RESTITUENDAM CUR(avit)
A ROMA M(ilia) P(assuum) CLXXXVIII
PRO(pagatoribus) ROMA(ni imperii) ET REI P(ublicae) D(ominis) N(ostris duobus)
FL(avii duo) VALE<N>TINIANO ET
¹⁰ VALENTE VICTORIOSIS=
SIMIS SEMPER AUG(ustis)
M(ilia) P(assuum) CLXXXVIII

Imperator Cezar Tit Elije
Hadrijan Antonin
August Piše, vrhovni svećenik, tribunatske ovlasti 5.(put), konzul 3. (put)
Imperator 2. (put), Otac Domovine, Emilijevsku cestu
od starosti razasutu, trudom
proširenu, pobrinuo se da se popravi,
od Rima, milja 188.
Širiteljima Rimskog Carstva i države, našima gospodarima dvama
dvama Flavijima, Valentinijanu i
Valensu, najpobjedonosnijima
stalnim Augustima dvama.
Milja 188

Vrlo se lijepo prepoznaje glavna razlika u dvije vremenski odijeljene cjeline natpisa: raniji je u nominativu, jer se radi o klasičnom miljokazu kojim se obilježava rekonstrukcija, a kasniji je dodatak počasnog karaktera, iz sredine IV. stoljeća, kad se štovanje carskih osoba već razvilo do i preko običaja orijentalnih država. Cestovni natpisi, miljokazi (*miliaria*) značajni su i kao izvor za proučavanje cestovne mreže, jer se uglavnom pronalaze nedaleko od izvornog mjesta gdje su u antici stajali, pa su oni nezamjenjivi u antičkoj topografiji. Ceste je u Dalmaciji počeo sustavno graditi Tiberijev namjesnik Publije Kornelije Dolabela (*legatus pro praetore*), pa su u provinciji Dalmaciji brojni i miljokazi s njegovim imenom, ali u ime cara Tiberija (npr. CIL 3, 3198 - 3201). U Istri je cestu koja je povezivala Aquileju (*Aquileia*), Tergeste (*Tergeste*), Parentij (*Parentium*) i Pulu (*Pola*) izgradio Vespazijan 78. godine, prema natpisima pronađenima kod Pule (CIL 5, 7987; 7988). Na jednome se ona naziva *Via Flavia* (usp. ILS 5831).

BIBL.: O cestama opć. usp. R. CHEVALLIER, *Les voies romaines*, Paris 1972.; G. RADKE, *Viae publicae Romanae*, Bologna 1981. (prijevod članka objavljenog u *Real-Encyclopedie*, Suppl. 13, 1973., 1417-1686). Za miljokaze, odnosno natpis usp. npr. D. FRENCH, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor*, BAR, Oxford 1981.; L. GOUNAROPOULOU, M. B. HATZOPOULOS, *Les milliaires de la Voie Egnatienne entre Heraclee Lyncestes et Thessalonique*, Athenes 1985.; P. BASSO, *I miliari della Venetia romana*, Padova 1986.

Za područje hrvatskih zemalja usp., za Istru: L. BOSIO, *Le strade romane*, Padova 1981.; za Dalmaciju I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, 2, Sarajevo 1974.

EPIGRAFSKI SPOMENICI PRAVNE NARAVI

Javni i privatni spisi pravnog karaktera, tj. pravni akti privatnika, upravnih i državnih tijela, zakoni i odluke, "objavljivali" su se javnim izlaganjem prijepisa takvih tekstova, uklesivanjem u kamenu ili bronci. Zakonodavstvo rimske države ima dugu povijest, od trenutka kada su dotada usmeno prenošeni zakoni zabilježeni na 12 ploča ("Zakon dvanaest ploča") početkom V. stoljeća pr. Kr. Naravno, prema I. stoljeću pr. Kr. broj zakona koje poznajemo sve je veći, a poznati su i dijelovi tekstova zakona na brončanim i kamenim pločama, tako da tehnički i oni pripadaju epigrafiji, iako se njima podrobnije bavi povijest prava kao specifična pomoćna znanost između povijesti i prava.

Među najstarije zakonske spomenike u epigrafiji moramo ubrojiti odluku pretora u Hispaniji, Lucija Emilija Paula, koji je 189. godine pr. Kr. skupini Ibera dodijelio slobodu i pravo posjedovanja nekretnina. Tekst je pronađen na brončanoj ploči kod Gadesa (Cadiz) u Luzitaniji (CIL I², 614 = CIL 2, 5041 = ILS 15). Znamenit je i natpis s tekstom o senatskoj odluci (zakonu) o mjerama koje treba u rimskoj državi poduzeti radi iskorjenjivanja Bakanalija, orgijastičkog kulta Bakha (*Senatus consultum de Bacchanalibus*). I ovaj je epigrafski spomenik na brončanoj pločici, a pronađen je u Kalabriji (Tiriolo – CIL 1, 196 = CIL 10, 104 = ILS 18).

Zakoni su se često, a od kraja Republike i redovito, nazivali prema imenu (ili imenima) predlagача, pa je tako, primjerice, Gaj Julije Cezar 45. godine pr. Kr. predložio zakon (koji je u Senatu prihvaćen) o ustrojstvu municipija. Taj je zakon poznat kao *Lex Iulia municipalis*, a tekst je sačuvan na brončanoj ploči (ILS 6085) koja je u XVIII. st. bila pronađena u Kalabriji (južna Italija). Osim općih državnih zakona, i svaki je grad imao svoj "Zakonik" (također *Lex*) koji je predstavljao statut, osnovni skup propisa gradske zajednice. Poznati su tekstovi s brončanih ploča, čak tri takva gradska statuta iz hispanske provincije Betike (južna Španjolska: ILS 6087-6089).

U carsko je doba smanjen značaj senatskog zakonodavstva, ali nikada nije prestao, jer je car imao pravo predlaganja zakona, čiji su se prijedlozi redovito prihvaćali (*leges rogatae* – zakoni koji su doneseni na prijedlog cara). Zakone je car mogao i sam donositi (*leges datae*), što je svakako bilo tehnički i politički jednostavnije. Osim toga, carevi su donosili i druge vrste pravnih akata, odluke (*decreta, sententiae*), uredbе (*edicta*), i dr. Poznati su i primjeri carskih naputaka i odgovora na zamolbe pojedinih gradskih zajednica koje su se caru obraćale u slučajevima prijepora (npr. radi granica i vlasništva prema susjedima). Takvi su se naputci, odnosno rješenja (*rescripta* – odgovori) s ponosom uklesivali u kamen ili broncu i postavljali na počasno mjesto glavnog gradskog trga, jer sâm je car riješio u korist te zajednice. Poznati su primjeri takvih carskih reskriptata (naročito iz Male Azije i sjeverne Afrike), napose su njihovi tekstovi važni za proučavanje gospodarske i pravne problematike nekoga područja (ILS 6090 - 6092).

Daleko je više natpisa koji donose prijepise pojedinačnih odluka gradskih tijela, počasne ili praktične naravi. Takvi se tekstovi katkad uklesuju i u podnožja spomenika značajnim osobama pa postaju dijelom počasnih natpisa. Takvi natpisi imaju u početnom dijelu sve značajke počasnih, a tomu slijedi onaj dio teksta koji je po karakteru bliži pravničkom značenju. U Trstu je tako poznat natpis (CIL 5,

532 = ILS 6680) Luciju Fabiju Severu koji predstavlja upravo takav granični slučaj. U Puli je mramorna ploča s prijepisom jedne odluke (Inscr.It. 10, 1, 85) važna zbog toga što počinje službenim oblikom imena grada: *In Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea* ...

Glede epigrafskih značajki pravnih natpisa važno je primijetiti jednu osnovnu činjenicu. Pravni epigrafski tekstovi koriste mnogo manje epigrafskih kratica od drugih vrsta natpisa. Tekst je gotovo u cijelosti ispisan bez kratica, pogotovo konkretne pravne odredbe, oko kojih nije smjelo biti dvojbi u čitanju i tumačenju. Naravno, imena su pisana skraćeno, nazivi činovničkih i sličnih dužnosti, novčanih jedinica također, a koriste se i neke specifične pravničke kratice kojih u drugim vrstama natpisa nema:

D. D. E.	– dare damnas esto
E. R. E.	– ea re erit
H. L.	– haec lex
EX H. L. N. R.	– ex hac lege nihil rogatur
T. P.	– tanta pecunia
U. D. P. R. L. P.	– ut de plano recte legi possint
U. Q. R. F. E. V.	– uti quod recte factum esse volet.

Ali povjesničar ili epigrafičar će rijetko biti u prigodi pronaći, proučiti ili objaviti neki novi pravni natpis od ovih koji su navedeni. Njihova je vrijednost najveća za pravne povjesničare, tj. za povijest prava.

Na drugoj strani, u pravnu skupinu natpisa mogu se ubrojiti i tzv. vojničke "diplome", na brončanim pločama urezani stereotipni tekstovi odluka kojima se isluženim vojnicima prigodom otpusta iz vojske dodjeljivalo rimsko građansko pravo (ako ga prije toga nisu imali, što je bio čest slučaj). Takav natpis teorijski je prijepis zakonske odluke koju je dobijala osoba na koju se odluka odnosila, što mu je potvrđivalo društveni položaj. Izvornik zakona bio je izložen u Rimu, a svaki je veteran primao prijepis koji se na njega odnosio. Rimska je vojska bila sastavljena od dijela legionara koji nisu bili rođenjem rimski građani, ali svejedno stanovnici ("državljeni") carstva. Oni su kod otpusta (*honesta missio*) stjecali puno građansko pravo i tako bili izjednačeni s drugim rimskim građanima. Ako je pak legionar – rimski građanin stupio u nelegalnu bračnu vezu sa ženom koja nije bila rimska građanka, njihova se veza pretvarala u legalni brak također kod otpusta iz vojske, jer je tada legionar dobijao pravo braka s ne-građankom (*ius connubii*).

Vojničke diplome (*diplomata militaria*) su velika skupina natpisa, čak objavljeni u posebnim zbirkama u sklopu epigrafskih korpusa. Formula teksta bila je vrlo shematizirana. Glavni dio teksta izricao je koji je car (s punom titulaturom) donio odluku da se vojnicima određene vojničke jedinice otpustom iz vojske dodijele građanska prava. Naveden je točan nadnevak s godinom određenom po konzulima. Slijedilo je ime onoga veterana kojemu je dodijeljena brončana ploča s tekstom, a slijedio je popis sedmorice rimskih građana kao svjedoka toga čina, te naznaka gdje je u Rimu bio izložen izvornik.

Vojnička diploma koju je veteran dobijao kao dokaz svojega građanstva sastojala se iz dviju brončanih ploča, povezanih na trima mjestima vrpcom tako da se otvarala kao knjiga. Na suprotnim stranama je bila po jedna rupica na svakoj ploči te se vrpcom i zatvarala. Evo kako izgleda vojnička diploma koja je nedavno

pronađena u rijeci Savi, a čuva se u Slavonskom Brodu. Tekst je raspoređen na dvije brončane ploče. Na jednoj je uobičajeni protokolarni tekst s imenom osobe kojoj je diploma izdana, dok su na drugoj ploči imena svjedoka s njihovim osobnim pečatima:

IMP(erator)•CAESAR VESPASIANVS•AVG(ustus)•PONT(ifex)

MAX(imus) TR(ibunicia)•POT(estate)•II•IMP(erator) VI•P(ater)•P(atriae)•COS III

VETERANIS•QVI•MILITAVERNVT•IN
CLASSE•MISENENSI•SVB•SEX(to)•LVCILIO

⁵ BASSO•QVI•SENA•ET•VICENA•STIPEN
DIA•AVT•PLVRA•MERVERANT•ET•SVNT
DEDVCTI•PAESTVM•QVORVM•NOMINA
SVPSRIPTA•SVNT•IPSIS•LIBERIS•POSTE
RISQVE•EORVM•CIVITATEM•DEDIT•ET

¹⁰ CONVBIVM•CVM•VXORIBVS•QVAS
TVNC•HABVISSENT•CVM•EST•CIVI
TAS•IIS•DATA•AVT•SIQVI•CAELIBES
ESSENT•CVM•IIS•QVAS•POSTEA DV
XISSENT•DVM•TAXAT•SINGVLI•SIN

¹⁵ GVLAS•A(nte) D(iem)•V•IDVS•FEBR(uarias)
IMP(eratore) CAESARE•VESPASIANO•AVG(usto) III
M(arco) COCCEIO NERVA CO(n)S(ulibus)
7(centurioni) LICCAIO•BIRSI•F(ilio) MARSVNNIA
LOCO XXIII

²⁰ DESCRIPTVM•ET•RECOGNITVM•EX
TABVLA•AENEA•QVAE•FIXA•EST
ROMAE•IN•CAPITOLIO•IN•PODIO•ARAE
GENTIS•IVLIAE

M(arci)•VIRI•MAR CELLI DEC(urionis?)•LEG(ionis)

L(uci)•DOMITI SAVAR(iensis)
SEVERI•VET(erani)
BREVC

⁵ C(ai)•MARCI NOBILIS•EMON(ensis)
C•PIDIENI AQVILEIENS(is)
L•VALERI PAVONIS•VE(erani)
BREVC<O>

C•IVLI•CLARI AQVILEIENS(is)

¹⁰ L•MINEI IVCVNDI•AQVI
LEIENSIS

Imperator Cezar Vespazijan August, vrhovni
svećenik, tribunatske ovlasti drugi put, imperator šesti put, otac domovine, konzul treći put,
veteranima koji su vojevali
u mizenskoj floti pod Sekstom Lucilijem
Basom, koji suodslužili dvadeset i šest stipen=
dija ili više i naseljeni

su u Pestumu, čija imena su
dolje potpisana, njima, djeci i potomcima
njihovima daje civitet i pravo zakonitog braka sa suprugama,
koje su tada imali, kad im je civ=
itet dan, ili, ako su koji bili ledični,
s onima, koje su poslije dove=
li, naravno pojedini s pojedini=
nom. Peti dan prije februarskih ida
za konzulâ Imperatora Cezara Vespazijana Augusta treći put,
/i/ Marka Kokceja Nerve
/centurionu/ Likaju, Birsovom sinu, iz Marsunije.

Broj 23

Prepisano i provjereno s bakrene ploče,
koja je pričvršćena u Rimu na Kapitoliju
na podnožju are Julijevskog roda.

[SVJEDOCI]

(Pečat) Marka Vira Marcela, dekuriona? legija?, Savarijca

(Pečat) Lucija Domicija Severa, veterana, Breuka

Pečat) Gaja Marcija Nobilisa, Emonca

(Pečat) Gaja Pidijena, Akvilejca

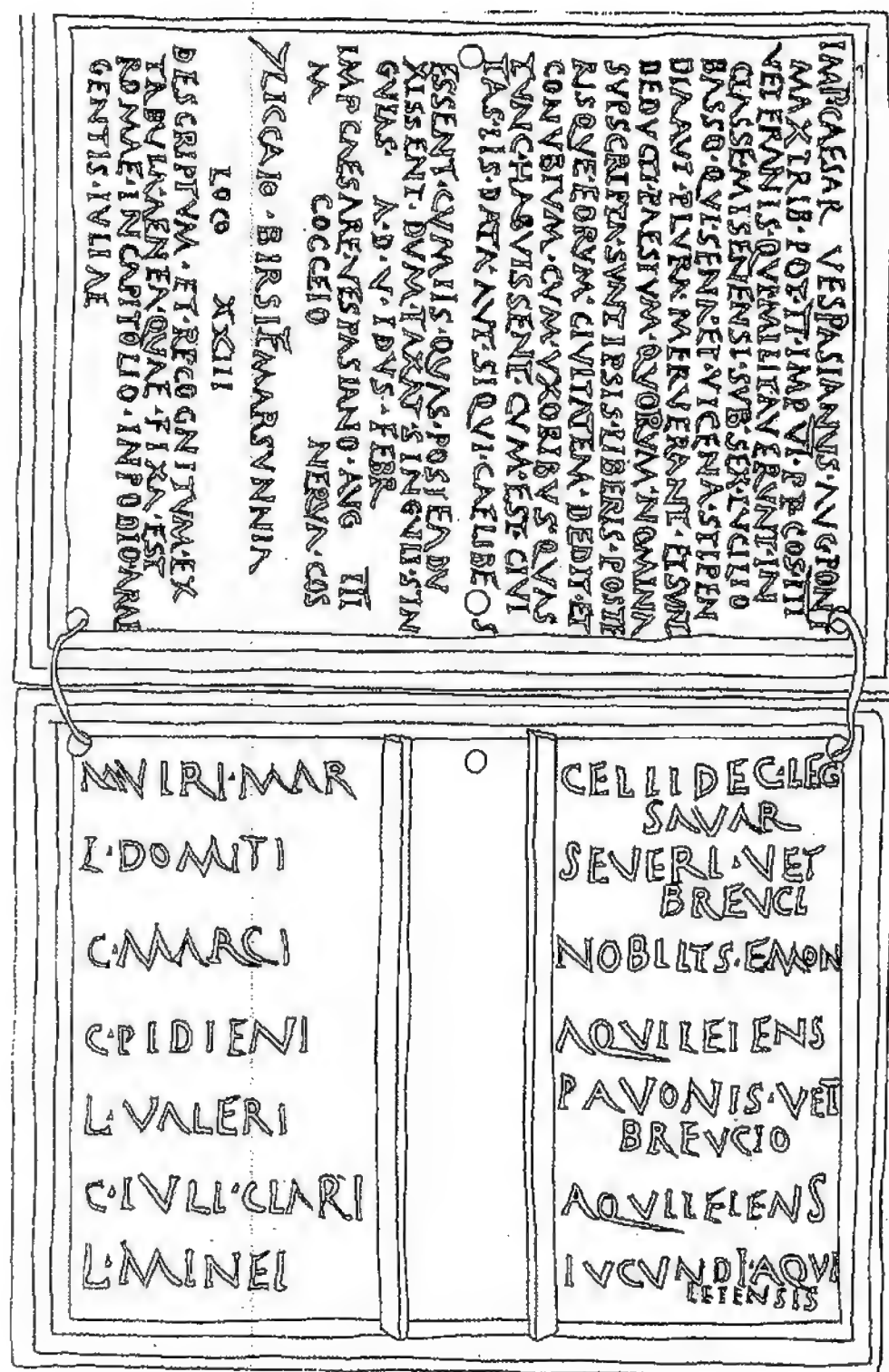
(Pečat) Lucija Valerija Pavoña, veterana, Breuka

(Pečat) Gaja Julija Klara, Akvilejca

(Pečat) Lucija Mineja Jukunda, Akvilejca.

Lijepo se vidi da je nositelj povlastice, veteran kojemu se građansko pravo
(*civitas*) dodjeljuje, peregrin tj. osoba domorodačkog podrijetla: Likaj, Birsov sin,
iz Marsunije. Veteranu se ponekad navodi i plemensko podrijetlo, što u ovom
slučaju izostaje. Likaj je u svakom slučaju iz vojske (mornarice) otpušten kao
centurion poslije 26 ili više godina službe. Uvodni protokolarni tekst je općenitog
karaktera i odnosi se na cijelu skupinu osoba na koje se carska odluka odnosi, a
predmetna ploča (diploma) jedan je od prijepisa koji su se dodjeljivali svakome od
njih. Vojna jedinica ravenske flote točnije je određena imenom zapovjednika (u
kopnenoj vojsci se to izražavalo i nazivom legije ili kohorte). Još je jedan podatak
važan, da je ta skupina otpuštenih vojnika dobila zemljišni posjed (*deducti sunt*) u
Paestumu, u Lukaniji južno od Napulja.

Poslije dijela teksta s pravima koja su mu dodijeljena (građanstvo, pravo na
brak ako je već imao nevjenčanu družicu, pravo da sklopi brak s nekom drugom
ženom), dolazi datacija danom, mjesecom i konzulskom godinom. Ova se odnosi
na 9. veljače 71. god. Tekst je zaključen opisom mjesta gdje se nalazi izvornik
spisa, tj. brončane ploče s tekstom odluke.

Slika 30. Vojnička diploma Likeja, Birsova sina, iz Save kod Slavanskog Broda (iz J. Miškov, VAMZ, 1997-1998)

Zaseban je prostor ostavljen za svjedoke, koji su obično sudrugovi onome kojemu se diploma izdaje, svi već s građanskim pravom, a u ovom su slavonskobrodskom slučaju tri iz Aquileje, jedan iz Emone (Ljubljana), jedan iz Savarije (Sopron), a dva pripadnika plemena Breuka, koji su živjeli upravo na području sjeverne Posavine između Slavanskog Broda i Vinkovaca. Sva su imena u genitivu, jer se odnose na izričaj *signum M(arci) Viri Marcelli Dec(urionis?) Leg(ionis) Savar(iensis)* (Pečat Marka Vira Marcela, legijskog dekurijona, Savarijca). Zanimljivo je da je jedna druga diploma, pronađena u Saloni (CIL 3, str. 850 = ILS 1991), s tekstom na četiri stranice dviju brončanih ploča, bila izdana 5. travnja iste, 71. godine Platoru, Venetovu sinu, iz plemena Mezeja. Njezin tekst pokazuje izrazite sličnosti s ovim pravnim spisom.

Vojničke diplome su naročito brojne u Panoniji, pa i u našem dijelu, u današnjoj Slavoniji, gdje su vojnici bili zaista brojni obzirom na potrebe obrane granice na Dunavu. Ima ih, naravno i u drugim dijelovima Hrvatske, poglavito tamo gdje su se veterani, isluženi vojnici naseljavali poslije otpusta. U Istri je jedna brončana ploča poznata iz sela Ježi kod Umaga (Inscr. It. 10, 3, 46), koja se odnosi na Lucija Vespensija Porkula, iz Faventije (Faenza), a otpušten je iz Desete gradske kohorte (*Decima cohors urbana*) 194. godine, za cara Septimija Severa.

Kalendari

U pravne bismo spomenike možda mogli ubrojiti i kalendare, tj. popise dužnosnika po godinama. To su svakako bili javni natpisi za općenito korištenje, pa ih ne možemo uključiti ni u jednu drugu kategoriju. To su tzv. *Fasti*, koji su objavljeni u zasebnim svescima niza *Inscriptiones Italiae* (sv. 13). Postoje popisi konzula (*Fasti consulares*), popisi održanih trijumfa (*Fasti triumphales*), koji su bili pronađeni u ulomcima na rimskom forumu. Prvi su važni zbog toga što se u svakodnevnom životu najviše koristilo brojanje godina po konzulima, tj. godina se označavala imenima dvaju konzula, dok su drugi važan povijesni izvor, pogotovo za starija razdoblja (prije I. st. pr. Kr; usp. ILS 69). Trijumfalni fasti donose popise vojnih zapovjednika kojima je bio dodijeljen trijumf, a navodi se i nad kojim narodima se trijumf proslavljao.

Svaki je grad (municipij i kolonija) imao i svoje popise dužnosnika (*Fasti municipales*, *F. coloniales*), također izložene u obliku javnih natpisa u središtu grada, na forumu. Takvi popisi koristili su se kao pomoćno sredstvo u dataciji, jer su se gradske odluke katkada datirale konzulima i lokalnim dužnosnicima. Naravno, svaki municipalni popis (kao što je primjerice *Venusia* kod Napulja (ILS 6123) ili *Nola* kod Napulja (ILS 6124) za svaku godinu najprije navode tko su bili konzuli, a potom gradske dužnosnike (*duoviri*, *aediles*, *quaestores*). Druga vrsta municipalnih popisa jesu *Alba decurionum*, popisi članova gradskog vijeća (npr. *Canusium*, ILS 6121), ali oni se odnose na jednu godinu, na jedan saziv, a ne na duže vremensko razdoblje.

Epigrafski oblik imaju i ulomci četrdesetak kalendara, također objavljenih u *Inscriptiones Italiae* (sv. 13). Radilo se o detaljnim popisima svih dana u godini, posebno za svaki mjesec. Jer, uz svaki je dan bilo navedeno ono što je za običnog čovjeka bilo najvažnije u ustrojstvu života i rada: je li dan podoban za rad

javnih službi ili nije, koja se svetkovina slavi i sl. Dva su glavna pola oko kojih se ustrojavao svakodnevni život: svetkovine mnogobrojnih božanstava te sudovanje. Jer uz svaki se pojedini dan u takvim kalendarima javljaju točno određene kratice, koje ih поближе određuju:

- F (*fastus*), u dane kad su sudovi radili
- NF (*nefastus*), u dane kad sudovi nisu radili
- C (*comitalis*), u dane kad se sastajala skupština rimskih građana,
- EN (*endotercisus*), u dane koji su bili *nefasti* samo ujutro i navečer.

Postoje i druge kratice, čije je značenje nepoznato ili nesigurno (prvenstveno jer ih antička vrela ne objašnjavaju): NP (možda *nefas feriae posteriores*), FP, itd. Ali kratice Q. REX. C. F. trebala bi značiti – *quando rex comitiavit fas*, a Q. ST. D. F. – *quando stercum delatum, fas*. Rimska je duhovnost unijela vrlo mnogo ograničenja u svakodnevni život, uključujući tu i podjelu na dane kad je bilo poželjno započeti neku novu djelatnost i na one u kojima se to nije smjelo. Zato uz navedenu podjelu dana po "vrsnoći" postojala je i sljedeća podjela: *dies religiosi*, (koji su se u pučkoj predaji stopili s *dies nefasti*), *dies vitiosi*, *dies Aegyptiaci*, *dies senatus legitimi* i *dies atri*.

Epigrafski fasti imaju još jednu značajku (usp. npr. Fasti Maffeiiani, ILS 8744), a to je da su dani u stupcima po mjesecima označeni slovima od A do H, koja zaokružuju osmodnevne tjedne, jer sedam se dana radilo, a osmi dan je bio posvećen trgovini, pa su se u taj dan u pojedinim mjestima održavali sajmovi (*nundinae*). Osmodnevni tjedan je značajka rimskog svakodnevnog života, iako se ne poklapa s astronomskim vremenom, pa je zato usporedo postojao i sedmodnevni, "službeni", tjedan. Kalendar uklesan u kamen za opću uporabu navodio je osmodnevni ciklus. Svaka je lokalna zajednica samostalno određivala koji je dan predviđen za sajam, uz ostalo i zato što su na njima sudjelovali putujući trgovci, koji su tako svaki dan negdje prodavali robu.

Osim kalendara ovoga tipa koji su urezani u kamen, postoje takvi natpisi i u drugim medijima. Najpoznatiji je vjerojatno bojom slikani kalendar na zidu antičkoga hrama koji je krajem 60-ih godina pronađen ispod bazilike Santa Maria Maggiore u Rimu. Tekst je pisan u okomitim stupcima po mjesecima, a obogaćen je slikanim kompozicijama krajolika i poljskih radova. Slične spojeve kalendara s likovnim motivima nalazimo na mozaicima, pogotovo u sjevernoj Africi (El Djem u Tunisu, Zliten u Tripolitani), ali i drugdje.

Pojednostavljene mozaikalne "kalendare" s prikazom samo godišnjih doba ili mjeseci, često i bez natpisa, možemo smatrati poučno dekorativnim motivima, jer su kalendari – osim za svetkovine i javne namjene, bili važni u poljodjelstvu. Pokazivali su kada se što u polju i na imanju radi. A postojali su i takvi poljoprivredni kalendari u epigrafičkom obliku (*Menologia rustica*). Takav jedan epigrafski spomenik (*Menologium rusticum Colotianum*, ILS 8745) sastoji se od dvanaest stupaca sa sljedećim podacima: Ime mjeseca, koliko ima u mjesecu dana, koji dan padaju None; koliko ima sati dan, a koliko noć, glavni astrološki znak i koje je božanstvo zaštitnik cijeloga mjeseca (*tutela*). Potom se za svaki mjesec prema potrebi navodi koji su najvažniji poljski radovi te koje su najvažnije svetkovine. Evo primjera za rujana (u tekucem tekstu bez epigrafskih kratice i rasporeda redaka):

Mensis September, dies XXX, nonae quintanae, dies horarum XII, nox horarum XII, aequinoctium. VIII kalendas Octobris Sol Virgine. Tutela Volcani. Dolea picantur, poma leguntur, arborum oblaquatio. Epulum Minervae (Mjesec rujana, dana 30, none peti dan, dan ima 12 sati, noć ima 12 sati, ravnodnevnica. Osmi dan prije oktobarskih kalenda Sunce izlazi iz znaka Djevice. Pod zaštitom Vulkana. Bačve se oblažu smolom, voćke se beru, stabla se privezuju. Svetkovina gozbe u čast Minerve). Naravno, ovo baš nisu iscrpne obavijesti za pravoga poljodjelca, već – kao i učeni agrotehnički priručnici Katona, Varona, i Kolumele – proizvod intelektualne dokolice, ali i plod sistematizacije rimskog znanja u kratkom kompendiju, više kao kuriozitet nego praktično koristan tekst.

Za gospodarsku povijest znamenita su dva epigrafska teksta iz Italije Trajanova doba, na kojima su popisi financijskih obveza koje su pojedini vlasnici poljoprivrednog zemljišta s jednog područja preuzeli, radi financiranja Trajanovih ustanova za skrb o djeci. To su tzv. *tabulae alimentariae*, svojevrsni kolektivni ugovori o preuzimanju obveza. Navedena su imena vlasnika zemlje, naziv posjeda (*fundus*), detaljniji smještaj posjeda u odnosu na neke čvrste odrednice u prostoru (uključujući i ime sela, *pagus*). Zatim slijedi procjena vrijednosti nekretnine toga vlasnika, i svota određena kao svojevrsni porez.

Iz južne Italije, iz okolice Beneventa u Samniju je *Tabula alimentaria Ligurum Baebianorum* (CIL 9, 1455 = ILS 6509). Ona je u uvodnom dijelu dosta oštećena, a tekst je na brončanoj ploči, podijeljen u tri stupca. Druga takva ploča, *Tabula alimentaria Veleias*, potječe iz sjeverne Italije iz okolice Piacenze (*Veleia*, CIL 11, 1147 = ILS 6675), a mnogo je cjelovitija, čak štoviše gotovo potpuno sačuvana. Bogatstvo podataka ovih tekstova nemjerljivo je za čitav niz problema gospodarske povijesti srednjeg Carstva, početka II. stoljeća, a odnosi se na pitanja zemljišnog vlasništva, veličine posjeda, pravnih odnosa, općenitog ustrojstva odnosa između raznih vrsta naselja i istovrsnih naselja međusobno.

Da su u rimskom pravnom sustavu postojali i vrlo razvijeni privatnopravni odnosi, svjedoče nam nalazi iz Pompeja. Kako je erupcija Vezuva 79. godine prekinula život tako naglo, a okolnosti sačuvale veliki dio predmeta koji su drugdje propali, sačuvane su i voštane pločice rukom pisanih svakodnevnih tekstova. Samo su jako važni pravni tekstovi bili zabilježeni u kamenu i bronci. Većina privatnih transakcija, poput novčanih posudbi, zajmova, hipoteka i sl., bilježile su se samo na voštanim pločicama. U Pompejima je pronađen veći broj takvih pločica bankara Lucija Cecilija Jukunda koji osvjetljavaju čitav niz pitanja koje u "velikim" pravnim tekstovima ne postoje. Manje je poznato da su slične voštane pločice s kupoprodajnim ugovorima pronađene u Daciji (danas Rumunjska), u drukčijim okolnostima.

Jesu li takvi primjeri natpisa pisanih slobodnom rukom zaista epigrafski spomenici – teško je reći. Čitanje takvih tekstova traži posebna znanja i vještine paleografije pa se čitav korpus približava pomoćnoj povijesnoj znanosti koja je više usredotočena na srednjovjekovne pisane izvore. Oni u svakom slučaju ne pripadaju niti papirologiji, jer su (1.) pisane latinskim pismom i jezikom, a ne kao većina papirusa, a (2.) ako je materijal kriterij, onda je po tvrdoći i izdržljivosti drvena pločica sa slojem voska nekako na polovici puta između kamena i bronce, te papirusa. Znanstvenici se ipak obično ne svaaju oko pitanja pripadnosti nekog

izvora pojedinoj sub-specijalnosti, jer su obzirom na malobrojnost nalaza rezultati obično previše značajni i zanimljivi da bi se istraživanja ometala formalizmima. Lakše se je posvađati oko zaključaka koji iz istraživanja i tumačenja slijede.

BIBL.: O vojničkim diplomama, osim CIL, usp. M. M. ROXAN, Roman Military Diplomas, vol. 1, London 1978.; 2, London 1985.; 3, London 1994. Pregled pravnih natpisa u vidu gradskih odluka: R. K. SHERK, The Municipal Decrees of the Roman West, Buffalo (N.Y.) 1970.; E.G. HARDY, Three Spanish Charters, Oxford 1912.; C. WILLIAMSON, Monuments of Bronze: Roman legal documents on bronze tablets, Classical Antiquity, 6, 1987., 160-183. O natpisu iz Veleje: F. G. DE PACHTERE, La table hypothecaire de Veleia, Etudes sur la propriete fonciere dans l'Apennin de Plaisance, BEFAR, 128, Paris 1920. O Ceciliju Jukundu, bankaru u Pompejima, usp. J. ANDREAU, Les affaires de monsieur Jucundus, Roma 1987.

O rimskom kalendaru usp. TH. MOMMSEN, Römische Chronologie, Berlin 1859.; A. K. MICHELS, The Calendar of the Roman Republic, Princeton University Press, 1967.; M. MILIČEVIĆ, Rimski kalendar, Radovi L&G, knjiga 8, Zagreb 1990.

INSTRUMENTUM

Natpisi se javljaju i na predmetima svakodnevne uporabe za kućansku primjenu. Takvi natpisi mogu biti prigodni, urezani u predmet tijekom uporabe (takav je natpis na tzv. fibuli iz Preneste: MANIOS MED FHEFHAKED NVMASIOI, ILS 8564; istoga je značaja natpis na tzv. cisti Ficoroni: DINDIA MACOLNIA FILEAI DEDIT. NOVIOS PLAUTIOS MED ROMAI FECID, ILS 8562) ili pak "ugrađeni", tj. dio proizvoda, izrađeni zajedno s predmetom, a oni u svakom slučaju pripadaju epigrafiji jer se radi o tvrdim anorganskim materijalima (keramika, staklo, bronca). Još od vremena nastanka CIL-a, za natpise na uporabnim predmetima udomaćio se naziv *Instrumentum domesticum*, a većina svezaka CIL-a, barem oni koji su ustrojani po teritorijalnom principu, ima na kraju dio posvećen ovoj vrsti natpisa na području koje se u tom svesku obrađuje.

Najveći dio natpisa pripada kategoriji tvorničkih žigova, tj. žigova koji su utisnuti u predmet (amforu, keramičku posudu, krovnu opeku ili sl.) ili su pak bili ugrađeni u kalup od kojega se predmet izrađivao (terra sigillata, staklene posude). Takvi tvornički žigovi najčešće donose imena vlasnika radionice, proizvođača, ali u znatno skraćenom obliku: ponekad samo početna slova njegova trodjelnog imena. Kad govorimo o klasičnim žigovima na keramici, oni su se u predmet utiskivali prije pečenja, dakle za vrijeme sušenja predmeta. Matrice, tj. predlošci mogli su biti dvovrsni, od drva ili od bronce, obično (ali ne uvijek) u negativu, tako da je otisak u pozitivu. Matrice od drva bile su male pločice s urezanim slovima u negativu, tako da su slova na keramici izbočena unutar jednog udubljenog polja (koje se ponekad naziva kartušom, prema fr. *cartouche*). Matrice od bronce davale su žigove udubljenih slova, a obično su uokvireni također udubljenom crtom (što ponekad opet nazivamo kartušom).

Žigovi su se utiskivali u svježu glinu, tj. u oblikovanu posudu prije pečenja. To su najčešće bile amfore i opeke (i krovne opeke). Žigovi na opekama su većih dimenzija (dužine oko 10 cm, ali i do 15 cm), a na amforama su manji

(dužine oko 5 cm). Najmanje su veličine žigovi na finoj kućnoj keramici, podrijetlom iz Aretija (Arezzo, aretinska keramika ili terra sigillata): oni su ponekad dugi samo 10-ak mm, a kartuša je često oblikovana kao stilizirani otisak ljudskog stopala, pa se takvi žigovi nazivaju *in planta pedis*.

Svi jednakovrsni žigovi ili žigovi iste osobe obično označavaju predmete iz iste radionice. No, nije uvijek svaki predmet proizveden u radionici bio žigosan, što se napose vidi kod amfora i kod opeka. Uloga žigova stoga nije sasvim jasna, jer samo je dio proizvodnje bio tako označen. Je li žig bio svojevrsni trademark, dokaz izvornosti ili kakvoće, teško je reći, jer se kod amfora i opeka radilo o najbanalnijim predmetima, ambalaži za tekuće i zrnate namirnice, odnosno za gradnju zidova i pokrivanje krovova.

Žigovi na tegulama su brojni u Rimu i okolici (CIL 15), gdje je graditeljska djelatnost svakako bila vrlo jaka. Žigovima je zabilježeno postojanje više stotina radionica s vrlo zamršenim ustrojem. Evo kako izgleda jedan tipičan žig na opeki iz okolice Rima (CIL 15, 245):

EX. PR. M. A. V. OFFIC ANNI ZOS FIG
CERM.PONT.ET ACIL
COS

Ex pr(aedis) M(arci) A(nni) V(eri), (ex) offic(ina) Anni Zos(imi), (ex) fig(linis) Cerm(anianis) (?); Pont(iano) et Acil(iano) co(n)s(ulibus).

S posjeda marka Anija Vera, iz radionice Anija Zosima, iz Kermanijanove opekarne, za konzula Pontijana i Acilijana

Na takvim se primjerima susrećemo s tri stupnja vlasništva: *praedium*, *officina*, *figlina*. Na prvome je mjestu posjed, najširi pojam, jednoga vlasnika (*dominus* – ovdje Marko Anije Ver). Unutar posjeda bilo je više pogona (*officinae*) na čelu kojih je officinator, a sastojali su se iz više radionica (*figlinae*) u kojima su se opeke oblikovale, sušile i pekle. Najvažnija je značajka, osim vlasništva, ipak konzulska datacija koja je na rimskim opekama vrlo česta. Datirani se žigovi svi odnose na razdoblje od 110. do 164. godine, dakle na razmjerno kratak vremenski odsječak, tijekom kojega je djelovalo mnogo radionica, što posredno pokazuje procvat graditeljstva u Rimu za dinastije Antonina. Navedeni žig se odnosi na 135. godinu. Naravno, dio žigosane proizvodnje opeka bez konzulske datacije, može pripadati i ranijem i kasnijem razdoblju.

Proizvod, opeka se označava riječju *opus doliare* ili kraće *opus*, ili pak samo *doliare*, pa na žigovima nalazimo npr. ovakav primjer (CIL 15, 810a):

DOL EX FIG ANTEROTIS CAES N. SER.
PAETINO ET APRONIAN
COS

Dol(iare) ex fig(linis) Anterotis Caes(aris) N(ostri) ser(vi), Paetino et Apronian(o) co(n)s(ulibus).

Proizvod iz opekarne Anterota, roba našega Cezara, za konzula Paetina i Apronijana.

Činjenica da je Anteros bio carski rob svjedoči o poduzetništvu i hijerarhijskoj otvorenosti rimskoga gospodarstva. Konzulska datacija odnosi se na 123. godinu. I

carevi i članovi njihovih obitelji mogli su biti vlasnici posjeda na kojima su postojale i radionice opeke (CIL 15, 133):

EX PR FAUSTINAE AUG EX FIC CANINIA

OP DOL BRITTIDI PRISCINI

Ex pr(aedis) Faustinae Aug(ustae), ex fig(linis) Caninia(nis),

op(us) dol(iare) Britidi Priscini.

S posjeda Faustine Auguste, iz opekarne Kaninijana,
proizvod Britide Priscina.

Kombinacije drugih obrazaca s ovim i drugim dijelovima žigova gotovo su neograničene, ali rimskim je žigovima (iz grada Rima i njegove okolice) svojstvena ponajprije dužina, tj. razmjerno dugačak tekst koji nudi obilje podataka za proučavanje vlasničke strukture i prozopografije jednog odsječka rimskog društva.

Za djelovanje radionica opeka (i krovnih opeka) morala je postojati i sirovina u prirodnim ležištima. Zato ih u našim krajevima nema mnogo, ali su brojne na sjevernom Jadranu. Proizvodile su uglavnom krovne opeke, jer se na istočnoj obali Jadrana za gradnju koristio kamen, a ne opeka. Svi poznati žigovi uglavnom predstavljaju sigle imena, manje ili više skraćena imena ili imenske obrasce, bez posebnih dodataka općih imenica kakve nalazimo u Rimu.

Kada žig predstavlja samo dvočlanu ili tročlanu siglu imena (P S ; T S ; P. V. TE ; C. A. R ; C. B. P), njih je gotovo nemoguće razriješiti, jer se mogu odnositi na čitav niz imena, a žigova nema toliko da bi imena bila zabilježena u obje inačice. Većina žigova na krovnim opekama sjevernog Jadrana donosi ipak puno ime, uvijek u genitivu, jer označavaju čija je radionica (bez navođenja imenice za radionicu). Imena na žigovima mogu biti potpuna, tj. tročlanog obrasca: P(ubli) ITVRI SAB(ini), C(ai) TITI HERMEROTI, D(eci) POBLICI D(eci) F(ili), L(uci) MINIC(i) PVDENT(is). Mogu biti sa samo dva imena, Q(uinti) ARRI, C(ai) ARATRI, T(iti) RVFI. Mogu naposljetku biti i jednostavna jednočlana (TROSI, EVVARIST(i), TERENTIOR), pri čemu su takva jednostruka imena često grčkoga ili orijentalnog podrijetla, pa se može pretpostaviti robovski status zanatlije – keramičara.

Dok su tekstovi rimskih žigova dugi, raspoređeni u više redaka, redovito unutar kružne ili srpolike kartuše, sjevernojadranski su žigovi kratki, jednostavni i oblikovani u jednom retku. Rijetki su s tekstom u dva retka (npr. onaj Gaja Tita Hermerota), a sasvim iznimni drugi oblici žigova. Najčudniji u istarsko-tršćansko-akvilejskom kontekstu je žig kružnog oblika s tekstom: ATTIAE MVLSVLAE TERTIAE FIGULINA.

Opeke i krovne opeke nisu imale široko područje rasprostranjenosti, zbog neisplativosti kopnenih komunikacija. Ali su zato morem mogle putovati i u vrlo udaljene krajeve. Krovne opeke iz proizvodnih središta na sjevernom Jadranu (od Ravenne do Aquileie) nalazimo stoga na svim obalama istočnog Jadrana (od Istre do Boke Kotorske), a i na dijelu zapadnog Jadrana (od Riminija do Pescara). Ali, samo su neke "tvornice" bile dovoljno snažne da se nametnu širem tržištu, a to su one koje su svoje proizvode žigosale imenima vlasnika: A(uli) FAESONI AF(ricani), Q(uinti) CLODI AMBROSI, ili pak konvencionalnim nazivima, poput žiga SOLONAS i SOLONATE.

Najpoznatija među njima ipak je *figulina* koja se konvencionalno (i na

žigovima) naziva PANSIANA (ILS 8646 a-h). Ime joj potječe od imena prvobitnoga vlasnika, Gaja Vibija Panse (C.Vibius Pansa), konzula 43. god. pr. Kr. Ime oblikovano od njegovog kognomena zadržalo se jer je radionica prešla u carske ruke za Augusta, a naslijedili su je svi carevi do Vespazijana. Proizvodnja ove radionice može se pratiti kroz prostor (cijeli Jadran) i vrijeme (od sredine I. st. pr. Kr. do druge polovice I. st. poslije Kr.) kroz žigove: PANSAE VIBI (vrijeme prvobitnog vlasnika), PANSIANA (Augustovo doba), TIB(eri) PANSIANA (vrijeme Tiberija), C(ai) CAES(aris) PANS(iana) (vrijeme Kaligule), TI(beri) CLAVDI PANSIANA (vrijeme cara Klaudija), NER(onis) CLAVD(i) PANS(iana) (vrijeme Nerona), VESP(asiani) CAES(aris) PANS(iana) (vrijeme Vespazijana).

Široka rasprostranjenost krovnih opeka ili opeka sa žigovima koji omogućavaju rekonstrukciju radionica i trgovačkih veza moguća je samo tamo gdje more, rijeke ili jezera olakšavaju komunikaciju. U kopnenoj unutrašnjosti takvi predmeti imaju vrlo ograničeno područje rasprostranjenosti, obično oko velikih gradova ili sličnih mjesta veće gustoće naseljenosti. U seoskim i sličnim zabačenim sredinama one se i ne javljaju. Još jedan čimbenik pojave i širenja krovnih opeka (primjerice u Dalmaciji) jesu legije, koje često u sklopu svojih logora imaju i keramičke radionice u kojima izrađuju krovne opeke te ih označavaju svojim nazivom (LEG. III, LEG VII CL. P. F). Naravno, ni legijske žigove ne nalazimo podalje od logora, a njihov je domet ograničen komunikacijama, odnosno otežanim prijevozom većih tereta kopnom.

Amfore, velike keramičke posude s dvjema drškama, koje su služile za prijevoz vina, ulja, žita i konzervirane ribe, također su se žigosale skraćenim i pojednostavljenim imenom vlasnika. One su se pak prevozile svim važnijim trgovačkim putevima i na velike udaljenosti (iz Hispanije u Rim, iz Grčke u sjevernu Italiju, s Jadrana u Panoniju i sl.), a na odredištu su se obično bacale ili ponovo rabile u graditeljstvu. Velika raznolikost tipologije amfora omogućava točnije određivanje mjesta (područja) podrijetla, a žigovi s imenima vlasnika radionice (i ponekad radnika u radionici) pružaju nam i podatke o vlasništvu, prozopografiji i drugome.

Žigovi su na amforama obično manjih dimenzija, utisnuti najčešće na obodu otvora, na drški ili na ramenu. Idealni su za proučavanje kada poznajemo mjesto proizvodnje i ime vlasnika te rasprostranjenost njegovih amfora na užem i širem području. Čak dva takva primjera poznajemo u Istri. U Fažani kod Pule je bila radionica amfora Gaja Lekanija Basa (C.Laecanius Bassus), konzula 64. godine ili pak njegova oca koji je bio *consul suffectus* 43. godine. Njegove amfore pronađene su (osim, naravno, u Istri i Aquileji) u Noriku (Magdalensberg), u Panoniji (u Ptuju i raznim mjestima na Dunavu), u sjevernoj Italiji duž Pada do Torina i Vercellija te drugdje širom carstva, pa i u Rimu, što sve potvrđuje trgovinu istarskim uljem oko sredine I. stoljeća. Njegovo ime na žigu je pojednostavljeno u C.LAEK ili C.LAEK.BAS, ali uz to javlja se i drugi žig s po jednim imenom: FELIX, SPERATUS, VIATOR, AMYCUS i dr.: to su imena vjerojatno robova, radnika koji su amfore oblikovali (ILS 8572 a-f).

Drugi je istarski primjer Kalvija Krispinila, žena koja je poznata iz povijesnih izvora kao jedna od mračnijih osoba na dvoru careva Klaudija i Nerona,

a koja je u Červarskom zaljevu kod Poreča imala keramičku radionicu, također prvenstveno za amfore. Istovremenost s Lekanijevom proizvodnjom govori o traženosti istarskoga maslinova ulja u I. stoljeću. Žigovi na njezinim amforama (neki i vrlo malih dimenzija) glase CAL.CRISPINILLAE i CRISPINILL (ILS 8574b), ali tek će buduća istraživanja osvijetliti čitav niz problema povezanih s ovim nalazištem u Istri.

Općenito, epigrafski podatci ove vrste važni su zbog prozopografije, jer pridonose rekonstrukciji obiteljske prošlosti pojedinih povijesnih osoba, svjedoče o njihovom gospodarskom stanju, ali i inače žigovi na predmetima mogu nadopunjavati općenitu gospodarsku povijest. To vrijedi i za fino i luksuzno keramičko posuđe koje je imalo žigove proizvođača *in planta pedis*, također u obliku kratice imena, ali su takvi žigovi često i oštećeni jer su vrlo osjetljivi i plitko utisnuti.

BIBL.: Osim CIL 15, temeljan je H. BLOCH, *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Roma 1938.-1939. U novije vrijeme T. HELEN, *Organization of Roman Brick Production, An Interpretation of Roman Brick Stamps* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Diss. humanarum litt. 5), Helsinki 1975.; P. SETÄLÄ, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire, A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Diss. humanarum litt. 10), Helsinki 1977.

Za naše zemlje usp. J. J. WILKES; *Importation and Manufacture of Stamped Bricks and Tiles in the Roman Province of Dalmatia*, u: *Roman Brick and Tile*, BAR, Int.Sed. 68, Oxford 1979.; G. ALFÖLDY, *Die Verbreitung militärischer Ziegelstempel in Dalmatien*, *Epigraphische Studien*, 4, 1967.; R. MATIJAŠIĆ, *Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije*, Izdanja HAD-a, 13, Zagreb 1988.

Za sjeverni Jadran usp. C. ZACCARIA, ur., *I laterizi di et'ra romana nell'area nordadriatica*, Roma 1993. Za Norik R. WEDENIG, *Testimonia epigraphica Norica* (TENOR), red. M. Hainzmann, Ser. A, Teil 1, Fasc. 1, 1997.; Fasc. 2, 1999; Fasc. 3, 2000.

Tituli picti

Natpisi pisani bojom ili ugrebeni na tvrdoj podlozi, na keramičku posudu ili na zid, također pripadaju graničnom području između epigrafije i paleografije, jer podloga za pisanje jest anorganska, ali način pisanja slobodnom rukom predstavlja razne kurzivne inačice latinskog sustava pisma. Natpisi pisani bojom samo su iznimno sačuvani i u malom broju slučajeva, gotovo samo u posebnim uvjetima. Jer natpis pisan bojom na stijenku posude poslije pečenja nije se tako čvrsto vezivao za podlogu kao natpis (ili ukras) pisan (slikan) prije pečenja. Jednako tako, natpisi na suhom zidu nisu postojali kao natpisi (ili zidne slike) na svježoj zbuci (freske). Sasvim su drugog karaktera ugrebeni natpisi (grafiti), jer to je mehanički postupak, oni su uvijek, naravno bolje sačuvani ako je sačuvana podloga (zid ili keramika).

Grafiti na zidovima su, kao i danas, dijelom dio subkulture, jer ima i šaljivih, opscenih i apotropejskih tekstova. Najbolje su sačuvani u velikom broju u Pompejima, gdje su i zidne strukture preživjele kao u rijetko kojem drugom antičkom gradu. Natpisi slikani bojom na zidovima uključuju i "gospodarsku

promidžbu", reklame za pojedine osobitosti, ali i predizbornu "promidžbu" pojedinih predložnika za gradske dužnosti. Cijeli četvrti svezak Corpusa (CIL 4) posvećen je samo ovim vrstama natpisa: zidovima i na posudama, iz Pompeja, Herkulana i Stabijā.

Isto su toliko zanimljivi, ali više za odarsku povijest, slikani natpisi na amforama, koji gotovo redovito donose podatke o podrijetlu sadržaja, tj. ulja ili vina. Dakle jedno su žigovi proizvođača amfore, drugo natpisi trgovaca s imenom proizvođača, ponekad sa stupnjem kakvoće pa i s nadnevkom i konzulskom datacijom. Brojne su u Pompejima i okolici, ali u posljednje su vrijeme bolje poznate i iz Rima, gdje u predjelu Monte Testaccio postoji hrpa od oko 300.000 m³ ulomaka odbačenih amfora. Većina dosad obrađenih amfora podrijetlom je iz Hispanije te donose brojne tekstove, komentare s dodatnim podacima za trgovce i krajnjega korisnika, pisane oker-crvenom bojom na najvidljivijim dijelovima posude.

Natpisi na pompejskim amforama uglavnom predstavljaju ilustraciju lokalne trgovine, dok se rimski podatci odnose većinom na prekomorsku trgovinu, jer se tržište glavnoga grada snabdjevalo s velikih udaljenosti. Okolica grada i srednja Italija nije mogla proizvoditi sve ono što je bilo potrebno za milijunski Rim. Evo kako izgleda nekoliko primjera pompejskih natpisa pisanih bojom:

- (1) SUR(rentinum) FABIAN(um)
IMP(eratore) VESP(asiano) IV CO(n)S(uli)
(CIL 4, 2556 = ILS 8586)
- (2) XV K(alendas) IAN(uarias)
DE ARRIANO DOL(ium) XV
(CIL 4, 5572 = ILS 8590)
- (3) OLIVA ALBA DULCE
P. C. E.
(CIL 4, 2610 = ILS 8602)
- (4) LOMENTUM FLOS
EX LACTE ASININO UTICENSE
(CIL 4, 5738 = ILS 8596)

Prvi primjer je amfora s vinom iz okolice Napulja, s posjeda nekog Fabijana, a vino je bilo iz 72. godine (Vespazijanov četvrti konzulat). Drugi primjer je također vjerojatno vino, koje je s posjeda Arijana, iz bačve br. 15 pretočeno 29. prosinca (bez godine). Trećim natpisom dokumentirana je amfora "bijelih, slatkih maslina", sa siglom imena proizvođača, koja nam sama po sebi ništa ne znači. Naposljetku, za četvrti primjer pompejskih slikanih natpisa (*tituli picti*) odabrali smo pomalo bizarni natpis s manje amfore s tekstom koji objašnjava što je u njoj bilo: *lomentum* – sredstvo za čišćenje (vjerojatno kozmetičko), najfinije kakvoće (*flos*), od magarećeg mlijeka, iz Utike (u sjevernoj Africi, nedaleko Kartage).

Primjeri slikanih natpisa na amforama poznati su u Rimu iz prošloga stoljeća, kada su pronađeni na Eskvilinu. Radi se o vinskim amforama, uglavnom iz tirenske Italije, s konzulskom datacijom (uglavnom iz I. st. pr. Kr.), na kojima je ponekad naznačeno i kad je vino proizvedeno, gdje te kada je pretočeno:

- (5) FAL(ernum) MAS(sicum)
Q(uinto) LUTATIO
C(aio) MARIO
CO(n)S(ulibus)
(CIL 15, 4554 = ILS 8579; 101. godine pr. Kr.)

- (6) NAT(um) GAVIAN(o) M(ilia) P(assuum) XLV
IMP(erator) CAESARE ET SILVANO CO(n)S(ulibus)
DIFF(usum) M(arco) SERVILIO L(ucio) AELIO LAMIA CO(n)S(ulibus)
SUFF(ecti) P(ublio) SILIO L(ucio) VOLUSIO SATURNIN(o)
(CIL 15, 4571 = ILS 8581; 1. god. prije Kr., i 3. god. poslije Kr.)

Nalazi amfora sa žigovima i sa slikanim natpisima poznati su i na području Castro Pretorio u Rimu, ali ipak najveća je koncentracija amfora pronađena na spomenutom Monte Testacciju (u području riječne luke na Tibru), gdje su se amfore sustavno gomilale tijekom nekoliko stoljeća. Dosad istraženi i objavljeni dijelovi obuhvatili su slojeve sa hispanskim amforama iz II. stoljeća, koji su dali više stotina (oko 400) imena proizvođača maslinova ulja iz hispanske Betike, odakle su ogromne količine završavale u Rimu tijekom II. i III. stoljeća.

Uobičajeni obrazac hispanskih slikanih natpisa na amforama bio je: (brojčana oznaka) – osobno ime – (brojčana oznaka), obično u dva ili tri retka. Prvi broj označavao je težinu (u librama) prazne amfore (tara), a drugi broj označavao je težinu sadržaja, tj. maslinova ulja (netto). Neke amfore imaju osim toga dva natpisa, jedan službeni i drugi kontrolni, kojim se potvrđivala ispravnost podataka. Evo nekoliko primjera, iako treba naglasiti da je većina natpisa dosta oštećena i dijelom nečitljiva:

- (7) XXCVIII
M(arci) POMPEI CALLISTI
[CC]V[---]
(CIL 15, 3986 = Rodriguez Almeida br. 29)
- (8) XX[C---]
[M]M VALERIOR(um) GALLI ET NIGRINI
[C]CXVI
(Rodriguez Almeida br. 40)
- (9) D(atae) E(mptoris) N(omine) L(uci) IU[LI ---]
OLEI-HEM(inae) QUADR[AGINTA]
NOVEM AD SUM[MAM]
S(exteriorum) H(eminae) XXXX[VIII]
(Rodriguez Almeida br. 47)

"Službeni" su natpisi pisani bojom na hispanskim amforama izvedeni uglavnom vrlo pravilnim kurzivom, dok su "kontrolni" natpisi već u pravom kurzivu, ali su i oni zanimljivi jer se u njima ponekad donosi konzulska datacija. Što takav podatak znači za smještaj predmeta u vrijeme ne treba objašnjavati. Iako smo spominjali samo hispanske amfore, natpise imaju i one podrijetlom iz drugih krajeva.

Slika 31. Ulomak amfore s natpisom napisanim bojom, iz Rima
(Rodriguez Almeida, br. 47)

BIBL.: O pompejskim zidnim natpisima, osim CIL, usp. F. MAGALDI, Le iscrizioni parietali pompeiane; W. KRENKEL, Pompejanische Inschriften, Heidelberg 1962. O amforama usp. H. DRESSEL, Di un deposito di anfore rinvenuto nel nuovo quartiere di Castro Pretorio, "Bull. della Commissione Archeologica Comunale di Roma", 6, Roma 1879., 36-196; M. H. CALLENDER, Roman Amphorae, with Index of Stamps, Oxford University Press, London 1965.; E. RODRIGUEZ ALMEIDA, Novedades de epigrafia anforaria del Monte Testaccio, Recherches sur les amphores romaines, Collection EFR, 10, Rome 1972., 107-211; E. RODRIGUEZ ALMEIDA, Il Monte Testaccio, Roma 1984.

Grafiti i ostali natpisi na predmetima

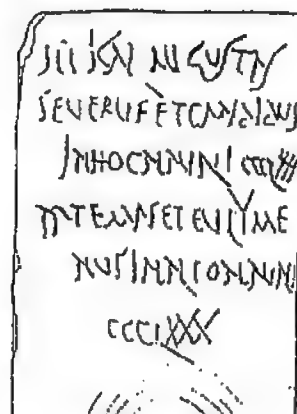
Grafiti na posudama jednostavni su ugrebeni natpisi, u pravilu kratki – sastoje se od jedne riječi, služe kao podsjetnik, a ne službeni podatak. Često su to osobna imena (u genitivu: FIDENTI, PRIMI, PALLADI, FORTUNATI), ali čija i zašto – teško je i zamisliti, obzirom na sve mogućnosti koje mogu pasti na pamet. Njih je netko ugrebao u površinu posude tijekom uporabe predmeta, možda kao dodatnu oznaku vlasništva.

Posebne vrste grafita predstavljaju oni utisnuti u svježu glinu, primjerice na opekama. To su bilješke u proizvodnji, nastale u radionici, opet iz nekih specifičnih razloga. Bilježimo dva takva slučaja. U jednome je na opeki iz Aquileje napisano (CIL 5, 8110, 176 = ILS 8674):

CAVE MALUM SI NON
RASERIS LATERES DC
SI RASERIS MINUS
MALUS FORMIDABILIS

(u slobodnom prijevodu: Čuvaj se zla ako ne izradiš 600 opeka. Ako izradiš manje, snaći će te veliko zlo). U drugom primjeru, na skupini opeka iz Siska (*Siscia*) urezani su kratki popisi imena s brojkama (CIL 3, 11378-11386), kao npr. (CIL 3, 11382 = ILS 8675c):

III KAL(endas) AUGUSTAS
SEVERUS ET CANDIDUS
IN HOC NAVALI
CCCLXXX
ARTEMAS ET EULY=
MENUS IN ALIO NAVALI
CCCLXXX

Slika 32. Opeka s urezanim natpisom, iz Siska
CIL 3, 11382 = ILS 8675c)

Prema uobičajenom tumačenju, radilo se o evidenciji proizvodnje opeka, jer svaki je radnik morao izraditi određeni broj komada dnevno (usp. i prethodni primjer iz Aquileje). Njihova se proizvodnost bilježila pojedinačno ili u parovima (kao u ovom primjeru, gdje se spominje i *navale* (-is, n.), velika prostorija radionice / sušionice, kao u brodogradilištu, odatle i naziv).

Ovime nismo iscrpili sve vrste uporabnih predmeta (*instrumentum domesticum*) na kojima se mogu javiti natpisi. Samo letimičan pregled izbora natpisa u ILS otvara uvid u druge glavne skupine. Na keramičkim posudama (i na malobrojnim staklenim vazama) mogu se naći natpisi od jedne riječice, poput AVE (zdravo!), VITA (živio!), BIBE (piji!) i dr. Tu su zatim uljanice (*lucernae*) s

tvorničkim žigovima, posuđe i pribor od raznih kovina (bronce, srebra i zlata), mjernice, vage i utezi.

Među ostalima, natpisi se nalaze na pločicama i kockama za igru, obično od slonovače ili kakve druge životinjske kosti (*tabulae lusoriae*, *tesserae lusoriae*). Posebnu skupinu čine sunčani satovi (*horologia*) s oznakama mjeseci, obično i s astrološkim znakovima. Olovne cijevi za vodu, koje su se ugrađivale u vodovode, nosile su žigove proizvođača, odnosno češće ime investitora (ILS 8678a):

IMP(eratoris) CAES(aris) AUG(usti) VESPASIANI SUB CURA CAL
LISTI AUG(usti) L(iberti) PROC(uratori) F(ecit) ATIMETUS

(Radionica) imperatora Cezara Augusta Vespazijana. Pod vodstvom
Kalista, Augustova oslobođenika, upravitelja, načinio Atimet.

Oznake proizvođača nalaze se i na ingotima olova kao sirovine i na ingotima (blokovima) sumpora spremnim za prijevoz i prodaju radi daljnje prerade. Označavali su ih svojim imenom upravitelji rudnika (*procuratores*), svojim imenom i imenom cara u čije su ime vodili proizvodnju. Isto se odnosi na kamene blokove koji se se dopremali iz velikih udaljenosti, naročito mramor iz Grčke i male Azije. Radilo se samo o skupocjenim vrstama mramora koje su bile vrlo tražene u Rimu za posebne namjene.

Dessau u skupinu natpisa na uporabnim predmetima (*Instrumentum domesticum*, ILS 8726-8733) stavlja i ogrlice koje su se stavljaile oko vrata uhvaćenim odbjelim robovima. Na njima je natpis s imenom vlasnika i upozorenjem: *Tene me ne fugiam et revoca me ...* (Drži me da ne pobjegnem i vrati me (tj. na određeno mjesto)).

Veliku skupinu žigova predstavljaju i oni što su koristili liječnici koji su spravljali preparate za oči. Na njima je višestruki tekst koji se koristio poput sustava "precrtaj nepotrebno" jer se ime oftalmologa javlja u svakom retku, uvijek uz drugi naziv preparata. Zanimljivo je da su ovakvi žigovi najbrojniji u Galiji (Reims, Vaucluse), a rjeđe se javljaju u drugim krajevima (ILS 8734-8742).

U svemu, *Instrumentum domesticum* je ogromna skupina raznovrsnih predmeta s natpisima različitog karaktera. Iako je njihov opseg, dužina natpisa na predmetu, ograničen (i uglavnom se radi o vrlo kratkim tekstovima), količina podataka koje svi zajedno pružaju istraživaču pojedinih vidova svakodnevnoga života ogromna je. Iako se ova vrsta natpisa smatra manje važnom i manje značajnom, ona nadopunjuje mnoge druge epigrafske i druge činjenice. Uporabni predmeti su najbliži svakodnevnom životu pa se kroz njih može promatrati i ono čega u drugim vrstama natpisa nema.

BIBL.: M. GUARDUCCI, I graffiti sotto la confessione di San Pietro, Vaticano 1958.; V. VÄÄNÄNEN, Graffiti del Palatino, Helsinki 1966.-1970.. O primjerima iz Siska usp. R. MATIJAŠIĆ, Lateres Siscienses (ad CIL III 11378-11386), VAMZ, 3, 1986., 495-531.

ZAKLJUČAK: NATPISI – VRELA POVIJESNIH PODATAKA

Epigrafski spomenici su neprijeporno vrlo važan povijesni izvor za proučavanje antičkog doba. Druga kategorija povijesnih vrela su antički pisci čija su djela sačuvana u prijepisima, tj. tradiciji rukopisne ostavštine. Treća vrsta vrela jesu arheološki spomenici (građevine i predmeti). No, dublje istraživanje i pokušaj rekonstrukcije života u antici nije moguće bez svih ovih triju skupina svjedočanstava. Prve dvije vrste izvora (natpisi i rukopisi) su i u antici bile jasno odvojene. Dok su tekstovi pisani na mekanim materijalima (pergameni i papirusu) bili dio intelektualne baštine, oni u kamenu, bronci i drugim tvrdim materijalima bili su dijelom svakodnevnog života običnoga puka, širih društvenih slojeva. Stupanj alfabetizacije u rimsko carsko doba nije moguće točnije odrediti, ali je veliki dio stanovništva (vjerojatno preko 70-80%) bio nepismen. Ipak, pismenost cjelokupne rimske uljudbe utjecala je na iznimnu raširenost natpisa koji su ostali sačuvani razmjerno gotovo više od rukopisne baštine.

Mala je vjerojatnost da će se u budućnosti pronaći ijedan novi nepoznati rukopisni tekst. Veliki je dio te baštine izgubljen, iako znamo za autore i naslove književnih i znanstvenih djela koja nisu sačuvana. Mnoga su samo dijelom sačuvana. Nasuprot tome, novi latinski (i grčki) epigrafski spomenici neprekidno se pronalaze na cijelome području nekadašnje rimske države. Sviteci papirusa i svesci pergamene stradali su u požarima – namjerno i slučajno, a do pojave tiskarstva oni koji su bili sačuvani prepisivali su se rukom, polagano i mukotrpno. Na drugoj su strani natpisi u kamenu koji su također stradali u rušenju i polaganom umiranju rimske uljudbe, ali u manjoj mjeri. Neki su sigurno pretvoreni u prah ili u vapno, ali su drugi nanovo uporabljani, i tako sačuvani.

Zbog njihovoga broja, izravnosti podataka i zbog toga što osvjetljavaju pojedine vidove svakodnevnoga života, natpisi su isto toliko vrijedni kao i djela, primjerice, Cicerona, Tita Livija, Tacita, ili Amijana Marcelina. Njihov je značaj drukčiji od velikih književnih ili historiografskih tekstova, zato se moraju na drugi način obrađivati i koristiti. Zbog raznorodnosti, natpisi se kao povijesni izvori mogu podijeliti u nekoliko skupina, prema tome kakvi se podatci mogu u njima naći. Natpisi su tako izvori za političku povijest, pravnu povijest, vojničku povijest, prozopografiju, jezičnu znanost o imenima (onomastiku), demografiju, gospodarsku povijest, društvenu povijest, povijest graditeljstva, povijest kulture itd.

Politička povijest se u epigrafiji provlači kroz sve počasne carske natpise, ali i na druge načine, natpisima drugih državnih i gradskih dužnosnika. Epigrafija potvrđuje imena provincijskih namjesnika, a upoznaje nas i s onima koji se u pisanim izvorima ne spominju. Epigrafski konzularni fasti, popisi konzula, trijumfalni fasti i municipalni fasti čine nezaobilazne instrumente za povijesna istraživanja, usporednu kronologiju i čitav niz drugih zadataka u historiografiji rimske antike. Popisi gradskih dekuriona, članova vijeća (tamo gdje su sačuvani) nude nam svojevrсни vodič kroz društvenu strukturu municipalnih i kolonijskih elita, vladajućeg sloja.

Kao epigrafski tekst do nas je došao jedan povijesni izvor nemjerljivog značaja: to je Augustova politička opóruka, nastala pred kraj njegova života, a dovršena nekoliko tjedana prije smrti. Kasnije je naslovljena "Djela božanskog

Augusta" (*Res gestae Divi Augusti*). Izvornik je bio urezan u dva brončana stupa ispred Augustovog mauzoleja, a sačuvan je jedan gotovo potpun provincijski prijepis u maloazijskoj Ankari (*Ancyra*) po čemu se spomenik naziva i *Monumentum Ancyranum*. (CIL 3, 2, str. 769-799). Poznati su i ulomci drugih prijepisa (uvijek u Maloj Aziji, u Antiohiji Pizidijskoj), kao i prijevod (parafraza) na grčkom, također uklesan u kamen u Maloj Aziji (u Apoloniji Pizidijskoj). Tekst natpisa u Anciri podijeljen je u šest stupaca na zidu hrama posvećenog božici Romi i caru Augustu. Sastoji se od 285 redaka, blizu 2700 riječi, a u rekonstrukciji ima oko 16.000 slovnih znakova. To je prvorazredni povijesni izvor, jer August je u tekstu nabrojio sve do čega mu je bilo stalo da ostane u kolektivnom pamćenju iz vremena njegove dugotrajne vladavine. A taj je tekst do nas stigao samo kao epigrafski spomenik.

Malo je tako dugih epigrafskih tekstova kao *Monumentum Ancyranum*. Među duže svakako ubrajamo pravne natpise, tekstove zakona koji su često urezani u brončane ploče. Oni nisu važni samo za pravnu povijest i povijest rimskoga prava, već donose i druge zanimljivosti, primjerice o društvenoj strukturi. Pravna i politička rimska povijest u svakom se slučaju neprekidno isprepliću, jer povijest države jest i povijest prava. Rimska je povijest od I. stoljeća pr. Kr. prošla nekoliko građanskih ratova u kojima je pravna povijest došla drugi u plan u odnosu na vojnu povijest. U takvim su okolnostima vrlo važni epigrafski podatci o vojskovođama i časnicima, o legijskim legatima i o legijama.

Zahvaljujući natpisima, legijski pokreti između raznih ratišta i granica rekonstruirani su s određenom sigurnošću. Naravno, još je uvijek dosta nepoznanica, a jedna među njima na našem je području, natpis na slavluku Sergijevaca u Puli (ILS 2229). Na njemu se spominje 29. legija, koja je vjerojatno bila raspuštena nakon 31. godine pr. Kr., ali ovo u Puli je jedini njezin spomen u epigrafiji. Podatak o legiji se uzima kao *terminus ante quem non* (trenutak prije kojega spomenik nije mogao nastati), ali on nije potvrđen nijednim drugim izvorom, pa je čitav problem još uvijek otvoren.

Epigrafija potvrđuje nazočnost legijskih i pomoćnih jedinica na cijelom našem području, kao i drugdje, pa je tako u Dalmaciji mnogo vojnika i veterana 7. legije i 11. legije, koje su imale svoje logore u Burnumu (Ivoševci kod Kistanja, između Knina i Drniša), odnosno u Trilju (Tilurium, kod Sinja). Razasutost vojnog osoblja po širem području provincije Dalmacije svjedoči o tome da su manje vojne postaje nadzirale cijelu provinciju, odnosno njezine najvažnije dijelove.

Vrlo je važan doprinos epigrafije pomoćnoj povijesnoj pod-znanosti koja se naziva prozopografijom. To je proučavanje skupina osoba, obiteljskih rodoslovlja na temelju raznorodnih podataka, najviše iz pisanih izvora i epigrafije. Prozopografija (grč. *prosopon* = osoba + *grafein* = pisati) rimskih patricijskih obitelji podrazumijeva oblikovanje genealogije počevši od nekog istaknutijeg člana, ali objašnjavajući odnose između raznih obitelji koje su se ženidbom povezivale na više strana. Za carske obitelji najviše je podataka u antičkih pisaca, ali za "običnije" patricijske obitelji prozopografska se prosudba može ostvariti najviše epigrafskim podacima.

Primjer prozopografsko-povijesnog istraživanja u epigrafiji je natpis na tzv. Herkulovim vratima u Puli, na kojima se spominju dvije osobe, duoviri,

naizgled magistrati – osnivači kolonije (Col. Pietas Iulia Pola). To su Lucije Kalpurnije Pizon (L. CALPURNIUS L. F. PISO) i Lucije Kasije Longin (L. CASSIUS C. F. LONGIN(us)). Prvi je bio konzul 57. god. pr. Kr., ali i otac Cezarove supruge Kalpurnije, dakle Cezarov svekar. Drugi je bio brat Gaja Kasija, koji je bio Brutov glavni su-urotnik u Cezarovom ubojstvu. Ovakvo prepoznavanje osoba omogućava postavljanje hipoteze o osnutku Pule: ona je teško mogla biti osnovana poslije 44. godine, kad su Kalpurnije i Kasije ostali na suprotnim stranama političkih i vojničkih sučeljavanja koja će potom završiti usponom Oktavijanove moći.

Spominjući osobna imena, epigrafija je neizmjereno važna i za onomastiku, jer se na natpisima prati struktura imena, kroz vrijeme i kroz prostor. Na imenima se najbolje uočavaju utjecaji romanizacije, tj. promjene imena od domorodačkih oblika prema rimskim oblicima. U nas je napose mnogo epigrafskih potvrda epihorske (domorodačke) onomastike, jer je lokalno stanovništvo izvan i podalje od kolonija često bilo samo površno romanizirano, a zadržavalo je veliki dio svoje tradicijske kulture. Preuzeli su pismenu kulturu, često i oblike spomenika, ali na njima čitamo sasvim ne-rimska imena: od Istre do Boke Kotorske i od Zadra i Splita do Bihaća i Srebrenice. Ostaci predrimskih imena u onomastici znak su slabije romanizacije. Njih nalazimo uvijek na rubnim područjima u odnosu na važne prometne pravce, uvijek daleko od kolonija i velikih romaniziranih municipija. Domorodačka tradicija uvijek je povezana sa selom, odvojenosti i tradicionalizmom onih koji žive izvan glavnih tokova kulture i gospodarstva.

Na natpisima su zabilježena imena, ponekad s detaljnijim podacima, svih slojeva rimskog društva: carevi i robovi, senatori i oslobođenici, svi su očevito imali mogućnosti naručivanja spomenika. Naravno, shodno svojoj materijalnoj podlozi, ali na natpisima su zaista zastupljeni svi. Muškarci i žene, robovi i slobodni, nisu bili tako strogo odvojeni u staleškoj podjeli. I natpisi tako svjedoče o činjenici da je postojala barem određena, iako ne potpuna ravnopravnost između muškarca i žene (žene nisu imale političkih prava, ali jesu gospodarska). Postojanje triju osnovnih društvenih stupnjeva: robova, oslobođenika i slobodnih ljudi, svjedoči i putem natpisa o okomitoj pokretljivosti. Robovi su mogli stjecati slobodu, postajali su oslobođenici, a njihovi potomci su bili punopravni slobodnjaci. U idealnoj situaciji nitko nije bio zauvijek i beznadno vezan za svoj društveni položaj (iako je stvarnost ipak bila nešto drukčija).

Natpisi pružaju i demografske podatke: naročito nadgrobni natpisi koji donose životnu dob pokojnika, trajanje života. Rodbinski odnosi su također zabilježeni, izravno ili neizravno, a to omogućava rekonstrukciju obiteljskog života u različitim društvenim slojevima i regionalnim situacijama.

Veliki broj natpisa koji spominju gospodarsku djelatnost (poljodjelstvo, stočarstvo, trgovinu, zanatstvo) kao povijesni su izvor i značajniji od pisanih podataka, jer antička historiografija je više pažnje posvećivala političkoj i vojničkoj povijesti. Epigrafski podatci nadopunjuju arheološke izvore o veličini i ustrojstvu posjeda, o vlasništvu. Jedini dokaz carskih posjeda u nekom kraju nerijetko su upravo natpisi koji spominju brojne dužnosnike, carske oslobođenike i robove. Pokazali smo kako su natpisi na uporabnim predmetima važni za prosudbu zanatske proizvodnje.

Cestovne i morske komunikacije prosuđuju se putem epigrafije na dva načina: praćenjem predmeta sa žigovima proizvođača (amfore, tegule), natpisima koji spominju trgovce na jednoj strani, a miljokazima i drugim natpisima uz ceste s druge strane. Mreža cesta rekonstruira se kako miljokazima tako i topografijom, tj. terenskim radom na konkretnim ostacima cesta. Naravno, i podmorska arheologija ima ovdje značajan udio, iako su ostaci luka i ostaci brodoloma velikim dijelom ugroženi suvremenim razvitkom zemalja oko obala Sredozemlja. Tek će nova tehnologija, čija je primjena tek u zametku (istraživanje ostataka brodoloma na većim dubinama) poraditi na rekonstrukciji trgovine na duge pruge na glavnim putevima između Europe, Azije i Afrike.

Graditeljstvo je naizgled manje vezano za epigrafiju. Natpisi uglavnom svjedoče o građevinama kojih više nema, i u manjim rimskim sredinama oni su često jedini trag javne arhitekture (vodovodi, kurije, trijemovi, hramovi), dok u Rimu potvrđuju brojne povijesne topografske podatke. Posebna grana epigrafije povezuje se pojedinom vrstom građevina pa danas postoje i zbirke natpisa (za pojedine gradove i pojedine zemljopisne cjeline) o natpisima vezanima za amfiteatre. To nisu samo monumentalni natpisi o njihovoj gradnji, održavanju i priređivanju igara i predstava, već i natpisi koji su činili strukturalnu cjelinu sa samim građevinama, primjerice natpisi na sjedalima, gdje nalazimo inicijale tročlanog imenskog obrasca "pretplatnika" na to mjesto. I gradnja cesta, o čemu svjedoče miljokazi i slični natpisi, pripada ovoj kategoriji.

Naposlijetku, značaj religije u rimskom svakodnevnom životu ostavio nam je veliki broj epigrafskih svjedočanstava. Iznimna brojnost i raznolikost božanstava i božanskih sila kojima su Rimljani podizali zavjetne i slične spomenike omogućava rekonstrukciju duhovnog života. Naročito je zanimljiv odnos službenog panteona, skupine glavnih božanstava, s lokalnim vjerovanjima koja su preživjela duboko u rimsko doba, a koje je tek kršćanstvo postupno zatrla. Ranokršćanska epigrafija je također dio latinske epigrafije antike. Ona predstavlja kraj, posljednji vremenski odsječak u njezinom razvitku. U sklopu ove vrste spomenika pretežu nadgrobni natpisi s kršćanskom simbolikom (kristogram, ribe, paunovi i sl.), a kojih je prema završnim stoljećima antike sve manje. Posebno su ranokršćanski natpisi brojni i značajni u i oko velikih ranokršćanskih središta, oko središta evangelizacije pojedinih krajeva, oko velikih gradova IV.-V. stoljeća. Ne radi se dakle samo o Rimu, već i o gradovima poput Milana, Aquileje, dok je u nas najljepši i najbogatiji primjer Salona.

BIBL.: O metodologiji usp. L. BRACCESI, *Epigrafia e storiografia* (Forme materiali e ideologie del mondo antico, 18), Napoli 1981., 122 str. O alfabetizaciji W. V. HARRIS, *Ancient Literacy*, Cambridge (Mass.) - London 1989., a o drugim implikacijama npr. R. MACMULLEN, *The Epigraphic Habit in the Roman Empire*, *American Journal of Philology*, 103, 1982., 233-246. Najnoviji priručnik je J. BODEL (ed.), *Epigraphic Evidence, Ancient History From Inscriptions*, London - New York 2001., 272 str.

O Augustovoj "oporuci", osim navedenog CIL 3, 2, usp: TH. MOMMSEN, *Res gestae divi Augusti*, Berlin 1865. (1883.²); E. MALCOVATI, *Imperatoris Caesaris Augusti operum fragmenta collegit H. Malcovati*, Torino 1921. (2. izd. Torino 1928.); W. M. RAMSAY, A. VON PREMERSTEIN, *Monumentum Antiochenum*, "Klio", Beiheft, 19, Leipzig 1927.; J. GAGÉ, *Res Gestae divi Augusti*, Paris 1935.; E. DIEHL, *Res Gestae divi*

Augusti. Das Monumentum Ancyranum, Kleine Texte für Vorlesung und Übungen", Berlin 1935.; E. MALCOVATI, Res Gestae Divi Augusti, Testo, traduzione e commento, Roma 1938., 87 pp.; P. A. BRUNT, J. M. MOORE, Res Gestae divi Augusti: The Achievements of the divine Augustus, Oxford 1967.; hrv. prijevod: M. ŠKILJAN, Junačka djela božanskog Augusta, L&G, Zagreb 1991.

POPIS EPIGRAFSKIH KRATICA

Razumijevanje i pravilno tumačenje epigrafskih kratica čini temelj čitanja i tumačenja natpisa te njihovog pravilnog korištenja kao povijesnog vrela. Popisi kratica zato su vrlo važni, pogotovo početnicima i onima koji se epigrafijom bave samo usputno, a pogotovo arheolozima koji se s epigrafskim spomenicima susreću kao s novom građom – nalazima prigodom sustavnih, zaštitnih istraživanja i slučajno.

Po svojoj naravi, rimskodobni natpisni spomenici obilato koriste kratice u različitim oblicima i inačicama. Ista riječ ili izričaj može se skratiti na različite načine, a i više se kratica može koristiti u raznim kombinacijama. Gotovo je nemoguće navesti sve kratice koje se na natpisima mogu pojaviti, pa stoga donosimo popis samo najosnovnijih, onih s kojima se epigrafičar najčešće susreće.

BIBL.: Potpunije i iscrpnije popise čitatelj će pronaći u svim priručnicima za epigrafiju koji su navedeni u ovoj knjizi, kao i u već navedenom djelu A. CAPPELLI, Lexicon Abbreviaturarum, Milano 1967.⁶ Korisno je i kazalo kratica u ILS (u sklopu brojnih drugih kazala tog izbora), ali ono se odnosi samo na natpise u toj zbirci navedenih natpisa. Osim toga, popisi kratica mogu se na Internetu pronaći na više mjesta, npr. onaj Toma Elliotta – American Association of Greek and Latin Epigraphy (<http://asgle.classics.unc.edu/abbrev/latin/Popa.htm>).

A	(legio) adiutrix, amicus, annus, as, Aulus, Aurelius
A. A. A. F. F	aere argento flando feriundo
AAAGGG	Augusti tres
AAGG	Augusti duo
ABN, ABNEP	abnepos
ACC	accensus, accepit
AD	(legio) adiutrix
ADF	adfuerunt
ADIUT. TAB	adiutor tabularii
ADL	adlectus
AND	adnepos
AED	aedes, aedilis
AED. P(OT)	aedilitia potestate
AEL	Aelius
AEM	Aemilia (tribus)
A. H. N. P	ad heredem non pertinet
A. L.	Augusti libertus
A. L. F	animo libens fecit
ANI	Aniensis (tribus)
A. N	Augustus noster
A. O. F. C	amico optimo faciendum curavit
AP	Appius
A. P. F	(legio) adiutrix pia fidelis
A. P. R	aerarium populi Romani
ARG	argentum

ARN	Arniensis (tribus)
A. S	a sólo, amico suo
AV	Augustus, Aulus, Aurelius, augur
AVG	Augustus, Augustalis, augur
AVG. N	Augustus noster
AVGG. NN	Augusti nostri (duo)
AVR	Aurelius
AVRR	Aurelii (duo)
B	beneficiarius, bonus
B. B	bonis bene
B. B. M. B	bonis bene malis bene
B. B. M. M	bonis bene malis male
BB. MM	bene merentibus
B. D	Bona Dea
B. D. S. M	bene de se merenti
B. M	bene merenti, bonae memoriae
B. M. F	bene merenti fecit
B. M. F. C	bene merenti faciundum curavit
B. M. V	bonae memoriae vir
B. Q	bene quiescat
B. R. P. N	bono rei publicae natus
B. VIX	bene vixit
C	Caesar, Gaius, Kalendae, candidatus, cives, civitas clarissimus, cohors, colonia, coniuncs, consul, curator, curavit, curaverunt, curante
CAM	Camilia (tribus)
C. B	coniux bona
C. B. M	coniugi bene merenti
C. C	Gaii duo, colonia Claudia, coloni coloniae
CC. VV	clarissimi viri
C. D	consulto decurionum
C. E	coniux eius, curam egit
C. E. B. Q	cineres eius bene quiescant
C. F	clarissima femina, clarissima filia, coniux fecit
CH, CHO, CHOR	cohors
C. I	clarissimus iuvenis, colonia Iulia
CL	clarissimus, classis
CLA, CLAUD	Claudia (tribus)
CL(AS). M(IS)	classis Misenensis
CL(AS). R(AV)	classis Ravennatis
CL(AS). PR	classis praetoria
CL. F	clarissima femina
CL. V	clarissimus vir
CLV	Clustumina (tribus)

C. M. F	clarissimae memoriae femina
C. M. P	clarissimae memoriae puer
C. M. V	clarissimae memoriae vir
CN	Gnaeus
C. N	Caesar noster, colonia nostra
C. O	coniugi optimo
COL	Collina (tribus), collegium, colonia
COLL	Collina (tribus)
COM	comes, commilito
C. O. M	cum omnibus meis
CON	coniux, coniugi
COR	Cornelia (tribus), cohors, corona
COS	consul, consularis
COSS	consules
C. P	censoria potestate, clarissimus puer, coniugi pientissimae
C. Q. V	cum quo vixit
C. R	civis Romanus, civis Romana
C. R. P	curator rei publicae
CRV	Crustumina (tribus)
C. S	carus suis, coniugi suae, coniugi sanctissimae, cum suis
C. S. O	cum suis omnibus
C. V	clarissimus vir
CVR	curator, curavit, curante
CVR. AG	curam agens
D	Decimus, decuria, decuriones, dedit, dederunt, denarius defunctus, deus, dea, dies, dominus, donum, donat, dux defunctus annorum
D. A	decurionum consulto
D. C	de conscriptorum consulto
D. C. C	de collegii sententia, de consilii sententia
D. C. S	decurionum decreto, donum dedit, dedit dedicavitque,
D. D	dea Dia, dea Diana, dii deaeque, dare debet
D. D. D	datum decreto decurionum, deo donum dedit, dono dedit dedicavit
DDD	domini (tres)
DDNN	domini nostri (tres)
D. D. L. M	donum dedit libens merito
DDNN	domini nostri (duo)
D. D. O	dis deabus omnibus
D. D. S	de decurionum sententia
D. D. S. P	dedit de sua pecunia
DEC	decreto, decuria, decurio, decessit
DED	dedit, dedicavit, dedicatus
DES	designatus
DE S. P	de sua pecunia

D. S. S	de senatus sententia
DEV. N. M. Q	devotus numini maiestatique
D. F	dare facere, debit fisco, de figlinis, dulcissima filia
DIC	dicavit
DIC. N. M. Q	dicatus numini maiestatique
D. I. M	Dis inferis Manibus, Deo invicto Mithrae
D. L.	dedit libens
D. M	Dis Manibus, dolus malus, Dea Magna, devotus memoriae
D. M. I	Dis Manibus et inferis
D. M. S	Dis Manibus sacrum
D. N	dominus noster
D. N. M. Q. E	devotus numini maiestatique eius
D. O. M	Deo optimo maximo
DON	donavit, donum
DON. DON	donis donatus
D. P.	de pecunia, donum posuit
D. P. D	de proprio dedit
D. P. P	de pecunia publica
D. P. S	de pecunia sua
D. S	de suo, deus sanctus
D. S. F	de suo fecit
D. S. F. C	de suo faciendum curavit
D. S. L. L. M	de suo libens laetus merito
D. S. M	Diis sacrum Manibus
D. S. P. F	de sua pecunia fecit
D. S. R	de suo restituit
D. S. S	de senatus sententia
E. F.	egregia femina
E. M. V	egregiae memoriae vir
EM. V	eminentissimus vir
EQ	eques
ESQ	Esquilina (tribus)
E. T	ex testamento
E. T. F	ex testamento fecit
E. V	egregius vir, ex voto
EV	evocatus
EX. A. C	ex aere conlato
EX. A. P	ex argento publico
EX. D. D	ex decreto decurionum
EX. FIG	ex figlina
EX. OF	ex officina
EX. P. P	ex pecunia publica
EX. S. C	ex senatus consulto
EX. T	ex testamento
EX. T. F. C	ex testamento faciendum curavit

EX. T. F. I	ex testamento fieri iussit
EX. T. P	ex testamento posuit
EX. V	ex voto
F	filius, filia, facere, fecit, faciendum, figlina,
FAB	Fabia (tribus)
FAC. CUR	faciendum curavit
FAL	Falerna (tribus)
F. C. I(D)Q. P	faciendum curavit idemque probavit
F. D	fecit dedicavitque, filio dulcissimo, filiae dulcissimae
F. D. S	fecit de suo
FEC	fecit, fecerunt
F. F	filius fecit
FIG(L)	figlina
FL(AM)	flamen
F. P	filius pientissimus, filius posuit, funus publicum
F. Q	faciendum curavit
FR	frater
F. S	filio suo, filiae suae, filii sui, fecit sibi
F. S. ET. S	fecit sibi et suis
G	Gaius
GAL	Galeria (tribus)
G(EN)	Genus
G. S	Germania Superior
H	heres
H. A	haec ara
H. ADQ	hic adquiescit
H. B	homo bonus
H. B. M. F	heres bene merenti fecit
H. B. Q	hic bene quiescit
H. C.	honoris causa, conore contentus
H. C. E.	hic conditus est
H. D. S. P	heres de suo posuit
H. E. T	heres ex testamento
H. F	heres fecit
H. H. Q	heres heredesque
H. L	hic locus, haec lex, hac lege
H. L. D. M. A	huic loco dolus malus abesto
H. M	hoc monumentum, honesta missio
H. M. D. M. A	huic monumento dolus malus abesto
H. M. H. E. N. S	hoc monumentum heredem exterum non sequitur
H. M. H. N. S.	hoc monumentum heredem non sequitur
HOR	Horatia (tribus)
H. P. C	heres ponendum curavit

H. Q	hic quiescat, hic quiescant
H. S	hic situs
H. S. E	hic situs est
H. S. S	hic siti sunt
H. T. F	heres testamento fecit
H. T. F. C	heres testamento faciendum curavit
I. A	in agro
ID	idus
I. D	iure dicundo, Iuppiter Dolichenus
I. F	in fronte
IMP	imperator
IN. A	in agro
IN. F	in fronte
INL	inlustris
INV	invictus
I. O. M	Iuppiter optimus maximus
I. Q. P	idemque probavit
I. S	infra scriptus
K	Kaeso
KAL	calendae
KAR	carissimus, carissima
K. K	calumniae causa
L	Lucius, libertus, locus, libens, legio, laetus, latum
L. A	libens animo
L. D. D. D	locus datus decreto decurionum
LEG	legio, legatus
LEG. AUG	legatus Augusti
LEG. LEG	legatus legionis
LEG. P(R). P(R)	legatus pro praetore
LEM	Lemonia (tribus)
LIB	Liber, libellus, libertus,
LIB. AN	libens animo
LIB. LIB	libertis (et) libertabus
L. L.	libens laetus
L. L. P. Q. E	libertis libertabus posterique eorum
L. L. V. S	libens laetus votum solvit
LOC	locus
L. S.	locus sepulturae, libens solvit
M	Marcus, mensis, miles, mille, maximus, memoria, municipium
M. A	militavit annos
MAE(C)	Madcia (tribus)

MAM	Mamercus
MAN	Manius
MAT	mater
MAX	maximus
M. C	memoriae causa, matri carissimae
M. D	mater deum, matri dulcissimae
M. D. M	mater deum magna
M. D. M. A	monumento dolus malus abesto
MEM	memoria
MER	merens, merito
M. F	mater fecit, monumentum fecit, munere functus
M. H. M	missus honesta missione
MIL	miles, militavit
MISS	missus, missio
M. LIB	mulieris libertus
MM	Marci (duo), memoriae
M. M	municipes punicipii
M. N	millia nummum
M. O	matri optimae
MON	monumentum, monetalis
M. P	milis passuum, mater posuit
M. V. F	monumentum vivus fecit
MVL	mulier
MVN	municipium
N	Numerius, numerus, nummus, nepos, natus, noster, natione, numen, nomen, Nonae
N. A. S	numini Augusti sacrum
NEG	negotiator
N. E. S. D	numini eius semper devotus
N. M. Q	numini maiestatique
NN	nostri
NOB. CAES	nobilissimus Caesar
NOBB. CAESS	nobilissimi Caesares (duo)
NON	Nonae
NUM	Numerisu, numerus, nummus
O	officina, optimus, optio
OB	obiit
OB. H(ON)	ob honorem
OB. M. E.	ob merita eius
O. (E.) B. Q	ossa (eius) bene quiescant
OF	officina
O. H. S. (S)	ossa hic sita (sunt)
O. M	optimus maximus, ob memoriam
O. S. T. T. L	opto sit tibi terra levis

O. T. (V.) B. Q	ossa tibi (vobis) bene quiescant
OVF	Oufentina (Tribus)
P	Publius, pedes, pius, pientissimus, passus, pater, pecunia
PAL	Palatina (tribus)
PAP	Papiria (tribus)
PAR	parentes
PAT(R)	patronus
P. B. M.	parentes bene merenti, patrono bene merenti
P. C	ponendum curavit, patronus coloniae
PEC	pecunia
PED	pedes
PERP	perpetuus
P. F	pater fecit, parentes fecerunt, pius felix, pia fidelis
P. I	poni iussit
P. L. L	posuit libens laetus
P. M	pontifex maximus, patronus municipii, plus minus
POB	Poblilia (tribus) (=Publilia)
POL	Polia (tribus)
POM	Pomptina (tribus)
PONT. MAX	pontifex maximus
POP	populus
P. P	pater patriae, pater posuit, pecunia publica, primus pilus, pro pietate, pro pretore, publicum portorium, pater posuit, pater piissimus, parentes pientissimi
PP	perpetuus, praepositus
P. P. P	pecunia publica posuit, pecunia propria posuit, pater pius posuit, proconsul pater patriae
P. P. S	posuit pecunia sua
P. Q. R	populusque Rmanus
PR	praetor, praefectus, pridie, primigenia, procurator, provincia
PRAE(F)	praefectus
PRAEP	praepositus
PR. AER	praefectus aerarii
PRAES	praeses
PRAET	praetor
PR. I. D.	praefectus iure dicundo
PRINC	princeps
PR. PER	praetor peregrinus
PR. VRB	praetor urbanus
PRO	proconsul, procurator, pronepos, provincia
PROB	probavit
PROC	proconsul, procurator
PRO. PR	pro praetore
PROQ	proquaestor,

PRO. S	pro salute
P. S	pro salute, pecunia sua
P. V	praefectissimus vir, praefectus urbi, praetor urbanus
PVB	Publilia (tribus), publicus
PVP	Pupinia (tribus)
Q	Quintus, quaestor, que, qui, quinquennalis
Q. A(ER)	quaestor aerarii
Q. V. A.	qui annos vixit
Q. B. F. F	quod benum felix faustum (sit)
Q. I(NF). S. S	qui infra scripti sunt
Q. L. S. T. T. L	(dicite) qui legitis sit tibi tera levis
Q. M(IL)	qui militavit
Q. N. S. S. S	quorum nomina supra scripti sunt
Q. PR	quaestor provinciae
Q. PR. PR	quaestor pro praetore
Q. Q	Quinti (duo)
QQ	quinquennalis
QQ. (V.) P	quoquo versus pedes
Q. V. A.	qui vixit annos
QVI(R)	Quirina (tribus)
QVIN(Q)	quinquennalis
R	restituit, Romanus, ratio
REG	regio
ROG	rogat, rogant
ROM	Romilia (tribus)
R. P	res publica, ratio privata
S	Sextus, Spurius, Servius, sacrum, semis, servus, sibi, sacerdos, salus, scriptus, sestertium
SAB	Sabatina (tribus)
SAC	sacrum, sacerdos, sacravit
SACR	sacrum
SAL	salus
SB. P. Q. S	sibi posterisque suis
S. C	senatus consultum, scribendum curavit, sub cura
SCA(P)	Scaptia (tribus)
S. D. M	sine dolo malo
S. E	situs est
SER	Sergia (tribus), Sergius, servus
S. E(T). S	sibi et suis
S. ET. S. L. L. P. Q. E	sibi et suis, libertis libertabusque postrisque eorum
SEV. AVG	sevir Augustalis
S. F	sacris faciundis
S. L. L. M	solvit laetus libens merito

S. L. P	sibi libertis posterisque
S. M	solvit merito, sanctae memoriae
SP	Spurius
S. P	servus publicus, sua pecunia, subpraefectus
S. P. D. D	sua pecunia donum dedit
S. P. F. C	sua pecunia faciendum curavit
S. P. P	sua pecunia posuit
S. P. P. Q. R	senatus populus plebesque Romanus
S. P. Q. R	senatus populusque Romanus
S. P. R.	sua pecunia restituit
SS	sestertii
S. S	senatus sententia, siti sunt, subscriptus, supra scriptus, susceptum solvit
SS. DD. NN	salvis dominis nostri (duo)
STEL(L)	Stellatina (tribus)
STIP	stipendia
S. T. T. L	sit tibi terra levis
SVC	Suburana (Sucusana) (tribus)
S. V	se vivo
S. V. T. L	sit vobis terra levis
T	Titus, titulus, testamentum, tabula
TAB	tabula, tabularius
T. B. Q	tu bene quiescas
TER	Teretina (tribus)
TEST. LEG	testamento legavit
TEST. IUSS	testamento iussit
T. F	testamento fecit
T. F. I	testamento fieri iussit
T. F. I. H. F. C	testamento fieri iussit heres faciendum curavit
TI(B)	Tiberius
T. L	testamento legavit
T. M. P.	titulum memoriae posuit
T. O. B. Q	tibi ossa bene quiescant
T. P	titulum posuit, tribunicia potestate
T. P. I	testamentum poni iussit
TR. M(IL)	tribunus militum
TR. P(L)	tribunus plebis
TR. POT	tribunicia potestate
TRIB	tribus, tribunus
TRIB. POT	tribunicia potestate
TRO	Tromentina (tribus)
T. R. P. D. S. T. T. L	te rogo praeteriens dicas sit tibi terra levis

V	vivus, vixit, votum, vir, verna, victix
VA	vale, valeas
V. A	vixit annos, vice agens
V. A. S. L. M	votum animo solvit libens merito
V. B	vir bonus
V. B. D. R. P	vir bonus dignus rei publicae
V. C	vir clarissimus
V. E	vir egregius
VEL	Velina (tribus)
VER(N)	verna
V. F	vivus fecit, verba fecit
V. F. S	vivus fecit sibi
VIC	vicus, vicani
VIL	villicus
V. I(N)L	vir inlustris
VIX	vixit
V. L	vir laudabilis, veteranus legionis
V. L. M. S	votum libens merito solvit
VOL(T)	Voltinia (tribus)
V. P	vir praefectissimus, votum posuit
VRB	urbanus
V. S	votum solvit, vir spectabilis
V. S. F	vivus sibi fecit
V. S. L. L. M	votum solvit libens laetus merito
V. S. L. M	votum solvit libens merito
VV. CC	viri clarissimi
VV. EE	viri egregii
VV. PP	viri perfectissimi
V. V. S. L. M	ut voverat solvit libens merito
V. V. S. S. F	vivis supra scriptis fecit

POPISI DUŽNOSNIKA RIMSKE DRŽAVE (KONZULI, DIKTATORI I CAREVI)

Konzuli i drugi visoki dužnosnici rimske države
od početka Republike (509. god. pr. Kr.) do Justinijanove vladavine (541. god. po Kr.)

Godina ¹	Konzuli ²
509. ³	L. IVNIUS M. f. BRVTVS (SP. LVCRETIVS T. f. TRICIPITINVS) ((M. HORATIVS M. f. PVLVILLVS)) + L. TARQVINIVS ARRVNTIS EGERI f. ARRVNTIS n. COLLATINVS (P. VALERIVS VOLVSI f. PVBLICOLA)
508.	P. VALERIVS VOLVSI f. PVBLICOLA + T. LVCRETIVS T. f. TRICIPITINVS
507.	P. VALERIVS VOLVSI f. PVBLICOLA + M. HORATIVS M. f. PVLVILLVS
506.	SP. LARCIUS - f. RVFVS + T. HERMINIVS - f. AQVILINVS
505.	M. VALERIVS VOLVSI f. VOLVSVS + P. POSTVMIVS Q. f. TVBERTVS
504.	P. VALERIVS VOLVSI f. PVBLICOLA + T. LVCRETIVS T. f. TRICIPITINVS
503.	AGRIPPA MENENIVS C. f. LANATVS + P. POSTVMIVS Q. f. TVBERTVS
502.	OPIT. VERGINIVS OPIT. f. TRICOSTVS + SP. CASSIVS - f. VECCELLINVS
501.	POSTVMIVS COMINIVS - f. AVRVCNVVS + T. LARCIUS - f. FLAVVS
500.	SER. SVLPICIUS P. f. CAMERINVS CORNVTVS + M. TVLLIVS - f. LONGVS
499.	T. ÆBVTIVS T. f. HELVA + C. VETVRIVS - f. GEMINVS CICVRINVS
498.	Q. CLOELIVS - f. SICVLVS + T. LARCIUS - f. FLAVVS
497.	A. SEMPRONIVS - f. ATRATINVS + M. MINVCIVS - f. AVGVVINVS
496.	A. POSTVMIVS P. f. ALBVS REGILLENIS + T. VERGINIVS A. f. TRICOSTVS CÆLIOMONTANVS
495.	AP. CLAVDIVS M. f. SABINVS INREGILLENIS + P. SERVILIVS P. f. PRISCVS STRVCTVS

¹ Godine su izražene Varonovom kronologijom, ali prema našem brojanju godina. Godine u silaznom nizu predstavljaju godine prije Krista, a u uzlaznom nizu godine poslije Krista.

² Imena konzula donosimo u potpunom obliku, uključujući imena oca i djeda (ako su poznati). Imena dvaju konzula svake godine, koji su ravnopravni po pravima i dužnostima, povezana su znakom +. Imena u zagradi označavaju sufeke (*consules suffecti*), tj. konzule izabrane tijekom godine, poslije smrti ili ostavke konzula na dužnosti. Dvostruke zagrade ((...)) ili trostruke zagrade (((...))) s imenom znače drugu, odnosno treću zamjenu. Ime zamjenskoga konzula nalazi se odmah imena konzula kojega je nadomjestio. Posebni su slučajevi objašnjeni u bilješki. Kako su ponekad, iznimno, umjesto konzula birani drugi dužnosnici, to je u svakom slučaju posebno objašnjeno u tekstu ili bilješki.

³ Tarkvinije Kolatin je bio prisiljen podnijeti ostavku, a naslijedio ga je Valerije Publikola. Nakon što je Junije Brut bio ubijen u ratu, naslijedio ga je Lukrecije Tricipitin. Kako je ovaj preminuo poslije samo nekoliko dana, od starosti, na njegovo je mjesto došao Horacije Pulvil).

494.	A. VERGINIVS A. f. TRICOSTVS CÆLIOMONTANVS T. VETVRIVS - f. GEMINVS CICVRINVS
493.	POSTVMIVS COMINIVS - f. AVRVCNVVS + SP. CASSIVS - f. VECCELLINVS
492.	T. GEGANIVS - f. MACERINVS + P. MINVCIVS - f. AVGVVINVS
491.	M. MINVCIVS - f. AVGVVINVS + A. SEMPRONIVS - f. ATRATINVS
490.	Q. SVLPICIUS - f. CAMERINVS CORNVTVS + SP. LARCIUS - f. FLAVVS
489.	C. IVLIVS C. f. IVLLVS + P. PINARIUS - f. MAMERTINVS RVFVS
488.	SP. NAVTIVS SP. f. RVTILVS + SEX. FVRIVS - f. MEDVLLINVS FVSTVS
487.	T. SICINIVS - f. SABINVS + C. AQVILLIVS - f. TVSCVS
486.	SP. CASSIVS - f. VECCELLINVS + PRO. VERGINIVS OPIT. f. OPIT. n. TRICOSTVS RVTILVS
485.	SER. CORNELIVS - f. MALVGINENSIS + Q. FABIUS K. f. VIBVLANVS
484.	L. ÆMILIVS MAM. f. MAMERCVS + K. FABIUS K. f. VIBVLANVS
483.	M. FABIUS K. f. VIBVLANVS + L. VALERIVS M. f. VOLVSI n. POTITVS
482.	Q. FABIUS K. f. VIBVLANVS + C. IVLIVS C. f. L. n. IVLLVS
481.	K. FABIUS K. f. VIBVLANVS + SP. FVRIVS - f. FVSVS
480.	M. FABIUS K. f. VIBVLANVS + CN. MANLIVS P. f. CINCINNATVS
479.	K. FABIUS K. f. VIBVLANVS + T. VERGINIVS OPIT. f. OPIT. n. TRICOSTVS RVTILVS
478.	L. ÆMILIVS MAM. f. MAMERCVS + C. SERVILIVS - f. STRVCTVS AHALA
477.	C. HORATIVS M. f. M. n. PVLVILLVS + T. MENNEIVS AGRIPPÆ f. C. n. LANATVS
476.	A. VERGINIVS OPIT. f. OPIT. n. TRICOSTVS RVTILVS SP. SERVILIVS P. f. STRVCTVS
475.	P. VALERIVS P. f. VOLVSI n. PVBLICOLA + C. NAVTIVS SP. f. SP. n. RVTILVS
474.	L. FVRIVS - f. MEDVLLINVS + A. MANLIVS CN. f. P. n. VVLISO
473.	L. ÆMILIVS MAM. f. MAMERCVS + VOPISCVS IVLIVS C. f. L. n. IVLLVS
472.	L. PINARIUS - f. MAMERCINVS RVFVS + L. FVRIVS - f. MEDVLLINVS FVSVS
471.	AP. CLAVDIVS AP. f. M. n. CRASSINVS INREGILLENIS SABINVS + T. QVINCTIVS L. f. L. n. CAPITOLINVS BARBATVS
470.	L. VALERIVS M. f. VOLVSI n. POTITVS + TI. ÆMILIVS L. f. MAM. n. MAMERCVS
469.	T. NVMICIVS - f. PRISCVS + A. VERGINIVS - f. CÆLIOMONTANVS
468.	T. QVINCTIVS L. f. L. n. CAPITOLINVS BARBATVS + Q. SERVILIVS - f. STRVCTVS PRISCVS
467.	TI. ÆMILIVS L. f. MAM. n. MAMERCVS + Q. FABIUS M. f. K. n. VIBVLANVS
466.	Q. SERVILIVS - f. PRISCVS + SP. POSTVMIVS A. f. P. n. ALBVS REGILLENIS
465.	Q. FABIUS M. f. K. n. VIBVLANVS + T. QVINCTIVS L. f. L. n. CAPITOLINVS BARBATVS
464.	A. POSTVMIVS A. f. P. n. ALBVS REGILLENIS + SP. FVRIVS - f. MEDVLLINVS FVSVS

463. P. SERVILIUS SP. f. P. n. PRISCVS + L. ÆBVTIVS T. f. T. n. HELVA
 462. L. LVCRETIVS T. f. T. n. TRICIPITINVS + T. VETVRIVS T. f. GEMINVS
 CICVRINVS
 461. P. VOLVMNIUS M. f. M. n. AMINTINVS GALLVS +
 SER. SVLPICIUS - f. SER. n. CAMERINVS CORNVTVS
 460. P. VALERIUS P. f. VOLVSI n. PVBLICOLA +
 C. CLAVDIVS AP. f. M. n. CRASSVS INREGILLENIS SABINVS
 459. Q. FABIVS M. f. K. n. VIBVLANVS +
 L. CORNELIVS SER. f. P. n. MALVGINENSIS VRITINVS
 458. C. NAVTIUS SP. f. SP. n. RVTILVS + L. MINVCIVS P. f. M. n. ESQVILINVS
 AVGVRIIVS⁴
 457. C. HORATIVS M. f. M. n. PVLVILLVS + Q. MINVCIVS P. f. M. n.
 ESQVILINVS
 456. M. VALERIUS M. f. VOLVSI n. MAXIMVS LACTVCA
 SP. VERGINIVS A. f. A. n. TRICOSTVS CÆLIOMONTANVS
 455. T. ROMILIVS T. f. T. n. ROCVS VATICANVS + C. VETVRIVS P. f.
 CICVRINVS
 454. SP. TARPEIVS M. f. M. n. MONTANVS CAPITOLINVS +
 A. ATERNIVS - f. VARVS FONTINALIS
 453. SEX. QVINCTILIUS SEX. f. P. n. + P. CVRIATIVS - f. FISTVS TRIGEMINVS
 452. T. MENENIVS AGRIPPÆ f. AGRIPPÆ n. LANATVS +
 P. SESTIVS Q. f. VIBI n. CAPITOLINVS VATICANVS
 451.⁵ AP. CLAVDIVS AP. f. M. n. CRASSVS INREGILLENIS SABINVS +
 T. GENVCIVS L. f. L. n. AVGVRIIVS
 450.⁶ Umjesto konzula, vlast su obnašali *decemviri*.
 449.⁷ L. VALERIUS P. f. P. n. POTITVS + M. HORATIVS M. f. L. n. BARBATVS

⁴ U Kapitolinskim fastima, Minucije je *consul suffectus* koji je nadomjestio nepoznatoga redovitog konzula (*consul ordinarius*), čiji je kognomen vjerojatno bio CARVETVS.

⁵ Te je godine izabrano desetočlano tijelo (*decemviri consulari imperio legibus scribundis*) koji su imali zadaću donijeti zakone u pisanom obliku. U to su tijelo ušli konzuli i još osam osoba:

T. VETVRIVS SP. f. P. n. CRASSVS CICVRINVS, C. IVLIVS C. f. L. n. IVLLVS, A. MANLIVS CN. f. P. n. VVLISO, SER. SVLPICIUS SER. f. SER. n. CAMERINVS CORNVTVS, P. SESTIVS Q. f. VIBI n. CAPITO VATICANVS, P. CVRIATIVS - f. FISTVS TRIGEMINVS, T. ROMILIVS T. f. T. n. ROCVS VATICANVS, i SP. POSTVMIVS A. f. P. n. ALBVS REGILLENIS.

⁶ Ove godine nisu izabrani konzuli, već su vlast i dalje obnašali *decemviri*: AP. CLAVDIVS AP. f. M. n. CRASSVS INREGILLENIS, SABINVS, M. CORNELIVS - f. SER. n. MALVGINENSIS, M. SERGIUS - f. ESQVILINVS, L. MINVCIVS P. f. M. n. ESQVILINVS AVGVRIIVS, Q. FABIVS M. f. M. n. VIBVLANVS, Q. POETELIVS - f. LIBO VISOLVS, T. ANTONIVS - f. MERENDA, K. DVILLIVS - f. LONGVS, SP. OPPIVS - f. CORNICEN, i M. RABVLEIVS - f.

⁷ Isti *decemviri* zadržali su vlast *cum imperio consulari* protupravno poslije završetka rada na donošenju zakona. Silom su svrgnuti i nakon toga su izabrani redoviti konzuli.

448. LARS HERMINIVS - f. CORITINESANVS +
 T. VERGINIVS - f. TRICOSTVS CÆLIOMONTANVS
 447. M. GEGANIVS M. f. MACERINVS + C. IVLIVS - f. IVLLVS
 446. T. QVINCTIVS L. f. L. n. CAPITOLINVS BARBATVS + AGRIPPA FVRIVS -
 f. FVSVS
 445. M. GENVCIVS - f. AVGVRIIVS + C. CVRTIVS - f. PHILO
 444. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*⁸:
 A. SEMPRONIVS A. f. ATRATINVS, T. ATILIVS - f. LVSCVS, T. CLÆLIVS
 - f. SICVLVS
 443. M. GEGANIVS M. f. MACERINVS + T. QVINCTIVS L. f. L. n.
 CAPITOLINVS BARBATVS
 442. M. FABIVS Q. f. M. n. VIBVLANVS + POSTVMIVS ÆBVTIVS - f. HELVA
 CORNICEN
 441. C. FVRIVS - f. PACILVS FVSVS + M. PAPIRIVS - f. CRASSVS
 440. PRO. GEGANIVS - f. MACERINVS + T. MENENIVS AGRIPPÆ f. AGRIPPÆ
 n. LANATVS
 439. AGRIPPA MENENIVS T. f. AGRIPPÆ n. LANATVS +
 T. QVINCTIVS L. f. L. n. CAPITOLINVS BARBATVS
 438. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
 MAM. ÆMILIVS M. f. MAMERCINVS, L. QVINCTIVS L. f. L. n.
 CINCINNATVS,
 L. IVLIVS - f. IVLLVS
 437. M. GEGANIVS M. f. MACERINVS + L. SERGIUS C. f. C. n. FIDENAS
 436. L. PAPIRIVS - f. CRASSVS + M. CORNELIVS M. f. L. n. MALVGINENSIS
 435. C. IVLIVS - f. IVLLVS + L. VERGINIVS - f. TRICOSTVS
 434. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
 SER. CORNELIVS - f. COSSVS, Q. SVLPICIUS SER. f. CAMERINVS
 PRÆTEXTATVS,
 M. MANLIVS P. f. CAPITOLINVS
 433. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
 M. FABIVS Q. f. M. n. VIBVLANVS, M. FOLIVS - f. FLACCINATOR,
 L. SERGIUS C. f. C. n. FIDENAS
 432. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
 L. PINARIUS - f. MAMERCINVS, L. FVRIVS SP. f. MEDVLLINVS,
 SP. POSTVMIVS SP. f. A. n. ALBVS REGILLENIS
 431. T. QVINCTIVS L. f. L. n. POENVS CINCINNATVS + C. IVLIVS - f. MENTO
 430. L. PAPIRIVS - f. CRASSVS + L. IVLIVS VOPISCI f. C. n. IVLLVS
 429. HOSTVS LVCRETIVS - f. TRICIPITINVS + L. SERGIUS C. f. C. n. FIDENAS
 428. A. CORNELIVS M. f. L. n. COSSVS + T. QVINCTIVS L. f. L. n. POENVS
 CINCINNATVS
 427. C. SERVILIUS - f. STRVCTVS AHALA + L. PAPIRIVS L. f. MUGILLANVS

⁸ Konzularni vojni tribuni su bili birani više puta u razdoblju od 444. do 367. god. pr. Kr. i upravljali su državom umjesto konzula. Njihov broj je pojedinih godina bio različit (obično četiri ili šest, kasnije i do devet).

426. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
T. QVINCTIVS L. f. L. n. PŒNVS CINCINNATVS, C. FVRIVS - f. PACILVS
FVSVS,
M. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS REGILLENIS, A. CORNELIVS M. f. L.
n. COSSVS
425. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
A. SEMPRONIVS L. f. A. n. ATRATINVS, L. QVINCTIVS L. f. L. n.
CINCINNATVS,
L. FVRIVS SP. f. MEDVLLINVS, L. HORATIVS M. f. M. n. BARBATVS
424. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
AP. CLAVDIVS AP. f. AP. n. CRASSVS, SP. NAVTIVS SP. f. RVTILVS,
L. SERGIVS C. f. C. n. FIDENAS, SEX. IVLIVS - f. IVLLVS
423. C. SEMPRONIVS - f. ATRATINVS + Q. FABIVS Q. f. M. n. VIBVLANVS
422. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. MANLIVS - f. CAPITOLINVS, Q. ANTONIVS T. f. MERENDA,
L. PAPIRIVS L. f. MVGILLANVS
421. CN. FABIVS Q. f. M. n. VIBVLANVS + T. QVINCTIVS T. f. L. n.
CAPITOLINVS BARBATVS
420. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. QVINCTIVS L. f. L. n. CINCINNATVS, L. FVRIVS SP. f. MEDVLLINVS,
M. MANLIVS - f. VVLSO, A. SEMPRONIVS L. f. A. n. ATRATINVS
419. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
AGRIPPA MENENIVS T. f. AGRIPPÆ n. LANATVS,
P. LVCRETIVS HOSTI f. TRICIPITINVS, SP. NAVTIVS SP. f. SP. n.
RVTILVS,
C. SERVILIVS Q. f. C. n. AXILLA
418. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. SERGIVS C. f. C. n. FIDENAS, M. PAPIRIVS L. f. MVGILLANVS,
C. SERVILIVS Q. f. C. n. AXILLA
417. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
P. LVCRETIVS HOSTI f. TRICIPITINVS, SP. RVTILIVS CRASSVS,
AGRIPPA MENENIVS T. f. AGRIPPÆ n. LANATVS, C. SERVILIVS Q. f. C. n.
AXILLA
416. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
A. SEMPRONIVS L. f. A. n. ATRATINVS, M. PAPIRIVS L. f.
MVGILLANVS,
Q. FABIVS Q. f. M. n. VIBVLANVS, SP. NAVTIVS SP. f. SP. n. RVTILVS
415. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
P. CORNELIVS A. f. P. n. COSSVS, C. VALERIVS L. f. VOLVSI n. POTITVS
VOLVSVS
N. FABIVS Q. f. M. n. VIBVLANVS, Q. QVINCTIVS L. f. L. n.
CINCINNATVS
414. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
CN. CORNELIVS A. f. M. n. COSSVS, L. VALERIVS L. f. P. n. POTITVS,
Q. FABIVS Q. f. M. n. VIBVLANVS, P. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS
REGILLENIS

413. A. CORNELIVS - f. COSSVS + L. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS
412. Q. FABIVS - f. AMBVSTVS VIBVLANVS + C. FVRIVS - f. PACILVS
411. M. PAPIRIVS L. f. MVGILLANVS + SP. NAVTIVS SP. f. SP. n. RVTILVS
410. M'. ÆMILIVS MAM. f. M. n. MAMERCINVS +
C. VALERIVS L. f. VOLVSI n. POTITVS VOLVSVS
409. CN. CORNELIVS A. f. M. n. COSSVS + L. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS
408. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
C. IVLIVS SP. f. VOPISCI n. IVLLVS, P. CORNELIVS A. f. M. n. COSSVS
C. SERVILIVS P. f. Q. n. AHALA
407. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS, C. VALERIVS L. f. VOLVSI n.
POTITVS VOLVSVS,
N. FABIVS Q. f. M. n. VIBVLANVS, C. SERVILIVS P. f. Q. n. AHALA
406. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
P. CORNELIVS M. f. L. n. RVTILVS COSSVS, CN. CORNELIVS P. f. A. n.
COSSVS,
N. FABIVS M. f. Q. n. AMBVSTVS, L. VALERIVS L. f. P. n. POTITVS
405. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
T. QVINCTIVS T. f. L. n. CAPITOLINVS BARBATVS,
Q. QVINCTIVS L. f. L. n. CINCINNATVS, C. IVLIVS SP. f. VOPISCI n.
IVLLVS,
A. MANLIVS A. f. CN. n. VVLSO CAPITOLINVS, L. FVRIVS L. f. SP. n.
MEDVLLINVS,
M'. ÆMILIVS MAM. f. M. n. MAMERCINVS
404. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
C. VALERIVS L. f. VOLVSI n. POTITVS VOLVSVS, M'. SERGIVS L. f. L. n.
FIDENAS,
P. CORNELIVS M. f. M. n. MALVGINENSIS, CN. CORNELIVS P. f. A. n.
COSSVS,
K. FABIVS M. f. Q. n. AMBVSTVS, SP. NAVTIVS SP. f. SP. n. RVTILVS
403. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
M'. ÆMILIVS MAM. f. M. n. MAMERCINVS, L. VALERIVS L. f. P. n.
POTITVS,
AP. CLAVDIVS P. f. AP. n. CRASSVS INREGILLENIS,
M. QVINCTILIVS L. f. L. n. VARVS, L. IVLIVS SP. f. VOPISCI n. IVLLVS,
M. FVRIVS - f. FVSVS, M. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS REGILLENIS,
M. POSTVMIVS - f.
402. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
C. SERVILIVS P. f. Q. n. AHALA, Q. SERVILIVS Q. f. P. n. FIDENAS,
L. VERGINIVS L. f. OPIT. n. TRICOSTVS ESQVILINVS,
Q. SVLPICIVS SER. f. SER. n. CAMERINVS CORNVTVS,
A. MANLIVS A. f. CN. n. VVLSO CAPITOLINVS, M'. SERGIVS L. f. L. n.
FIDENAS
401. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. VALERIVS L. f. P. n. POTITVS, M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS,
M'. ÆMILIVS MAM. f. M. n. MAMERCINVS, CN. CORNELIVS P. f. A. n.

- COSSVS,
K. FABIVS M. f. Q. n. AMBVSTVS, L. IVLIVS L. f. VOPISCI n. IVLLVS
400. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
P. LICINIVS P. f. P. n. CALVVS ESQVILINVS, P. MANLIVS M. f. CN. n. VVLSO,
L. TITINIVS L. f. M'. n. PANSA SACCVS, P. MÆLIVS SP. f. C. n. CAPITOLINVS,
SP. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS,
L. PVBLILIVS L. f. VOLERONIS n. PHILO VVLSCVS
399. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
CN. GENVCIVS M. f. M. n. AVGVVINVS, L. ATILIVS L. f. L. n. PRISCVS,
M. POMPONIVS L. f. L. n. RVFVS, C. DVILLIVS K. f. K. n. LONGVS,
M. VETVRIVS TI. f. SP. n. CRASSVS CICVRINVS,
VOLERO PVBLILIVS P. f. VOLERONIS n. PHILO
398. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. VALERIVS L. f. P. n. POTITVS, M. VALERIVS M. f. M. n. LACTVCINVS MAXIMVS,
M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS, L. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS,
Q. SERVILIVS Q. f. P. n. FIDENAS,
Q. SVLPICIVS SER. f. SER. n. CAMERINVS CORNVTVS
397. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. IVLIVS L. f. VOPISCI n. IVLLVS, L. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS,
L. SERGIIVS M'. f. L. n. FIDENAS, A. POSTVMIVS - f. ALBINVS REGILLENIS,
P. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS,
A. MANLIVS A. f. CN. n. VVLSO CAPITOLINVS
396. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. TITINIVS L. f. M'. n. PANSA SACCVS, P. LICINIVS P. f. P. n. CALVVS ESQVILINVS,
P. MÆLIVS SP. f. C. n. CAPITOLINVS, Q. MANLIVS A. f. CN. n. VVLSO CAPITOLINVS,
CN. GENVCIVS M. f. M. n. AVGVVINVS, L. ATILIVS L. f. L. n. PRISCVS
395. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
P. CORNELIVS P. f. A. n. COSSVS, P. CORNELIVS - f. SCIPIO,
K. FABIVS M. f. Q. n. AMBVSTVS, L. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS,
Q. SERVILIVS Q. f. P. n. FIDENAS, M. VALERIVS M. f. M. n. LACTVCINVS MAXIMVS
394. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS, L. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS,
C. ÆMILIVS TI. f. TI. n. MAMERCINVS, L. VALERIVS L. f. L. n. PVBLICOLA,
SP. POSTVMIVS - f. ALBINVS REGILLENIS, P. CORNELIVS - f.

- 393.⁹ L. VALERIVS L. f. P. n. POTITVS + P. CORNELIVS - f. MALVGINENSIS (L. LVCRETIVS - f. TRICIPITINVS FLAVVS + SER. SVLPICIVS Q. f. SER. n. CAMERINVS)
392. L. VALERIVS L. f. P. n. POTITVS + M. MANLIVS T. f. A. n. CAPITOLINVS
391. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. LVCRETIVS - f. TRICIPITINVS FLAVVS, C. ÆMILIVS TI. f. TI. n. MAMERCINVS
SER. SVLPICIVS Q. f. SER. n. CAMERINVS, L. ÆMILIVS MAM. f. M. n. MAMERCINVS,
L. FVRIVS L. f. SP. n. MEDVLLINVS, AGRIPPA FVRIVS SEX. f. FVSVS
390. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
Q. FABIVS M. f. Q. n. AMBVSTVS, K. FABIVS M. f. Q. n. AMBVSTVS, N. FABIVS M. f. Q. n. AMBVSTVS, Q. SVLPICIVS - f. LONGVS,
Q. SERVILIVS Q. f. P. n. FIDENAS, P. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS
389. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. VALERIVS L. f. L. n. PVBLICOLA, L. VERGINIVS - f. TRICOSTVS
P. CORNELIVS - f. , A. MANLIVS T. f. A. n. CAPITOLINVS,
L. ÆMILIVS MAM. f. M. n. MAMERCINVS, L. POSTVMIVS - f. ALBINVS REGILLENIS
388. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
T. QVINCTIVS T. f. L. n. CINCINNATVS CAPITOLINVS, SER. SVLPICIVS - f. RVFVS,
Q. SERVILIVS Q. f. P. n. FIDENAS, L. IVLIVS - f. IVLLVS,
L. AQVILIVS - f. CORVVS, L. LVCRETIVS - f. FLAVVS TRICIPITINVS
387. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. PAPIRIVS - f. CVRSOR, CN. SERGIIVS - f. FIDENAS COXO,
L. ÆMILIVS MAM. f. M. n. MAMERCINVS, LICINVS MENENTIVS T. f. T. n. LANATVS,
L. VALERIVS L. f. L. n. PVBLICOLA, L. CORNELIVS - f.
386. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS, SER. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS
Q. SERVILIVS Q. f. P. n. FIDENAS, L. QVINCTIVS - f. CINCINNATVS,
L. HORATIVS - f. PVLVILLVS, P. VALERIVS L. f. L. n. POTITVS PVBLICOLA
385. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
A. MANLIVS T. f. A. n. CAPITOLINVS, P. CORNELIVS - f. , L. PAPIRIVS - f. CVRSOR,
T. QVINCTIVS T. f. L. n. CINCINNATVS CAPITOLINVS,
L. QVINCTIVS L. f. L. n. CINCINNATVS CAPITOLINVS,
CN. SERGIIVS - f. FIDENAS COXO

⁹ Nije sigurno je li prvi par konzula abdicirao ili nije nikada niti stupio na dužnost. Degrassi misli da su abdicirali. Drugi par konzula (u zagradi) jesu *consules suffecti*.

384. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
SER. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS, SER. SVLPICIUS - f. RVFVS,
P. VALERIVS L. f. L. n. POTITVS PVBLICOLA, M. FVRIVS L. f. SP. n.
CAMILLVS,
T. QVINCTIVS T. f. L. n. CINCINNATVS CAPITOLINVS, C. PAPIRIVS - f.
CRASSVS
383. Umjesto konzula, državom su upravljali v:
L. VALERIVS L. f. L. n. PVBLICOLA, A. MANLIVS T. f. A. n.
CAPITOLINVS,
SER. SVLPICIUS - f. RVFVS, L. LVCRETIVS - f. FLAVVS TRICIPITINVS,
L. ÆMILIUS MAM. f. M. n. MAMERCINVS, M. TREBONIVS - f.
382. Umjesto konzula, državom su upravljali v:
SP. PAPIRIVS - f. CRASSVS, L. PAPIRIVS - f. MUGILLANVS,
SER. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS, Q. SERVILIUS Q. f. Q. n.
FIDENAS,
C. SVLPICIUS - f. CAMERINVS, L. ÆMILIUS MAM. f. M. n. MAMERCINVS
381. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS, A. POSTVMIVS - f. ALBINVS
REGILLENIS,
L. POSTVMIVS - f. ALBINVS REGILLENIS, L. FVRIVS SP. f. L. n.
MEDVLLINVS,
L. LVCRETIVS - f. TRICIPITINVS FLAVVS, M. FABIUS K. f. M. n.
AMBVSTVS
380. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. VALERIVS L. f. L. n. PVBLICOLA, P. VALERIVS L. f. L. n. POTITVS
PVBLICOLA,
SER. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS, LICINVS MENENTIVS T. f. T.
n. LANATVS
C. SVLPICIUS M. f. Q. n. PETICVS, L. ÆMILIUS MAM. f. M. n.
MAMERCINVS,
CN. SERGIUS - f. FIDENAS COXO, TI. PAPIRIVS - f. CRASSVS,
L. PAPIRIVS - f. MUGILLANVS
379. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
P. MANLIVS A. f. A. n. CAPITOLINVS, C. MANLIVS - f. , L. IVLIVS - f.
IVLLVS,
C. SEXTILIVS - f. , M. ALBINIVS - f. , L. ANTISTIVS - f.
378. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
SP. FVRIVS - f. , Q. SERVILIUS Q. f. Q. n. FIDENAS, L. GEGANIVS - f.
MACERINVS,
LICINVS MENENIVS T. f. T. n. LANATVS, P. CLÆLIVS - f. SICVLVS, M.
HORATIVS - f.
377. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. ÆMILIUS L. f. MAM. n. MAMERCINVS, P. VALERIVS L. f. L. n.
POTITVS PVBLICOLA,
C. VETVRIVS L. f. SP. n. CRASSVS CICVRINVS, SER. SVLPICIUS - f.
RVFVS,

- L. QVINCTIVS - f. CINCINNATVS, C. QVINCTIVS - f. CINCINNATVS
376. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. PAPIRIVS - f. MUGILLANVS, LICINVS MENENIVS T. f. T. n. LANATVS,
SER. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS, SER. SVLPICIUS - f.
PRÆTEXTATVS
375. Ove godine vrhovni činovnici nisu bili izabrani.¹⁰
374. Ove godine vrhovni činovnici nisu bili izabrani.
373. Ove godine vrhovni činovnici nisu bili izabrani.
372. Ove godine vrhovni činovnici nisu bili izabrani.
371. Ove godine vrhovni činovnici nisu bili izabrani.
370. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
L. FVRIVS SP. f. L. n. MEDVLLINVS, A. MANLIVS T. f. A. n.
CAPITOLINVS,
SER. SVLPICIUS - f. PRÆTEXTATVS, SER. CORNELIVS P. f. M. n.
MALVGINENSIS,
P. VALERIVS L. f. L. n. POTITVS PVBLICOLA, C. VALERIVS - f. POTITVS
369. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
Q. SERVILIUS Q. f. Q. n. FIDENAS, C. VETVRIVS L. f. SP. n. CRASSVS
CICVRINVS,
A. CORNELIVS - f. COSSVS, M. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS,
Q. QVINCTIVS - f. CINCINNATVS, M. FABIUS K. f. M. n. AMBVSTVS
368. Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
T. QVINCTIVS - f. CINCINNATVS CAPITOLINVS,
SER. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS, SER. SVLPICIUS - f.
PRÆTEXTATVS,
SP. SERVILIUS C. f. C. n. STRVCTVS, L. PAPIRIVS SP. f. C. n. CRASSVS,
L. VETVRIVS L. f. SP. n. CRASSVS CICVRINVS
- 367.¹¹ Umjesto konzula, državom su upravljali *tribuni militum consulari potestate*:
A. CORNELIVS - f. COSSVS, M. CORNELIVS P. f. M. n. MALVGINENSIS,
M. GEGANIVS - f. MACERINVS, P. MANLIVS A. f. A. n. CAPITOLINVS,
L. VETVRIVS L. f. SP. n. CRASSVS CICVRINVS,
P. VALERIVS L. f. L. n. POTITVS PVBLICOLA
366. L. ÆMILIUS L. f. MAM. n. MAMERCINVS +
L. SEXTIVS SEX. f. N. n. SEXTINVS LATERANVS
365. L. GENVCIVS M. f. CN. n. AVENTINENSIS + Q. SERVILIUS Q. f. Q. n.
AHALA
364. C. SVLPICIUS M. f. Q. n. PETICVS + C. LICINIVS C. f. P. n. STOLO
363. CN. GENVCIVS M. f. M. n. AVENTINENSIS + L. ÆMILIUS L. f. MAM. n.
MAMERCINVS

¹⁰ Plebejski tribuni Gaj Licinije Stolon i Lucije Sekstije Lateran predložili su 376. godine pr. Kr. sklop reformskih zakona (*Leges Liciniae Sextiae*), kojima su se patriciji opirali, pa su tribuni deset godina sprječavali izbore konzula. Godine 370. dopustili su izbor konzularnih vojnih tribuna.

¹¹ Sklop zakona (*Leges Liciniae Sextiae*) prihvaćen je i stupio na snagu 366. godine pr. Kr. pa se od te godine ponovo biraju konzuli.

362. Q. SERVILIUS Q. f. Q. n. AHALA + L. GENVCIVS M. f. CN. n. AVENTINENSIS
361. C. LICINIUS C. f. P. n. CALVVS + C. SVLPICIUS M. f. Q. n. PETICVS
360. M. FABIUS N. f. M. n. AMBVSTVS + C. POETELIVS C. f. Q. n. LIBO VISOLVS
359. M. POPILLIVS M. f. C. n. LÆNAS + CN. MANLIVS L. f. A. n. CAPITOLINVS IMPERIOSVS
358. C. FABIUS N. f. M. n. AMBVSTVS + C. PLAVTIVS P. f. P. n. PROCVLVS
357. C. MARCIUS L. f. C. n. RVTILVS + CN. MANLIVS L. f. A. n. CAPITOLINVS IMPERIOSVS
356. M. FABIUS N. f. M. n. AMBVSTVS + M. POPILLIVS M. f. C. n. LÆNAS
355. C. SVLPICIUS M. f. Q. n. PETICVS + M. VALERIUS L. f. PVPLICOLA
354. M. FABIUS N. f. M. n. AMBVSTVS + T. QVINCTIVS - f. POENVVS CAPITOLINVS CRISPINVS
353. C. SVLPICIUS M. f. Q. n. PETICVS + M. VALERIUS L. f. L. n. PVBLICOLA
352. P. VALERIUS P. f. L. n. PVBLICOLA + C. MARCIUS L. f. C. n. RVTILVS
351. C. SVLPICIUS M. f. Q. n. PETICVS + T. QVINCTIVS - f. POENVVS CAPITOLINVS CRISPINVS
350. M. POPILLIVS M. f. C. n. LÆNAS + L. CORNELIVS P. f. SCIPIO
349. L. FVRIVS M. f. L. n. CAMILLVS + AP. CLAVDIVS P. f. AP. n. CRASSVS INREGILLENIS
348. M. VALERIUS M. f. M. n. CORVVS + M. POPILLIVS M. f. C. n. LÆNAS
347. C. PLAVTIVS - f. VENNO + T. MANLIVS L. f. A. n. IMPERIOSVS TORQVATVS
346. M. VALERIUS M. f. M. n. CORVVS + C. POETELIVS C. f. Q. n. LIBO VISOLVS
345. M. FABIUS - f. DORSVO + SER. SVLPICIUS - f. CAMERINVS RVFVS
344. C. MARCIUS L. f. C. n. RVTILVS + T. MANLIVS L. f. A. n. IMPERIOSVS TORQVATVS
343. M. VALERIUS M. f. M. n. CORVVS + A. CORNELIVS P. f. A. n. COSSVS ARVINA
342. Q. SERVILIUS Q. f. Q. n. AHALA + C. MARCIUS L. f. C. n. RVTILVS
341. C. PLAVTIVS - f. VENNO + L. ÆMILIVS L. f. L. n. MAMERCINVS PRIVERNAS
340. T. MANLIVS L. f. A. n. IMPERIOSVS TORQVATVS + P. DECIVS Q. f. MVS
339. TI. ÆMILIVS - f. MAMERCINVS + Q. PVBLILIVS Q. f. Q. n. PHILO
338. L. FVRIVS SP. f. M. n. CAMILLVS + C. MÆNIVS P. f. P. n.
337. C. SVLPICIUS SER. f. Q. n. LONGVS + P. ÆLIVS - f. PÆTVS
336. L. PAPIRIVS L. f. L. n. CRASSVS + K. DVILLIVS - f.
335. M. ATILIVS - f. REGVLVS CALENVS + M. VALERIUS M. f. M. n. CORVVS
334. SP. POSTVMIVS - f. ALBINVS + T. VETVRIVS - f. CALVINVS
333. Umjesto konzula izabran je diktator¹²: P. CORNELIVS - f. RVFINVS

¹² Konzularni fasti za četiri godine donose podatak da je te godine biran diktator, a ne konzuli (*hoc anno dictatores, non fuerunt consules*): to su 333., 324., 309. i 301. godina pr. Kr.

332. CN. DOMITIVS CN. f. CALVINVS + A. CORNELIVS P. f. A. n. COSSVS ARVINA
331. C. VALERIUS L. f. L. n. POTITVS + M. CLAVDIVS C. f. C. n. MARCELLVS
330. L. PAPIRIVS L. f. L. n. CRASSVS + L. PLAVTIVS L. f. L. n. VENNO
329. L. ÆMILIVS L. f. L. n. MAMERCINVS PRIVERNAS + C. PLAVTIVS P. f. P. n. DECIVS
328. P. PLAVTIVS - f. PROCVLVS + P. CORNELIVS P. f. SCAPVLA
327. L. CORNELIVS - f. LENTVLVS + Q. PVBLILIVS Q. f. Q. n. PHILO
326. C. POETELIVS C. f. Q. n. LIBO VISOLVS + L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR
325. L. FVRIVS SP. f. M. n. CAMILLVS + D. IVNIVS - f. BRVTVS SCÆVA
324. Umjesto konzula izabran je diktator: L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR
323. C. SVLPICIUS SER. f. Q. n. LONGVS + Q. AVLIVS Q. f. Q. n. CERRETANVS
322. Q. FABIUS M. f. N. n. MAXIMVS RVLLIANVS + L. FVLVIVS L. f. L. n. CVRVVS
321. T. VETVRIVS - f. CALVINVS + SP. POSTVMIVS - f. ALBINVS CAVDINVS
320. L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR + Q. PVBLILIVS Q. f. Q. n. PHILO
319. L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR + Q. AVLIVS Q. f. Q. n. CERRETANVS
318. M. FOLIVS C. f. M. n. FLACCINATOR + L. PLAVTIVS L. f. L. n. VENNO
317. C. IVNIVS C. f. C. n. BVBVLCVS BRVTVS + Q. ÆMILIVS Q. f. L. n. BARBVLA
316. SP. NAVTIVS SP. f. SP. n. RVTILVS + M. POPILLIVS M. f. M. n. LÆNAS
315. L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR + Q. PVBLILIVS Q. f. Q. n. PHILO
314. M. POETELIVS M. f. M. n. LIBO + C. SVLPICIUS SER. f. Q. n. LONGVS
313. L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR + C. IVNIVS C. f. C. n. BVBVLCVS BRVTVS
312. M. VALERIUS M. f. M. n. MAXIMVS CORVINVS + P. DECIVS P. f. Q. n. MVS
311. C. IVNIVS C. f. C. n. BVBVLCVS BRVTVS + Q. ÆMILIVS Q. f. L. n. BARBVLA
310. Q. FABIUS M. f. N. n. MAXIMVS RVLLIANVS + C. MARCIUS C. f. L. n. RVTILVS
309. Umjesto konzula izabran je diktator: L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR
308. P. DECIVS P. f. Q. n. MVS + Q. FABIUS M. f. N. n. MAXIMVS RVLLIANVS
307. AP. CLAVDIVS C. f. AP. n. CÆCVS + L. VOLVMNIVS C. f. C. n. FLAMMA VIOLENS
306. Q. MARCIUS Q. f. Q. n. TREMVLVVS + P. CORNELIVS A. f. P. n. ARVINA
305. L. POSTVMIVS L. f. SP. n. MEGELLVS + TI. MINVCIVS - f. AVGVRINVS
304. P. SEMPRONIVS P. f. C. n. SOPHVS + P. SVLPICIUS SER. f. P. n. SAVERRIO
303. SER. CORNELIVS CN. f. CN. n. LENTVLVS + L. GENVCIVS - f. AVENTINENSIS
302. M. LIVIVS - f. C. n. DENTER + M. ÆMILIVS L. f. L. n. PAVLLVS
301. Umjesto konzula izabran je diktator: M. VALERIUS M. f. M. n. MAXIMVS CORVVS
300. M. VALERIUS M. f. M. n. MAXIMVS CORVVS + Q. APPVLEIVS - f. PANSA
299. M. FVLVIVS CN. f. CN. n. PÆTINVS + T. MANLIVS T. f. T. n. TORQVATVS

298. L. CORNELIVS CN. f. SCIPIO BARBATVS +
CN. FVLVIVS CN. f. CN. n. MAXIMVS CENTVMALVS
297. Q. FABIUS M. f. N. n. MAXIMVS RVLLIANVS + P. DECIVS P. f. Q. n. MVS
296. L. VOLVMNIVS C. f. C. n. FLAMMA VIOLENS + AP. CLAVDIVS C. f. AP. n.
CÆCVS
295. Q. FABIUS M. f. M. n. MAXIMVS RVLLIANVS + P. DECIVS P. f. Q. n. MVS
294. L. POSTVMIVS L. f. SP. n. MEGELLVS + M. ATILIVS M. f. M. n. REGVLVS
293. L. PAPIRIVS L. f. SP. n. CVRSOR + SP. CARVILIVS C. f. C. n. MAXIMVS
292. Q. FABIUS Q. f. M. n. MAXIMVS GVRGES + D. IVNIVS D. f. BRVTVS
SCÆVA
291. L. POSTVMIVS L. f. SP. n. MEGELLVS + C. IVNIVS C. f. C. n. BVBVLCVS
290. P. CORNELIVS CN. f. P. n. RVFINVS + M'. CVRIVS M'. f. M'. n. DENTATVS
289. M. VALERIVS M. f. M. n. MAXIMVS CORVINVS + Q. CÆDICIVS Q. f.
NOCTVA
288. Q. MARCIUS Q. f. Q. n. TREMVIVS + P. CORNELIVS A. f. P. n. ARVINA
287. M. CLAVDIVS M. f. C. n. MARCELLVS + C. NAVTIVS - f. RVTILVS
286. M. VALERIVS - f. MAXIMVS + C. ÆLIVS - f. PÆTVS
285. C. CLAVDIVS M. f. C. n. CANINA + M. ÆMILIVS - f. LEPIDVS
284. C. SERVILIVS - f. TVCCA + L. CÆCILIVS - f. METELLVS DENTER
283. P. CORNELIVS - f. DOLABELLA + CN. DOMITIVS CN. f. CN. n.
CALVINVS MAXIMVS
282. C. FABRICIVS C. f. C. n. LVSCINVS + Q. ÆMILIVS CN. f. L. n. PAPVS
281. L. ÆMILIVS Q. f. Q. n. BARBVLA + Q. MARCIUS Q. f. Q. n. PHILIPPVS
280. P. VALERIVS - f. LÆVINVS + TI. CORVNCANIVS TI. f. TI. n.
279. P. SVLPICIVS P. f. SER. n. SAVERRIO + P. DECIVS P. f. P. n. MVS
278. C. FABRICIVS C. f. C. n. LVSCINVS + Q. ÆMILIVS CN. f. L. n. PAPVS
277. P. CORNELIVS CN. f. P. n. RVFINVS + C. IVNIVS C. f. C. n. BVBVLCVS
BRVTVS
276. Q. FABIUS Q. f. M. n. MAXIMVS GVRGES + C. GENVCIVS L. f. L. n.
CLEPSINA
275. M'. CVRIVS M'. f. M'. n. DENTATVS + L. CORNELIVS TI. f. LENTVLVS
CAVDINVS
274. M'. CVRIVS M'. f. M'. n. DENTATVS + SER. CORNELIVS P. f. SER. n.
MERENDA
273. C. FABIUS M. f. M. n. LICINVS + C. CLAVDIVS M. f. C. n. CANINA
272. L. PAPIRIVS L. f. SP. n. CVRSOR + SP. CARVILIVS C. f. C. n. MAXIMVS
271. K. QVINCTIVS L. f. CN. n. CLAVDIVS + L. GENVCIVS L. f. L. n. CLEPSINA
270. C. GENVCIVS L. f. L. n. CLEPSINA + CN. CORNELIVS P. f. CN. n. BLASIO
269. Q. OGVLNIVS L. f. A. n. GALLVS + C. FABIUS C. f. M. n. PICTOR
268. P. SEMPRONIVS P. f. P. n. SOPHVS + AP. CLAVDIVS AP. f. C. n. RVSSVS
267. M. ATILIVS M. f. L. n. REGVLVS + L. IVLIVS L. f. L. n. LIBO
266. D. IVNIVS D. f. D. n. PERA + N. FABIUS C. f. M. n. PICTOR
265. Q. FABIUS Q. f. Q. n. MAXIMVS GVRGES + L. MAMILIVS Q. f. M. n.
VITVLVS
264. AP. CLAVDIVS C. f. AP. n. CAVDEX + M. FVLVIVS Q. f. M. n. FLACCVS

263. M'. VALERIVS M. f. M. n. MAXIMVS MESSALA + M'. OTACILIVS C. f. M'.
n. CRASSVS
262. L. POSTVMIVS L. f. L. n. MEGELLVS + Q. MAMILIVS Q. f. M. n. VITVLVS
261. L. VALERIVS M. f. L. n. FLACCVS + T. OTACILIVS C. f. M'. n. CRASSVS
260. CN. CORNELIVS L. f. CN. n. SCIPIO ASINA + C. DVILIVS M. f. M. n.
259. L. CORNELIVS L. f. CN. n. SCIPIO + C. AQVILLIVS M. f. C. n. FLORVS
258. A. ATILIVS A. f. C. n. CAIATINVS + C. SVLPICIVS Q. f. Q. n. PATERCVLVS
257. C. ATILIVS M. f. M. n. REGVLVS + CN. CORNELIVS P. f. CN. n. BLASIO
256. L. MANLIVS A. f. P. n. VVLSO LONGVS + Q. CÆDICIVS Q. f. Q. n.
255. SER. FVLVIVS M. f. M. n. PÆTINVS NOBILIOR + M. ÆMILIVS M. f. L. n.
PAVLLVS
254. CN. CORNELIVS L. f. CN. n. SCIPIO ASINA + A. ATILIVS A. f. C. n.
CAIATINVS
253. CN. SERVILIVS CN. f. CN. n. CÆPIO + C. SEMPRONIVS TI. f. TI. n.
BLÆSVS
252. C. AVRELIVS L. f. C. n. COTTA + P. SERVILIVS Q. f. CN. n. GEMINVS
251. L. CÆCILIVS L. f. C. n. METELLVS + C. FVRIVS C. f. C. n. PACILVS
250. C. ATILIVS M. f. M. n. REGVLVS + L. MANLIVS A. f. P. n. VVLSO
LONGVS
249. P. CLAVDIVS AP. f. C. n. PVLCHER + L. IVNIVS C. f. L. n. PVLVVS
248. C. AVRELIVS L. f. C. n. COTTA + P. SERVILIVS Q. f. CN. n. GEMINVS
247. L. CÆCILIVS L. f. C. n. METELLVS + N. FABIUS M. f. M. n. BVTEO
246. M. OTACILIVS C. f. M'. n. CRASSVS + M. FABIUS C. f. M. n. LICINVS
245. M. FABIUS M. f. M. n. BVTEO + C. ATILIVS A. f. A. n. BVLBVS
244. A. MANLIVS T. f. T. n. TORQVATVS ATTICVS + C. SEMPRONIVS TI. f. TI.
n. BLÆSVS
243. C. FVNDANIVS C. f. Q. n. FVNDVLVS + C. SVLPICIVS C. f. SER. n. GALVS
242. C. LVTATIVS C. f. C. n. CATVLVS + A. POSTVMIVS A. f. L. n. ALBINVS
241. A. MANLIVS T. f. T. n. TORQVATVS ATTICVS + Q. LVTATIVS C. f. C. n.
CERCO
240. C. CLAVDIVS AP. f. C. n. CENTHO + M. SEMPRONIVS C. f. M. n.
TVDITANVS
239. C. MAMILIVS Q. f. Q. n. TVRRINVS + Q. VALERIVS Q. f. P. n. FALTO
238. TI. SEMPRONIVS TI. f. C. n. GRACCHVS + P. VALERIVS Q. f. P. n. FALTO
237. L. CORNELIVS L. f. TI. n. LENTVLVS CAVDINVS + Q. FVLVIVS M. f. Q. n.
FLACCVS
236. P. CORNELIVS L. f. TI. n. LENTVLVS CAVDINVSS + C. LICINIVS P. f. P. n.
VARVS
235. T. MANLIVS T. f. T. n. TORQVATVS + C. ATILIVS A. f. A. n. BVLBVS
234. L. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS + SP. CARVILIVS SP. f. C. n.
MAXIMVS RVGA
233. Q. FABIUS Q. f. Q. n. MAXIMVS VERRVCOSVS + M'. POMPONIVS M'. f.
M'. n. MATHO
232. M. ÆMILIVS M. f. M. n. LEPIDVS + M. PVBLICIVS L. f. L. n. MALLEOLVS
231. M. PONPONIVS M'. f. M'. n. MATHO + C. PAPIRIVS C. f. L. n. MASO
230. M. ÆMILIVS L. f. Q. n. BARBVLA + M. IVNIVS D. f. D. n. PERA

229. L. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS + CN. FVLVIVS CN. f. CN. n.
CENTVMALVS
228. SP. CARVILIUS SP. f. C. n. MAXIMVS RVGA +
Q. FABIUS Q. f. Q. n. MAXIMVS VERRVCOSVS
227. P. VALERIUS L. f. M. n. FLACCVS + M. ATILIVS M. f. M. n. REGVLVS
226. M. VALERIUS M. f. M. n. MAXIMVS MESSALLA + L. APVSTIVS L. f. C. n.
FVLLO
225. L. ÆMILIUS Q. f. CN. n. PAPVS + C. ATILIVS M. f. M. n. REGVLVS
224. T. MANLIUS T. f. T. n. TORQVATVS + Q. FVLVIVS M. f. Q. n. FLACCVS
223. C. FLAMINIUS C. f. L. n. + P. FVRIVS SP. f. M. n. PHILVS
222. M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS + CN. CORNELIVS L. f. L. n.
SCIPIO CALVVS
221. P. CORNELIVS CN. f. L. n. SCIPIO ASINA + M. MINVCIUS C. f. C. n.
RVFVS
220. C. LVTATIVS C. f. C. n. CATVLVS + L. VETVRIVS L. f. POST. n. PHILO
219. L. ÆMILIUS M. f. M. n. PAVLLVS + M. LIVIVS M. f. M. n. SALINATOR
218. P. CORNELIVS L. f. L. n. SCIPIO + TI. SEMPRONIVS C. f. C. n. LONGVS
217. CN. SERVILIUS P. f. Q. n. GEMINVS + C. FLAMINIUS C. f. L. n.
216. C. TERENTIVS C. f. M. n. VARRO + L. ÆMILIUS M. f. M. n. PAVLLVS
215. L. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS + TI. SEMPRONIVS TI. f. TI. n.
GRACCHVS
214. Q. FABIUS Q. f. Q. n. MAXIMVS VERRVCOSVS + M. CLAVDIVS M. f. M. n.
MARCELLVS
213. Q. FABIUS Q. f. Q. n. MAXIMVS + TI. SEMPRONIVS TI. f. TI. n.
GRACCHVS
212. Q. FVLVIVS M. f. Q. n. FLACCVS + AP. CLAVDIVS P. f. AP. n. PVLCHER
211. CN. FVLVIVS CN. f. CN. n. CENTVMALVS MAXIMVS +
P. SVLPICIUS SER. f. P. n. GALBA MAXIMVS
210. M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS + M. VALERIUS P. f. P. n.
LÆVINVS
209. Q. FABIUS Q. f. Q. n. MAXIMVS VERRVCOSVS + Q. FVLVIVS M. f. Q. n.
FLACCVS
208. M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS + T. QVINCTIVS L. f. L. n.
CRISPINVS
207. C. CLAVDIVS TI. f. TI. n. NERO + M. LIVIVS M. f. M. n. SALINATOR
206. L. VETVRIVS L. f. L. n. PHILO + Q. CÆCILIVS L. f. L. n. METELLVS
205. P. CORNELIVS P. f. L. n. SCIPIO AFRICANVS + P. LICINIVS P. f. P. n.
CRASSVS DIVES
204. M. CORNELIVS M. f. M. n. CETHEGVS + P. SEMPRONIVS C. f. C. n.
TVDITANVS
203. CN. SERVILIUS CN. f. CN. n. CÆPIO + C. SERVILIUS C. f. P. n. GEMINVS
202. M. SERVILIUS C. f. P. n. PVLEX GEMINVS + TI. CLAVDIVS P. f. TI. n.
NERO
201. CN. CORNELIVS L. f. L. n. LENTVLVS + P. ÆLIVS Q. f. P. n. PÆTVS
200. P. SVLPICIUS SER. f. P. n. GALBA MAXIMVS + C. AVRELIVS C. f. C. n.
COTTA

199. L. CORNELIVS L. f. L. n. LENTVLVS + P. VILLIVS TI. f. TI. n. TAPPVLVS
198. SEX. ÆLIVS Q. f. P. n. PÆTIVS CATVS + T. QVINCTIVS T. f. L. n.
FLAMINIVS
197. C. CORNELIVS L. f. M. n. CETHEGVS + Q. MINVCIUS C. f. C. n. RVFVS
196. L. FVRIVS SP. f. SP. n. PVRPVRIO + M. CLAVDIVS M. f. M. n.
MARCELLVS
195. L. VALERIUS P. f. L. n. FLACCVS + M. PORCIUS M. f. CATO
194. P. CORNELIVS P. f. L. n. SCIPIO AFRICANVS + TI. SEMPRONIVS TI. f. C.
n. LONGVS
193. L. CORNELIVS L. f. MERVLA + Q. MINVCIUS Q. f. L. n. THERMVS
192. L. QVINCTIVS T. f. L. n. FLAMINIVS + CN. DOMITIVS L. f. L. n.
AHENOBARBVS
191. P. CORNELIVS CN. f. L. n. SCIPIO NASICA + M. ACILIVS C. f. L. n.
GLABRIO
190. L. CORNELIVS P. f. L. n. SCIPIO ASIATICVS + C. LÆLIVS C. f. C. n.
189. M. FVLVIVS M. f. SER. n. NOBILIOR + CN. MANLLIVS CN. f. L. n. VVLISO
188. M. VALERIUS M. f. M. n. MESSALLA + C. LIVIVS M. f. M. n. SALINATOR
187. M. ÆMILIUS M. f. M. n. LEPIDVS + C. FLAMINIUS C. f. C. n.
186. SP. POSTVMIVS L. f. A. n. ALBINVS + Q. MARCIUS L. f. Q. n. PHILIPPVS
185. AP. CLAVDIVS AP. f. P. n. PVLCHER + M. SEMPRONIVS M. f. C. n.
TVDITANVS
184. P. CLAVDIVS AP. f. P. n. PVLCHER + L. PORCIUS L. f. M. n. LICINVS
183. M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS + Q. FABIUS Q. f. Q. n. LABEO
182. CN. BÆBIVS Q. f. CN. n. TAMPHILVS + L. ÆMILIUS L. f. M. n. PAVLLVS
181. P. CORNELIVS L. f. P. n. CETHEGVS + M. BÆBIVS Q. f. CN. n.
TAMPHILVS
180. A. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS LVSCVS + C. CALPVARNIVS C. f. C. n.
PISO
179. Q. FVLVIVS Q. f. M. n. FLACCVS + L. MANLIUS L. f. L. n. ACIDINVS
FVLVIANVS
178. M. IVNIVS M. f. L. n. BRVTVS + A. MANLIUS CN. f. L. n. VVLISO
177. C. CLAVDIVS AP. f. P. n. PVLCHER + TI. SEMPRONIVS P. f. TI. n.
GRACCHVS
176. CN. CORNELIVS CN. f. L. n. SCIPIO HISPALLVS + Q. PETILLIVS C. f. Q. n.
SPVRINVS
175. P. MVCIVS Q. f. P. n. SCÆVOLA + M. ÆMILIUS M. f. M. n. LEPIDVS
174. SP. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS PAVLLVLVS + Q. MVCIVS P. f. P. n.
SCÆVOLA
173. QL. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS + M. POPILLIVS P. f. P. n. LÆNAS
172. C. POPILLIVS P. f. P. n. LÆNAS + P. ÆLIVS P. f. P. n. LIGVS
171. P. LICINIVS C. f. P. n. CRASSVS + C. CASSIVS C. f. C. n. LONGINVS
170. A. HOSTILIVS L. f. A. n. MANCINVS + A. ATILIVS C. f. C. n. SERRANVS
169. Q. MARCIUS L. f. Q. n. PHILIPPVS + CN. SERVILIUS CN. f. CN. n. CÆPIO
168. L. ÆMILIUS L. f. L. n. PAVLLVS + C. LICINIVS C. f. P. n. CRASSVS
167. Q. ÆLIVS P. f. Q. n. PÆTVS + M. IVNIVS M. f. M. n. PENNVS
166. M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS + C. SVLPICIUS C. f. C. n. GALVS

165. T. MANLIVS A. f. T. n. TORQVATVS + CN. OCTAVIVS CN. f. CN. n.
 164. A. MANLIVS A. f. T. n. TORQVATVS + Q. CASSIVS L. f. Q. n. LONGINVS
 163. TI. SEMPRONIVS P. f. TI. n. GRACCHVS + M'. IVVENTIVS T. f. T. n.
 THALNA
 162. P. CORNELIVS P. f. CN. n. SCIPIO NASICA CORCVLVM + C. MARCIVS C. f. Q. n. FIGVLVS
 161. M. VALERIVS M. f. M. n. MESSALLA + C. FANNIVS C. f. C. n. STRABO
 160. L. ANICIVS L. f. L. n. GALLVS + M. CORNELIVS C. f. C. n. CETHEGVVS
 159. CN. CORNELIVS CN. f. CN. n. DOLABELLA + M. FVLVIVS M. f. M. n. NOBILIOR
 158. M. ÆMILIVS M'. f. M'. n. LEPIDVS + C. POPILLIVS P. f. P. n. LÆNAS
 157. SEX. IVLIVS SEX. f. L. n. CÆSAR + L. AVRELIVS L. f. L. n. ORESTES
 156. L. CORNELIVS CN. f. L. n. LENTVLVS LVPVS + C. MARCIVS C. f. Q. n. FIGVLVS
 155. P. CORNELIVS P. f. CN. n. SCIPIO NASICA CORCVLVM + M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS
 154. Q. OPIMIVS Q. f. Q. n. + L. POSTVMIVS SP. f. L. n. ALBINVS
 153. Q. FVLVIVS M. f. M. n. NOBILIOR + T. ANNIVS T. f. LVSCVS
 152. M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS + L. VALERIVS L. f. P. n. FLACCVS
 151. L. LICINIVS - f. LVCVLLVS + A. POSTVMIVS A. f. A. n. ALBINVS
 150. T. QVINCTIVS T. f. T. n. FLAMINIVS + M'. ACILIVS L. f. K. n. BALBVS
 149. L. MARCIVS C. f. C. n. CENSORINVS + M'. MANILIVS P. f. P. n.
 148. SP. POSTVMIVS SP. f. SP. n. ALBINVS MAGNVS + L. CALPVRNIVS C. f. C. n. PISO CÆSONINVS
 147. P. CORNELIVS P. f. P. n. SCIPIO AFRICANVS ÆMILIANVS + C. LIVIVS M. ÆMILIANI f. M. n. DRVSVS
 146. CN. CORNELIVS CN. f. L. n. LENTVLVS + L. MVMMIVS L. f. L. n.
 145. Q. FABIUS Q. f. Q. n. MAXIMVS ÆMILIANVS + L. HOSTILIVS L. f. L. n. MANCINVS
 144. SER. SVLPICIVS SER. f. P. n. GALBA + L. AVRELIVS L. f. C. n. COTTA
 143. AP. CLAVDIVS C. f. AP. n. PVLCHER + Q. CÆCILIVS Q. f. L. n. METELLVS MACEDONICVS
 142. L. CÆCILIVS Q. f. L. n. METELLVS CALVVS + Q. FABIUS Q. f. Q. n. MAXIMVS SERVILIANVS
 141. CN. SERVILIVS CN. f. CN. n. CÆPIO + Q. POMPEIVS A. f.
 140. C. LÆLIVS C. f. C. n. SAPIENS + Q. SERVILIVS CN. f. CN. n. CÆPIO
 139. CN. CALPVRNIVS - f. PISO + M. POPILLIVS M. f. P. n. LÆNAS
 138. P. CORNELIVS P. f. P. n. SCIPIO NASICA SERAPIO + D. IVNIVS M. f. M. n. BRVTVS CALLAICVS
 137. M. ÆMILIVS M. f. M. n. LEPIDVS PORCINA + C. HOSTILIVS A. f. L. n. MANCINVS
 136. L. FVRIVS - f. PHILVS + SEX. ATILIVS M. f. C. n. SERRANVS
 135. SER. FVLVIVS Q. f. FLACCVS + Q. CALPVRNIVS C. f. C. n. PISO
 134. P. CORNELIVS P. f. P. n. SCIPIO AFRICANVS ÆMILIANVS + C. FVLVIVS Q. f. CN. n. FLACCVS

133. P. MVCIVS P. f. Q. n. SCÆVOLA + L. CALPVRNIVS L. f. C. n. PISO FRVGI
 132. P. POPILLIVS C. f. P. n. LÆNAS + P. RVFILIVS P. f. P. n.
 131. P. LICINIVS P. f. P. n. DIVES CRASSVS MVCIANVS + L. VALERIVS L. f. L. n. FLACCVS
 130. L. CORNELIVS - f. LENTVLVS + M. PERPERNA M. f. L. n.
 129. C. SEMPRONIVS C. f. C. n. TVDITANVS + M'. AQVILLIVS M'. f. M'. n.
 128. CN. OCTAVIVS CN. f. CN. n. + T. ANNIVS - f. RVFVS
 127. L. CASSIVS - f. LONGINVS RAVILLA + L. CORNELIVS L. f. CINNA
 126. M. ÆMILIVS - f. LEPIDVS + L. AVRELIVS L. f. L. n. ORESTES
 125. M. PLAVTIVS - f. HYPSEVS + M. FVLVIVS M. f. Q. n. FLACCVS
 124. C. CASSIVS - f. LONGINVS + C. SEXTIVS C. f. C. n. CALVINVS
 123. Q. CÆCILIVS Q. f. Q. n. METELLVS BALIARICVS + T. QVINCTIVS T. f. T. n. FLAMINIVS
 122. CN. DOMITIVS CN. f. CN. n. AHENOBARBVS + C. FANNIVS M. f. C. n.
 121. L. OPIMVS Q. f. Q. n. + Q. FABIUS Q. ÆMILIANI f. Q. n. MAXIMVS ALLOBROGICVS
 120. P. MANILIVS P. f. M'. n. + C. PAPIRIVS C. f. CARBO
 119. L. CÆCILIVS L. f. Q. n. METELLVS DELMATICVS + L. AVRELIVS - f. COTTA
 118. M. PORCIUS M. f. M. n. CATO + Q. MARCIUS Q. f. Q. n. REX
 117. L. CÆCILIVS Q. f. Q. n. METELLVS DIADEMATVS + Q. MVCIVS Q. f. Q. n. SCÆVOLA AVGVV
 116. C. LICINIVS P. f. GETA + Q. FABIUS Q. SERVILIANI f. Q. n. MAXIMVS EBVRNVS
 115. M. ÆMILIVS M. f. L. n. SCAVRVS + M. CÆCILIVS Q. f. Q. n. METELLVS
 114. M'. ACILIVS M'. f. L. n. BALBVS + C. PORCIUS M. f. M. n. CATO
 113. C. CÆCILIVS Q. f. Q. n. METELLVS CAPRARIUS + CN. PAPIRIVS C. f. CARBO
 112. M. LIVIVS C. f. M. ÆMILIANI n. DRVSVS + L. CALPVRNIVS L. f. C. n. PISO CÆSONINVS
 111. P. CORNELIVS P. f. P. n. SCIPIO NASICA SERAPIO + L. CALPVRNIVS - f. BESTIA
 110. M. MINVCIVS Q. f. RVFVS + SP. POSTVMIVS - f. ALBINVS
 109. Q. CÆCILIVS L. f. Q. n. METELLVS NVMDICVS + M. IVNIVS D. f. D. n. SILANVS
 108. SER. SVLPICIVS SER. f. SER. n. GALBA + Q. HORTENSIVS - f.
 107. L. CASSIVS L. f. LONGINVS + C. MARIUS C. f. C. n.
 106. Q. SERVILIVS CN. f. CN. n. CÆPIO + C. ATILIVS - f. SERRANVS
 105. P. RVTILIVS P. f. RVFVS + CN. MALLIVS CN. f. MAXIMVS
 104. C. MARIUS C. f. C. n. + C. FLAVIVS C. f. FIMBRIA
 103. C. MARIUS C. f. C. n. + L. AVRELIVS L. f. L. n. ORESTES
 102. C. MARIUS C. f. C. n. + Q. LVTATIVS Q. f. CATVLVS
 101. C. MARIUS C. f. C. n. + M'. AQVILLIVS M'. f. M'. n.
 100. C. MARIUS C. f. C. n. + L. VALERIVS L. f. L. n. FLACCVS
 99. M. ANTONIVS M. f. M. n. + A. POSTVMIVS - f. ALBINVS
 98. Q. CÆCILIVS Q. f. Q. n. METELLVS NEPOS + T. DIDIUS T. f. SEX. n.

97. CN. CONRELIVS CN. f. CN. n. LENTVLVS + P. LICINIVS M. f. P. n. CRASSVS
96. CN. DOMITIVS CN. f. CN. n. AHENOBARBVVS + C. CASSIVS L. f. LONGINVS
95. L. LICINIVS L. f. C. n. CRASSVS + Q. MCVIVS P. f. P. n. SCÆVOLA
94. C. COELIVS C. f. C. n. CALDVS + L. DOMITIVS CN. f. CN. n. AHENOBARBVVS
93. C. VALERIVS C. f. L. n. FLACCVS + M. HERENNIVS M. f.
92. C. CLAVDIVS AP. f. C. n. PVLCHER + M. PERPERNA M. f. M. n.
91. L. MARCIVS Q. f. Q. n. PHILIPPVS + SEX. IVLIVS C. f. L. n. CÆSAR
90. L. IVLIVS L. f. SEX. n. CÆSAR + P. RVTILIVS L. f. L. n. LVPVS
89. CN. POMPEIVS SEX. f. CN. n. STRABO + L. PORCIVS M. f. M. n. CATO
88. L. CORNELIVS L. f. P. n. SVLLA FELIX + Q. POMPEIVS Q. f. A. n. RVFVS
87. CN. OCTAVIVS CN. f. CN. n. + L. CORNELIVS L. f. L. n. CINNA
86. L. CORNELIVS L. f. L. n. CINNA + C. MARIVS C. f. C. n.
85. L. CORNELIVS L. f. L. n. CINNA + CN. PAPIRIVS CN. f. C. n. CARBO
84. CN. PAPIRIVS CN. f. C. n. CARBO + L. CORNELIVS L. f. L. n. CINNA
83. L. CORNELIVS L. f. L. n. SCIPIO ASIATICVS ASIAGENVS + C. NORBANVS - f.
82. C. MARIVS C. f. C. n. + CN. PAPIRIVS CN. f. C. n. CARBO
81. M. TVLLIVS M. f. A. n. DECVLA + CN. CORNELIVS CN. f. CN. n. DOLABELLA
80. L. CORNELIVS L. f. P. n. SVLLA FELIX + Q. CÆCILIVS Q. f. L. n. METELLVS PIVS
79. P. SERVILIVS C. f. M. n. VATIA ISAVRICVS + AP. CLAVDIVS AP. f. C. n. PVLCHER
78. M. ÆMILIVS Q. f. M. n. LEPIDVS + Q. LVTATIVS Q. f. Q. n. CATVLVS
77. D. IVNIVS D. f. M. n. BRVTVS + MAM. ÆMILIVS MAM. f. LEPIDVS LIVIANVS
76. CN. OCTAVIVS M. f. CN. n. + C. SCRIBONIVS C. f. CVRIO
75. L. OCTAVIVS CN. f. C. n. + C. AVRELIVS M. f. COTTA
74. L. LICINIVS L. f. L. n. LVCVLLVS + M. AVRELIVS M. f. COTTA
73. M. TERENTIVS M. f. VARRO LVCVLLVS + C. CASSIVS L. f. LONGINVS
72. L. GELLIVS L. f. L. n. PVBLICOLA + CN. CORNELIVS CN. f. LENTVLVS CLODIANVS
71. P. CORNELIVS P. f. P. n. LENTVLVS SVRA + CN. AVFIDIVS CN. f. ORESTES
70. CN. POMPEIVS CN. f. SEX. n. MAGNVS + M. LICINIVS P. f. M. n. CRASSVS
69. Q. HORTENSIVS L. f. HORTALVS + Q. CÆCILIVS C. f. Q. n. METELLVS CRETICVS
68. L. CÆCILIVS C. f. Q. n. METELLVS + Q. MARCIVS Q. f. Q. n. REX
67. C. CALPVRNIVS - f. PISO + M'. ACILIVS M'. f. M'. n. GLABRIO
66. M'. ÆMILIVS M'. f. LEPIDVS + L. VOLCATIVS - f. TVLLVS
65. L. AVRELIVS M. f. COTTA + L. MANLIVS L. f. TORQVATVS
64. L. IVLIVS L. f. L. n. CÆSAR + C. MARCIVS C. f. C. n. FIGVLVS
63. M. TVLLIVS M. f. M. n. CICERO + C. ANTONIVS M. f. M. n. HIBRIDA

62. D. IVNIVS M. f. SILANVS + L. LICINIVS L. f. L. n. MVRENA
61. M. PVPIVS M. f. PISO FRVGI CALPVRNIANVS + M. VALERIVS M. f. M'. n. MESSALLA NIGER
60. Q. CÆCILIVS Q. f. Q. n. METELLVS CELER + L. AFRANIVS A. f.
59. C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR + M. CALPVRNIVS C. f. BIBVLVS
58. L. CALPVRNIVS L. f. L. n. PISO CÆSONIVS + A. GABINIVS A. f.
57. P. CORNELIVS P. f. CN. n. LENTVLVS SPINTHER + Q. CÆCILIVS P. f. Q. n. METELLVS NEPOS
56. CN. CORNELIVS P. f. LENTVLVS MARCELLINVS + L. MARCIVS L. f. Q. n. PHILIPPVS
55. CN. POMPEIVS CN. f. SEX. n. MAGNVS + M. LICINIVS P. f. M. n. CRASSVS DIVES
54. L. DOMITIVS CN. f. CN. n. AHENOBARBVVS + AP. CLAVDIVS AP. f. AP. n. PVLCHER
53. CN. DOMITIVS M. f. M. n. CALVINVS + M. VALERIVS - f. MESSALLA RVFVS
52. CN. POMPEIVS CN. f. SEX. n. MAGNVS¹³ + Q. CÆCILIVS Q. f. Q. n. METELLVS PIVS SCIPIO NASICA
51. SER. SVLPICIVS Q. f. RVFVS + M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS
50. L. ÆMILIVS M. f. Q. n. LEPIDVS PAVLLVS + C. CLAVDIVS C. f. M. n. MARCELLVS
49. C. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS + L. CORNELIVS P. f. LENTVLVS CRVS
48. C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR + P. SERVILIVS P. f. C. n. ISAVRICVS
47. Q. FVFIVS Q. f. C. n. CALENVS + P. VATINIVS P. f.
46. C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR + M. ÆMILIVS M. f. Q. n. LEPIDVS
45. C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR¹⁴; C. TREBONIVS + Q. FABIVS Q. f. Q. n. MAXIMVS (C. CANINIVS C. f. C. n. REBILVS)
44. C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR (P. CORNELIVS P. f. DOLABELLA¹⁵) + M. ANTONIVS M. f. M. n.
- 43.¹⁶ C. VIBIVS C. f. C. n. PANSA CÆTRONIANVS + A. HIRTIVS A. f. (C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR OCTAVIANVS + Q. PEDIVS M. f.)

¹³ Pompej je bio izabran jedinim konzulom, ali je za posljednjeg mjeseca mandata dobio za kolegu Cecilija Metela.

¹⁴ Cezar je bio izabran jedinim konzulom, ali je abdicirao 1. listopada. Tada su Fabije Maksim i Gaj Trebonije preuzeli dužnost kao *suffecti*. Fabije je preminuo 31. prosinca, pa je Kaninije bio konzulom samo posljednjega dana u godini.

¹⁵ Dolabeli je Cezar namijenio konzulsku dužnost za svojega izbivanja iz Rima zbog rata u Partiji, ali Marko Antonije se tome protivio. Nakon Cezarovog ubojstva 15. ožujka, Dolabela je iskoristio prigodu i dao se izabrati za sufekta.

¹⁶ Prvi par konzula, Vibije i Hircije preminuli su na dužnosti, poslije bitke kod Mutine u travnju, pa su Oktavijan (u kolovožu) i Pedije postali *consules suffecti*. Kako je Pedije malo poslije izbora umro, a Oktavijan je ostavku dao krajem studenoga, kad je postao *triumvir*, konzulski su godinu završili Karinas i Ventidije.

- ((C. CARRINAS C. f. + P. VENTIDIUS P. f. BASSVS))
42. M. ÆMILIUS M. f. Q. n. LEPIDVS + L. MVNATIVS L. f. L. n. PLANCVS
41. L. ANTONIVS M. f. M. n. PIETAS + P. SERVILIUS P. f. C. n. VATIA
ISAVRICVS
- 40.¹⁷ CN. DOMITIVS M. f. M. n. CALVINVS + C. ASINIVS CN. f. POLLIO
(L. CORNELIVS L. f. BALBVS + P. CANIDIUS P. f. CRASSVS)
- 39.¹⁸ L. MARCIUS L. f. C. n. CENSORINVS + C. CALVISIVS C. f. SABINVS
(C. COCCEIVS - f. BALBVS + P. ALFENVIS P. f. VARVS)
38. AP. CLAVDIVS C. f. AP. n. PVLCHER + C. NORBANVS C. f. FLACCVS
(L. CORNELIVS - f. LENTVLVS + L. MARCIUS L. f. L. n. PHILIPPVS)
- 37.¹⁹ M. VIPSANIUS L. f. AGRIPPA + L. CANINIVS L. f. GALLVS
(T. STATILIVS T. f. TAVRVS)
- 36.²⁰ L. GELLIVS L. f. L. n. PVBLICOLA + M. COCCEIVS - f. NERVA
(L. NONIVS L. f. T. n. ASPRENAS + - MARCIUS - f.)
35. SEX. POMPEIVS SEX. f. SEX. n. + L. CORNIFICIVS L. f.
(P. CORNELIVS P. f. SCIPIO + T. PEDVCÆVS - f.)
34. M. ANTONIVS M. f. M. n. (L. SEMPRONIVS L. f. L. n. ATRATINVS) +
L. SCRIBONIVS L. f. LIBO
(PAVLLVS ÆMILIUS L. f. M. n. LEPIDVS + C. MEMMIUS C. f. L. n.)
- 33.²¹ IMP. CÆSAR DIVI f. (L. ANTONIVS P. f. L. n. PÆTVS) + L. VOLCATIVS L. f. L. n. TVLLVS
(L. FLAVIVS - f. ((M. ACILIVS M. f. GLABRIO)) + C. FONTEIVS C. f. CAPITO)
(((L. VINICIUS M. f. + Q. LARONIVS - f.)))
32. CN. DOMITIVS L. f. CN. n. AHENOBARBVS + C. SOSIVS C. f. T. n.
(L. CORNELIVS - f. CINNA + M. VALERIVS - f. MESSALLA)
31. M. ANTONIVS M. f. M. n. (M. VALERIVS M. f. M. n. MESSALLA
CORVINVS)
(M. TITIVS L. f.)) (((CN. POMPEIVS Q. f.))) + IMP. CÆSAR DIVI f.
30. IMP. CÆSAR DIVI f. + M. LICINIVS M. f. M. n. CRASSVS (C. ANTISTIVS
C. f. VETVS) ((M. TVLLIVS M. f. M. n. CICERO)) (((L. SÆNIVS L. f.)))

¹⁷ Oba su konzula dala ostavku na dužnost, a naslijedili su ih, kao *consules suffecti*,

Kornelije i Kanidije.

¹⁸ Triumviri su ovih godina za konzule postavljali više parova svake godine, prve u godini kao *consules ordinarii*, a druge kao *consules suffecti*. Ista se praksa nastavila povremeno do kraja Avgustove vladavine.

¹⁹ Iako je Vipsanije Agrippa konzulsku dužnost obnašao tijekom cijele godine, Kaninija je u drugom dijelu godine zamijenio Statilije Tauro.

²⁰ Nije poznat točan identitet Marcija koji je zajedno s Nonijem bio *consul suffectus*.

²¹ Točan redoslijed obnašanja dužnosti sufeka nije poznat. Cezar Oktavijan i Volkatije zajedno su stupili na dužnost, ali je Oktavijan abdicirao istoga dana. Naslijedio ga je Antonije Pet, koji je s Volkatijem abdicirao 1. svibnja. Naslijedili su ih Flavije i Fonte, ali od tog trenutka nasljeđivanje dužnosti nije sigurno. Prema uobičajenom mišljenju, Glabrijon je dužnost preuzeo 1. srpnja (umjesto Flavija ili Fonteja?), a abdicirao je 1. rujna ili 1. listopada. Vinicije je konzulom postao 1. rujna i završio je godinu zajedno s Laronijem.

29. IMP. CÆSAR DIVI f. + SEX. APPVLEIVS SEX. f. SEX. n.
(POTITVS VALERIVS M. f. MESSALLA)
28. IMP. CÆSAR DIVI f. + M. VIPSANIVS L. f. AGRIPPA
27. IMP. CÆSAR DIVI f. AVGVSTVS + M. VIPSANIVS L. f. AGRIPPA
26. IMP. CÆSAR DIVI f. AVGVSTVS + T. STATILIVS T. f. TAVRVS
25. IMP. CÆSAR DIVI f. AVGVSTVS + M. IVNIVS M. f. D. n. SILANVS
24. IMP. CÆSAR DIVI f. AVGVSTVS + C. NORBANVS C. f. C. n. FLACCVS
- 23.²² IMP. CÆSAR DIVI f. AVGVSTVS + A. TERENTIVS A. f. VARRO MVRENA
(L. SESTIVS P. f. L. n. QVIRINALIS ALBINIANVS + CN. CALPVRNIVS CN. f. CN. n. PISO)
22. M. CLAVDIVS M. f. M. n. MARCELLVS ÆSERINIVS + L. ARRVNTIVS L. f. L. n.
21. M. LOLLIVS M. f. + Q. ÆMILIUS M. f. M. n. LEPIDVS
20. M. APPVLEIVS SEX. f. + P. SILIVS P. f. NERVA
19. C. SENTIVS C. f. C. n. SATVRNINVS (M. VINVCIVS P. f.) +
Q. LVCRETIVS Q. f. CINNA VESPILLO
18. P. CORNELIVS P. f. CN. n. LENTVLVS MARCELLINVS +
CN. CORNELIVS L. f. LENTVLVS
17. C. FVRNIVS C. f. + C. IVNIVS C. f. SILANVS
16. L. DOMITIVS CN. f. L. n. AHENOBARBVS +
P. CORNELIVS P. f. P. n. SCIPIO (L. TARIUS - f. RVFVS)
15. M. LIVIVS L. f. DRVSVS LIBO + L. CALPVRNIVS L. f. L. n. PISO FRVGI
14. M. LICINIVS M. f. M. n. CRASSVS + CN. CORNELIVS CN. f. CN. n. LENTVLVS
13. TI. CLAVDIVS TI. f. TI. n. NERO + P. QVINCTILIVS SEX. f. VARVS
12. M. VALERIVS M. f. MESSALLA BARBATVS APPIANVS
(C. VALGIUS C. f. - n. RVFVS) + P. SVLPICIUS P. f. QVIRINIVS
((L. VOLVSIVS Q. f. SATVRNINVS + C. CANINIVS C. f. C. n. REBILVS))
11. Q. ÆLIVS Q. f. TVBERO + PAVLLVS FABIVS Q. f. Q. n. MAXIMVS
10. AFRICANVS FABIVS Q. f. Q. n. MAXIMVS + IVLLVS ANTONIVS M. f. M. n.
9. NERO CLAVDIVS TI. f. TI. n. DRVSVS +
T. QVINCTIVS T. f. L. n. CRISPINVS SVLPICIANVS
8. C. MARCIUS L. f. L. n. CENSORINVS + C. ASINIVS C. f. CN. n. GALLVS
7. TI. CLAVDIVS TI. f. TI. n. NERO + CN. CALPVRNIVS CN. f. CN. n. PISO
6. D. LÆLIVS D. f. D. n. BALBVS + C. ANTISTIVS C. f. C. n. VETVS
5. IMP. CÆSAR DIVI f. AVGVSTVS +
L. CORNELIVS P. f. P. n. SVLLA (L. VINVCIVS L. f. M. n.)
Q. HATERIVS - f. + C. SVLPICIUS C. f. SER. n. GALBA.
4. C. CALVISIVS C. f. C. n. SABINVS + L. PASSIENVS - f. RVFVS
(C. CÆLIVS C. f. RVFVS + GALVS SVLPICIUS - f.)

²² Augustus je 23. godine vratio konzulsku dužnost koju je do sada obnašao svake godine gotovo automatizmom. Ipak, sljedeće mu je godine senat dodijelio pravo da prvi iznosi svoje mišljenje u tome tijelu, pa je time dobio prednost u odnosu na konzule. To je bila jedna od najvažnijih Avgustovih poluga vlasti.

3. L. CORNELIVS L. f. L. n. LENTVLVS +
M. VALERIVS M. f. M. n. MESSALLA MESSALLINVS
2. IMP. CÆSAR DIVI f. AVGVSTVS + M. PLAVTIVS M. f. A. n. SILVANVS
(C. FVFIVS - f. GEMINVS ((Q. FABRICIVS - f.)) + L. CANINIVS L. f. L. n.
GALLVS)
1. COSSVS CORNELIVS CN. f. L. n. LENTVLVS + L. CALPVRNIVS CN. f. CN.
n. PISO
(A. PLAVTIVS - f. + A. CÆCINA - f. SEVERVS)
1. C. CÆSAR AVGVSTI f. DIVI n. +
L. ÆMILIVS PAVLLI f. M. n. PAVLLVS (M. HERENNIVS M. f. M'. n.
PICENS)
2. P. VINICIVS M. f. P. n. + P. ALFENV S P. f. P. n. VARVS
P. CORNELIVS CN. f. CN. n. LENTVLVS SCIPIO +
(T. QVINCTIVS T. f. T. n. CRISPINVS VALERIANVS)
3. L. ÆLIVS L. f. L. n. LAMIA + M. SERVILIVS M. f.
(P. SILIVS P. f. P. n. + L. VOLVSIVS L. f. Q. n. SATVRNINVS)
4. SEX. ÆLIVS Q. f. L. n. CATVS + C. SENTIVS C. f. C. n. SATVRNINVS
(CN. SENTIVS C. f. C. n. SATVRNINVS + C. CLODIVS C. f. C. n. LICINVS)
5. L. VALERIVS POTITI f. M. n. MESSALLA VOLESVS +
CN. CORNELIVS L. f. POMPEII MAGNI n. CINNA MAGNVS
(C. VIBIVS C. f. C. n. POSTVMVS + C. ATEIVS L. f. L. n. CAPITO)
6. M. ÆMILIVS PAVLLI f. L. n. LEPIDVS +
L. ARRVTIVS L. f. L. n. (L. NONIVS L. f. L. n. ASPRENAS)
7. Q. CÆCILIVS Q. f. M. n. METELLVS CRETICVS SILANVS +
A. LICINIVS A. f. A. n. NERVA SILANVS (LVCILIVS - f. LONGVS)
8. M. FVRIVS P. f. P. n. CAMILLVS + SEX. NONIVS L. f. L. n.
QVINCTILIANVS
(L. APRONIVS C. f. C. n. + A. VIBIVS C. f. C. n. HABITVS)
9. C. POPPÆVS Q. f. Q. n. SABINVS + Q. SVLPICIVS Q. f. Q. n. CAMERINVS
(M. PAPIVS M. f. N. n. MVTILVS + Q. POPPÆVS Q. f. Q. n. SECVDNVS)
10. P. CORNELIVS P. f. P. n. DOLABELLA + C. IVNIVS C. f. M. n. SILANVS
(SER. CORNELIVS CN. f. CN. n. LENTVLVS MALVGINENSIS + Q. IVNIVS
- f. - n. BASSVS)
11. M'. ÆMILIVS Q. f. M. n. LEPIDVS (L. CASSIVS L. f. LONGINVS) +
T. STATILIVS T. f. T. n. TAVRVS
12. GERMANICVS CÆSAR TI f. AVGVSTI n. (C. VISELLIVS C. f. C. n. VARRO)
+
C. FONTEIVS C. f. C. n. CAPITO
13. C. SILIVS P. f. P. n. CÆCINA LARGVS + L. MVNATIVS L. f. L. n. PLANCVS
14. SEX. POMPEIVS SEX. f. + SEX. APPVLEIVS SEX. f.
- 15.²³ DRVSVS CÆSAR + C. NORTANVS FLACCVS
16. SISENNA STATILIVS TAVRVS + L. SCRIBONIVS LIBO

²³ Konzularni fasti za razdoblje poslije 14. godine po Kr. (*Fasti Feriarum Latinarum, Fasti Consulares, and Fasti Ostienses*) ne donose filijaciju niti imena sufekta, tj. konzula izabrane tijekom godine, poslije smrti ili ostavke konzula na dužnosti.

17. L. POMPONIVS FLACCVS + C. CÆLIVS RVFVS
18. TI. CÆSAR AVGVSTVS + GERMANICVS CÆSAR
19. M. IVNIVS SILANVS TORQVATVS + L. NORBANVS BALBVS
20. M. VALERIVS MESSALLA MESSALLINVS +
M. AVRELIVS COTTA MAXIMVS MESSALLINVS
21. TI. CÆSAR AVGVSTVS + DRVSVS CÆSAR
22. D. HATERIVS AGRIPPA + C. SVLPICIVS GALBA
23. C. ASINIVS POLLIO + C. ANTISTIVS VETVS
24. SER. CORNELIVS CETHEGVS + L. VISELLIVS VARRO
25. COSSVS CORNELIVS LENTVLVS + M. ASINIVS AGRIPPA
26. CN. CORNELIVS LENTVLVS GÆTVLICVS + C. CALVISIVS SABINVS
27. L. CALPVRNIVS PISO + M. LICINIVS CRASSVS FRVGI
28. C. APPIVS IVNIVS SILANVS + P. SILIVS NERVA
29. C. FVFIVS GEMINVS + L. RVBELLIVS GEMINVS
30. M. VINICIVS + L. CASSIVS LONGINVS
31. TI. CÆSAR AVGVSTVS + L. ÆLIVS SEIANVS
32. CN. DOMITIVS AHENOBARBVS + L. ARRVTIVS FVRIVS CAMILLVS
SCRIBONIANVS
33. L. LIVIVS OCELLA SVLPICIVS GALBA + L. CORNELIVS SVLLA FELIX
34. PAVLLVS FABIUS PERSICVS + L. VITELLIVS
35. C. CESTIVS GALLVS + M. SERVILIVS NONIANVS
36. SEX. PAPINIVS ALLENIVS + Q. PLAVTIVS
37. CN. ACERRONIVS PROCVLVS + C. PETRONIVS PONTIVS NIGRINVS
38. M. AQVILA IVLIANVS + P. NONIVS ASPRENAS
39. C. CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS + L. APRONIVS CÆSIANVS
40. C. CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS + C. LÆCANIVS BASSVS
41. C. CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS + CN. SENTIVS SATVRNINVS
42. TI. CLAVDIVS CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS + C. CÆCINA LARGVS
43. TI. CLAVDIVS CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS + L. VITELLIVS
44. T. STATILIVS TAVRVS + C. SALLVSTIVS PASSIENVS CRISPVS
45. M. VINICIVS + T. STATILIVS TAVRVS CORVINVS
46. D. VALERIVS ASIATICVS + M. IVNIVS SILANVS
47. TI. CLAVDIVS CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS + L. VITELLIVS
48. A. VITELLIVS + L. VIPSTANVS PVBLICOLA MESSALLA
49. Q. VERANIVS + C. POMPEIVS LONGINVS GALLVS
50. C. ANTISTIVS VETVS + M. SVILLIVS NERVLLINVS
51. TI. CLAVDIVS CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS +
SER. CORNELIVS SCIPIO SALVIDIENVS ORFITVS
52. FAVSTVS CORNELIVS SVLLA FELIX + L. SALVIVS OTHO TITIANVS
53. D. IVNIVS SILANVS TORQVATVS + Q. HATERVS ANTONINVS
54. M'. ACILIVS AVIOLA + M. ASINIVS MARCELLVS
55. NERO CLAVDIVS CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS + L. ANTISTIVS
VETVS
56. Q. VOLVSIVS SATVRNINVS + P. CORNELIVS LENTVLVS SCIPIO
57. NERO CLAVDIVS CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS + L. CALPVRNIVS
PISO

58. NERO CLAVDIVS CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS +
M. VALERIVS MESSALLA CORVINVS
59. C. VIPSTANVS APRONIANVS + C. FONTEIVS CAPITO
60. NERO CLAVDIVS CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS +
COSSVS CORNELIVS LENTVLVS
61. P. PETRONIVS TVRPILIANVS + L. CÆSENNIVS PÆTVS
62. P. MARIVS CELSVS + L. ASINIVS GALLVS
63. C. MEMMIVS REGVLVS + L. VERGINIVS RVFVS
64. C. LÆCANIVS BASSVS + M. LICINIVS CRASSVS FRVGI
65. A. LICINIVS NERVA SILANVS FIRMVS PASIDIENVS +
M. IVLIVS VESTINVS ATTICVS
66. C. LVCCIVS TELESINVS + C. SVETONIVS PAVLLINVS
67. L. IVLIVS RVFVS + FONTEIVS CAPITO
68. TI. CATIVS ASCONIVS SILIVS ITALICVS + P. GALERIVS TRACHALVS
69. SER. SVLPICIVS C. f. C n. GALBA IMP. CÆSAR AVGVSTVS + T. VINIVS
RVFINVS
70. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + T. CÆSAR VESPASIANVS
71. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + M. COCCEIVS NERVA
72. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + T. CÆSAR VESPASIANVS
73. CÆSAR DOMITIANVS + L. VALERIVS CATVLLVS MESSALLINVS
74. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + T. CÆSAR VESPASIANVS
75. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + T. CÆSAR VESPASIANVS
76. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + T. CÆSAR VESPASIANVS
77. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + T. CÆSAR VESPASIANVS
78. D. IVNIVS NOVIVS PRISCVS RVFVS + L. CEIONIVS COMMODVS
79. IMP. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + T. CÆSAR VESPASIANVS
80. IMP. T. CÆSAR VESPASIANVS AVGVSTVS + CÆSAR DOMITIANVS
81. L. FLAVIVS SILVA NONIVS BASSVS + L. ASINIVS POLLIO
VERRVCOSVS
82. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS + T. FLAVIVS SABINVS
83. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS + Q. PETILLIVS RVFVS
84. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS + C. OPPIVS SABINVS
85. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS
86. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS +
SER. CORNELIVS DOLABELLA PETRONIANVS
87. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS + L. VOLVSIVS SATVRNINVS
88. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS + L. MINVCIVS RVFVS
89. T. AVRELIVS FVLVVS + M. ASINIVS ATRATINVS
90. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS + M. COCCEIVS NERVA
91. M'. ACILIVS GLABRIO + M. VLPIVS TRAIANVS
92. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS + Q. VOLVSIVS SATVRNINVS
93. SEX. POMPEIVS COLLEGA + Q. PEDVCÆVS PRISCINVS
94. L. NONIVS CALPVRNIVS ASPRENAS TORQVATVS +
T. SEXTIVS MAGIVS LATERANVS
95. IMP. CÆSAR DOMITIANVS AVGVSTVS + T. FLAVIVS CLEMENS
96. C. MANLIVS VALENS + C. ANTISTIVS VETVS

97. IMP. CÆSAR NERVA AVGVSTVS + L. VERGINIVS RVFVS
98. IMP. CÆSAR NERVA AVGVSTVS + IMP. CÆSAR NERVA TRAIANVS
AVGVSTVS
99. A. CORNELIVS PALMA FRONTONIANVS + Q. SOSIVS SENECIO
100. IMP. CÆSAR NERVA TRAIANVS AVGVSTVS + SEX. IVLIVS FRONTINVS
101. IMP. CÆSAR NERVA TRAIANVS AVGVSTVS + Q. ARTICVLEIVS PÆTVS
102. L. IVLIVS VRSVS SERVIANVS + L. LICINIVS SVRA
103. IMP. CÆSAR NERVA TRAIANVS AVGVSTVS + M'. LABERIVS MAXIMVS
104. SEX. ATTIVS SVBVRANVS ÆMILIANVS + M. ASINIVS MARCELLVS
105. TI. IVLIVS CANDIDVS MARIVS CELSVS + C. ANTIVS A. IVLIVS
QVADRATVS
106. L. CEIONIVS COMMODVS + SEX. VETTVLENVS CIVICA CERIALIS
107. L. LICINIVS SVRA + Q. SOSIVS SENECIO
108. AP. ANNIVS TREBONIVS GALLVS + M. ATILIVS METILIVS BRADVA
109. A. CORNELIVS PALMA FRONTONIANVS + P. CALVISIVS TVLLVS RVSO
110. M. PEDVCÆVS PRISCINVS + SER. CORNELIVS SCHIO SALVIDIENVS
ORFITVS
111. C. CALPVRNIVS PISO + M. VETTIVS BOLANVS
112. IMP. CÆSAR NERVA TRAIANVS AVGVSTVS + T. SEXTIVS AFRICANVS
113. L. PVBLILIVS CELSVS + C. CLODIVS CRISPINVS
114. Q. NINNIVS HASTA + P. MANILIVS VOPISCVS VICINILLIANVS
115. L. VIPSTANVS MESSALLA + M. PEDO VERGILIANVS
116. L. FVNDANIVS LAMIA ÆLIANVS + SEX. CARMINIVS VETVS
117. Q. AQVILIVS NIGER + M. REBILVS APRONIANVS
118. IMP. CÆSAR TRAIANVS HADRIANVS AVGVSTVS +
CN. PEDANIVS FVSCVS SALINATOR
119. IMP. CÆSAR TRAIANVS HADRIANVS AVGVSTVS + P. DASVMIVS
RVSTICVS
120. L. CATILIVS SEVERVS IVLIANVS CLAVDIVS REGINVS +
T. AVRELIVS FVLVVS BOIONIVS ARRIVS ANTONINVS
121. M. ANNIVS VERVS + CN. ARRIVS AVGVR
122. M'. ACILIVS AVIOLA + CORNELIVS PANSA
123. Q. ARTICVLEIVS PÆTINVS + L. VENNVLEIVS APRONIANVS OCTAVIVS
PRISCVS
124. M'. ACILIVS GLABRIO + C. BELLICIVS FLACCVS TORQVATVS
TEBANIANVS
125. M. LOLLIVS PAVLLINVS D. VALERIVS ASIATICVS SATVRNINVS +
L. EPIDIVS TITIVS AQVILINVS
126. M. ANNIVS VERVS + C. EGGIVS AMBIBVLVS
127. T. ATILIVS RVFVS TITIANVS + M. GAVIVS CLAVDIVS SQVILLA
GALLICANVS
128. L. NONIVS CALPVRNIVS ASPRENAS TORQVATVS + M. ANNIVS LIBO
129. P. IVVENTIVS CELSVS T. AVFIDIVS HOENIVS SEVERIANVS +
L. NERATIVS MARCELLVS
130. Q. FABIUS CATVLLINVS + M. FLAVIVS APER
131. M. SER. OCTAVIVS LÆNAS PONTIANVS + M. ANTONIVS RVFINVS

132. C. IVNIVS SERIVS AVGVRIIVS + TREBIUS SERGIANVS
133. M. ANTONIVS HIBERVVS + P. MVMMIVS SISENNA
134. L. IVLIVS VRSVS SERVIANVS + T. VIBIVS VARVS
135. T. TVTILIVS LYPERCVS PONTIANVS + P. CALPVRNIVS ATILIANVS
ATTICVS RVFVS
136. L. CEIONIVS COMMODOVS + SEX. VETTVLENVS CIVICA POMPEIANVS
137. L. AELIVS CÆSAR + P. COELIVS BALBINVS VIBVLLIVS PIVS
138. CANVS IVNIVS NIGER + C. POMPONIVS CAMERINVS
139. IMP. CÆSAR T. AELIVS HADRIANVS ANTONINVS AVGVSTVS PIVS +
C. BRVTIVS PRÆSENS L. FVLVIVS RVSTICVS
140. IMP. CÆSAR T. AELIVS HADRIANVS ANTONINVS AVGVSTVS PIVS +
M. AELIVS AVRELIVS VERVS CÆSAR
141. T. HOENIVS SEVERVS + M. PEDVCÆVS STLOGA PRISCINVS
142. L. CVSPIVS PACTVMEIVS RVFINVS + L. STATIVS QVADRATVS
143. C. BELLICIVS FLACCVS TORQVATVS +
L. VIBVLLIVS HIPPARCHVS TI. CLAVDIVS ATTICVS HERODES
144. L. LOLLIANVS AVITVS + T. STATILIVS MAXIMVS
145. IMP. CÆSAR T. AELIVS HADRIANVS ANTONINVS AVGVSTVS PIVS +
M. AELIVS AVRELIVS VERVS CÆSAR
146. SEX. ERVCIVS CLARVS + CN. CLAVDIVS SEVERVS ARABIANVS
147. C. PRÆSTINA PACATVS MESSALLINVS + L. ANNIVS LARGVS
148. L. OCTAVIVS CORNELIVS P. SLAVIVS IVLIANVS AEMILIANVS +
C. BELLICIVS CALPVRNIVS TORQVATVS
149. SER. CORNELIVS SCIPIO L. SALVIDIENVS ORFITVS + Q. POMPEIVS
SOSIVS PRISCVS
150. M. GAVIVS SQVILLA GALLICANVS + SEX. CARMINIVS VETVS
151. SEX. QVINTILIVS CONDIANVS + SEX. QVINTILIVS VALERIVS
MAXIMVS
152. M. ACILIVS GLABRIO CN. CORNELIVS SEVERVS + M. VALERIVS
HOMVLLVS
153. L. FVLVIVS C. BRVTIVS PRÆSENS + A. IVNIVS RVFINVS
154. L. AELIVS AVRELIVS COMMODOVS + T. SEXTIVS LATERANVS
155. C. IVLIVS SEVERVS + M. IVNIVS RVFINVS SABINIANVS
156. M. CEIONIVS SILVANVS + C. SERIVS AVGVRIIVS
157. M. CEIONIVS CIVICA BARBARVS +
M. METILIVS AQVILLIVS REGVLVS NEPOS VOLVSIVS TORQVATVS
FRONTO
158. SEX. SVLPICIVS TERTVLLVS + Q. TINEIVS SACERDOS CLEMENS
159. PLAVTIVS QVINTILLVS QVINTILIVS + M. STATIVS PRISCVS LICINIVS
ITALICVS
160. APPIVS ANNIVS ATILIVS BRADVA + T. CLODIVS VIBIVS VARVS
161. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS ANTONINVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR L. AVRELIVS VERVS AVGVSTVS
162. Q. IVNIVS RVSTICVS + L. TITIVS PLAVTIVS AQVILINVS
163. M. PONTIVS LÆLIANVS + A. IVNIVS PASTOR CÆSENNIVS SOSPES
164. M. POMPEIVS MACRINVS + P. IVVENTIVS CELSVS

165. M. GAVIVS ORFITVS + L. ARRIVS PVDENS
166. Q. SERVILIVS PVDENS + L. FVFIDIVS POLLIO
167. IMP. CÆSAR L. AVRELIVS VERVS AVGVSTVS + M. VMMIDIIVS.
QVADRATVS
168. L. VENVLEIVS APRONIANVS OCTAVIVS + L. SERGIVS PAVLLVS
169. Q. POMPEIVS SENECIO ROSCIVS MVRENA COELIVS +
M. AQVILIVS P. COELIVS APOLLINARIS
170. C. ERVCIVS CLARVS + M. GAVIVS CORNELIVS CETHEGVVS
171. T. STATILIVS SEVERVS + L. ALFIDIVS HERENNIANVS
172. SEX. CALPVRNIVS SCIPIO ORFITVS + QVINTILIVS MAXIMVS
173. CN. CLAVDIVS SEVERVS + TI. CLAVDIVS POMPEIANVS
174. L. AVRELIVS GALLVS + Q. VOLVSIVS FLACCVS CORNELIANVS
175. L. CALPVRNIVS PISO + P. SALVIVS IVLIANVS
176. T. POMPONIVS PROCVLVS VITRASIVS POLLIO + M. FLAVIVS APER
177. IMP. CÆSAR L. AELIVS AVRELIVS COMMODOVS AVGVSTVS +
M. PEDVCÆVS PLAVTIVS QVINTILLVS
178. SER. CORNELIVS SCIPIO SALVIDIENVS ORFITVS + D. VELIVS RVFVS
IVLIANVS
179. IMP. CÆSAR L. AELIVS AVRELIVS COMMODOVS AVGVSTVS + P.
MARTIVS VERVS
180. L. FVLVIVS C. BRVTIVS PRÆSENS + SEX. QVINTILIVS CONDIENVS
181. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS COMMODOVS ANTONINVS AVGVSTVS +
L. ANTISTIVS BVRRVS
182. M. PETRONIVS SVRA MAMERTINVS + Q. TINEIVS RVFVS
183. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS COMMODOVS ANTONINVS AVGVSTVS +
C. AVFIDIVS VICTORINVS
184. L. COSSONIVS EGGIVS MARVLLVS + CN. PAPIRIVS AELIANVS
185. MATERNVS + TI. CLAVDIVS M. APPIVS ATILIVS BRADVA REGILLVS
ATTICVS
186. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS COMMODOVS ANTONINVS AVGVSTVS +
M. ACILIVS GLABRIO
187. L. BRVTIVS QVINTIVS CRISPINVS + L. ROSCIVS AELIANVS PACVLVS
188. P. SEIVS FVSCIANVS + M. SERVILIVS SILANVS
189. DVLIVS SILANVS + Q. SERVILIVS SILANVS
190. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS COMMODOVS ANTONINVS AVGVSTVS +
M. PETRONIVS SVRA SEPTIMIANVS
191. OPILIVS PEDO APRONIANVS + M. VALERIVS BRADVA MAVRICVS
192. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS COMMODOVS ANTONINVS AVGVSTVS +
P. HELVIVS PERTINAX
193. Q. POMPEIVS SOSIVS FALCO + C. IVLIVS ERVCIVS CLARVS VIBIANVS
194. IMP. CÆSAR L. SEPTIMIVS SEVERVS PERTINAX AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR D. CLODIVS SEPTIMIVS ALBINVS AVGVSTVS
195. P. IVLIVS SCAPVLA TERTVLLVS PRISCVS + Q. TINEIVS CLEMENS
196. C. DOMITIVS DEXTER + L. VLÆRIVS MESSALLA THRASEA PRISCVS
197. T. SEXTIVS LATERANVS + L. CVSPIVS RVFINVS
198. P. MARTIVS SERGIVS SATVRNINVS + L. AVRELIVS GALLVS

199. P. CORNELIVS ANVLLINVS + M. AVFIDIVS FRONTO
200. TI. CLAVDIVS SEVERVS PROCVLVS + C. AVFIDIVS VICTORINVS
201. L. ANNIVS FABIANVS + M. NONIVS ARRIVS MUCIANVS
202. IMP. CÆSAR L. SEPTIMIVS SEVERVS PERTINAX AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS SEVERVS ANTONINVS AVGVSTVS
203. C. FVLVIVS PLAVTIANVS + P. SEPTIMIVS GETA
204. L. FABIUS CILO SEPTIMINVS CATINIVS ACILIANVS LEPIDVS
FVLCINIANVS +
M. ANNIVS FLAVIVS LIBO
205. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS SEVERVS ANTONINVS AVGVSTVS +
P. SEPTIMIVS GETA CÆSAR
206. M. NVMMIVS VMBRIVS PRIMVS SENECIO ALBINVS +
FVLVIVS GAVIVS NVMISIVS PETRONIVS ÆMILIANVS
207. L. ANNIVS MAXIMVS + L. SEPTIMIVS APER
208. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS SEVERVS ANTONINVS AVGVSTVS +
P. SEPTIMIVS GETA CÆSAR
209. POMPEIANVS + AVITVS
210. M. ACILIVS FAVSTINVS + A. TRIARIVS RVFINVS
211. TERENTIVS GENTIANVS + BASSVS
212. C. IVLIVS ASPER + C. IVLIVS GALERIVS ASPER
213. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS SEVERVS ANTONINVS AVGVSTVS +
D. CÆLIVS CALVINVS BALBINVS
214. L. VALERIVS MESSALLA APOLLINARIS + C. OCTAVIVS APPIVS
SVETRIVS SABINVS
215. Q. MÆCIVS LÆTVS + M. MVNATIVS SVLLA CERIALIS
216. P. CATIVS SABINVS + P. CORNELIVS ANVLLINVS
217. C. BRVTIVS PRÆSENS + T. MESSIVS EXTRICATVS
218. IMP. CÆSAR M. OPELLIVS SEVERVS MACRINVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS ANTONINVS AVGVSTVS
219. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS ANTONINVS AVGVSTVS + Q. TINEIVS
SACERDOS
220. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS ANTONINVS AVGVSTVS +
P. VALERIVS COMAZON EVTYCHIANVS
221. C. VETTIVS GRATVS SABINIANVS + M. FLAVIVS VITELLIVS SELEVCVS
222. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS ANTONINVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS SEVERVS ALEXANDER AVGVSTVS
223. L. MARIVS MAXIMVS PERPETVVS AVRELIANVS +
L. ROSCIVS ÆLIANVS PACVLVS SALVIVS IVLIANVS
224. AP. CLAVDIVS IVLIANVS + C. BRVTIVS CRISPINVS
225. TI. MANILIVS FVSCVS + SER. CALPVRNIVS DOMITIVS DEXTER
226. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS SEVERVS ALEXANDER AVGVSTVS +
C. AVFIDIVS MARCELLVS
227. M. NVMMIVS SENECIO ALBINVS + M. LÆLIVS FVLVIVS MAXIMVS
ÆMILIANVS
228. Q. AIACIVS MODESTVS CRESCENTIANVS + M. POMPONIVS MÆCIVS
PROBVS

229. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS SEVERVS ALEXANDER AVGVSTVS +
CASSIVS DIO COCCEIANVS
230. L. VIRIVS AGRICOLA + SEX. CATIVS CLEMENTINVS PRISCILLIANVS
231. CLAVDIVS POMPEIANVS + T. FLAVIVS SALLVSTIVS PÆLIGNIANVS
232. L. VIRIVS LVPVS IVLIANVS + L. MARIVS MAXIMVS
233. L. VALERIVS MAXIMVS + CN. CORNELIVS PATERNVS
234. M. CLODIVS PVPIENVS MAXIMVS + SVLLA VRBANVS
235. CN. CLAVDIVS SEVERVS + L. TI. CLAVDIVS AVRELIVS QVINTIANVS
236. IMP. CÆSAR C. IVLIVS VERVS MAXIMINVS AVGVSTVS +
M. PVPIENIVS AFRICANVS
237. L. MARIVS PERPETVVS + L. MVMMIDIVS FELIX CORNELIANVS
238. C. FVLVIVS PIVS + PONTIVS PROCVLVS PONTIANVS
239. IMP. CÆSAR M. ANTONIVS GORDIANVS AVGVSTVS + M. ACILIVS
AVIOLA
240. SABINVS + SEIVS VENVSTVS
241. IMP. CÆSAR M. ANTONIVS GORDIANVS AVGVSTVS + CLODIVS
POMPEIANVS
242. C. VETTIVS GRATVS ATTICVS SABINIANVS + C. ASINIVS LEPIDVS
PRÆTEXTATVS
243. L. ANNIVS ARRIANVS + C. CERVONIVS PAPVS
244. TI. POLLENIVS ARMENTIVS PEREGRINVS + FVLVIVS ÆMILIANVS
245. IMP. CÆSAR M. IVLIVS PHILIPPVS AVGVSTVS + C. MÆSIVS TITIANVS
246. C. BRVTIVS PRÆSENS + C. ALBINVS
247. IMP. CÆSAR M. IVLIVS PHILIPPVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. IVLIVS SEVERVS PHILIPPVS AVGVSTVS
248. IMP. CÆSAR M. IVLIVS PHILIPPVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. IVLIVS SEVERVS PHILIPPVS AVGVSTVS
249. FVLVIVS ÆMILIANVS + L. NÆVIVS AQVILINVS
250. IMP. CÆSAR C. MESSIVS QVINTVS TRAIANVS DECIVS AVGVSTVS +
VETTIVS GRATVS
251. IMP. CÆSAR C. MESSIVS QVINTVS TRAIANVS DECIVS AVGVSTVS +
Q. HERENNIVS ETRVSCVS MESSIVS DECIVS CÆSAR
252. IMP. CÆSAR C. VIBIVS TREBONIANVS GALLVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR C. VIBIVS AFINIVS GALLVS VELDVMNIANVS
VOLVSIANVS AVGVSTVS
253. IMP. CÆSAR C. VIBIVS AFINIVS GALLVS VELDVMNIANVS
VOLVSIANVS AVGVSTVS + VALERIVS MAXIMVS
254. IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS EGNATIVS GALLIENVS
AVGVSTVS
255. IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS EGNATIVS GALLIENVS
AVGVSTVS
256. L. VALERIVS MAXIMVS + M. ACILIVS GLABRIO

257. IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS EGNATIVS GALLIENVS
AVGVSTVS
258. M. NVMMIVS TVSCVS + MVMMIVS BASSVS
259. NVMMIVS ÆMILIANVS DEXTER + TI. POMPONIVS BASSVS
260. P. CORNELIVS SÆCVLARIS + C. IVNIVS DONATVS
261. IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS EGNATIVS GALLIENVS
AVGVSTVS +
L. PETRONIVS TAVRVS VOLVSIVS
262. IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS EGNATIVS GALLIENVS
AVGVSTVS +
NVMMIVS FAVSIANVS
263. M. NVMMIVS CEIONIVS ALBINVS + DEXTER
264. IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS EGNATIVS GALLIENVS
AVGVSTVS +
SATVRNINVS
265. LICINIVS VALERIANVS + LVCILLVS
266. IMP. CÆSAR P. LICINIVS VALERIANVS EGNATIVS GALLIENVS
AVGVSTVS +
SABINILLVS
267. PATERNVS + ARCHESILAVS
268. ASPASIVS PATERNVS + EGNATIVS MARINIANVS
269. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS CLAVDIVS AVGVSTVS +
PATERNVS
270. FLAVIVS ANTIOCHIANVS + VIRIVS ORFITVS
271. IMP. CÆSAR L. DOMITIVS AVRELIANVS AVGVSTVS + TI. POMPONIVS
BASSVS
272. QVIETVS + IVNIVS VELDVMIANVS
273. M. CLAVDIVS TACITVS + IVLIVS PLACIDIANVS
274. IMP. CÆSAR L. DOMITIVS AVRELIANVS AVGVSTVS + CAPITOLINVS
275. IMP. CÆSAR L. DOMITIVS AVRELIANVS AVGVSTVS + MARCELLINVS
276. IMP. CÆSAR M. CLAVDIVS TACITVS AVGVSTVS + ÆMILIANVS
277. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS PROBVS AVGVSTVS + PAVLINVS
278. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS PROBVS AVGVSTVS + VIRIVS LVPVS
279. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS PROBVS AVGVSTVS + NONIVS PATERNVS
280. MESSALLA + GRATVS
281. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS PROBVS AVGVSTVS + C. IVNIVS
TIBERIANVS
282. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS PROBVS AVGVSTVS + VICTORINVS
283. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS CARVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS CARINVS AVGVSTVS
284. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS CARINVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS NVMERIVS NVMERIANVS AVGVSTVS

285. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS CARINVS AVGVSTVS
(IMP. CÆSAR C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS²⁴) +
T. CLAVDIVS M. AVRELIVS ARISTOBVLVS
286. M. IVNIVS MAXIMVS + VETTIVS AQVILINVS
287. IMP. CÆSAR C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS
288. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS +
POMPONIVS IANVARIANVS
289. L. RAGONIVS QVINTIANVS + M. MAGRIVS BASSVS
290. IMP. CÆSAR C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS
291. C. IVNIVS TIBERIANVS + CASSIVS DIO
292. AFRANIVS HANNIBALIANVS + IVLIVS ASCLEPIODOTVS
293. IMP. CÆSAR C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS
294. C. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTIVS CÆSAR +
C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS CÆSAR
295. NVMMIVS TVSCVS + C. ANNIVS ANVLLINVS
296. IMP. CÆSAR C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS +
C. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTIVS CÆSAR
297. IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS +
C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS CÆSAR
298. M. IVNIVS CÆSONIVS NICOMACHVS ANICIVS FAVSTVS PAVLINVS +
VIRIVS GALLVS
299. IMP. CÆSAR C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS
300. C. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTIVS CÆSAR +
C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS CÆSAR
301. T. FLAVIVS POSTVMIVS TITIANVS + VIRIVS NEPOTIANVS
302. C. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTIVS CÆSAR +
C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS CÆSAR
303. IMP. CÆSAR C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS
304. IMP. CÆSAR C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS
305. C. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTIVS CÆSAR +
C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS CÆSAR
306. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS
- 307.²⁵ IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS +
FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS CÆSAR

²⁴ Dioklecijan je konzulom postao poslije Karinove smrti.

²⁵ Bila su izabrana tri para konzula. Car Maksimijan i Cezar Konstantin bili su konzuli na Zapadu, isti car Maksimijan i Cezar Maksimin u Rimu, Car Sever i Cezar Maksimin na Istoku.

- IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS +
C. VALERIVS GALERIVS MAXIMINVS CÆSAR
IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS SEVERVS AVGVSTVS +
C. VALERIVS GALERIVS MAXIMINVS CÆSAR
308.²⁶ C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS +
IMP. CÆSAR C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXENTIVS AVGVSTVS +
M. VALERIVS ROMVLVS
309.²⁷ IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXENTIVS AVGVSTVS +
M. VALERIVS ROMVLVS
IMP. CÆSAR VALERIVS LICINIANVS LICINIVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS
310.²⁸ IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXENTIVS AVGVSTVS
TATIVS ANDRONICVS + POMPEIVS PROBVS
311. IMP. CÆSAR C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR GALERIVS VALERIVS MAXIMINVS AVGVSTVS
312.²⁹ IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR VALERIVS LICINIANVS LICINIVS AVGVSTVS
IMP. CÆSAR M. AVRELIVS VALERIVS MAXENTIVS AVGVSTVS
313. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR VALERIVS LICINIANVS LICINIVS AVGVSTVS
IMP. CÆSAR GALERIVS VALERIVS MAXIMINVS AVGVSTVS
314. C. CÆSONIVS CÆIONIVS RVFVS VOLVSIANVS + PETRONIVS
ANNIANVS
315. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR VALERIVS LICINIANVS LICINIVS AVGVSTVS
316. ANTONIVS CÆCINA SABINVS + VETTIVS RVFINVS
317. OVINIVS GALLICANVS + CÆSONIVS BASSVS
318. IMP. CÆSAR VALERIVS LICINIANVS LICINIVS AVGVSTVS +
FLAVIVS IVLIVS VALERIVS CRISPVS CÆSAR
319. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS +
VALERIVS LICINIANVS LICINIVS CÆSAR
320. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS +
FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTINVS CÆSAR
321.³⁰ FLAVIVS IVLIVS VALERIVS CRISPVS CÆSAR +
FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTINVS CÆSAR

²⁶ Bila su izabrana dva para konzula. Dioklecijan i Maksimijan bili su *consules ordinarii*. Maksencije i Valerije Romul su bili konzuli u Rimu.

²⁷ Bila su izabrana dva para konzula. Maksencije i Valerije Romul su bili konzuli u Rimu. Licinije i Konstantin su bili konzuli na Istoku.

²⁸ Maksencije je bio jedini konzul u Rimu, dok su na Istoku bila dvojica: Andronik i Prob.

²⁹ Carevi Konstantin i Licinije su bili *consules ordinarii* na Zapadu, odnosno Istoku, dok je Maksencije bio jedini konzul u Rimu. Ista je bila podjela dužnosti i sljedeće godine.

³⁰ Bila su izabrana dva para konzula. Na Zapadu su to bili Cezari Krisp i Konstantin, na Istoku car Licinije i Cezar Licinije.

- IMP. CÆSAR VALERIVS LICINIANVS LICINIVS AVGVSTVS +
VALERIVS LICINIANVS LICINIVS CÆSAR
322. PETRONIVS PROBIANVS + AMNIVS ANICIVS IVLIANVS
323. ACILIVS SEVERVS + VETTIVS IVSTVS
324. FLAVIVS IVLIVS VALERIVS CRISPVS CÆSAR +
FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTINVS CÆSAR
325. SEX. ANICIVS FAVSTVS PAVLINVS + P. CÆIONIVS IVLIANVS
326. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS +
FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS CÆSAR
327. FLAVIVS CONSTANTIVS + VALERIVS MAXIMVS
328. FLAVIVS IANVARINVS + VETTIVS IVSTVS
329. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS +
FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTINVS CÆSAR
330. FLAVIVS GALLICANVS + VALERIVS TVLLIANVS SYMMACHVS
331. IVLIVS ANNIVS BASSVS + FLAVIVS ABLABIVS
332. L. PAPINIVS FABIUS PACATIANVS + MÆCILIVS HILARIANVS
333. FLAVIVS IVLIVS DELMATIVS + DOMITIVS ZENOFILVS
334. FLAVIVS OPTATIVS +
AMNIVS MANIVS CÆSONIVS NICOMACHVS ANICIVS PAVLINVS
335. FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS + CÆIONIVS RVFIVS ALBINVS
336. VIRIVS NEPOTIANVS + TETTIVS FACVNDVS
337. FLAVIVS FELICIANVS + FABIUS TITIANVS
338. FLAVIVS VRSVS + FLAVIVS POLEMIVS
339. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANS AVGVSTVS
340. SEPTIMIVS ACINDYNVS + L. ARADIVS VALERIVS PROCVLVS
341. ANTONIVS MARCELLINVS + PETRONIVS PROBINVS
342. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANS AVGVSTVS
343. M. MÆCIVS FVRIVS BABVRIVS CÆCILIANVS PLACIDVS + FLAVIVS
ROMVLVS
344.³¹ FLAVIVS DOMITIVS LEONTIVS + FLAVIVS BONOSVS
FLAVIVS IVLIVS SALLVSTIVS
345. FLAVIVS AMANTIVS + M. NVMMIVS ALBINVS
346. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANS AVGVSTVS
347. VVLCACIVS RVFINVS + FLAVIVS EVSEBIVS
348. FLAVIVS PHILIPPVS + FLAVIVS SALIA
349. VLPIVS LIMENIVS + ACONIVS CATVLLINVS
350. FLAVIVS SERGIUS + FLAVIVS NIGRINIANVS
351.³² IMP. CÆSAR FLAVIVS MAGNVS MAGNENTIVS AVGVSTVS + GAISSO

³¹ Godine 344. konzulima su na Zapadu bili Leontije i Bonoz, dok su Leontije i Salustije bili konzulima na Istoku. U travnju ili svibnju Bonoz je abdicirao te je Salustije priznat konzulom u oba dijela države.

- FLAVIVS SERGIVS + FLAVIVS NIGRINIANVS
 352. MAGNVS DECENTIVS CÆSAR + PAVLVS
 IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
 FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTIVS CÆSAR
 353. IMP. CÆSAR FLAVIVS MAGNVS MAGNENTIVS AVGVSTVS +
 MAGNVS DECENTIVS CÆSAR
 IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
 FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTIVS CÆSAR
 354. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
 FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTIVS CÆSAR
 355. FLAVIVS ARBITIO + Q. FLAVIVS MÆSIVS EGNATIVS LOLLIANVS
 356. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
 FLAVIVS CLAVDIVS IVLIANVS CÆSAR
 357. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
 FLAVIVS CLAVDIVS IVLIANVS CÆSAR
 358. DATIANVS + NÆRATIVS CEREALIS
 359. FLAVIVS EVSEBIVS + FLAVIVS HYPATIVS
 360. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS +
 FLAVIVS CLAVDIVS IVLIANVS CÆSAR
 361. FLAVIVS TAVRVS + FLAVIVS FLORENTIVS
 362. CLAVDIVS MAMERTINVS + FLAVIVS NEVITTA
 363. IMP. CÆSAR FLAVIVS CLAVDIVS IVLIANVS AVGVSTVS + FLAVIVS
 SALLVSTIVS
 364. IMP. CÆSAR FLAVIVS IOVIANVS AVGVSTVS + VARRONIANVS
 365. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENS AVGVSTVS
 366. FLAVIVS GRATIANVS + DAGALAIIVS
 367. FLAVIVS LVPICINVS + FLAVIVS IOVINVS
 368. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENS AVGVSTVS
 369. VALENTINIANVS GALATES + VICTOR
 370. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENS AVGVSTVS
 371. IMP. CÆSAR FLAVIVS GRATIANVS AVGVSTVS +
 SEX. CLAVDIVS PETRONIVS PROBV
 372. DOMITIVS MODESTVS + FLAVIVS ARINTHÆVS
 373. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENS AVGVSTVS
 374. IMP. CÆSAR FLAVIVS GRATIANVS AVGVSTVS + FLAVIVS EQVITIVS
 375. IMP. CÆSAR FLAVIVS GRATIANVS AVGVSTVS + FLAVIVS EQVITIVS
 376. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
 377. IMP. CÆSAR FLAVIVS GRATIANVS AVGVSTVS + FLAVIVS

³² Gdje god se u sljedećim godinama, do 395., javljaju dva para imena konzula, prvi je par konzula na Zapadu, a drugi je par konzula na Istoku.

- MEROBAVDES
 378. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
 379. D. MAGNVS AVSONIVS + Q. CLODIVS HERMOGENIANVS OLYBRIVS
 380. IMP. CÆSAR FLAVIVS GRATIANVS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS
 381. FLAVIVS SYAGRIVS + FLAVIVS EVCHERIVS
 382. FLAVIVS CLAVDIVS ANTONIVS + FLAVIVS AFRANIVS SYAGRIVS
 383. FLAVIVS MEROBAVDES + FLAVIVS SATVRNINVS
 384. FLAVIVS RICHOMERES + CLEARCHVS
 385. IMP. CÆSAR FLAVIVS ARCADIIVS AVGVSTVS + FLAVIVS BAVTO
 386. FLAVIVS HONORIVS + FLAVIVS EVODIVS
 387. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS + EVTROIPIVS
 388.³³ IMP. CÆSAR FLAVIVS MAGNVS MAXIMVS AVGVSTVS
 IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS + MATERNVS
 CYNEGIVS
 389. FLAVIVS TIMASIVS + FLAVIVS PROMOTVS
 390. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS + FLAVIVS
 NEOTERIVS
 391. FLAVIVS EVTOLMIVS TATIANVS + Q. AVRELIVS SYMMACHVS
 392. IMP. CÆSAR FLAVIVS ARCADIIVS AVGVSTVS + FLAVIVS RVFINVS
 393. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS EVGENIVS AVGVSTVS
 IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS + FLAVIVS
 ABVNDANTIVS
 394.³⁴ VIRIVS NICOMACHVS FLAVIANVS
 ANICIVS HERMOGENIANVS OLYBRIVS + ANICIVS PROBINVS
 395. IMP. CÆSAR FLAVIVS ARCADIIVS AVGVSTVS +
 IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
 396.³⁵ IMP. CÆSAR FLAVIVS ARCADIIVS AVGVSTVS —
 IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
 397. FLAVIVS CÆSARIIVS — NONIVS ATTICVS MAXIMVS
 398. FLAVIVS EVTYCHIANVS — IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS
 AVGVSTVS
 399. EVTROIPIVS — FLAVIVS MALLIVS THEODORVS
 400. AVRELIANVS — FLAVIVS STILICHO
 401. FLAVIVS FRAVITTA — FLAVIVS VINCENTIVS
 402. IMP. CÆSAR FLAVIVS ARCADIIVS AVGVSTVS —
 IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS

³³ Car Maksim bio je jedinim konzulom na Zapadu, dok su car Teodozije i Cinegij bili konzulima na Istoku.

³⁴ Godine 394. Virije je sâm bio konzul na Zapadu, dok su na Istoku bili Olibrije i Probin.

³⁵ Od ove godine prvo ime je ime konzula u Istočnom rimskom carstvu, a drugo ime, od prvoga odvojeno crticom (—) ime je konzula u Zapadnom Rimskom Carstvu. Kad je raspored drukčiji, imena su označena kraticama (Zap.) za Zapad i (Ist.) za Istok.

403. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS — FLAVIVS
RVMORIDVS
404. ARISTÆNETVS — IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
405. FLAVIVS ANTHEMIVS — STILICHO
406. IMP. CÆSAR FLAVIVS ARCADIVS AVGVSTVS —
FLAVIVS ANICIIVS PETRONIVS PROBVS
407. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
408. FLAVIVS PHILIPPVS — ANICIIVS AVCHENIVS BASSVS
- 409.³⁶ IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
IMP. CÆSAR FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS
410. VARANES (Ist.)
411. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS (Ist.)
412. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
413. FLAVIVS LVCIVS — HERACLIANVS
414. FLAVIVS CONSTANS — FLAVIVS CONSTANTIVS
415. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
416. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
FLAVIVS IVNIVS QVARTVS PALLADIVS
417. FLAVIVS CONSTANTIVS (Zap.), IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS
AVGVSTVS (Zap.)
418. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
419. FLAVIVS MONAXIVS (Ist.), FLAVIVS PLINTA (Ist.)
420. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS — FLAVIVS
CONSTANTIVS
421. FLAVIVS EVSTATHIVS — IVLIVS AGRICOLA
422. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS
423. FLAVIVS ASCLEPIODOTVS — FLAVIVS AVITVS MARINIANVS
424. FLAVIVS CASTINVS — FLAVIVS VICTOR
- 425.³⁷ IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
(IMP. CÆSAR FLAVIVS IOHANNES AVGVSTVS)
426. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
427. FLAVIVS HIERIVS — FLAVIVS ARDABVR
428. FLAVIVS TAVRVS — FLAVIVS CONSTANTIVS FELIX
429. FLAVIVS FLORENTIVS — FLAVIVS DIONYSIVS

³⁶ Konstantin III. je bio jedini konzul u Galiji.

³⁷ Uzurpator Johannes je bio konzul u Italiji.

430. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
431. FLAVIVS ANTIOCHVS — FLAVIVS ANICIIVS AVCHENIVS BASSVS
432. FLAVIVS VALERIVS — FLAVIVS ÆTIVS
433. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS — PETRONIVS
MAXIMVS
434. FLAVIVS ARIOBINDVS — FLAVIVS ARDABVR ASPAR
435. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
436. FLAVIVS ANTHEMIVS ISIDORVS (Ist.) — FLAVIVS SENATOR (Ist.)
437. FLAVIVS ÆTIVS (Zap.) — FLAVIVS SIGISVLTIVS (Zap.)
438. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
ANICIIVS ACILIVS GLABRIO FAVSTVS
439. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS — FLAVIVS FESTVS
440. FLAVIVS ANATOLIVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
441. FLAVIVS TAVRVS SELEVCVS CYRVS (Ist.)
442. FLAVIVS EVDOXIVS — FLAVIVS DIOSCORVS
443. PETRONIVS MAXIMVS (Zap.), FLAVIVS PATERIVS (Zap.)
444. IMP. CÆSAR FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS —
CÆCINA DECIVS AGINATIVS ALBINVS
445. FLAVIVS NOMVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
446. FLAVIVS ÆTIVS (Zap.) — Q. AVRELIVS SYMMACHVS
447. FLAVIVS ARDABVR — FLAVIVS CALEPIVS
448. FLAVIVS ZENO — FLAVIVS RVFIVS PRÆTEXTATVS POSTVMIANVS
449. FLAVIVS FLORENTIVS ROMANVS PROTOGENES — FLAVIVS
ASTYRIVS
450. IMP. CÆSAR FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS (Zap.),
GENNADIIVS AVIENVS (Zap.)
451. IMP. CÆSAR FLAVIVS MARCIANVS AVGVSTVS —
VALERIVS FALTONIVS ADELFIVS
452. FLAVIVS SPORACIVS — FLAVIVS BASSVS HERCVLANVS
453. IOANNES VINCOMALVS — FLAVIVS RVFIVS OPILIO
454. FLAVIVS ÆTIVS (Ist.), FLAVIVS STVDIVS (Ist.)
455. FLAVIVS ANTHEMIVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS
- 456.³⁸ FLAVIVS IOANNES (Ist.), FLAVIVS VARANES (Ist.) —
IMP. CÆSAR FLAVIVS EPARCHIVS AVITVS AVGVSTVS
457. FLAVIVS CONSTANTIVS (Ist.), FLAVIVS RVFVS (Ist.)
458. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS LEO AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR FLAVIVS IVLIVS VALERIANVS MAIORIANVS AVGVSTVS
459. IVLIVS PATRICIVS — FLAVIVS RICIMER
460. FLAVIVS APOLLONIVS — FLAVIVS MAGNVS

³⁸ Car Avit je bio konzul na Zapadu.

461. FLAVIVS DAGALAIPIVS — FLAVIVS SEVERINVS
462. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS LEO AVGVSTVS —
IMP. CÆSAR LIBIVS SEVERVS AVGVSTVS
463. FLAVIVS VIVIANVS — FLAVIVS CÆCINA DECIVS BASILIVS
464. FLAVIVS RVSTICIVS (Ist.), FLAVIVS ANICIVS OLYBRIVS (Ist.)
465. FLAVIVS BASILISCVS (Ist.), FLAVIVS HERMINERICVS (Ist.)
466. TATIANVS (Ist.) — IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS LEO AVGVSTVS
467. FLAVIVS PVSÆVS (Ist.), FLAVIVS IOANNES (Ist.)
468. IMP. CÆSAR PROCOPIVS ANTHEMIVS AVGVSTVS (Zap.)
469. FLAVIVS ZENO — FLAVIVS MARCIANVS
470. FLAVIVS IORDANES — FLAVIVS MESSIVS PHOEBVS SEVERVS
471. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS LEO AVGVSTVS — CÆLIVS ACONIVS
PROBIANVS
472. FLAVIVS MARCIANVS — FLAVIVS RVFIVS POSTVMIVS FESTVS
473. IMP. CÆSAR FLAVIVS VALERIVS LEO AVGVSTVS (Ist.)
474. IMP. CÆSAR FLAVIVS LEO AVGVSTVS (Ist.)
475. IMP. CÆSAR FLAVIVS ZENO AVGVSTVS (Ist.)
476. ARMATVS — FLAVIVS BASILISCVS
477. ARMATVS — FLAVIVS BASILISCVS
478. ILLVS (Ist.)
479. IMP. CÆSAR FLAVIVS ZENO AVGVSTVS (Ist.)
480. FLAVIVS CÆCINA DECIVS MAXIMVS BASILIVS (Zap.)
481. RVFIVS ACHILIVS MÆCIVS PLACIDVS (Zap.)
482. FLAVIVS APPALIVS ILLVS TROCYNDES — SEVERINVS
483. ANICIVS ACILIVS AGINATIVS FAVSTVS (Zap.)
484. FLAVIVS THEODERICVS — DECIVS MARIVS VENANTIVS BASILIVS
485. Q. AVRELIVS MEMMIVS SYMMACHVS (Zap.)
486. FLAVIVS LONGINVS — CÆCINA MAVORTIVS BASILIVS DECIVS
487. FLAVIVS MANLIVS BOETHIVS (Zap.)
488. CLAUDIVS IVLIVS ECLESIVS DYNAMIVS (Zap.), RVFIVS ACHILIVS
SIVIDIVS (Zap.)
489. FLAVIVS EVSEBIVS — PETRONIVS PROBINVS
490. FLAVIVS LONGINVS — FLAVIVS ANICIVS PROBVS FAVSTVS
491. FLAVIVS OLYBRIVS (Ist.)
492. FLAVIVS RVFVS — IMP. CÆSAR FLAVIVS ANASTASIVS AVGVSTVS
493. FLAVIVS EVSEBIVS — FAVSTVS ALBINVS
494. FLAVIVS TVRCIVS RVFIVS APRONIANVS ASTERIVS (W, FLAVIVS
PRÆSIDIVS (Zap.)
495. FLAVIVS VIATOR (Zap.)
496. PAVLVS (Ist.)
497. IMP. CÆSAR FLAVIVS ANASTASIVS AVGVSTVS (Ist.)
498. IOANNES SCYTHA — FLAVIVS PAVLINVS
499. FLAVIVS IOANNES (Ist.)
500. FLAVIVS PATRICIVS (Ist.), FLAVIVS HYPATIVS (Ist.)
501. FLAVIVS POMPEIVS — FLAVIVS AVIENVS
502. FLAVIVS PROBVS — RVFIVS MAGNVS FAVSTVS AVIENVS

503. FLAVIVS DEXICRATES — FLAVIVS VOLVSIVS
504. FLAVIVS RVFIVS PETRONIVS NICOMACHVS CETHEGVS (Zap.)
505. FLAVIVS SABINIANVS — FLAVIVS THEODORVS
506. FLAVIVS AREOBINDVS DAGALAIPIVS AREOBINDVS —
FLAVIVS ENNODIVS MESSALA
507. IMP. CÆSAR FLAVIVS ANASTASIVS AVGVSTVS — VENANTIVS
508. FLAVIVS CELER — FLAVIVS BASILIVS VENANTIVS
509. FLAVIVS INPORTVNVS (Zap.)
510. ANICIVS MANLIVS SEVERINVS BOEOETHIVS (Zap.)
511. FLAVIVS SECVNDINVS — FLAVIVS FELIX
512. FLAVIVS PAVLVS (Ist.), FLAVIVS MOSCHIANVS (Ist.)
513. FLAVIVS TAVRVS CLEMENTINVS ARMONIVS CLEMENTINVS —
FLAVIVS PROBVS
514. FLAVIVS MAGNVS AVRELIVS CASSIODORVS SENATOR (Zap.)
515. PROCOPIVS ANTHEMIVS — FLORENTIVS
516. FLAVIVS PETRVS (Zap.)
517. FLAVIVS ANASTASIVS PAVLVS PROBVS SABINIANVS POMPEIVS
ANASTASIVS —
FLAVIVS AGAPITVS
518. FLAVIVS ANASTASIVS PAVLVS PROBVS MOSCHIANVS PROBVS
MAGNVS (Ist.)
519. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVSTINVS AVGVSTVS — FLAVIVS EVTARICVS
CHILIGA
520. FLAVIVS VITALIANVS — FLAVIVS RVSTICIVS
521. FLAVIVS PETRVS SABBATIVS IVSTINIANVS — FLAVIVS VALERIVS
522. FLAVIVS SYMMACHVS (Zap.), FLAVIVS BOETHIVS (Zap.)
523. FLAVIVS MAXIMVS (Zap.)
524. IMP. CÆSAR FLAVIVS IVSTINVS AVGVSTVS — VENANTIVS OPILIO
525. FLAVIVS THEODORVS PHILOXENVS SOTERICVS PHILOXENVS —
FLAVIVS PROBVS
- 526.³⁹ FLAVIVS ANICIVS OLYBRIVS
527. VETTIVS AGORIVS BASILIVS MAVORTIVS (Zap.)
528. VETTIVS AGORIVS BASILIVS MAVORTIVS (Zap.)
529. FLAVIVS DECIVS⁴⁰
530. FLAVIVS LAMPADIVS (Zap.), FLAVIVS RVFIVS GENNADIVS PROBVS
ORESTES (Zap.)
531. FLAVIVS LAMPADIVS (Zap.), FLAVIVS RVFIVS GENNADIVS PROBVS
ORESTES (Zap.)
532. FLAVIVS LAMPADIVS (Zap.), FLAVIVS RVFIVS GENNADIVS PROBVS
ORESTES (Zap.)
533. IMP. CÆSAR FLAVIVS PETRVS SABBATIVS IVSTINIANVS AVGVSTVS
(Ist.)

³⁹ Nije poznato kojega je dijela Carstva Anicije bio konzul.

⁴⁰ Nije poznato kojega je dijela Carstva Decije bio konzul.

534. IMP. CÆSAR FLAVIVS PETRVS SABBATIVS IVSTINIANVS AVGVSTVS
—
FLAVIVS DECIVS PAVLINVS
535. FLAVIVS BELISARIVS (Ist.)
536. FLAVIVS BELISARIVS (Ist.)
537. FLAVIVS BELISARIVS (Ist.)
538. FLAVIVS IOANNES (Ist.)
539. FLAVIVS STRATEGIVS APION (Ist.)
540. FLAVIVS PETRVS THEODORVS VALENTINVS RVSTICIVS BORAIDES
GERMANVS IVSTINVS (Ist.)
541.⁴¹ ANICIVS FAVSTVS ALBINVS BASILIVS (Ist.)

Diktatori rimske republike

Godina ⁴²	Diktator ⁴³
501.	T. LARCIVS - f. FLAVVS
499.	A. POSTVMIVS P. f. ALBVS REGILLENIS
494.	M. VALERIVS VOLESIVS f. MAXIMVS
458.	L. QVINCTIVS L. f. L. n. CINCINNATVS
439.	L. QVINCTIVS L. f. L. n. CINCINNATVS
437.	MAM. ÆMILIVS M. f. MAMERCINVS
435.	Q. SERVILIVS P. f. SP. n. PRISCVS FIDENAS
434.	MAM. ÆMILIVS M. f. MAMERCINVS
431.	A. POSTVMIVS - f. TVBERTVS
426.	MAM. ÆMILIVS M. f. MAMERCINVS
418.	Q. SERVILIVS P. f. SP. n. PRISCVS FIDENAS
408.	P. CORNELIVS M. f. L. n. RVTILIVS COSSVS
396.	M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS
390.	M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS
389.	M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS
385.	A. CORNELIVS - f. COSSVS
380.	T. QVINCTIVS T. f. L. n. CINCINNATVS CAPITOLINVS
368.	M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS
368.	P. MANLIVS A. f. A. n. CAPITOLINVS
367.	M. FVRIVS L. f. SP. n. CAMILLVS
363.	L. MANLIVS A. f. A. n. CAPITOLINVS IMPERIOSVS
362.	AP. CLAVDIVS P. f. AP. n. CRASSVS INREGILLENIS

⁴¹ Ovo je posljednja godina izbora konzula. Car Justinijan odlučio je da će se ubuduće godine označavati rednim brojem od stupanja cara na prijestolje. Tako je 542. godina, koja je bila 1295. godina "od osnutka grada" (*ab Urbe condita*) bila 16. godina Justinijanove vladavine.

⁴² Godine su izražene Varonovom kronologijom, a sve se podrazumijevaju prije Krista.

⁴³ Diktatura je bila izvanredna dužnost na koju se imenovalo jednoga od konzula, za vrijeme od šest mjeseci, samo u slučaju velike opasnosti za državu, kad je diktator preuzimao sve ovlasti radi obrane.

361. T. QVINCTIVS - f. PÆNVS CAPITOLINVS CRISPINVS
360. Q. SERVILIVS Q. f. Q. n. AHALA
358. C. SVLPICIVS M. f. Q. n. PETICVS
356. C. MARCIVS L. f. C. n. RVTILVS
353. T. MANLIVS L. f. A. n. IMPERIOSVS TORQVATVS
352. C. IVLIVS - f. IVLLVS
351. M. FABIVS N. f. M. n. AMBVSTVS
350. L. FVRIVS M. f. L. n. CAMILLVS
349. T. MANLIVS L. f. A. n. IMPERIOSVS TORQVATVS
348. Ime nije sačuvano, Ali Livije govori o izboru diktatora (dictator comitiorum causa).
345. L. FVRIVS M. f. L. n. CAMILLVS
344. P. VALERIVS P. f. L. n. POPLICOLA
342. M. VALERIVS M. f. M. n. CORVVS
340. L. PAPIRIVS L. f. L. n. CRASSVS
339. Q. PVBLILIVS Q. f. Q. n. PHILO
337. C. CLAVDIVS AP. f. P. n. CRASSVS INREGILLENIS
335. L. ÆMILIVS L. f. L. n. MAMERCINVS PRIVERNAS
334. P. CORNELIVS - f. RVFINVS
333. P. CORNELIVS - f. RVFINVS
332. M. PAPIRIVS - f. CRASSVS
331. CN. QVINCTIVS T. f. T. n. CAPITOLINVS
327. M. CLAVDIVS C. f. C. n. MARCELLVS
325. L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR
324. L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR
322. A. CORNELIVS P. f. A. n. COSSVS ARVINA
321. Q. FABIVS - f. AMBVSTVS
321. M. ÆMILIVS - f. PAPVS
320. C. MÆNIVS P. f. P. n.
320. L. CORNELIVS - f. LENTVLVS
320. T. MANLIVS L. f. A. n. IMPERIOSVS TORQVATVS
316. L. ÆMILIVS L. f. L. n. MAMERCINVS PRIVERNAS
315. Q. FABIVS M. f. N. n. MAXIMVS RVLLIANVS
314. C. MÆNIVS P. f. P. n.
313. C. PÆTELIVS C. f. C. n. LIBO VISOLVS
313. Q. FABIVS M. f. N. n. MAXIMVS RVLLIANVS
312. C. SVLPICIVS SER. f. Q. n. LONGVS
310. L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR
309. L. PAPIRIVS SP. f. L. n. CVRSOR
306. P. CORNELIVS - f. SCIPIO BARBATVS
302. C. IVNIVS C. f. C. n. BVVLCVS BRVTVS
302. M. VALERIVS M. f. M. n. MAXIMVS CORVVS
301. M. VALERIVS M. f. M. n. MAXIMVS CORVVS
287. Q. HORTENSIVS - f.

285.7	M. ÆMILIVS Q. f. L. n. BARBVLA ⁴⁴
285.?	AP. CLAVDIVS C. f. AP. n. CÆCVS
285.?	P. CORNELIVS CN. f. P. n. RVFINVS
280.	CN. DOMITIVS CN. f. CN. n. CALVINVS MAXIMVS
263.	CN. FVLVIVS CN. f. CN. n. MAXIMVS CENTVMALVS
257.	Q. OGVLNIVS L. f. A. n. GALLVS
249.	M. CLAVDIVS C. f. GLICIA
249.	A. ATILIVS A. f. C. n. CALATINVS
246.	TI. CORVNCANIVS TI. f. TI. n.
231.	C. DVILIVS M. f. M. n.
224.	L. CÆCILIVS L. f. C. n. METELLVS
221.	Q. FABIYS Q. f. Q. n. MAXIMVS VERRVCOSVS
217.	Q. FABIYS Q. f. Q. n. MAXIMVS VERRVCOSVS
217.	M. MINVCIVS C. f. C. n. RVFVS
217.	L. VETVRIVS L. f. POST. n. PHILO
216.	M. IVNIVS D. f. D. n. PERA
216.	M. FABIYS M. f. M. n. BVTEO
213.	C. CLAVDIVS AP. f. C. n. CENTHO
210.	Q. FVLVIVS M. f. M. n. FLACCVS
208.	T. MANLIVS T. f. T. n. TORQVATVS
207.	M. LIVIVS M. f. M. n. SALINATOR
205.	Q. CÆCILIVS L. f. L. n. METELLVS
203.	P. SVLPICIVS SER. f. P. n. GALBA MAXIMVS
202.	C. SERVILIVS C. f. P. n. GEMINVS
82-79.	L. CORNELIVS L. f. C. n. SVLLA FELIX ⁴⁵
49.	C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR
48-47. ⁴⁶	C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR
46-45. ⁴⁷	C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR
45-44. ⁴⁸	C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR
44. ⁴⁹	C. IVLIVS C. f. C. n. CÆSAR

⁴⁴ Tri diktatora, Emilije Barbula, Klaudije Cek i Kornelije Rufin tu su dužnost obnašali prije 285. god. pr. Kr., ali nije poznato točno kada.

⁴⁵ Kornelije Sula prvi je diktaturu obnašao duže od propisanih šest mjeseci.

⁴⁶ Julije Cezar je svoju drugu diktaturu (48-47 B.C.) obnašao godinu dana.

⁴⁷ Godine 46. – 45. pr. Kr. Julije Cezar je najprije postao jednogodišnji *dictator rei gerendae causa*, a dobio naslov *dictator designatus*, za još devet neprekinutih jednogodišnjih mandata. Tako bi mu se diktatura automatski obnavlja svake godine u travnju.

⁴⁸ Julije Cezar je 44. godine pr. Kr. dobio naslov *dictator perpetuus*, ali je 15. ožujka ubijen.

⁴⁹ Julije Cezar je proglašen božanstvom (DIVVS IVLIVS) 1. siječnja 42. god. pr. Kr.

Rimski kraljevi (753. – 510. pr. Kr.)

Kralj:	Godine vladanja: ⁵⁰
ROMVLVS SILVIVS DEI MARTIS f. ⁵¹	753. – 715.
NUMA POMPILIVS POMPONIS f.	714. – 673.
TVLLVS HOSTILIVS HOSTILII f. HOSTILII n.	672. – 641.
ANCVS MARCIVS MARCII f. MARCII n. ⁵²	640. – 617.
L. TARQVINIVS DEMARATI f. PRISCVS ⁵³	616. – 579.
SER. TVLLIVS - f. ⁵⁴	578. – 535.
L. TARQVINIVS L. PRISCI f. DEMARATI n. SVPERBVS	534. – 510.

Rimski carevi (31. god. pr. Kr. – 395. god. po Kr.)

Ime ⁵⁵	Rimsko službeno ime ⁵⁶ , godine vladanja ⁵⁷
August	IMP. CÆSAR DIVI f. AVGVSTVS ⁵⁸ , 31. pr. Kr. ⁵⁹ – 14. po Kr.
Tiberije	TI. CÆSAR DIVI AVGVSTI f. DIVI IVLII n. AVGVSTVS, 14. – 37.
Kaligula	C. CÆSAR GERMANICI CÆSARIS f. TI. AVGVSTI n. AVGVSTVS GERMANICVS ⁶⁰ , 37. – 41.
Klaudije	TI. CLAVDIVS DRVSI f. TI. n. CÆSAR AVGVSTVS GERMANICVS ⁶¹ , 41. – 54.
Neron	IMP. NERO CLAVDIVS DIVI CLAVDII f. CÆSAR, AVGVSTVS GERMANICVS, 54. – 68.

⁵⁰ Godine su izražene Varonovom kronologijom, a sve se podrazumijevaju prije Krista.

⁵¹ Romulus je po tradiciji sin Marta, boga rata i Ree Silvije, kćeri Numitora Silvija. Slijedom toga može se reći da je DEI IOVIS n. Osnivač je Rima, a poslije smrti identificiran je s bogom Kvirinom (QVIRINVS).

⁵² *Fasti Triumphales* za Anka Marcija navode filijaciju NUMAE f. M. n., ali to drugdje nije potvrđeno.

⁵³ Lucije Tarkvinije Prisk bio je sin Demarata iz Korinta.

⁵⁴ Servije Tulije je po tradiciji bio robovskog podrijetla, sin Oskrizije. Postoji i priča da je njegov djed s majčine strane bio neki kralj Servije Tulije iz Kornikula.

⁵⁵ U ovom su stupcu imena po kojima su carevi poznati u hrvatskoj historiografiji.

⁵⁶ Donosimo službeno ime cara neposredno prije smrti (jer su ih neki često dopunjavali počasnim naslovima tijekom vladavine) s filijacijom do drugog koljena. Navedeni imenski obrasci nisu jedini mogući koje nalazimo na natpisima. Neki su carevi poslije smrti bili proglašeni božanstvom, pa se to navodi u bilješkama, s božanskim oblikom imena.

⁵⁷ Godine su izražene Varonovom kronologijom, a sve se podrazumijevaju prije Krista, osim za Augusta.

⁵⁸ Božanstvom je proglašen 14. god. (DIVVS AVGVSTVS).

⁵⁹ Početak Carsiva predstavlja problem s više mogućih rješenja: 31. god. pr. Kr. porazio je Marka Antonija i Kleopatru, 27. god. pr. Kr. dobio je naslov Augustus, pojedine dijelove carskih ovlasti dobivao je 23. i 19. god. pr. Kr. Tako je 31. god. pr. Kr. najraniji kronološki termin.

⁶⁰ Kaligula je ponekad u filijaciji koristio i odrednice svojih diviniziranih prethodnika: "DIVI AVGVSTI pron.", odnosno "DIVI IVLII abn."

⁶¹ Božanstvom je proglašen 54. godine (DIVVS CLAVDIVS AVGVSTVS).

Galba	SER. SVLPICIVS C. f. C n. GALBA IMP. CÆSAR AVGVSTVS ⁶² , 68. - 69.
Oton	IMP. M. OTHO CÆSAR L. SALVII f. M. SALVII n. AVGVSTVS, 69.
Vitelije	A. VITELLIVS L. f. P. n. AVGVSTVS IMP. GERMANICVS, 69.
Vespazijan	IMP. CÆSAR FLAVII SABINI f. T. FLAVII PETRONIS n. VESPASIANVS AVGVSTVS ⁶³ , 69. - 79.
Tit	IMP. T. CÆSAR DIVI VESPASIANI f. VESPASIANVS AVGVSTVS ⁶⁴ , 79. - 81.
Domicijan	IMP. CÆSAR DIVI VESPASIANI f. DOMITIANVS AVGVSTVS, 81. - 96.
Nerva	IMP. CÆSAR M. COCCII f. M. COCCII n. NERVA AVGVSTVS ⁶⁵ , 96. - 98.
Trajan	IMP. CÆSAR DIVI NERVÆ f. NERVA TRAIANVS AVGVSTVS ⁶⁶ , 98. - 117.
Hadrijan	IMP. CÆSAR DIVI TRAIANI PARTHICI f. DIVI NERVÆ n. TRAIANVS HADRIANVS AVGVSTVS ⁶⁷ , 117. - 138.
Antonin Pije	IMP. CÆSAR DIVI HADRIANI f. DIVI TRAIANI PARTHICI n. T. ÆLIVS HADRIANVS ANTONINVS AVGVSTVS PIVS ⁶⁸ , 138. - 161.
Marko Aurelije	IMP. CÆSAR DIVI ANTONINI PII f. DIVI HADRIANI n. M. AVRELIVS ANTONINVS AVGVSTVS ⁶⁹ , 161. - 180.
Lucije Ver	IMP. CÆSAR DIVI ANTONINI PII f. DIVI HADRIANI n. L. AVERLIVS VERVVS AVGVSTVS ⁷⁰ , 161. - 169.
Komod	IMP. CÆSAR DIVI M. ANTONINI f. DIVI ANTONINI, PII n. M. AVRELIVS COMMODVS ANTONINVS AVGVSTVS ⁷¹ , 180. - 192.
Pertinaks	IMP. CÆSAR SVCCCESSI f. P. HELVIVS PERTINAX AVGVSTVS ⁷² , 192. - 193.
Didije Julijan	IMP. CÆSAR PETRONII SEVERI f. M. DIDIVS SEVERVS IVLIANVS AVGVSTVS, 193.
Septimije Sever	IMP. CÆSAR DIVI M. ANTONINI f. DIVI ANTONINI PII n. L. SEPTIMIVS SEVERVS PERTINAX AVGVSTVS ⁷³ , 193. - 211.
Pescenije Niger	IMP. CÆSAR ANNII FVSCI f. C. PESCENNIVS NIGER IVSTVS AVGVSTVS, 193. - 195.
Klodije Albin	IMP. CÆSAR CEIONII POSTVMI f. D. CLODIVS SEPTIMIVS ALBINVS AVGVSTVS, 193. - 197.

⁶² Carevi koji nisu potjecali iz carske obitelji, i nisu u njih bili usvojeni (Galba, Oton, Vitelije, Vespazijan, Nerva, Pertinaks i dr.), nisu u službenim natpisima koristili filijaciju.

⁶³ Božanstvom je proglašen 79. godine (DIVVS VESPASIANVS AVGVSTVS).

⁶⁴ Božanstvom je proglašen 81. godine (DIVVS TITVS AVGVSTVS).

⁶⁵ Božanstvom je proglašen 98. godine (DIVVS NERVA AVGVSTVS).

⁶⁶ Carevi II. stoljeća često su u imenskom obrascu koristili *agnomina* prema pokorenim narodima (Trajan je npr. pošlije AVGVSTVS još i GERMANICVS DACICVS PARTHICVS). Takva se imena ne navode. Božanstvom je proglašen 117. godine (DIVVS TRAIANVS AVGVSTVS PARTHICVS).

⁶⁷ Božanstvom je proglašen 138. godine (DIVVS HADRIANVS AVGVSTVS).

⁶⁸ Božanstvom je proglašen 161. godine (DIVVS ANTONINVS PIVS AVGVSTVS).

⁶⁹ Božanstvom je proglašen 180. godine (DIVVS MARCVS ANTONINVS AVGVSTVS).

⁷⁰ Božanstvom je proglašen 169. godine (DIVVS VERVVS AVGVSTVS PARTHICVS).

⁷¹ Komodovo je ime poslije smrti službeno izbrisano sa svih natpisa (*damnatio memoriae*), ali ga je Septimije Sever 195. godine proglasio božanstvom (DIVVS COMMODVS AVGVSTVS).

⁷² Božanstvom je proglašen 193. godine (DIVVS PERTINAX AVGVSTVS).

⁷³ Božanstvom je proglašen 211. godine (DIVVS SEPTIMIVS SEVERVS PIVS AVGVSTVS).

Karakala	IMP. CÆSAR DIVI SEPTIMII SEVERI PII f. DIVI M. ANTONINI n. M. AVRELIVS SEVERVS ANTONINVS AVGVSTVS ⁷⁴ , 211. - 217.
Geta	IMP. CÆSAR DIVI SEPTIMII SEVERI PII f. DIVI M. ANTONINI n. P. SEPTIMIVS SEVERVS GETA AVGVSTVS ⁷⁵ , 211. - 212.
Makrin	IMP. CÆSAR - f. M. OPELLIVS SEVERVS MACRINVS AVGVSTVS, 217. - 218.
Elagabal	IMP. CÆSAR DIVI ANTONINI MAGNI f. DIVI SEPTIMII SEVERI PII n. M. AVRELIVS ANTONINVS AVGVSTVS, 218. - 222.
Sever Aleksandar	IMP. CÆSAR DIVI ANTONINI MAGNI f. DIVI SEPTIMII SEVERI PII n. M. AVRELIVS SEVERVS ALEXANDER AVGVSTVS ⁷⁶ , 222. - 235.
Maksimian	IMP. CÆSAR - f. C. IVLIVS VERVVS MAXIMINVS, AVGVSTVS, 235. - 238.
Gordijan I	IMP. CÆSAR MÆCII MARVLLI f. M. ANTONIVS GORDIANVS, SEMPRONIANVS ROMANVS AFRICANVS SENIOR AVGVSTVS ⁷⁷ , 238.
Gordijan II	IMP. CÆSAR DIVI M. ANTONII GORDIANI f. M. ANTONIVS, GORDIANVS SEMPRONIANVS AFRICANVS IVNIOR AVGVSTVS ⁷⁸ , 238.
Balbin	IMP. CÆSAR - f. D. CÆLIVS CALVINVS BALBINVS AVGVSTVS, 238.
Pupijen	IMP. CÆSAR MAXIMI f. M. CLODIVS PVPIENVS AVGVSTVS, 238.
Gordijan III	IMP. CÆSAR DIVI M. ANTONII GORDIANI n. DIVI ANTONII GORDIANI SORORIS f. M. ANTONIVS GORDIANVS AVGVSTVS ⁷⁹ , 238. - 244.
Filip Arap	IMP. CÆSAR - f. M. IVLIVS PHILIPPVS AVGVSTVS ⁸⁰ , 244. - 249.
Trajan Decije	IMP. CÆSAR - f. C. MESSIVS QVINTVS TRAIANVS DECIVS AVGVSTVS ⁸¹ , 249. - 251.
Trebonijan Gal	IMP. CÆSAR - f. C. VIBIVS TREBONIANVS GALLVS AVGVSTVS, 251. - 253.
Voluzijan	IMP. CÆSAR - f. C. VIBIVS AFINIVS GALLVS VELDVMIANVS VOLVSIANVS AVGVSTVS, 251. - 252.
Emilijan	IMP. CÆSAR - f. M. ÆMILIVS ÆMILIANVS AVGVSTVS, 253.
Valerijan	IMP. CÆSAR - f. P. LICINIVS VALERIANVS AVGVSTVS ⁸² , 253. - 260.
Galijen	IMP. CÆSAR DIVI VALERIANI f. P. LICINIVS EGNATIVS GALLIENVS AVGVSTVS ⁸³ , 253. - 268.
Klaudije II.	IMP. CÆSAR - f. M. AVRELIVS CLAVDIVS AVGVSTVS ⁸⁴ , 268. - 270.
Kvintilije	IMP. CÆSAR - f. M. AVRELIVS CLAVDIVS QVINTILLVS AVGVSTVS, 270.

⁷⁴ Božanstvom je proglašen 217. godine (DIVVS ANTONINVS MAGNVS AVGVSTVS).

⁷⁵ Božanstvom je proglašen 212. godine (DIVVS GETA AVGVSTVS).

⁷⁶ Božanstvom je proglašen 235. godine (DIVVS ALEXANDER AVGVSTVS).

⁷⁷ Božanstvom je proglašen 238. godine (DIVVS M. ANTONIVS GORDIANVS AVGVSTVS).

⁷⁸ Božanstvom je proglašen 238. godine (DIVVS ANTONIVS GORDIANVS AVGVSTVS).

⁷⁹ Božanstvom je proglašen 244. godine (DIVVS GORDIANVS AVGVSTVS).

⁸⁰ Božanstvom je proglašen 249. godine (DIVVS PHILIPPVS AVGVSTVS).

⁸¹ Božanstvom je proglašen 251. godine (DIVVS TRAIANVS DECIVS AVGVSTVS).

⁸² Božanstvom je proglašen 260. godine (DIVVS VALERIANVS AVGVSTVS).

⁸³ Božanstvom je proglašen 268. godine (DIVVS GALLIENVS AVGVSTVS).

⁸⁴ Poznat je i kao Kaludije II. Gotik. Božanstvom je proglašen 270. godine (DIVVS CLAVDIVS GOTHICVS AVGVSTVS).

Aurelijan	IMP. CÆSAR - f. L. DOMITIVS AVRELIANVS AVGVSTVS ⁸⁵ , 270. – 275.
Tacit	IMP. CÆSAR - f. M. CLAUDIVS TACITVS AVGVSTVS, 275. – 276.
Florijan	IMP. CÆSAR - f. M. ANNIVS FLORIANVS AVGVSTVS, 276. – 282.
Prob	IMP. CÆSAR DALMATII f. M. AVRELIVS PROBVS, AVGVSTVS ⁸⁶ , 276. – 282.
Kar	IMP. CÆSAR - f. M. AVRELIVS CARVS AVGVSTVS ⁸⁷ , 282. – 283.
Karin	IMP. CÆSAR DIVI CARI f. M. AVRELIVS CARINVS AVGVSTVS, 283. – 285.
Numerijan	IMP. CÆSAR DIVI CARI f. M. AVRELIVS NVMERIVS NVMERIANVS AVGVSTVS ⁸⁸ , 283. – 284.
Dioklecijan	IMP. CÆSAR - f. C. AVRELIVS VALERIVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS ⁸⁹ , 284. – 305.
Maksimijan	IMP. CÆSAR - f. M. AVRELIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS ⁹⁰ , 286. – 305., 306. – 308.
Galerije	IMP. CÆSAR - f. C. GALERIVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS ⁹¹ , 293. – 311.
Konstancije I.	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS ⁹² , 305. – 306.
Sever	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS VALERIVS SEVERVS AVGVSTVS, 306. – 307.
Maksencije	IMP. CÆSAR DIVI VALERII MAXIMIANI f. M. AVRELIVS VALERIVS MAXENTIVS AVGVSTVS, 306. – 312.
Konstantin I.	IMP. CÆSAR DIVI CONSTANTII f. FLAVIVS VALERIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS ⁹³ , 306. – 337.
Maksimian	IMP. CÆSAR - f. C. VÆRLIVS GALERIVS MAXIMINVS AVGVSTVS ⁹⁴ , 308. – 313.
Licinije	IMP. CÆSAR - f. VALERIVS LICINIANVS LICINIVS AVGVSTVS, 308. – 324.
Konstancije II.	IMP. CÆSAR DIVI CONSTANTINI f. DIVI CONSTANTII n. FLAVIVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS ⁹⁵ , 337. – 361.
Konstans I.	IMP. CÆSAR DIVI CONSTANTINI f. DIVI CONSTANTII n. FLAVIVS IVLIVS CONSTANS AVGVSTVS ⁹⁶ , 337. – 350.

⁸⁵ Božanstvom je proglašen 275. godine (DIVVS AVRELIANVS AVGVSTVS).

⁸⁶ Božanstvom je proglašen 282. godine (DIVVS PROBVS AVGVSTVS).

⁸⁷ Božanstvom je proglašen 283. godine (DIVVS CARVS AVGVSTVS).

⁸⁸ Božanstvom je proglašen 284. godine (DIVVS NVMERIANVS AVGVSTVS).

⁸⁹ Božanstvom je proglašen 316. godine (DIVVS DIOCLETIANVS AVGVSTVS).

⁹⁰ Božanstvom je proglašen 310. godine (DIVVS VALERIVS MAXIMIANVS AVGVSTVS).

⁹¹ Božanstvom je proglašen 311. godine (DIVVS IOVVS MAXIMIANVS AVGVSTVS).

⁹² Božanstvom je proglašen 306. godine (DIVVS CONSTANTIVS AVGVSTVS).

⁹³ Božanstvom je proglašen 337. godine (DIVVS CONSTANTINVS AVGVSTVS). Pokrštenjem careva od Konstantina dalje, divinizacija je dobila sasvim drugi smisao. DIVVS više nije označavalo božanstvo, već je postalo počasni naslov vjerojatno donekle usporediv s kršćanskim pridjevom SANCTUS.

⁹⁴ Božanstvom je proglašen 313. godine (DIVVS GALERIVS MAXIMINVS AVGVSTVS).

⁹⁵ Božanstvom je proglašen 361. godine (DIVVS IVLIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS).

⁹⁶ Božanstvom je proglašen 350. godine (DIVVS CONSTANS AVGVSTVS).

Konstantin II.	IMP. CÆSAR DIVI CONSTANTINI f. DIVI CONSTANTII n. FLAVIVS CLAUDIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS, 337. – 340.
Magnencije	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS MAGNVS MAGNENTIVS AVGVSTVS, 350. – 353.
Julijan Apostata	IMP. CÆSAR IVLII CONSTANTINI f. DIVI CONSTANTINI n. FLAVIVS CLAUDIVS IVLIANVS AVGVSTVS ⁹⁷ , 361. – 363.
Jovijan	IMP. CÆSAR VARRONIANI f. FLAVIVS IOVIANVS AVGVSTVS ⁹⁸ , 363. – 364.
Valens	IMP. CÆSAR GRATIANI f. FLAVIVS VALENS AVGVSTVS ⁹⁹ , 364. – 378.
Valentinijan I.	IMP. CÆSAR GRATIANI f. FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS ¹⁰⁰ , 364. – 375.
Gracijan	IMP. CÆSAR DIVI VALENTINIANI f. FLAVIVS GRATIANVS AVGVSTVS ¹⁰¹ , 367. – 383.
Valentinijan II.	IMP. CÆSAR DIVI VALENTINIANI f. FLAVIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS ¹⁰² , 375. – 392.
Maksim	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS MAGNVS MAXIMVS AVGVSTVS, 383. – 388.
Eugenije	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS EVGENIVS AVGVSTVS, 392. – 394.
Teodozije I.	IMP. CÆSAR FLAVII THEODOSII f. HONORII n. FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS ¹⁰³ , 378. – 395.

Carevi istočnog rimskog carstva (od 395. do 565. godine)

Arkadije	IMP. CÆSAR DIVI THEODOSII f. FLAVIVS ARCADIVS AVGVSTVS ¹⁰⁴ , 395. – 498.
Teodozije II.	IMP. CÆSAR DIVII ARCADII f. DIVI THEODOSII n. FLAVIVS THEODOSIVS AVGVSTVS ¹⁰⁵ , 408. – 450.
Marcijan	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS MARCIANVS AVGVSTVS, 450. – 457.
Leon I.	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS VALERIVS LEO AVGVSTVS ¹⁰⁶ , 457. – 474.
Leon II.	IMP. CÆSAR ZENONIS AVGVSTI f. DIVI VALERII LEONI n. FLAVIVS LEO AVGVSTVS ¹⁰⁷ , 473. – 474.
Zenon	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS ZENO AVGVSTVS ¹⁰⁸ , 474. – 491.
Anastazije I.	IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS ANASTASIVS AVGVSTVS ¹⁰⁹ , 491. – 518.

⁹⁷ Božanstvom je proglašen 363. godine (DIVVS CLAUDIVS IVLIANVS AVGVSTVS).

⁹⁸ Božanstvom je proglašen 364. godine (DIVVS IOVIANVS AVGVSTVS).

⁹⁹ Božanstvom je proglašen 378. godine (DIVVS VALENS AVGVSTVS).

¹⁰⁰ Božanstvom je proglašen 375. godine (DIVVS VALENTINIANVS AVGVSTVS).

¹⁰¹ Božanstvom je proglašen 383. godine (DIVVS GRATIANVS AVGVSTVS).

¹⁰² Božanstvom je proglašen 392. godine (DIVVS VALENTINIANVS AVGVSTVS).

¹⁰³ Božanstvom je proglašen 395. godine (DIVVS THEODOSIVS AVGVSTVS). Poslije njegove smrti, Carstvo je formalno podijeljeno na istočni i zapadni dio. Arkadije je dobio Istok, Honorije Zapad.

¹⁰⁴ Božanstvom je proglašen 408. godine (DIVVS ARCADIVS AVGVSTVS).

¹⁰⁵ Božanstvom je proglašen 450. godine (DIVVS THEODOSIVS AVGVSTVS).

¹⁰⁶ Božanstvom je proglašen 474. godine (DIVVS VALERIVS LEO AVGVSTVS).

¹⁰⁷ Sâm je Leon II. tako iskazivao filijaciju. Božanstvom je proglašen 474. godine (DIVVS LEO AVGVSTVS).

¹⁰⁸ Božanstvom je proglašen 491. godine (DIVVS ZENO AVGVSTVS).

Justin I. IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS IVSTINVS AVGVSTVS, 518. – 527.
 Justinijan I.¹¹⁰ IMP. CÆSAR SABBATHI f. FLAVIVS PETRVS SABBATIVS IVSTINIANVS AVGVSTVS, 527. – 565.

Carevi zapadnog rimskog carstva (od 395. do 476. godine)

Honorije IMP. CÆSAR DIVI THEODOSII f. FLAVIVS HONORIVS AVGVSTVS¹¹¹, 395. – 423.
 Konstantin III. IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS CLAVDIVS CONSTANTINVS AVGVSTVS, 407. – 411.
 Konstancije III. IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS CONSTANTIVS AVGVSTVS¹¹², 421.
 Johanes IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS IOHANNES AVGVSTVS, 423. – 425.
 Valentinijan III. IMP. CÆSAR DIVI CONSTANTINII f. FLAVIVS PLACIDIVS VALENTINIANVS AVGVSTVS¹¹³, 425. – 455.
 Petronije Maksim IMP. CÆSAR - f. PETRONIVS MAXIMVS AVGVSTVS, 455.
 Avit IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS EPARCHIVS AVITVS AVGVSTVS, 455. – 456.
 Majorijan IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS IVLIVS VALERIANVS MAIORIANVS AVGVSTVS, 456. – 461.
 Libije Sever IMP. CÆSAR - f. LIBIVS SEVERVS AVGVSTVS, 461. – 465.
 Antemije IMP. CÆSAR PROCOPII f. PROCOPIVS ANTHEMIVS AVGVSTVS, 465. – 472.
 Olibrije IMP. CÆSAR - f. ANICTVS OLYBRIVS AVGVSTVS, 472.
 Glicerije IMP. CÆSAR - f. FLAVIVS GLYCERIVS AVGVSTVS, 472. – 473.
 Julije Nepot¹¹⁴ IMP. CÆSAR NEPOTIANI f. IVLIVS NEPOS AVGVSTVS, 473. – 475.
 Romul Augustul¹¹⁵ IMP. CÆSAR ORESTIS f. TATVLI n. FLAVIVS ROMVLVS AVGVSTVS, 475. – 476.

¹⁰⁹ Božanstvom je proglašen 518. godine (DIVVS ANASTASIVS AVGVSTVS).

¹¹⁰ Justinijan je posljednji vladar Istočnog rimskog carstva koji je pokušao ponovo osvojiti dijelove Zapadnog Rimskog Carstva. Poslije njega Istočno Rimsko Carstvo, odnosno Bizantsko Carstvo ostalo je ograničeno na istočno Sredozemlje.

¹¹¹ Božanstvom je proglašen 423. godine (DIVVS HONORIVS AVGVSTVS).

¹¹² Božanstvom je proglašen 421. godine (DIVVS CONSTANTIVS AVGVSTVS).

¹¹³ Božanstvom je proglašen 455. godine (DIVVS PLACIDIVS VALENTIANIVS AVGVSTVS).

¹¹⁴ Julije Nepot napustio je Ravennu pod napadima Oresta, oca Flavija Romula, i pobjegao u Dalmaciju gdje je bio *magister militum*. Nepot je još pet godina, do svoje smrti vladao Dalmacijom, dok je carem postao Flavije Romul (Augustul), Orestov sin. Kad je Odoakar svrgnuo Romula Augustula, mnogi su na prijestolje željeli vratiti Julija Nepota, ali istočnorimski car Zenon nije tome bio sklon.

¹¹⁵ Romula je svrgnuo Odoakar, poštedjevši mu život. Kako Odoakar i njegovi ostrogotski nasljednici na prijestolju Italije nisu uzimali vladarske titule po rimskome obrascu, Romul (Augustul) drži se posljednjim rimskim carem, a njegovo svrgnuće krajem (Zapadnog) Rimskog Carstva.

Tablica rimskog kalendara

dan u mjesecu	Martius, Maius Julius, Octobris	Ianuarius Augustus December	Aprilis, Iunius September November	Februarius
1.	Kalendae	Kalendae	Kalendae	Kalendae
2.	VI Non.	IV Non.	IV Non.	IV Non.
3.	V Non.	III Non.	III Non.	III Non.
4.	IV Non.	Pridie Non.	Pridie Non.	Pridie Non.
5.	III Non.	Nonae	Nonae	Nonae
6.	Pridie Non.	VIII Id.	VIII Id.	VIII Id.
7.	Nonae	VII Id.	VII Id.	VII Id.
8.	VIII Id.	VI Id.	VI Id.	VI Id.
9.	VII Id.	V Id.	V Id.	V Id.
10.	VI Id.	IV Id.	IV Id.	IV Id.
11.	V Id.	III Id.	III Id.	III Id.
12.	IV	Pridie Id.	Pridie Id.	Pridie Id.
13.	III	Idus	Idus	Idus
14.	Pridie Id.	XIX Kal.	XVIII Kal.	XVI Kal.
15.	Idus	XVIII Kal.	XVII Kal.	XV Kal.
16.	XVII Kal.	XVII Kal.	XVI Kal.	XIV Kal.
17.	XVI Kal.	XVI Kal.	XV Kal.	XIII Kal.
18.	XV Kal.	XV Kal.	XIV Kal.	XII Kal.
19.	XIV Kal.	XIV Kal.	XIII Kal.	XI Kal.
20.	XIII Kal.	XIII Kal.	XII Kal.	X Kal.
21.	XII Kal.	XII Kal.	XI Kal.	IX Kal.
22.	XI Kal.	XI Kal.	X Kal.	VIII Kal.
23.	X Kal.	X Kal.	IX Kal.	VII Kal.
24.	IX Kal.	IX Kal.	VIII Kal.	VI Kal.
25.	VIII Kal.	VIII Kal.	VII Kal.	V Kal. (*)
26.	VII Kal.	VII Kal.	VI Kal.	IV Kal. (*)
27.	VI Kal.	VI Kal.	V Kal.	III Kal. (*)
28.	V Kal.	V Kal.	IV Kal.	Pridie Kal. (*)
29.	IV Kal.	IV Kal.	III Kal.	– (*)
30.	III Kal.	III Kal.	Pridie Kal.	--
31.	Pridie Kal.	Pridie Kal.	--	--

(Napomena: Znakovi (*) na dnu stupca za *Februarius* označavaju promjene koje su se u rimski kalendar ubacivale svake četvrte godine, kad je mjesec imao 29, a ne 28 dana. Dodatni dan umetao se iza šestog dana prije Kalenda (VI Kal.), pa se taj umetnuti dan zvao "bis-VI Kal.". Tada je tek dolazio V Kal. IV Kal. itd. Zato se godina nazivala bisekstilnom, jer je imala dva šesta dana prije martovskih Kalenda.)

BIBLIOGRAFIJA

I. OPĆI PRIRUČNICI EPIGRAFIJE

- G. BATTELLI, *Lezioni di Paleografia*, Città del Vaticano, 1949.³
M.-R. DE LA BLANCHÈRE, *Histoire de l'épigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du "Corpus"*, Paris 1887.
R. BLOCH, *L'épigraphie Latine*, Paris 1952. (*Que sais-je?*, 534) (prevedeno na srpski: R. Latinska epigrafika, Beograd 1971.).
L. BRACCESI, *Epigrafia e storiografia (Forme materiali e ideologie del mondo antico*, 18), Napoli 1981.
R. CAGNAT, *Cours d'épigraphie latine*, Paris 1914.⁴ (pretisak Roma 1964.).
I. CALABI LIMENTANI, *Epigrafia Latina*, Milano - Varese 1968. (1991.⁴).
A. CALDERINI, *Epigrafia*, Torino 1974.
A. CAPPELLI, *Lexicon abbreviaturarum*, Milano 1967.⁶
P. CORBIER, *L'épigraphie latine*, Paris 1998.
I. DI STEFANO MANZELLA, *Mestiere di epigrafista*, Roma 1987.
J. C. EGBERT, *Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, London - New York 1896. (1906.², 1923.³).
P. FOLTZINGER, *Hic Saxa Loquuntur*, Stuttgart 1980.
R. GRASBY, *Lettercutting in Stone*, Oswestry 1989.
V. FREDERICI, *Esempi di corsiva scrittura dal secolo I. dell'era moderna al IV. raccolti ed illustrati*, Roma 1907.
A. E. GORDON, *Illustrated Introduction to Latin Epigraphy*, Los Angeles - London 1983.
J. S. GORDON, A. E. GORDON, *Contributions to the Paleography of Latin Inscriptions (University of California Publications in Classical Archaeology, III, 3)*, Los Angeles 1957.
F. GROSSI TONDI, *Trattato di epigrafia cristiana latina e greca del mondo Romano occidentale*, Roma 1920. (pretisak 1968.).
F. HALLBAUER, *De numeralibus Latinis epigraphicis* (Diss.) Halle 1936.
W. V. HARRIS, *Ancient Literacy*, Cambridge (Mass.) - London 1989.
E. HÜBNER, *Exempla scripturae epigraphicae Latinae a Caesaris dictatoris morte ad aetatem Justiniani*, Berlin 1885.
E. HÜBNER, *Römische Epigraphik (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, I)*, Nördlingen 1886.
L. KEPPIE, *Understanding Roman Inscriptions*, London 1991.
E. LE BLANT, *Paléographie des inscriptions latines du III siècle à la fin de VII*, Paris 1897.
R. MACMULLEN, *The Epigraphic Habit in the Roman Empire*, "American Journal of Philology", 103, 1982., 233-246.
O. MARUCCHI, *Epigrafia cristiana, trattato elementare con una silloga di antiche iscrizioni cristiane principalmente di Roma*, Milano 1910. (engl. prijevod: Christian Epigraphy, Cambridge 1912.).
A. MENTZ, *Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung*

des Buchdrucks mit beweglichen Lettern, Leipzig 1920.

E. MEYER, *Einführung in die Lateinische Epigraphik*, Darmstadt 1973.

K. PAASCH ALMAR, *Inscriptiones Latinae, eine illustrierte Einführung in die lateinische Epigraphik*, Odense 1990.

L. R. PALMER, *La lingua latina*, Einaudi, Torino 1977.

L. ROBERT, *Les épigraphies et l'épigraphie grecque et romaine*, (*Encyclopedie de la Pléiade*, 11: *L'histoire et ses méthodes*, Paris 1961., 453-497; njem. prijevod *Die Epigraphik der klassischen Welt*, Bonn 1970.).

J. E. SANDERS, *Latin Epigraphy, An Introduction to the Study of Latin Inscriptions*, Cambridge 1919., 1927.² (pretisak Groningen 1962. i 1969.).

L. SCHIAPARELLI, *La scrittura latina nell'età romana*, Como 1921.

L. SCHUMACHER, *Römische Inschriften*, Stuttgart, 1989.

G. SUSINI, *Il lapicida romano*, Bologna 1966. (Roma 1968.², engl. prijevod: *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*, Oxford 1973.);

G. SUSINI, *Epigrafia latina (Guide allo studio della civiltà romana, X, 1)*, Roma 1982.

J. STIPIŠIĆ, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi (Latinska paleografija, opća diplomatika, kronologija, rječnik kratica)*, Zagreb 1985.²

E. M. THOMPSON, *Handbook of Greek and Latin Paleography*, London 1906.⁸;

H. B. VAN HOESEN, *Roman Cursive Writing*, Princeton 1915.

B. VINE, *Studies in archaic latin inscriptions (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Bd. 75)*, Innsbruck 1993.

E. O. WINGO, *Latin Punctuation in the Classic Age* (Diss.), Ann Arbor (Mich.) 1963.

G. WALSER, *Römische Inschrift-Kunst. Römische Inschriften für den akademischen Unterricht und als Einführung in die lateinische Epigraphik*, Wiesbaden 1988.

II. ZBIRKE NATPISNIH SPOMENIKA

PETRUS APIANUS, *Inscriptiones sacrosanctae vetustatis non illae quidem romanae sed totius fere orbis*, Ingolstadt 1534.

MARTINUS SMETIUS, *Inscriptionum antiquarum quae passim per Europam liber, accessit auctarium a Justo Lipsio*, Antwerpen 1588.

JANUS GRUTERUS, *Inscriptiones antiquae totius orbis romani in corpus absolutiss. redactae*, Heidelberg 1603., Amsterdam 1707.²

LUDOVICUS ANTONIUS MURATORIUS, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, Milano 1739.-1742.

CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM (CIL):

Vol. I: *Inscriptiones Latinae antiquissimae ad C. Caesaris mortem*, 1863.¹ (drugo izdanje: Pars 1, 1893., Nos. 1-1499, *Fasti et Elogia, Commentarii diurni, Indices*); Pars 2, 1, 1918., Nos. 1-2440; Pars 1, 2, 2, 1931., Nos. 2441-2674,

Indices; Pars 2, 3, 1943., Nos 2675-2828, Indices).

Vol. II: *Inscriptiones Hispaniae* (1869., Nos. 1-5095, Indices, 1869.; Suppl., 1892., nos. 5133-6350, Indices, 1892.; Pars 5, nos. 1-1350, Conventus Astigitanus; Pars 7, Conventus Cordubensis; Pars 14, Conventus Tarraconensis; Pars 14, fasc. 1, Pars meridionalis conventus Tarraconensis).

Vol. III: *Inscriptiones Asiae, provinciarum Graecarum, Illyrici* (Pars 1, 1873., nos. 1-4711, Creta, Cyrenaica, Aegyptus, Ethiopia, Arabia, Palestina, Syria, Mesopotamia, Cyprus, Cilicia, Lycia, Pamphylia, Cappadocia, Galatia, Pontus, Bithynia, Asia, Achaëa, Epirus, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Dalmatia, Pannonia, Noricum, Raetia; Pars 2, 1873., nos. 4712-6575, Raetia; Monumentum Ancyranum, Edictum Diocletiani, Privilegia Militum Veteranorumque, Indices; Suppl. 1902., nos. 6576-7623, Achaëa, Epirus, Macedonia, Thracia, Moesia Inferior; nos. 7624-10196; Dacia, Moesia Superior, Dalmatia; nos. 10197-12035, Pannonia, Raetia, Noricum; Edictum Diocletiani, Constitutiones Veteranorum; Indices; nos. 12036-15220, Indices).

Vol. IV: *Inscriptiones parietariae Pompeianae, Herculaneenses, Stabinae* (1871., Nos. 1-3255, Indices; Suppl., pars 1, 1898., Tabulae ceratae, Indices; Suppl., pars 2, 1909., nos. 3341-7115, Inscriptiones parietariae et vasorum fictilium, Indices; Suppl., pars 3, fasc. 1, 1952., nos. 7116-8302, Pompeii, Herculaneum, Indices; Suppl., pars 3, fasc. 2, 1955., nos. 8304-9181, Pompeii, Herculaneum, Stabinae, Indices; Suppl., pars 3, fasc. 3, nos. 9185-9821, Pompeii, Herculaneum, Stabinae, Indices; Suppl., pars 3, fasc. 4).

Vol. V: *Inscriptiones Galliae Cisalpinae* (Pars 1, 1872., nos. 1-5091, Inscriptiones regionis Italiae decimae; Pars 2, 1877., nos. 5092-8997; Inscriptiones regionum Italiae undecimae et nonae, Indices).

Vol. VI: *Inscriptiones urbis Romae* (Pars 1, 1876., nos. 1-3925; Sacra, Imperatores, Res Sacerdotum, Res militum; Pars 2, 1882., nos. 3926-15126; Monumenta Columbariorum, Tituli officialium, Sepulcrales; Pars 3, 1886., nos. 15127-24320, Sepulcrales; Pars 4, fasc. 1, 1894., nos. 24321-30681, Sepulcrales, Varii, Fragmenta; Pars 4, fasc. 2, 1902., nos. 30682-36745, Sacra, Imperatores, Magistrati, Res sacerdotum, Res militum, Monumenta columbariorum, Tituli officialium; Pars 4, fasc. 3, 1933., nos. 36746-39340, Addimenta; Pars 5, 1885., Falsae; Pars 6, fasc. 1, 1926., Index, Nomina virorum et mulierum; Pars 6, fasc. 2, 1980., Index, Cognomina virorum et mulierum; Pars 7, fasc. 1, 1974., Indices; Pars 7, fasc. 2-6, 1975., Indices; Pars 7, fasc. 7, 1989, Indices).

Vol. VII: *Inscriptiones Britanniae* (1873., Nos. 1-1355, Indices).

Vol. VIII: *Inscriptiones Africae* (Pars 1, 1881., nos. 1-8366, Africa Proconsularis, Numidia; Pars 2, 1881., nos. 8367-10988, Mauretania - Miliarii; Suppl. 1, 1981., nos. 10989-17584; Tripolitana, Byzacena, Proconsularis; Suppl. 2, 1894., nos. 17585-20206; Numidia; Suppl. 3, 1903., nos. 20207-22658, Mauretania; Miliarii, Instrumentum domesticum; Suppl. 4, 1916., nos. 22659-28085, Tripolitana, Byzacena, Proconsularis; Suppl. 5, fasc. 1, 1942., Indices, Nomina cognominaque virorum et mulierum; Suppl. 5, fasc. 2, 1955., Indices, Imperatores, reges, consules, honores, res militum, res sacra; Suppl. 5, fasc. 3, 1959., Indices, Cetera).

Vol. IX: *Inscriptiones Calabriae, Apuliae, Samnii, Sabinorum, Piceni*

(1883., Nos. 1-6419, Indices).

Vol. X: *Inscriptiones Bruttiorum, Lucaniae, Campaniae, Siciliae, Sardiniae* (Pars 1, 1883., nos. 1-6975, Regiones Italiae; Pars 2, 1883., nos. 6976-8422; Sicilia, Sardinia, Instrumentum domesticum, Indices).

Vol. XI: *Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae* (Pars 1, 1888., nos. 1-4080, Aemilia, Etruria; Pars 2, fasc. 1, 1901., nos. 4081-6731, Inscriptiones Umbriae viarum publicarum, instrumenti domestici; Pars 2, fasc. 2, 1926., nos. 6732-8139, Indices).

Vol. XII: *Inscriptiones Galliae Narbonensis* (1888., Nos. 1-6038, Alpes, Instrumentum domesticum).

Vol. XIII: *Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum* (Pars 1, fasc. 1, 1899., nos. 1-3252, Aquitania, Lugdunensis; Pars 1, fasc. 2, 1904., nos. 3253-4740, Belgica; Pars 2, fasc. 1, 1905., nos. 5001-7775, Germania Superior; Pars 2, fasc. 2, 1907., nos. 7776-9165, Germania Inferior, Viae, publicae Galliarum et Germaniarum; Pars 3, fasc. 1, 1901., nos. 10001-10010, 3316, Instrumentum domesticum; Pars 3, fasc. 2, 1906., nos. 10011, 1-10036, 90, Instrumentum domesticum; Pars 4, 1916., Addenda ad partes 1 et 2; Pars 5, 1943., Indices; Pars 6, 1933., Signacula publice laterculis impressa).

Vol. XIV: *Inscriptiones Latii veteris et Supplementum Ostiense* (1887., Nos. 1-4278, Indices; Suppl. fasc. 1, 1930., nos. 4279-5411, Indices; Suppl. fasc. 2, Indices topographicos).

Vol. XV: *Inscriptiones urbis Romae, Instrumentum domesticum* (Pars 1, 1891., nos. 1-2557; Pars 2, fasc. 1, 1899., nos. 2558-8016; Pars 2, fasc. 2, 1975., nos. 8017-8622).

Vol. XVI: *Diplomata militaria ex constitutionibus imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque expressa* (1936., Nos. 1-157; Suppl., 1955., nos. 158-189).

Vol. XVII: *Miliaria imperii Romani* (Pars 2, Miliaria provinciarum Narbonensis, Galliarum, Germaniarum; Pars 2, fasc. 1, Catalogus; Pars 2, fasc. 2, Index vocabulorum et Index notarum numerorum; Pars 2, fasc. 3, Thesaurus vocabulorum)

INSCRIPTIONES ITALIAE (I. I.; Inscr. It.):

Vol. I., *Latium et Campania*, Fasc. I - *Tibur*, Roma 1916.

Vol. VII., *Regio VII*, Fasc. I - *Pisae*, Roma 1953.

Vol. IX., *Regio IX*, Fasc. I - *Augusta Bagiennorum et Pollentia*, Roma 1948.

Vol. X., *Regio X*, Fasc. I - *Pola et Nesactium*, Roma 1947.

Vol. X., *Regio X*, Fasc. II - *Parentium*, Roma 1934.

Vol. X., *Regio X*, Fasc. III - *Histria septentrionalis*, Roma 1936.

Vol. X., *Regio X*, Fasc. IV - *Tergeste*, Roma 1951.

Vol. XI., *Regio XI*, Fasc. I - *Augusta Praetoria*, Roma 1932.

Vol. XI., *Regio XI*, Fasc. IV - *Eporedia*, Roma 1931.

Vol. XIII, *Fasti et elogia*, Fasc. I - *Fasti consulares et triumphales*, Roma 1947.

Vol. XIII, *Fasti et elogia*, Fasc. II - *Fasti Numani et Iuliani*, Roma 1963.

Vol. XIII, *Fasti et elogia*, Fasc. III - *Elogia*, Roma 1937.

Supplementa Italica, 1, 1981., Regio I - Latium et Campania: *Ferentinum*. Regio VI - Umbria: *Pisaurum*. Regio VII - Etruria: *Falerii Novi*. Regio IX - Liguria, Alpes Maritimae: Supplemento agli indici onomastici di CIL V.

Supplementa Italica, 2, 1983. Regio I - Latium et Campania: *Velitrae*. Regio IV - Sabina et Samnium: *Histonium*; *Teate Marrucinatorum*. Regio IX - Liguria: *Vada Sabatia*.

Supplementa Italica, 3, 1987. Regio III - Lucania et Bruttii: *Locri*; *Tegianum*; *Cosilinum*; *Atina*; *Volcei*; *Eburum*. Regio IV - Sabina et Samnium: *Corfinium*. Regio IX - Liguria: *Genua*; ora a *Luna ad Genuam*.

Supplementa Italica, 4, 1989. Regio IV - Sabina et Samnium: *Sulmo*; *Trebula Suffenas*. Regio IX - Liguria: *Albingaunum*. Regio X - Venetia et Histria: *Bellunum*.

Supplementa Italica, 5, 1989., Regio II - Apulia et Calabria: *Rubi*. Regio III - Lucania et Bruttii: *Regium Iulium*. Regio IV - Sabina et Samnium: *Superaequum*; *Forum Novum*. Regio X - Venetia et Histria: *Feltria*.

Supplementa Italica, 6, 1990., Regio I - Latium et Campania: *Setia*. Regio V - Picenum: *Cingulum*. Regio VI - Umbria: *Camerinum*. Regio IX - Liguria: *Vallis Tanari Superior*. Regio X - Venetia et Histria: *Tridentum*; *Anauni*.

Supplementa Italica, 7, 1991., Indici dei volumi 1-6.

Supplementa Italica, 8, 1991., Regio II - Apulia et Calabria: *Barium*. Regio IV - Sabina et Samnium: *Aufidena*. Regio V - Picenum: *S. Vittore di Cingoli*. Regio VIII - Aemilia: *Caesena*. Regio IX - Liguria: *Carreum Potentia*. Regio X - Venetia et Histria: *Brixia*; *Benacenses*; *Valles supra Benacum*; *Sabini*; *Trumplini*; *Camunni*.

Supplementa Italica, 9, 1992., Regio IV - Sabina et Samnium: *Amiternum* - *Ager Amiterninus*. Regio XI - Transpadana: *Ticinum*; *Laumellum et vicinia*.

Supplementa Italica, 10, 1992., Regio VIII - Aemilia: *Forum Popili*; *Forum Livi*. Regio IX - Liguria: *Hasta* - *Ager Hastensis*; *Albintimilium*. Regio X - Venetia et Histria: *Tergeste* - *Ager Tergestinus et Tergesti adtributus*.

Supplementa Italica, 11, 1993., Regio II - Apulia et Calabria: *Gnathia*. Regio V - Picenum: *Tolentinum*. Regio VI - Umbria: *Mevaniola*. Regio VIII - Aemilia: *Parma*. Regio X - Venetia et Histria: *Ager inter Benacum et Athesin a Bardolino usque ad Roveretum*.

Supplementa Italica, 12, 1994., Regio VI - Umbria: *Attidium*. Regio IX - Liguria: *Industria*. Regio X - Venetia et Histria: *Iulium Carnicum*; *Ausugum*.

Supplementa Italica, 13, 1996., Regio IV - Sabina et Samnium: *Nursia* - *Ager Nursinus*. Regio V - Picenum: *Septempeda*. Regio IX - Liguria: *Vardacate*; *Forum Germa*(---); *Pedona*.

Supplementa Italica, 14, 1997., Indici dei volumi 8-13.

Supplementa Italica, 15, 1997., Regio X - Venetia et Histria: *Ateste*.

Supplementa Italica, 16, 1998., Regio I - Latium et Campania: *Aletrium*. Regio VII - Etruria: *Rusellae*. Regio X - Venetia et Histria: *Forum Iulii*. Regio XI - Transpadana: *Bergomum*; *Ager inter Olimum et Sarium*; *Valles Serina et Sassina*; *Forum Vibii Caburum*.

Supplementa Italica, 17, 1999., Regio IX - Liguria: *Forum Fulvi Valentia*; *Alba Pompeia*. Regio X - Venetia et Histria: *Ferrara cum agro*.

G. ALFÖLDY, *Die römische Inschriften von Tarraco*, I, II, Berlin, 1975.

A. ALONSO AVILA, S. CRESPO ORTIZ DE ZARATE, *Corpus de Inscripciones Romanas de la Provincia de Zamora, Fuentes epigraficas para la historia social de Hispania Romana*, Zaragoza 2000.

F. ARIAS VILAS, P. LE ROUX, *Inscriptions romaines de la province de Lugo (Publications du Centre Pierre Paris, 3)*, Paris 1979.

L. BARKOSZI, A. MOCZY, *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU)*, I, Amsterdam 1972.

L. BARKOSZI, A. MOCZY, *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU)*, II, Budapest 1976.

L. BARKOSZI, A. MOCZY, *Die römischen Inschriften Ungarns, III (RIU)*, Budapest 1981.

Z. BENZINA BEN ABDALLAH, *Catalogue des inscriptions latines païennes du Musée du Bardo*, Rome 1986.

J. B. BRUSIN, *Inscriptiones Aquileiae*, I-III, Udine 1991-1993.

F. BÜCHELER, *Carmina Latina epigraphica (Anthologia Latina sive poesis Latinae supplementum, Pars posterior, I)*, Lipsiae 1905.

R. CAGNAT, A. MERLIN, L. CHATELAIN, *Inscriptions Latines d'Afrique (Tripolitaine, Tunisie, Maroc)*, Paris 1923.

A. CHASTAGNOL, *Inscriptions latines de Narbonnaise (ILN)*, II, Antibes, Riez, Digne (Supplément à "Gallia", 44), Paris 1992.

L. CHATELAIN, *Inscriptions Latines du Maroc*, Paris 1942.

I. CHOLODNIK, *Carmina sepulcralia Latina*, Petropoli 1897. (1904.²)

R. G. COLLINGWOOD, D. H. WRIGHT, *Roman Inscriptions of Britain*, I, Oxford 1965; II, Gloucester 1990.

F. CUMONT, *Catalogue des sculptures et inscriptions antiques (monuments lapidaires) des Musées royaux du Cinquantenaire*, Bruxelles 1913.²

J. ČEŠKA, R. M. HOSEK, *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae*, Brno 1967.

A. DEGRASSI, *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae (ILLRP)*, 1, Firenze 1965.²; 2, Firenze 1963.

A. DEMAN, M.-Th. RAEPSAET-CHARLIER, *Les inscriptions latines de Belgique (ILB)*, (U.L.B. Faculté de Philosophie et Lettres, Sources et Instruments, 7), Bruxelles 1985.

E. DE RUGGIERO, *Sylloge epigraphica orbis Romani*, Roma 1892.-1894., Roma 1896.-1904.

H. DESSAU, *Inscriptiones Latinae selectae (ILS)*, Vol. I, Berlin 1982.; Vol. II, Berlin 1906.; Vol. III, pars I, Berlin 1914.; Vol. III, pars II, Berlin 1916.

E. DIEHL, *Inscriptiones Latinae Christianae veteres*, Berlin, Vol. I, 1925;

Vol. II, 1926.; Vol. III, 1931; Vol. IV, 1967.

E. DIEHL, *Altlateinische Inschriften*, Berlin 1964.⁵

A. DOBÓ, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest 1940. (1975.⁴)

E. ESPÉRANDIEU, *Inscriptions latines de la Gaule (Narbonnaise)*, Paris 1929.

G. FABRE, M. MAYER, I. MAYER RODÁ, *Inscriptions romaines de Catalogne, I. Barcelone (sauf Barcino); II. Lerida; III. Gérone* (Publications du Centre Pierre Paris, 13, 15, 22), Paris 1984.-1991.

G. FABRE, M. MAYER, I. MAYER RODÁ, *Inscriptions romaines de Catalogne, IV. Barcino* (Univesitat autonoma de Barcelona – Universitat de Barcelona – Université de Pau), Paris 1997.

J. L. FERNANDEZ, *Inscriptiones romanas de Galicia*, Santiago 1968.

B. FAGES, L. MAURIN, *Inscriptions latines d'Aquitaine (ILA)*, Nitiobroges, Agén 1991.

R. FINKE, *Neue Inschriften und Nachträge zu CIL XIII* (Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 17), 1927.

P. FRIEDLÄNDER, *Epigrammata*, Berkeley – Los Angeles, 1948.

J. GASCOU, *Inscriptions Latines de Narbonnaise (ILN)*, III, Aix-en-Provence, (Supplément à "Gallia", 44), Paris 1994.

J. GASCOU, M. JANON, *Inscriptions Latines de Narbonnaise (ILN)*, Fréjus, (Supplément à "Gallia", 44), Paris 1985.

J. GASCOU, Ph. LEVEAU, J. RIMBERT, *Inscriptions Latines de Narbonnaise (ILN)*, IV, Apt, (Supplément à "Gallia", 44), Paris 1997.

R. GOODBURN, H. WAUGH, *The Roman Inscriptions of Britain, I. Inscriptions on Stone, Epigraphic Indexes*, Gloucester 1983.

M. GUARDUCCI, *Inscriptiones Creticae*, I, Roma 1935.; II, Roma 1939.; III, Roma 1942.; IV, Roma 1950.

S. GSELL, *Inscriptions Latines d'Algerie*, I, Paris 1922.; II, 1957.; II, 2, Alger 1967.

M. HAINZMANN, P. SCHUBERT, *Inscriptionum lapidariarum Latinarum provinciae Norici Indices*, 1, 1986., 2-3, 1987.

H. HALFMANN, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jh. n. Chr.*, Göttingen 1979.

F. HILD, *Supplementum epigraphicum zu CIL III: Das Pannonische Nieder-Österreich, Burgenland und Wien, 1902-1968*, Wien 1968.

V. HOFILER, B. SARIA, *Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I, Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938.

R. C. KNAPP, *Latin Inscriptions from Central Spain* (University of California Publications, Classical studies, 34), Berkeley, Los Angeles 1984.

J. KOLENDO, V. BOZILOVA, *Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie inférieure)* (Ausonius, Mémoires, 1), Bordeaux, Paris 1997.

B. LÖRINCZ, R. MARTON, F. REDÖ, *Die römischen Inschriften Ungarns (RIU), Registerband*, Bonn-Budapest 1991.

M. LOVENJAK, *Inscriptiones Latinae Sloveniae (ILSI)*, 1., Neviodunum, "Situla", 37, Ljubljana 1998.

E. MARIN, M. MAYER, G. PACI, I. RODA, *Corpus inscriptionum Naronitanum – I, Erešova kula – Vid (Ichnia, 4)*, Macerata – Split 1999.

L. MAURIN, *Inscriptions latines d'Aquitaine (ILA)*, Santons, Bordeaux 1994.

G. MIHAÏLOV, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae* (Inscriptiones inter Oescum et Iatrum repertae), Sofia 1989. (1995.²)

B. RÉMY, *Inscriptions latines d'Aquitaine (ILA)*, Arvernes, Bordeaux 1996.

B. RÉMY, *Inscriptions latines d'Aquitaine (ILA)*, Vellaves, Bordeaux 1995.

A. MERLIN, *Inscriptions Latines de la Tunisie*, Paris 1944.

H. NESSELHAUF, *Zweiter Nachtrag zu CIL XIII* (Berich der Römisch-Germanischen Kommission, 27), 1938.

H. NESSELHAUF, G. LIEB, *Dritter Nachtrag zu CIL XIII* (Berich der Römisch-Germanischen Kommission, 40), 1959.

E. PAIS, *Corporis inscriptionum Latinarum supplementa Italica*, Fasc. 1, Roma 1888., Roma 1884.

S. PANCIERA, *La collezione epigrafica dei Musei Capitolini: inediti, revisioni, contributi al riordino* (Tituli, 6), Milano 1987.

S. PANCIERA, *Iscrizioni greche e latine del Foro Romano e del Palatino. Inventario generale, inediti, revisioni* (Tituli, 7), Roma 1996.

A. PIGANOL, *Les documents cadastraux de la colonie romaine d'Orange* (Supplément à Gallia, 16), Paris 1963.

J. PRIEUR, *La Province Romaine des Alpes Cottienes, recueil des inscriptions*, Lyon 1968.

A. B. PURDIE, *Latin Verse Inscriptions*, London 1935.

D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, *Carmina epigraphica*, Split 1987.

J. M. REYNOLDS, J. B. WARD-PERKINS, *The Inscriptions of Roman Tripolitania*, Roma 1952.

M. M. ROXAN, *Roman Military Diplomas 1954-1977* (Occasional Publications, 2), London 1978.

M. M. ROXAN, *Roman Military Diplomas 1978 to 1984* (Occasional Publications, 9), London 1985.

M. M. ROXAN, *Roman Military Diplomas 1985-1993* (Occasional Publications, 14), London 1994.

A. SCHÖBER, *Die römische Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923.

A. et J. ŠAŠEL, *Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt* (Accedunt corrigenda ad volumen I operis V.Hoffiler et B.Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Zagreb 1938, indices, tabulae geographicae duae), "Situla", 5, Ljubljana 1963.

A. et J. ŠAŠEL, *Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt* (Accedunt nonnullae ad annos MCMXL – MCMLX pertinentes (precipuae in ephemeride Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku editae), "Situla", 19, Ljubljana 1978.

A. et J. ŠAŠEL, *Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, "Situla", 25, Ljubljana 1986.

M. ŠAŠEL KOS, *The Roman Inscriptions in the national Museum of*

- Slovenia (*Lapidarij Narodnega Muzeja Slovenije*), "Situla", 35, Ljubljana 1997.
H. TYLANDER, *Inscriptions du port d'Ostie, I, II*, Lund 1951.-1952.
C. VERMASEREN, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae, I-II*, Den Haag 1956-1960.
L. VIDMAN, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin 1969.
J. VIVES, *Inscriptiones latinas de la España romana*, Barcelona 1971-1972.
R. WACHTER, *Altlateinische Inschriften*, Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris 1987.
E. WEBER, *Die römischen Inschriften der Steiermark*, Graz 1969.
H. WILLEMSSEN, *257 lateinische Inschriften für den Gebrauch im Schulunterricht*, Berlin 1913.
G. WILMANN, *Exempla inscriptionum Latinarum*, Berlin 1873.
P. WUILLEUMIER, *Inscriptions Latines de Trois Gaules (France) (Supplément à "Gallia", 17)*, Paris 1963.

III. ČASOPISI

- "Ephemeris epigraphica", I-IX, Roma - Berlin 1872. - 1913.
"L'année épigraphique, Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine", Paris 1888. -
"L'année philologique, Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine", Paris 1928. -
"Epigraphica, Rivista italiana di epigrafia", Milano - Faenza 1939. -
"Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik", Bonn 1967. -
"Epigraphische Studien", Köln 1967. -
"Tituli" Roma 1980. -
"Vetera", Roma 1987. -
"Tyche, Beiträge zur alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik", Wien 1987. -

IV. PRIRUČNICI

(ONOMASTIKA, KULTOVI, VOJSKA, CESTE, PROZOPOGRAFIJA)

- G. ALFÖLDY, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge Beiheft 4*, Heidelberg 1969.
A. S. ANDERSON, *Roman Military Tombstones*, Princes Risborough 1984.
P. BASSO, *I miliari della Venetia romana ("Archeologia Veneta", 9)* Padova 1986.
J. BAUMGART, *Die römischen Sklavennamen (Diss.)*, Breslau 1936.
F. BÉRARD et al., *Guide de l'épigraphiste. Bibliographie choisie des épigraphies antiques et médiévales. Troisième édition entièrement refondue*, Paris 2000.

- E. J. BICKERMAN, *Chronology of the Ancient World*, London 1968.
H. BLOCH, *I bolli laterizi e la storia edilizia romana*, Roma 1938.-1939.
I. BOJANOVSKI, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja, 2*, Sarajevo 1974.
L. BOSIO, *Le strade romane*, Padova 1981.
L. BOSIO, *Le strade romane della Venetia e dell'Histria*, Padova 1991.
T. R. S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, New York 1951.-1952. (supplement 1986.).
P. A. BRUNT, J. M. MOORE, *Res Gestae divi Augusti: The Achievements of the divine Augustus*, Oxford 1967.
M. H. CALLENDER, *Roman Amphorae, with Index of Stamps*, Oxford University Press, London 1965.
A. CARANDINI, *La nascita di Roma: Dei, Lari eroi e uomini all'alba di una civiltà*, Torino 1997.
R. CHEVALLIER, *Les voies romaines*, Paris 1972.
F. CUMONT, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1942.
A. DEGRASSI, *Fasti Capitolini*, Torino 1954.
A. DEGRASSI, *I fasti consolari dell'impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*, Roma 1952.
S. DEMOUGIN, *L'ordre équestre sous les Julio-Claudiens (Coll. de l'Ecole Française de Rome, 108)*, Rome 1988.
F. G. DE PACHTERE, *La table hypothécaire de Veleia, Etudes sur la propriété foncière dans l'Apennin de Plaisance (Bibliothèque de l'Ecole Française de Rome, 128)*, Paris 1920.
L. R. DEAN, *A Study of Cognomina of Soldiers in the Roman Legions*, Princeton 1916.
H. DEVIJVER, *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I, Leuven 1976., II, Leuven 1977., III, Leuven 1980., IV (Suppl. 1), Leuven 1987.
E. DIEHL, *Das "signum"*, "Rheinisches Museum", 62, 1907.
E. DIEHL, *Res Gestae divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum, Kleine Texte für Vorlesung und Übungen*, Berlin 1935.
B. DOER, *Die römische Namengebung. Ein Historischer Versuch*, 1974.
H. DRESSSEL, *Di un deposito di anfore rinvenuto nel nuovo quartiere di Castro Pretorio*, "Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma", 6, Roma 1879., 36-196.
G. DUMEZIL, *La religion romaine archaïque*, Paris 1966.
W. ECK, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian*, München 1970.
D. E. EVANS, *Gaulish Personal Names, A Study of some Continental Celtic Formations*, Oxford 1967.
D. FISHWICK, *The Imperial Cult in the Latin West*, Leiden 1987.
G. FORNI, *Le tribù romane*, Roma 1985.
D. FRENCH, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor, British Archaeological Reports*, Oxford 1981.
J. GAGÉ, *Res Gestae divi Augusti*, Paris 1935.

- H. GEIST, *Römische Grabinschriften*, München 1976.
- E. GROAG, A. STEIN, L. PETERSEN, *Prosopographia Imperii Romani* (PIR²), Berlin – Leipzig, Vol. I, 1932.; Vol. II, 1936.; Vol. III, 1943.; Vol. IV, 1952.-1966.; Vol. V, 1970.-1987. (ed. L. Petersen)
- L. GOUNAROPOLOU, M. B. HATZOPOULOS, *Les milliaires de la Voie Egnatienne entre Heraclee Lyncestes et Thessalonique*, Athenes 1985.
- M. GUARDUCCI, *I graffiti sotto la confessione di San Pietro*, Vaticano 1958.
- E. G. HARDY, *Three Spanish Charters*, Oxford 1912.
- T. HELEN, *Organization of Roman Brick Production, An Interpretation of Roman Brick Stamps* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Diss. humanarum litt. 5), Helsinki 1975.
- H. HESBERG, P. ZANKER (ed.), *Römische Gräberstrassen*, München 1987.
- O. HIRSCHFELD, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, Berlin 1905.²
- I. KAJANTO, *The Latin Cognomina* (Societas scientiarum Fennica, Commentationes humanarum litterarum, 36, 2), Helsinki 1965.
- I. KAJANTO, *Supernomina – A Study in Latin Epigraphy* (Societas scientiarum Fennica, Commentationes humanarum litterarum, 40, 1), Helsinki 1966.
- I. KAJANTO, *The Significance of Non-Latin Cognomina*, "Latomus" 27, 1968.
- M. KAJAVA, *Roman Female Praenomina, Studies in the Nomenclature of Roman Women* (Acta Instituti Romani Finlandiae, 14), Roma 1994.
- L. KEPPIE, *The making of the Roman Army: From Republic to Empire*, London 1984.
- E. KLEBS, H. DESSAU, P. VON ROHDEN, *Prosopographia Imperii Romani* (PIR), Berlin 1897.-1898
- W. KRENKEL, *Pompejanische Inschriften*, Heidelberg 1962.
- J. W. KUBITSCHKE, *Imperium Romanum tributim descriptum*, Prag, Wien, Leipzig, 1889.
- H. LA REGINA, *Scripta Latina, Index editionum quae ad usum historicorum maxime adsunt, collegerunt et recensuerunt M. P. Guidobaldi, F. Pesando*, Roma, 1993., 197-200 (s.v. Corpus), 321-330 (s.v. Inscriptiones).
- P. LATTIMORE, *Themes in Greek and Latin Epitaphs*, Urbana 1942.
- Y. LE BOHEC, *L'armée romaine sous le Haut-Empire*, Paris 1989. (*L'esercito romano, Le armi imperiali da Augusto alla fine del terzo secolo*, Roma 1992.; *The Imperial Roman Army*, New York 1994.).
- R. D. LINDLEY, *A Study of Cognomina of Soldiers in the Roman Legions* (Diss.) Princeton 1916.
- B. LÖRINCZ, F. REDÖ, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Vol. I: Aba-Bysanus*, Budapest 1994.
- F. MAGALDI, *Le iscrizioni parietali pompeiane*, Napoli 1931.
- E. MALCOVATI, *Imperatoris Caesaris Augusti operum fragmenta collegit H. Malcovati*, Torino 1921. (1928.²).

- E. MALCOVATI, *Res Gestae Divi Augusti, Testo, traduzione e commento*, Roma 1938., 87 pp.
- V. A. MAXFIELD, *The Military Decorations of the Roman Army*, London 1981.
- A. K. MICHELS, *The Calendar of the Roman Republic*, Princeton 1967.
- M. MILICEVIĆ, *Rimski kalendar (Radovi Latina & Graeca, 8)*, Zagreb 1990.
- TH. MOMMSEN, *Römische Chronologie*, Berlin 1859.²
- TH. MOMMSEN, *Res gestae divi Augusti*, Berlin 1865. (1883.²).
- A. OXÉ, *Zur älteren Nomenklatur der römischen Sklaven* (Rheinisches Museum, 59), 1904.
- A. H. G. PFLAUM, *Les carrieres procuratoriennes equestres sous le haut-empire romain*, Paris 1960.-1961.
- G.-CH. PICARD, *Les Trophées Romains* (Bibliothèque de l'Ecole Française de Rome, 187), 1957.
- G. RADKE, *Viae publicae Romanae*, Bologna 1981. (prijevod članka objavljenog u *Real-Encyclopedie, Suppl.* 13, 1973., 1417-1686).
- W. M. RAMSAY - A. VON PREMERSTEIN 1927., *Monumentum Antiochenum*, "Klio", Beiheft, 19, Leipzig 1927.
- E. RODRIGUEZ ALMEIDA, *Novedades de epigrafia anforaria del Monte Testaccio* (*Recherches sur les amphores romaines, Collection de l'Ecole Française de Rome*, 10), Rome 1972., 107-211.
- E. RODRIGUEZ ALMEIDA, *Il Monte Testaccio*, Roma 1984.
- L. ROSS TAYLOR, *The Divinity of the Roman Emperor*, Middletown (Conn.) 1931.
- L. ROSS TAYLOR, *The Voting Districts of the Roman Republic, the Thirty-Five Urban and Rural Tribes*, Roma 1960.
- L. ROSS TAYLOR, *Freedmen and Freeborn in the Epitaphs of Imperial Rome*, "American Journal of Philology", 82, 1961.
- R. P. SALLER, B. D. SHAW, *Tombstones and Roman Family Relations in the Principate, Civilians, Soldiers and Slaves*, "Journal of Roman Studies", 74, 1984., 124-156.
- O. SALOMIES, *Die römischen Vornamen. Studien zur römischen Namengebung* (Commentationes Humanarum Litterarum, 82), Helsinki 1987.
- M. SCHLEIERMACHER, *Römische Reitergrabsteine*, Bonn 1984.
- W. SCHULZE, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen* (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse, 5, 5), Berlin 1904. (Dublin 1966.²; Zürich 1991, mit einer Berichtigungsliste zur neuauflage von Olli Salomies).
- P. SETÄLÄ, *Private Domini in Roman Brick Stamps of the Empire, A Historical and Prosopographical Study of Landowners in the District of Rome* (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Diss. humanarum litt. 10), Helsinki 1977.
- B. D. SHAW, *Latin funerary epigraphy and family life in the Later Roman Empire*, "Historia" 33, 1984., 457-497.
- R. K. SHERK, *The Municipal Decrees of the Roman West*, Buffalo (N.Y.)

1970.

- H. SOLIN, *Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Rom, I (Commentationes Humanarum Literarum, 48)*, Helsinki 1971.
- H. SOLIN, *Die griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch (CIL Auctarium)*, I-III, Berlin - New York 1982.
- H. SOLIN, *Die Stadtrömischen Sklavennamen, Ein Namenbuch, I-III*, Stuttgart 1996.
- H. SOLIN, O. SALOMIES, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim - Zürich - New York 1988.
- C. G. STARR, *The Roman Imperial Navy*, New York 1941.
- A. STEIN, *Der römische Ritterstand*, München 1929.
- A. STEIN, *Die Präfecten von Ägypten in der römischen Zeit*, "Diss. Bernenses", 1, 1, Bern 1950.
- J. M. C. TOYNBEE, *Death and Burial in the Roman World*, Oxford 1971. (tal. prijevod *Morte e sepoltura nel mondo romano*, Roma 1993.).
- V. VÄÄNÄNEN, *Graffiti del Palatino*, Helsinki 1966.-1970.
- G. WEBSTER, *The Roman Imperial Army*, London 1985.
- R. WEDENIG, *Testimonia epigraphica Norica (TENOR)*, red. M. Nainzmann, Ser. A, Teil 1, Fasc. 1, 1997.; Fasc. 2, 1999; Fasc. 3, 2000.
- C. WILLIAMSON, *Monuments of Bronze: Roman legal documents on bronze tablets*, "Classical Antiquity", 6, 1987., 160-183.
- WUILLEUMIER, *Etude historique sur l'emploi et la signification des signa (Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des inscriptions, 13)*, Paris 1933.
- C. ZACCARIA (ed.), *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica*, Roma 1993.

V. EPIGRAFIJA U HRVATSKOJ*

- G. ALFÖLDY, *Die Verbreitung militärischer Ziegelstempel in Dalmatien*, "Epigraphische Studien", 4, 1967.
- J. BRUNŠMID, *Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu (Die Steindenkmäler des kroatischen Nationalmuseums in Zagreb (Agram))*, "Vjesnik hrvatskog arheološkog društva", n. s. 7, 1903.-1904., 209-240; n. s. 8, 1905, 35-106; n. s. 9, 1906.-1907., 81-184; n. s. 10, 1908.-1909., 149-222; n. s. 11, 1910.-1911., 61-144.
- J. BRUNŠMID, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens (Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien, Heft 13)*, Wien 1898.
- A. DEGRASSI, *Albona - iscrizioni romane*, "Notizie degli scavi d'antichità", ser. 6, vol. 10, fasc. 4-6, Roma 1934., 113-116.

* Navedene su samo monografije i zbirke latinskih natpisa na našem području, koje nadopunjuju opće korpus, te najvažnije rasprave o epigrafiji i epigrafskom gradivu u nas, a ne svi radovi u kojima se javlja antičko natpisno gradivo.

- A. DEGRASSI, *Le iscrizioni di Tarsatica. Origine e sito del municipio romano*, "Epigraphica", 4, 1942., 191-203 (= *Scritti vari*, 2, Roma 1962., 931-942).
- I. FADIĆ, *Novi natpisi VII. legije iz Tilurija (New inscriptions of the 7th legion from Tilurium)*, "Diadora", 16-17, 1994.-1995., 163-187.
- I. FADIĆ, *Spomenici VII. legije na području Tilurija (Tilurium) (Funerary monuments of the 7th legion in the Tilurium region)*, "Diadora", 18-19, 1996.-1997., 77-119.
- M. GLAVIČIĆ, *Natpisi antičke Senije (The Inscriptions from Roman Senia)*, "Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru" 33 (20), Zadar 1993-1994, 55-82.
- B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Aeta, aetor, aetria : Nugae epigraphicae 1*, "Arheološki radovi i rasprave HAZU", 12, 1995, 163-170.
- B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, *Aeta, vir ? (CIL III 6513), Nugae epigraphicae 2*, "Obavijesti HAD-a", 27, 3, 1995, 43-44.
- M. KURELAC, *Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije*, Zagreb 1994., 78-81.
- A. KURILIĆ, *Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom području (Latin inscriptions from Roman, Late Roman and Early Medieval Period from the island of Pag and the Zadar and Šibenik Archipelagos)*, "Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru", 36, Zadar 1994, 191-246.
- A. KURILIĆ, *Obitelj u ranorimskoj Liburniji (The Family in Ancient Liburnia)*, "Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru", 34 (21), 1995., 47-83.
- Š. LJUBIĆ, *Spicilegium monumentorum archaeologicorum in terris quas Slavi australes incolunt. Repertorium*, "Rad JAZU", 34-37, Zagreb 1876.-1877.
- R. MATIJAŠIĆ, *Lateres Siscienses (ad CIL III 11378-11386)*, "Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu", 3. ser., 19, 1986., 495-531.
- R. MATIJAŠIĆ, *Rimske krovne opeke s radioničkim žigovima na području sjeverne Liburnije*, "Izdanja Hrvatskog arheološkog društva", 13, Zagreb 1988., 61-71.
- R. MATIJAŠIĆ, *Le iscrizioni romane del Quarnero. Un'introduzione per la revisione*, in: *Epigrafia romana in area adriatica*, "Ichnia", 2, Macerata 1998, 61-75.
- J. MEDINI, *Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije*, "Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru", 6, 1969.
- J. MIŠKIV, *Rimska vojnička diploma iz Slavenskog Broda*, "Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu", 3. s., 30-31, 1997.-1998., 83-101.
- B. NEDVED, *Stanovništvo Zadra od 1. do 3. stoljeća (Prvi dio) (The Population of Zadar from the First to the Third Century, Part I)*, "Diadora", 14, 1992., 109-263.
- D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, "Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku", 52, 1935.-1949, prilog 3, Split 1950.
- D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, *Novi ilirski epigrafski spomenici iz Ridera - municipium Riditarum*, "Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu", n. s. 6, 1951.
- D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, *Ilirske onomastičke studije (I) (Etudes d'onomastique Illyrienne (I))*, "Živa antika", 10, 1-2, 1960, 163-171.

D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, s. v. *Epigrafija - Hrvatska, S.R.*, u: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 4², 1986., 57-59.

A. STARAC, *Oslobođenici u koloniji Juliji Poli*, "Opuscula Archaeologica", 15, 1991., 91-107.

A. STARAC, *Stanovništvo kolonije Pole u epigrafičkim spomenicima (I cittadini della Colonia Pola nei monumenti epigrafici)*, "Živa antika", 41, 2, 1992., 79-108.

A. STARAC, *Nadgrobni spomenik Vibije Maksime iz Pule*, "Obavijesti HAD-a", 25, 3, 1993, 53-58.

A. STARAC, *Istraživanja kod Herkulovih vrata u Puli*, *Antički epigrafski spomenici*, "Opuscula Archaeologica", 23-24, 1999-2000, 133-142.

P. STICOTTI, *Epigrafi romane d'Istria*, "Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria", 24, Parenzo 1908, 219-339.

P. STICOTTI, *Nuova rassegna di epigrafi romane*, "Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria", 30, Parenzo 1914, 85-134.

M. SUIĆ, *Novi natpisi iz sjeverne Dalmacije (Inscriptiones Dalmatiae Septemtrionalis)*, "Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku", 53, 1950.-1951., 233-248.

M. SUIĆ, *Neobjavljeni rimski natpisi iz sjeverne Dalmacije (Inscriptiones Dalmatiae Septemtrionalis nondum editae)*, "Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku", 54, 1952., 207-215.

M. SUIĆ, *Liburnus (-a), Liburnius (-a) u rimskoj onomastici (u povodu nalaza dvaju novih natpisa s područja Liburnije (Liburnus (-a), Liburnius (-a) nell'onomastica romana, a proposito di due iscrizioni recentemente trovate)*, "Diadora", 4, 1968, 93-117.

M. SUIĆ, *Noviji natpisi iz Burnuma (Epigraphica Burnensia recentiora)*, "Diadora", 5, 1970, 93-129.

M. ŠEGVIĆ, *Croatiae schedae epigraphicae latinae (CSEL), Inscriptiones quae in Croatia ab anno MCMXCI usque ad annum MCMXCV repertae et editae sunt*, "Opuscula Archaeologica" 20, 1996., 131-139.

A. ŠKEGRO, *Inscriptiones Latinae et Graecae Bosnae et Hercegovinae*, "Opuscula Archaeologica", 21, 1977, 85-116.

F. TASSAUX, *Apports récents de l'épigraphie à l'histoire économique et sociale de Brioni*, in: *Epigrafia romana in area adriatica*, "Ichnia", 2, Macerata 1998, 77-99.

J. J. WILKES, *Boundary stones in Roman Dalmatia (I. The Inscriptions) (Miljniki v rimski provinci Dalmaciji. I.del)*, "Arheološki vestnik", 25, 1974, 258-274.

J. J. WILKES, *Importation and Manufacture of Stamped Bricks and Tiles in the Roman Province of Dalmatia*, u: *Roman Brick and Tile, British Archaeological Reports, Int. Ser.*, 68, Oxford 1979.

Ilustracija na naslovnici:

Crtež ulomka brončane pločice s natpisom, pronađene 1912. godine u ruševinama malog rimskog kazališta u Puli (A. Gnirs, JÖAI, 15, 1912).
Visina 10,25 cm, dužina 13,31 cm, debljina 0,5 cm.

Tekst (Inscr. It. 10, 1, 64):

[--- per ea lo]ca nobis d[imicandum?---]
[---]as
[---]s navis militi[bus---]
[---]t eos recte atque ordine? ---]
[---]Q. Caecili]us Q. f. Metellus [---]
[---cos.] a[lt]er a[mbo]ve s[i] e[is] v[ideretur] litte[r]as ad ---]
[---mit]terent apud quo[s---]

Pločica, koja spominje neki povijesni događaj povezan s Pulom (možda u kontekstu delmatsko-panonskog ustanka 7. god. po Kr.), čuvala se u Arheološkom muzeju Istre u Puli. Nažalost, nestala je dok je bila posuđena za izložbu izvan Pule. Neka joj ovo bude svojevrsni *in memoriam*.